משואה

קובץ שנתי

יח

תרומת ניסן רזניק
לספריית "משואה"

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך י"ח

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי

תל־יצחק — תל־אביב, ניסן תשמ"ט — אפריל 1990

העורך: אריה בראונר
מזכיר המערכת: מ. וירט
ועדת המערכת: יוחנן כהן, צבי הרמן, ד"ר דוד שערי,
א. בראונר, מ. וירט

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין

©
כל הזכויות שמורות
משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קיבוץ תל־יצחק, ד.נ. השרון התיכון
תל־אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48

דפוס ומסדרה מ. שטרן, שד' הר־ציון 104, תל־אביב

התוכן

צבי הרמן	משה קול ז"ל — החבר והידיד	9

בשער

יצחק גולן	משה קול ז"ל — האיש ופעלו	11
גדעון האוזנר	50 שנה לתחילת מלחמת העולם השניה — אושוויץ	16

ההצלה בתקופת השואה

	יום עיון לזכרו של יו"ר הנהלת "משואה", משה קול ז"ל	43—22
פרופ' דניאל קארפי	דברים לפתיחת יום העיון	23
ד"ר דינה פורת	סיכויי ההצלה בתקופת השואה	25
ד"ר יחיעם וייץ	הצלה וגאולה: ניגוד או השלמה? גאולת העם או גאולת הארץ?	32
יוחנן כהן	השליחות לפולין אחר השואה. הבריחה מפולין 1946—1945	43

עיונים היסטוריים

פרופ' דב לוין	יהודי בסרביה וצפון־בוקובינה תחת השלטון הסובייטי במלחמת העולם השניה (1940—1945)	52
פסח שינדלר	צידוק הדין מתוך השואה	62
בלה גוטרמן	היודנראט בלבוב — דין וחשבון של מחלקת המשק אל נשיאות הקהילה היהודית בלבוב	78
מרים ברגמן	היהודים בצרפת בתקופת ממשלתי וישי (ח"ב)	90
ד"ר פריץ הופמן	הנציונל־סוציאליזם כנושא בהוראת ההיסטוריה בבתי־הספר בצפון־וסטפליה מ־1935 עד 1988	96
סילוון (שלמה) ברכפלד	הצלת ילדים יהודיים בבלגיה	102
ד"ר אייל כפכפי	חיסול תנועות הנוער הציוניות ברומניה; פרק בסולידריות יהודית	113
נפתלי צחר	"מלחמה יהודית" — הלוחמה הפסיכולוגית של הנאצים באמצעות זיוף בולי דואר	132

בימי שואה וגבורה

	חברים מעלים זכרונות... רב־שיח של ותיקי קן "הנוער הציוני" בלודז' על פעילותם בגיטו	138
עוזיאל ליכטנברג	תנועת "הנוער־הציוני" בפולין 1940—1944. פרק הונגריה, מרס 1942 — מרס 1944 (ח"א)	151
משה וטנשטיין־וטי	1944 — המצילים במדי האוייב	174
ש. אבני	"הנוער־הציוני" ברומניה הגלישה למחתרת פעילה 1943—1942	178
יהודה אורנשטיין	חג השבועות ב"בית־יהושע" — 1940	197

ניסן רזניק	לתולדות המחתרת היהודית בוילנה	200
גדעון האוזנר	עם הנשיא אנואר סאדאת ב"יד־ושם"	206

לזכרם של נעדרים

משה זימרת	לזכרו של יוסף מלר ז"ל	212
נפתלי צחר	אלף שברצבאום ז"ל (1896—1990)	215

ממדף הספרים

ד"ר דוד שערי	זכרונותיו של הרב הראשי ליהודי רומניה, ד"ר אלכסנדר שפרן (1940—1947)	219
נתן גרוס	לב חם וטיפת מזל — על ספרם של מרים פלג ומרדכי בן־צבי "מחוץ לחומות הגיטו בקרקוב הכבושה"	225
צבי הרמן	על ספרה של נאוה סמל "כובע הזכוכית"	227
יצחק גולן	"הנהר והגרעינים" מאת צבי הרמן	229
מרדכי נדב	ד"ר משה לנדא וספרו "מיעוט לאומי לוחם"	232
יוחנן כהן	בלה גוטרמן וספרה "קורות מחנה ינובסקי"	234
מרדכי נדב	הספר "תקופה בסוגרים" מאת דב לוין "פליטים יהודים מפולין בבריה"מ 1939—1946" מאת יוסף ליטוואק	235
	"הגן המפליג למרחקים" מאת אידה פינק	237
	חלומותיו של נער בן ארבע־עשרה — שיריו של אברמק קופלוביץ'	238
		240

במשואה

מ. וירט	צרור ידיעות	244

משה קול ז״ל

צבי הרמן

משה קול ז"ל — החבר והידיד

זהו קובץ "משואה" הראשון בלי מאמרו הפותח של משה קול.

גוף האדם חי בזרימה המתמדת של השניות והרגעים — חי בהווה — אך רוחו חוזרת לזמנים עברו, לדמויות, שפעלו והשפיעו, לזכרונותיו. ואף שאין אדם פטור מצער ניגונם של הזכרונות — השיט על נהרות הזכרון איננו רק שיט על נהרות עצבון ותוגה. יש בהתלחנות הזכרונות גם חום ונוחם מטהר. חבר־ידיד, שהנך נזכר בו, עומד בפניך בטהרת דמותו, מנוקה מסיגים ומזוקק מקטנוניות יום־יום; הוא מאיר נבכי עלטה ומפזר אלומות אור, שאתה יכול, אתה חייב ליטול אותן מלוא חופניים ולהאיר את נתיבות חייך. לכל אורך דרכו בחלד פיזר משה קול אלומות אור.

ייעוד חיי אדם מתבהר־נקבע בגיל מבוגר. אולם ישנם מתי־מעט, שחייהם מצטבעים־נחרצים כמעט עם לידתם, על כל פנים בינקותם. מילדותו גדל משה קול בתנועת־נוער ציונית. משחר נעוריו נהיה באופן טבעי מנהיג של תנועה, כי היתה בו הסגולה הנדירה, שמתרגמת את מאוויי הנפש לשפת המעשה. סגולה נדירה זו לא פג כוחה עד יומו האחרון. השרשרת של אמונה מלהיבה, התלהבות מעוררת, התעוררות מפעילה, פעילות יוצרת — לא היתה בה אף חוליה חלשה.

מאז ילדותו ישב משה קול על כסא האורגים הרועש של הזמן וארג ללא לאות ובהתמדה את ארג העתיד של עם ישראל. ברכתו לא היתה ברכת היצירה, שקונה את עולמה בשעה אחת — טיפות־טיפות הן שעושות את האוקינוס. זו היתה ברכתה האיטית של התבונה המעשית והמוסרית. מי כמוהו ידע, ששירת העשייה בבניינה של ארץ־ישראל לשונה שגיב מכל שירה של משוררים!

משה קול היה אידיאליסט פיקח ומפוכח, שהתרחק מעירפול ומנוסחאות מטושטשות. הביע את דעותיו באומץ ובעקשנות, גם כאשר עוררו פלוגתא

ולא נעמו לפוליטיקאים של ישראל. בניגוד לרוב הפוליטיקאים ידע לאמר את האמת, תהא זו מרה אשר תהא. הן הפוליטיקאים שלנו עסוקים כל כך, שאין להם זמן לאמר את האמת. על־כן העירפול, על־כן הטישטוש, על־כן הליעלוע.

מטבע נפשו ורוחו השקולה לא היה משה קול אדם קיצוני. בדרכו המדינית הפוליטית בחר ב"דרך הביניים" האריסטוטלית, אך לא בדרך של פשרה רופסת, כדעתם של מרופטי־שכל קיצוניים, אלא כדרך של להימה עזה־אמיצה על אמת־חיים בלתי מעורערת, אף אם פעמים היא חודרת למוחות באיטיות מייאשת.

אדם, במודע או שלא במודע, בדרכו בחיים חותר־מחפש גם לגאולתו האישית. שני אופנים לגאולה: גאולת המעשה והמפעל וגאולת ההכרה והתבונה. יחידי סגולה הם אלה, שבנשמתם שוררת הרמוניה מופלאה, שמצליחה למזג את גאולת המעשה והמפעל וגאולת ההכרה והיצירה הרוחנית. אין־ספור מפעלים, שעוד ידובר בהם, וספרים רבים, בהם גלומה משנתו הציונית, הפוליטית־האנושית, של משה קול — עדים להרמוניה הזאת, שבה ניחנו אך מעטים. אף הגליונות המצטברים של "משואה" עדים למזיגה הזאת. משה יזם מפעל זה ובמשך שנים רבות קבע גם את תוכנו ודרכו הרוחניים.

ועל כל אלה היתה במשה קול סקרנות נפשית־אינטלקטואלית, שהביאתו ליידע של בני־אדם מתוך מגע של חסד, של הבנה ושל חברות. כיצד רוכשים ידע זה? לא במסיבות קוקטייל או בארוחות רשמיות, כי אם על ידי התערבות מתמדת בבריות, עם אזניים כרויות לשיחם ועם נפש פתוחה לבעיותיהם ולמצוקותיהם. ואולי זהו היידע החשוב ביותר של האדם בחברה האנושית.

כך אזכור את משה קול.

ב ש ע ר

יצחק גולן

משה קול ז"ל

האיש ופועלו

עם מותו של משה קול אבד לנו איש ציבור ומדינאי, רב פעלים ורב מעש.

גם אחרי שלושה חודשים קשה לנו, חבריו, ידידיו, שותפיו לדרך, לדבר עליו בלשון "עבר", כ"מי שהיה" ואיננו עוד ולהתרגל לכך, שאדם פעלתני זה ועתיר מעשים נעלם מהנוף שלנו.

חייו של משה קול (מישה) היו כה שלובים ושזורים בחיי התנועה, שלא היה כמעט אירוע חשוב, שהוא לא היה במרכזו. משה קול היה דוגמא מופלאה של מנהיג תנועה, שהוא גם מייסד, גם מארגן, גם סולל־דרך וגם מוביל.

הסיפור מתחיל בפינסק, עיר הולדתו של מישה קולודני (קול), שם, בבית הוריו, ברחוב היהודי השוקק חיים תוססים, בגימנסיה העברית ובתנועת הנוער ("השומר הלאומי"), הוא יונק את השורשיות היהודית והציונית ומשם הוא עובר לרחבי פולין, מלכד ומאחד אירגוני נוער ציוניים כלליים, שנוסדו באזורים אחרים ("הנוער העברי", "הרצליה"), לתנועה אחת, "הנוער הציוני". הוא מגיע גם לרומניה והונגריה, לליטא ולטביה וביחד עם התנועות, שקמו גם שם ספונטנית, מתגבשת התנועה העולמית, כשמישה קולודני במרכזה. תנועת "הנוער הציוני" הופכת לתנועה גדולה ומפוארת ולגורם חינוכי רב השפעה בתנועה הציונית, כשקניה בערים ובעיירות שוקקים חיים ופעילות, בהם רוכש הנוער ערכים יהודיים, לאומיים וכלל אנושיים ומתחנך לאהבת האדם, לאהבת המולדת, לחלוציות ולהגשמה.

אני מציין במיוחד את הפרק הזה של פעולותיו בתנועת הנוער, משום שהחוויה של תנועת הנוער בימים ההם בעוצמתה הרבה הטביעה את חותמה על רבים, רבים מאתנו לאורך כל חיינו. היא גם שהתסיסה את מישה הצעיר והניעה אותו לפעילות התנועתית המסועפת, הדינמית והאינטנסיבית. על־כן אין פלא, כי יוצאי

התנועה הזאת, חלוציה אלה, אשר זכו לעלות ולהגיע לארץ, הם אשר היוו את הגרעין הקשה ל"יש" התנועתי בארץ. מהם ואתם יכול היה משה קול, בהגיעו לארץ כבר ב־1932, לגבש את המסגרות התנועתיות הפוליטיות, "העובד הציוני" ואחר כך המפלגה הפרוגרסיבית וכו'.

משה קול חש כל השנים זיקה נפשית עמוקה מאוד לחברי התנועה באשר הם שם.

על כן, כשבתקופת המלחמה החלו להגיע הידיעות המחרידות על גורל יהודי אירופה, הוא לא נח ולא שקט ולא חדל מחיפוש אחרי כל סדק, שדרכו אפשר להגיע לקשר עם החברים. הוא התקשר עם הלשכה של "החלוץ" בג'נבה בראשותו של נתן שוואלב ועם נציגות התנועה הציונית שם בראשותם של ד"ר זילברשטיין וריכרד ליכטהיים. הוא דאג לשיגור שליח לטורקיה — בה התארגנה נציגות ההסתדרות, ובדרכים אחרות, גם המפותלות ביותר, ניסה להשיג ידיעות או דרכים לעזרה והצלה.

כשנפתחה לשכת הקשר בטהרן ברשותו של רפאל שפר, הפעיל קול דרכה קשר עם החברים בברית המועצות ודאג לכך שבעזרת הסוכנות היהודית והג'וינט יישלחו לחברים מזון ובגדים ולא אחת ניצלו — הודות לכך — מרעב וממצוקה.

וכך כותב מ. קול: "עזרתנו כוונה לחברים בגיטאות, במחנות, ביערות ובבתי־כלא. גר "הנוער הציוני" לא כבה באף אחד מן המקומות, בהם המשיכו יהודים לחיות ולהאבק על קיומם. חברנו נרתמו לפעולות מחתרת והיו בין הלוחמים הנועזים נגד הנאצים ועוזריהם. השיגו נשק, אימנו פלוגות לוחמים והיכו באוייב הנורא".

המכתבים, שנמצאו בארכיונו מחברים שונים ובכללם מחברים מברית המועצות, מהמחנות בסיביר ובאסיה, הם הוכחה נאמנה לפעולתו ולפעולת מזכירות הנוער הציוני בתקופה נוראה זו.

עם תום המלחמה הוא בין הראשונים המגיע לפולין למפגש עם שארית הפליטה. הוא משתתף בכינוס הציוני בלונדון ומארגן כנס תנועתי בפריז, בו משתתפים חברי התנועה, ניצולי השואה, לוחמים, אנשי מחתרת, פרטיזנים וגם שליחים וחיילי בריגדה, אשר עסקו ב"בריחה" ו"הצלה".

מכאן אפשר להבין את הלהט שלו בפיתוחה של "משואה". הוא הרגיש, ולא פעם ביטא זאת בהתרגשות רבה, חובת כבוד כלפי אלפי החברים הלוחמים, הפרטיזנים ואנשי המחתרת, שניספו בשואה, שזיכרם יונצח בצורה מכובדת ביותר.

אכן, "משואה" בראשותו התפתחה למוסד מרכזי ומיוחד להוראת השואה ולהעמקת תודעת השואה בקרב בני הנוער בארץ ובתפוצות.

השקפת עולמו של משה קול היתה מגובשת למדי. היא הושפעה מאישים דגולים בתנועה הציונית, שבמחציתם פעל והם אשר היו לו למורי דרך בפעילותו הציבורית והפוליטית. הוא שאב תעצומות נפש ממשנתו הרעיונית של משה גליקסון ומשיטתו המדינית של חיים ויצמן.

הוא היה ליברל בעל רגישות סוציאלית עמוקה, הומניסט, שראה באדם ערך עליון, באשר הוא אדם. הוא דגל בפלורליזם במשק ובחברה. בהיותו מטפח מורשת אבות ומסורת ישראל, היה לוחם אמיץ למען פלורליזם בדת ובעד

שיוויון זכויות של כל הזרמים בה.

במדיניות חוץ ובטחון גרס מתינות מדינית תוך חתירה מתמדת לשלום. משה קול, שניחן בחושים פוליטיים בריאים, הבין זה מכבר את מרכזיותה של הבעיה הערבית־הפלשתינאית ואחרי מלחמת ששת הימים הסביר חזור והסבר בכתב ובעל־פה כי בלי פתרון הבעיה הפלשתינאית ובלי נכונות לפשרה טריטוריאלית לא יכון שלום באזורינו.

בספטמבר 1972 כותב מ. קול ז"ל ב"תמורות":

"ישראל מעוניינת, שפלשתינאים לא יהיו מיוצגים על ידי יאסר ערפת וג'ורג' חבש וגם לא על ידי המלך חוסיין ונאמניו בלבד. לכן עידוד הקמת נציגות של ערביי הגדה הוא צורך חשוב לקראת העתיד. המתנגדים להצעה הזאת חוששים, שמא נציגות כזאת תהווה גרעין למדינה פלשתינאית. אשרי אדם מפחד תמיד, אולם הפחד אינו, כידוע, יועץ טוב. יש צורך באומץ לב ובראיית הנולד, כדי לקדם תהליכים מדיניים לקראת העתיד. במידה שתקום נציגות לערביי יהודה ושומרון, נפתח איתה קשרים לקראת העתיד. היא תוכל להוות ראש גשר להסכם של שלום".

אכן, בדברי משה קול ז"ל אלה נשמעים צלילים נבואיים. אז לא שעו לדבריו ולא האזינו להצעותיו. עתה, בימים אלה ממש, מציעה ממשלת האחדות הלאומית (שמיר — רבין) הצעת שלום, שבעיקרה נועדה לגבש נציגות של תושבי יהודה ושומרון, כדי שתהווה פרטנר למשא ומתן. יתכן שאז היה אפשר בקלות יתר להקים את הנציגות הזאת, מאשר בתנאים המדיניים של היום, כשאש"ף הפך לגורם מדיני מוכר בעולם.

העמדות, בהן הוא נקט הן בהסתדרות (כחבר מזכירות הועד הפועל), הן בהנהלה הציונית והן בממשלות ישראל, נגזרו כולן מההשקפות הבסיסיות הללו. כמה מהצעותיו במשך השנים נתקבלו וטוב שנתקבלו. לדוגמא אציין את לשכת העבודה הממלכתית (שירות התעסוקה), שהוקמה אחרי מאבק קשה של משה קול וסיעת העובד הציוני בהסתדרות, שהוא זכה גם לעמוד בראשה בראשית דרכה.

רבות מעמדותיו נידחו ולא נתקבלו, וחבל! יתכן שבכמה תחומים בחיינו היום היו פני הדברים שונים ואולי טובים יותר. לו, למשל, נתקבלה הצעת מ. קול ז"ל בעניין ביטוח בריאות ממלכתי על בסיס קופות החולים הקיימות, שלמענה נאבק בשם ה"ליברלים העצמאיים" בממשלות ישראל, בהן כיהן, היינו מונעים בוודאי את המשברים החמורים, הפוקדים היום את מערכת הבריאות.

משה קול חתר, כידוע, כל השנים להקמת מפלגה ליברלית מתקדמת, מפלגת מרכז גדולה, רבת־כח והשפעה, שתהווה גורם מאזן במפה הפוליטית בישראל. אולם, לצערו, היוזמות והנסיונות שלו בכיוון זה לא עלו יפה וההצלחה לא האירה לו פנים. הפרטנרים, שאיתם ניסה לבצע את המשימה הזאת, לא עמדו בנאמנותם הרעיונית־פוליטית ועל כך הוא הצטער מאוד.

את מלוא הסיפוק והמיצוי של מאוייו הציוניים, הסוציאליים והחינוכיים הוא מצא בפעילותו כראש עליית הנוער, שנמשכה 19 שנה.

הוא נבחר כסגן חבר ההנהלה הציונית בדצמבר 1946 בקונגרס הציוני בבזל, הראשון אחרי המלחמה, וב־1948 כחבר מלא של ההנהלה (אחרי התפטרותו של ד"ר מ. סנה) ונתמנה כראש המחלקה לעליית ילדים ונוער. לא כל חברי

ההנהלה הוותיקים ראו זאת בעין יפה, שצעיר חברי ההנהלה (בן 36) יהיה יורשה של גב׳ הנריטה סאלד. קול צריך היה אפוא להוכיח את עצמו, כי אכן ראוי הוא לכך. הוא החל בפעולה בהתלהבות בלתי רגילה ובתנופה רבת היקף. בזאת שבה את לבם של צוותי העובדים, אשר הפכו לעוזריו הנאמנים. ב״עליית הנוער״ שררה אז אוירה של התעלות ותחושה של שליחות לאומית בעלת חשיבות עליונה.

היתה זו תקופה טעונת מתח רב. עם תום המלחמה, ואחרי האסון הנורא שפקד את עמנו, המאבק על המדינה היה בעיצומו, שארית הפליטה התדפקה על שערי הארץ ויהודים מארצות המצוקה השתוקקו לעלייה. משה קול מנצח אז על מבצעים דרמטיים ומרתקים ביותר של הצלת ילדים מגלויות שונות, מבתי יתומים, ממנזרים, ממשפחות נוצריות וממקומות מחסה אחרים. הוא נודד מארץ לארץ, מפתח קשרים בינלאומיים, בא במגע עם ממשלות, מלכים, נשיאים ואישים בעלי השפעה, כדי לסלול דרכים להצלת ילדים.

בארץ הוכן להם בקיבוצים ובמוסדות פנימייתיים: בית, בית־ספר, חברה ובהם ממיטב המחנכים והמורים, שעסקו בשיקומם ובהכנתם לחיים. כל המערכות: ההצלה, אירגון הקבוצות, העלייה, הקליטה, החינוך, פעלו בתיאום מופלא.

מה רב היה הסיפוק שלו למצוא אחרי שנים של עבודה, בכל פינות הארץ ובכל תחומי החיים במדינה את בוגרי עליית הנוער; בעיר ובכפר, בקיבוץ ובמושב, בצה״ל ובמשק האזרחי, תורמים את תרומתם הנאמנה והפורייה למשק, לחברה ולמדינה.

גם כשר בממשלות ישראל, בהן כיהן משה קול 12 שנה, הוא גילה כושר עשייה מופלא. כשר התיירות הוא מצליח להפוך את התיירות לענף כלכלי חשוב ביותר למשק הישראלי ולמאזן התשלומים שלו. בתנופה ללא תקדים הוא מפתח את כושר האירוח על ידי בנייה מהירה של בתי מלון ובתי נופש, מרחיב ומחדש אתרים תיירותיים רבים וכך יוצר תשתית רחבה לגידול התיירות בארץ.

משה קול סלד מפוליטיקה דקלרטיבית בלבד, כי הבין, שערכה הממשית נבחנת בביצועה המעשית ובתהליך ההגשמה.

הדרך הציבורית הארוכה הזאת לא היתה סוגה בשושנים. היא היתה קשה ומפותלת. צריך היה להתמודד עם קשיים ומכשולים מסוגים שונים. חילוקי דעות, מאבקים, פילוגים... אשר הנחילו לו גם אכזבות מרות.

על אף כל אלה היתה זו דרך רבת־ענין ורבת תוכן, עתירת מעשים, יצירה ופעילות פוריה.

מעמדו בתנועה היה מיוחד במינו. הוא הפך במשך השנים כעין מוסד בפני עצמו. הוא ידע להשרות בתנועה אוירה של חברות טובה וידידות. ביתו היה פתוח לכל חבר. זהו בית, אשר היה עד לפגישות ושיחות פוליטיות כלליות ופנים־תנועתיות חשובות ביותר וגם עד לשיחות של חבר־לחבר — מלב־ללב.

זה היה האיש. שקול. מתון; אף כי ידע גם לנהל ויכוחים נוקבים וקשים בעניינים בעלי משמעות עקרונית, הוא היה אדם בעל יושר אינטלקטואלי נאמן לעקרונותיו.

עם מותו של משה קול אבד ראש משפחה אוהב, גאה ודואג.

עם מותו הסתלק אדם, שכל חייו היו קודם לשרות העם והמדינה, רב פעלים ועתיר מעשים.

עם מותו אבד איש תנועה מארגן, מעצב, סולל־דרך ומוביל.

עם מותו אבד לנו חבר, רע וידיד.

אושה, 29.10.89

גדעון האוזנר

50 שנה לתחילת מלחמת העולם השניה

לפני כמה חודשים מלאו חמישים שנה לתחילת מלחמת העולם השניה. מאז צפו ועלו בעיות אחרות בעולם. אויבים מאתמול נעשו ידידים; בריתות נתפרקו; העולם מעדיף להתעלם מארועי העיתים ההם. רבים סוברים, כי נסתמה הפירצה, אשר דרכה פרץ הנאציזם ושטף את אירופה. הללו רוצים להאמין, שמה שקרה, לא יחזור עוד וממילא אין ממנו לקחים לעתיד. זוהי טעות חמורה ומסוכנת.

קמו היסטוריונים המנסים אפילו לכתוב מחדש את העבר במגמה להוכיח, שהנאצים לא היו כל כך רעים, היטלר נדחף למלחמה בעל־כורחו ושהמערב אחראי לה לא פחות מגרמניה. בסידרת פרסומים מנסים לעוות את האמת ההיסטורית.

אנו, היהודים, איננו יכולים לשכוח ואיננו משלימים עם זיוף העבר. מעולם לא ברחנו מלקחי העבר ואף פעם לא תלשנו דפים מספרי ההיסטוריה. למדנו לחיות עם עברנו, גם כשהיה מר מאוד. ההתעסקות בדברי הימים היא חלק מהאופי הלאומי שלנו. הצווי, המצוי בספר דברים: "זכור ימות עולם", מלווה אותנו משחר קיומנו. לא קבלנו את השקפתו של הגל, שאמר, כי הדבר היחיד, שלומדים מההיסטוריה הוא, שאין לומדים ממנה. תמיד עשינו מאמץ אינטלקטואלי לגלות ולחשוף את שורשי המאורעות ההיסטוריים ולהפיק מהם לקחים.

אם כך הוא יחסנו לדברי הימים בכלל, פי כמה נכונים הדברים לגבי תקופת השואה, שהוותה שבר ללא תקדים בתולדות ישראל והטילה בעם נכות, העומדת וקיימת עד היום הזה. כי העם היהודי, ללא מאגרי הכוח של מזרח ומרכז אירופה, אינו עוד מה שהיה ואף פעם לא יהיה עוד.

לכן שומה עלינו, כאזרחי העולם וכיהודים, להעמיד את העולם בעימות עם האתמול שלו, כי לדברים נודעת משמעות גורלית גם לגבי ימינו.

מוקדם מדי ומהר מדי הרשינו לעולם ולעצמנו לעבור על פני הנאציזם לסדר היום. כמה מבעיות היסוד של שנות ה־30 קיימות גם היום בכל חריפותן

חומרתן, ביניהן האלימות, הפחד והרצון לעקוף את בעיות היסוד של הדור. המשבר המוסרי, שההיטלריזם הביא על העולם, לא חלף אם הנצחון על גרמניה. הוא קיים ועומד, אם כי לבש כיום צורה אחרת.

הכל יודעים, כי מדיניות הפיוס של המערב הקשיחה את עמדות הנאצים והוליכה ישירות למלחמה. קוצר הראות של מנהיגי העולם היה מדהים. היתה זו בהלה פחדנית בפני התפרצויות של כח ואיומים. אפילו כאשר הקצונה הגרמנית שיגרה שליחים ללונדון ולפריז ב־1938 והזהירה, שאין להכנע לסחטנות של היטלר, לא נפסק פיק הברכיים של מדינאי אנגליה וצרפת. היה זה ראש המטה של הצבא הגרמני בימים ההם, לודויק בק, שהטיל על מדינאי גרמני שליחות סודית לפקוח את עיני המערב לגבי תכניותיו של היטלר וכך אמר בק לשליחו: "הבא לי הוכחה ברורה, שאנגליה תלחם, במקרה שצ'כוסלובקיה תותקף ואז אני אביא סוף על המשטר הנאציונל־סוציאליסטי". אבל בעלי פיוס כבר עלו על דרך הכניעה לאיומים. הם החליטו לתת הזדמנות להיטלר להוכיח, שהוא ילד טוב". כפי שניסח זאת אז הנדרסון, שגריר בריטניה בברלין. צ'מברלין טס לברכטסגדן ולמינכן, בק התפטר ואחד הקושרים אז נגד היטלר, ראש עירית ליפציג קרל גרדלר כתב ביאושו: "בכך שצ'מברלין פחד לקחת על עצמו סיכון קטן, הפכה המלחמה לבלתי נמנעת. עכשיו יצטרכו האנגלים והצרפתים להגן על עצמם בנשק, אלא אם כן יעדיפו קיום של שעבוד".

התפוררות החזית האחידה של המערב וחילוקי הדעות בו גרמו גם אז להתחזקותו של היטלר כלפי פנים וכלפי חוץ. כאשר צ'מברלין ברב סיפוק מעצמו נפנף בפני המונים צוהלים בהסכם מינכן, כהישג של "שלום בימינו", הגיב עמיתו הצרפתי דלאדיה, בקדרות ובביטוי של זלזול וגנאי כלפי קהל מפגין בפריז, על שהאמין כי הכניעה תציל את השלום.

לאחר מלחמת העולם האיומה הכתיבו בנות הברית המנצחות לארצות המנוצחות, גרמניה, איטליה ויפן, חובה להכניס לחוקות שלהן הוראות האוסרות על קיום מפלגות נאציות, פשיסטיות או מיליטריסטיות. אך באותה עת עצמה נותנות מדינות המערב תמיכה וגיבוי למדינות בעלות משטרים דיקטטוריים, המטיפים בגלוי להתמודדות בכוח עם שכניהם והמציגים זאת כמטרה לאומית נעלה. אם היה אי פעם צידוק להגן על העולם החופשי מפני שיטות ממשל החותרות תחת הקיום בצוותא של החברה האנושית, הרי זה בימינו אלה. כי מורשתו הפוליטית של היטלר לא עברה מן העולם. הוא שבר את כל המוסכמות, התכחש לכל ערכי אנוש. קבע, כי מה שנחשב למקודש, אינו חסר ערך ומה שבמשך דורות היה מקובל כנתעב, אפשר להציגו כמטרה לאומית עליונה. התברר, כי הציביליזציה האנושית היא מחיצה דקיקה של כללי נוהג בין אנשים ועמים. אם שומרים עליה ומקיימים אותה — יכולה האנושות להתקיים. אם מפילים אותה — אין עוד מעצור להתדרדרות האדם עד לפיתחה של אושוויץ.

שלטון הנאצים הוא שניפץ את כל מה שהיה מקובל כהגון, הפך את כל המוסכמות בחברה האנושית, הציג את התוקפן כקרבן ואת החף מפשע כמטרה לרדיפות.

היטלר לא חדל מלהציג את מדינתו כקרבן חוזה ורסאי ותבע לתקן את העוול שנגרם, כביכול, על ידי משפחת העמים עקב אותה פעולה בינלאומית.

הוא הצליח על ידי תעמולה עקבית להכניס ספק לליבם של אנשים בדבר צידקתו של חוזה ורסאי, ממש כמו שמנהיגי ערב מנסים לשכנע את העולם, שההחלטה הבינלאומית להקים מדינה יהודית היתה משגה. הרבנז'יסטים של יימנו, התובעים רביזיה של הקמת מדינת ישראל, הם מנהיגי ערב, המציגים את עצמם כקרבנות החלטת האו"ם מ־1947. הם, שיצאו אז בחרב נגד יציר האו"ם ביום היוולדו, שנכשלו במזימה להשמיד את מדינת היהודים, אינם חדלים מהעמיד פנים, שהם הקרבנות של משפחת העמים.

יש לנו דין ודברים עם העולם החופשי כיהודים. שהרי השואה פגעה בנו בראש וראשונה. בשנים הראשונות לאחר השואה היינו כה נדהמים מהזוועה, שיכולנו רק לבכות את האסון ולקונן על החורבן.

רק לאחר זמן, לאחר שהוקמה מדינת ישראל, אזרנו כח גם להסתכל בעמק הבכא ולעשות נסיון לסכם את לקחי הזוועה.

הבעיה, שהוגי הדעות עדיין מתלבטים בה, היא, מדוע בא עלינו האסון המחריד הזה ומדוע נידון העם היהודי להשמדה כוללת. אנו יודעים, כי הנאציזם והיהדות היו שני הפכים וכי לא היה דו־קיום ביניהם. אנו יודעים, כי היהודי היה מטרה נוחה לחמת הרצח הנאצית, מפני שלא יכול היה להתגונן ומשום שאיש לא בא לעזרתו.

אין כל חשיבות לכך, אם העובדות הגלויות והנראות לעין נותנות חיזוק למיתוס או מכחישות אותו. יש לו קיום משלו ללא קשר לראיות או להגיון. לכן הויכוח הרציונלי עם עלילות כאלה הוא קשה. אף־על־פי־כן חייבים אנו לחשוף את מקורותיו, להצביע לאן הוא עלול להוביל ולהלחם בו בכל האמצעים שברשותנו.

פרופ' נורמן כהן מגלה את ההשפעה העצומה, שנודעה לפרוטוקולים של זקני ציון מאז הופיעו לראשונה בחסות האוחראנה, היא המשטרה הצארית, כיצד הם סבבו את העולם כולו, נהפכו לספר רב המכר השני אחרי התנ"ך, להבדיל, וכיצד עיצבו את מחשבתם ותגובותיהם של ראשי מדינות ומשטרים שונים, ביניהם היטלר מזה וסטאלין מזה. "עלילת הרופאים" הסטליניסטית וההאשמות נגד רודולף סלנסקי ניזונים מאותו מקור כמו "הפתרון הסופי".

לא לחינם אמר היטלר, כי מצפון הוא "המצאה יהודית" וגבלס התפאר בכך, שגרמניה חוזרת לעולם המושגים הברבריים. הנאצים חשו, שבחברה המטריאליסטית־המלחמתית של אירופה, כפי שהם רצו להקים, יש להשתחרר מהגורם הארכאי המציק והמזכיר בעצם קיומו את הסתירה שבין הדת הנוצרית, אשר עדיין החזיקו בה לבין המציאות שיצרו. מכיון שהשתחררו מכל מעצורים שהם, הלכו גם כאן עד הסוף. הרחקתו של היהודי, שהווה מעין תזכורת חיה, נתן אפשרות להשתחרר מהספק, שריחף עדיין בחלל הרעיוני של הנאציזם.

ספקות אלה לא הטרידו בודאי את יחידות ה־ס.ס. הרצחניות. אבל היתה להם השפעה על מעצבי המחשבה והאידיאולוגים הנאצים, שהתיצבו מאחרי מלאכת הדמים. אדולף אייכמן נתן לכך ביטוי פשוט: "ידענו, כי אחת מהשתיים: או שהעם הגרמני יחיה, או שהעם היהודי יחיה, לשניהם אין מקום בעולם"...

דימויו של היהודי כאנטי־כריסטוס, כשטן המהלך על פני האדמה הוא עתיק יומין וימיו כימי הכנסיה הקתולית. כי ההסבר היחיד, שאבות הכנסיה יכלו

לתת לכך, שעמו של ישו נשאר בחיים, לאחר שדחה את תורתו היה, כי היהודי הוא שליחו של השטן עלי אדמות. רק השטן יכול לכפור באלהים ולהשאר חי. היטלר ניצל בערמה רבה את המושגים הנוצריים הפרימיטיביים: במקום האב הציג את המדינה, במקום הבן את המנהיג, אבל השטן היהודי נשאר. כך היה קל יותר לקוסמוגוניה החדשה להקלט.

לאחר המלחמה הרגישה הכנסיה באפשרויות הנוראות של השמוש בדוקטרינות שלה ואין זה מקרה, כי רק בתקופה שאחרי הנאציזם החלו הצעדים האקומניים לתיקון העוול הנורא של האישום ברצח אל. לא במקרה היה קרדינל גרמני אוגוסטוס פון ביאה, הרוח החיה בתנועה החדשה. אגב, הוא היה גם האיש, שביקש שיספקו לו מדי יום ביומו את הפרוטוקולים של משפט אייכמן. למרבה הצער הלכה הכנסיה רק עד מחצית הדרך. לא היהודים הם הזקוקים לטיהור מאשמה מרושעת, הכנסיה היא שצריכה לטהר את עצמה מהעוול ההיסטורי, שהמיטה על עמו של ישו.

ההשמדה של היהודים בשואה לא היתה מתאפשרת, אלמלא היו הנאצים בטוחים, כי העולם החיצוני לא יגיב ולא יעניש אותם על כך. הם חזרו ובחנו מספר פעמים עד היכן הם יכולים להתקדם במלאכת הדמים בלי להיתקל בתגובתו הנזעמת של העולם החפשי. רק משנוכחו, שלעולם החפשי לא איכפת מה יקרה ליהודים, רק אז נמלאו בטחון והחליטו לבצע את מה שהם כינו "הפתרון הסופי".

שלוות הרוח, שבה קיבל העולם החפשי את עובדת השואה, מהווה כתם בל־ימחה על תולדות האנושות. הרי גם אחרי פרוץ מלחמת העולם ובמשך שנתיים לאחר מכן, ניתן היה עוד להציל מיליונים. גרמניה עוד הניחה ליהודים להגר. כשנתברר, שהעולם אינו חפץ ביהודים ואינו מוכן לתת להם מקלט, ירד המסך על יהדות אירופה. כאשר המנהיגים היהודים תבעו בשנת 1942 להוציא כמה עשרות אלפי פליטים מארצות הבלקן, הזהיר שר החוץ הבריטי אנטוני אידן את ממשלת ארצות הברית לא להתעסק אפילו בתכנית הצלה חלקית, כי "יהודי העולם ידרשו לעשות משהו דומה גם למען יהודי פולין וגרמניה. היטלר יכול עוד לקבל הצעה כזאת ואילו לאנגליה אין אפשרות לטפל בכך. תשובה דומה נתנה מחלקת המדינה בוושינגטון להצעה להוביל 300,000 יהודים מרומניה לארץ ישראל ולסוריה כהסדר זמני. התשובה היתה: "אין אנו מוכנים לטיפול במכלול הבעיה היהודית."

ביוני 1942 פרסם הסניף הבריטי של הקונגרס היהודי העולמי את דבר השמדתם של מיליון יהודים. ברדיו הבריטי ניתן פומבי לדבר וסוד הרצח ההמוני נתגלה לכל העולם. אך דבר לא נעשה, כדי להציל את הנידונים או לפחות להקטין את ממדי האסון.

באוקטובר 1942 נפגשו בפולין שני נציגים יהודים בחשאיות גדולה עם שליח תנועת המחתרת הפולנית, יאן קרסקי, שעמד לצאת אז ללונדון ולוושינגטון. הם התחננו לפניו, שישפיע על ממשלות בנות הברית להתאים את האיסטרטגיה שלהן להצלת היהודים, שיאיימו על גרמניה בהפצצות נקם על הגירושים למחנות הריכוז, שיוציאו פליטים, שיפתחו שערים למקלט. "מדוע מניח לנו העולם למות? האם לא תרמנו את חלקנו לתרבות העולם? מדוע הם נלחמים למען

כל האחרים ומפקירים אותנו ?"

הודעה זו של עם גווע נמסרה בלונדון ובוושינגטון. אך דבר לא נעשה.

הסירוב המוחלט של בנות הברית להתאים את האיסטרטגיה של המלחמה להצלת יהודים, קיבלה הדגמה אכזרית נוספת בהימנעות מהפצצת אושוויץ ודרכי הגישה אליה. "יוכיחו בנות הברית, שהן הכריזו מלחמה על תכנית ההשמדה הנאצית", התחננו אז חיים ויצמן ונחום גולדמן בפני מנהיגי המערב. לאחר חדשים של "עיונים" וסחבת הודיעו גם הפוריין אופיס בלונדון וגם מחלקת המדינה בוושינגטון, שהדבר לא ייעשה. פעולה כזאת תמנע את הסיוע האוירי הדרוש לפעילות הכוחות הצבאיים בזירות קרב החיוניות, כך השיבו. להציל יהודים לא נחשב לא "לדרוש" ולא "לחיוני". אך המתקנים התעשייתיים סביב אושוויץ הופצצו בדייקנות רבה, לעתים גם לאור היום. רק במחנה המוות ובדרכי הגישה אליו לא נגעו.

התעלמותו של העולם החפשי מהאסון היהודי וסירובו לעמוד לימין היהדות בשעת מצוקתה הגדולה, הם דף ציני בתולדות האנושות. מה הפלא, שהעולם אינו רוצה לזכור עוד מה שקרה ליהודים בתקופת השואה. מה יזכור ? את מה שלא עשה ?

אנחנו, שארית הפליטה של העם ששרד אחרי השואה, הרשינו לדחוק את השואה אל תוך הספרים. התודעה, שמעשה נורא זה בוצע במאה העשרים, לעיני כל העולם, אינה מלווה עוד את העולם הנאור.

דורנו רואה את תוצאות המלחמה ואת ספיחיה. הוא החל מפקפק בכל. אין פלא, שהוא איבד את אמונתו במסגרות החברתיות הקיימות, שהוא מכריז, כי אלוהים מת ושהוא מחפש מפלט בסמים ובמתירנות. אנחנו יכולים לחזור ולהצביע על מושגי היסוד של האסור והמותר, של הטוב והרע, של המוסר והעוול.

מתוך תהום השואה חייבים אנו להעלות את ערכי האדם שנרמסו ולקדשם מחדש לעיני כל באי עולם, למען יגנו ערכים אלה על קיומה של האנושות.

ולעם היהודי נגיד, כי גם היטלר, למרות כל כוחו האדיר וחרף כל תשוקתו להכחיד את ישראל, לא יכול היה לעם הזה.

אושוויץ

בזמן השואה היינו חלשים בודדים ומבודדים, ללא כח וללא בן־ברית. בעיני הצורר הנאצי זו היתה הוכחה לנחיתותו של היהודי, שאיש לא רצה להתחבר אליו. כפי שאמר הסופר די־נור, קצטניק, היתה אושוויץ עולם מוזר ומיוחד, פלנטה, שהזמן נע בה על גלגלים אחרים. לתושבים שם לא היו הורים ולא היו ילדים, הם לא היו לבושים כדרך שאנו מתלבשים כאן. הם לא נולדו שם ולא הולידו, הם נשמו לפי חוקי טבע אחרים, לא חיו לפי החוקים של העולם שלנו. שמו של תושב הפלנטה ההיא היה קצטניק. הרשע האנושי השתפך שם וכל תעלול אפשרי לפגוע בזולת הופעל שם. רצח, שיסוי כלבים, סרוס,

עקירת צפרנים, עבודת כפיה, מכות שניתכו מכל עבר, השפלה ללא גבול. כולם היו מועדים בכל שעה להשלח לתאי הגזים. סביב אושוויץ נמתחה גדר חשמלית, שהוזרם בה מתח גבוה. אדם, שרצה לאבד עצמו לדעת, היה "הולך לחוטים".

מתוך פרספקטיבה של 40 שנה זועק אלינו העבר הנאצי; איך זה יכול היה לקרות, איך נהפך העולם לתופת זאת במאה העשרים. בראשית המאה האמין העולם, שמצא את הדרך לקידמה רצופה ולהתפתחות. באה אושוויץ והחריבה כל זאת. בטחונו של אדם בעצמו ובזולת התמוטט כליל. במקום הציווי התנכ"י "ואהבת לרעך כמוך" בא הצווי הגזעני: "תדביר ותרמוס מי שאינו כמוך". הותר לקטול ללא כל נקיפת מצפון אנשים, השונים ממך, ובפרט על חטא אחד: חטא המוצא היהודי, הנאצים טענו, כי המצפון עצמו הוא המצאה יהודית.

באחד מאלפי הסיפורים, ששרדו מהשואה, מסופר על ילד יהודי, שתלה את עיניו באמו ובהתקדמו אתה לתאי הגאזים, אמר: "אמא, מדוע הם עושים לי את זה? הרי הייתי ילד טוב?!" תחושתו התמימה של ילד זה היא אופיינית לתדהמה, שנופלת על יצור־אנושי, כשהוא מופקר למוות על לא עוול בכפו. זאת היתה גם תחושתם של המוני בית ישראל בהקשר לשואה. מדוע זה מגיע לנו? הרי תרמנו מלא תרומתנו לתרבות, למחשבה ולקידום האנושות.

הנאצים אמנם רדפו גם עמים וגזעים אחרים. אך רק עם אחד דנו לכיליון גמור — היהודים. צבאות ארצות־הברית, ברית המועצות ובריטניה הגדולה, ביחד עם בני בריתם, הכניעו לבסוף את המפלצת הזאת ואנו לא נשכח זאת, גם כשיש לנו מדי פעם חילוקי דעות עם מעצמה זו או אחרת. אסור להרשות, שאושוויץ תהיה אי פעם לדגם למישהו. השם הזה ומה שהוא מסמל צריך להשאר לעולם לשטח אסור, שמעליו מתנוסס דגל שחור עם כתובת "זהירות"! "מחוץ לתחום האנושי" "הכניסה אסורה"!

כדי שהדברים, שהתרחשו באושוויץ, אכן יהיו לדראון עולם, צריך לפתוח ולפרסם את מסמכי המחנה, שנפלו בידי הסובייטים בעת השחרור.

זוהי כיום תביעה אקטואלית. די ב־40 שנה של איזולציה! העולם רשאי היום לדעת את הכל על מה שהתרחש בפלנטה ארורה זו.

ההצלה בתקופת השואה

יום עיון לזכרו של יו"ר הנהלת "משואה"
משה קול ז"ל

נערך ביום ראשון, ל' תשרי תש"ן, 29.10.1989, בבית התפוצות, בקמפוס של אוניברסיטת תל־אביב. הנחה פרופ' דניאל קארפי. דברים נשאו: יצחק גולן — "משה קול ז"ל, האיש ופעלו" (ראה מאמר "בשער"). ד"ר דינה פורת — "סיכויי ההצלה בתקופת השואה". ד"ר יחיעם וייץ — "הצלה וגאולה: ניגוד או השלמה?" יוחנן כהן — "הבריחה מפולין 1945—1946".

פרופ׳ דניאל קארפי

דברים לפתיחת יום העיון

אני מתכבד לפתוח בזה את יום העיון לזכרו של יו״ר הנהלת ״משואה״ משה קול ז״ל, יום עיון, שיהיה מוקדש לנושא ״ההצלה בתקופת השואה״. יתכן שהצעירים שבתוך הקהל הזה יראו נושא זה בתמיהה כלשהי, שכן מדובר ביום עיון לזכרו של איש, שרובנו זוכרים אותו בראש וראשונה בפעולותיו בתוך מדינת ישראל, בקרב היישוב היהודי בארץ, כראש מחלקת עליית הנוער, כחבר כנסת וכשר בממשלת ישראל. לאמיתו של דבר, היה משה קול בשנות השואה, בשנות המלחמה מאז סוף 1939, פעיל ביותר בענייני הצלה, באירגונים ובמישורים שונים, וכן בשמירת הקשר עם היהודים שבארצות הכבושות ובעיקר בברית־המועצות, הן באזורים של ברית־המועצות גופא, הן באזורים שנכבשו או סופחו לברית־המועצות מתוך פולין בין 1939 ל־1941.

כבר בראשית של המלחמה, בסוף 1939 ובתחילת 1940, בהיותו מזכיר תנועת הנוער הציוני, נרתם משה קול לפעילות ענפה, ליצירת הקשר עם היהודים שנמלטו מפולין לברית־המועצות, ושמר עמהם על קשר מכתבים. אחדים מן המכתבים הללו פורסמו במקור ובתירגום לעברית בקובץ נאה, ״מימי מצוקה ותקווה״, שיצא לאור לרגל יום הולדתו ה־75 של משה קול. היתה זאת תרומה נאה לנושא עצמו של ההצלה והן לפעולתו של האיש בתחום זה. גם לאחר מכן, כעבור שנתיים לקיום המלחמה, המשיך משה קול בפעולה זו כחבר הוועדה המיוחדת, שהוקמה מטעם הוועד הפועל של ההסתדרות. אינני נכנס לדיון, להערכה, או לתיאור של פעולותיו השונות של משה קול, שכן על כך ידבר בפרוטרוט אחד המרצים. רציתי רק להסביר, מפני מה ראינו לנכון לייחד יום עיון זה לנושא המיוחד שתיארתי.

ביום עיון זה נשמע ארבע הרצאות. יפתח מר יצחק גולן בנושא ״משה קול ז״ל — האיש ופועלו״. לאחר תרצה ד״ר דינה פורת — ״סיכויי ההצלה בתקופת השואה״. אחרי שתי הרצאות אלה נעשה הפסקה קצרה של עשר דקות ונתכנס שוב

לשמוע את שתי ההרצאות של החלק השני של יום העיון, שבו ירצו ד"ר יחיעם ויץ — — "הצלה וגאולה ניגוד או השלמה" ומר יוחנן כהן — "הבריחה מפולין 1945—1946". אני מאחל לכולנו, שיהיה לנו יום עיון פורה, שיהיה לכבודו של האיש, שיום עיון זה מוקדש לזכרו, ושהוא זכור לנו כאדם, שהיה ראוי להערכה ולכבוד מצד ידידים, תלמידים וחוקרים של התקופה הזאת.

ד"ר דינה פורת

סיכויי ההצלה בתקופת השואה

ערב טוב לקהל, לחברים, ליושב־ראש פרופ' דניאל קארפי, וברכה מיוחדת למשפחת קול. הייתי רוצה להוסיף, ברשותכם, שתיים־שלוש מלים על דברי קודמי, יצחק גולן: לפני כמה שנים, כאשר התחלתי לחפש חומר על הישוב והשואה, באתי אל ביתו של משה קול ובקשתי ממנו פרוטוקולים של אותה ועדת ההסתדרות, שהיה חבר בה, שנקראה "הוועדה להקלת מצוקת החברים בגולה". לא הצלחתי למצוא פרוטוקולים אלה במקום אחר ושערתי, שהם אצלו. באתי בחששות מרובים, שהרי בדרך כלל אנשים אינם ששים להפקיד בידי זר חומר ייחודי הנמצא ברשותם, ולא היה לי בעצם שום דבר מיוחד להגיד לזכותי, או נימוק, למה עליו לתתם לי. באתי ומצאתי מאור פנים, פשטות הליכות ואימון גמור. ישבנו ושוחחנו על בעיות ההצלה בתקופת השואה, שלאחת מהן אתייחס בהמשך. רציתי לספר אפיזודה זו, כתרומה צנועה לשרטוטה של האישיות, שלכבודה התכנסנו.

נושא הדברים, שיובאו מייד לפניכם, הוא "סיכויי ההצלה בתקופת השואה". זהו נושא, שמדי פעם כולנו נדרשים לו; הוא מעיק על כולנו ומציק לכולנו והוא מורכב משאלות רבות על מידת הסיכויים, שהיו ליהודי אירופה להינצל, (אם אכן ניתנים הסיכויים למדידה), ועל המאמצים שנעשו; והאם נעשו, לנצל את הסיכויים האלה. נושא זה ימשיך להציק לנו עוד זמן רב ואין אני מתיימרת להציג לו תשובות מלאות — אם יש בכלל תשובות מלאות לשאלות, שמעלה תקופה זו — אלא כמה שאלות והערכות.

ראשית, לשאלה עקרונית כללית: באותה פגישה, שבה בקשתי ממר קול את הפרוטוקולים של ועדת ההסתדרות, הבאתי בפניו רעיון מעניין של פרופ' יהודה באואר ביחס להבנת סיכויי ההצלה. היהודים בעולם החופשי לא הבינו בזמן, את אשר התרחש באירופה. וכאשר הובן, שמדובר בהשמדה שיטתית, במחנות, אחרי גירושים מכל אירופה — כבר היה קיץ וסתיו של 1942; וכאשר

הודיעה הנהלת הסוכנות באופן רשמי על קיומה של השמדה כזו, כאשר הודיעו על כך בעלות הברית באופן רשמי — כבר היה זה בנובמבר ובדצמבר 1942, מאוחר מאוד ביחס להתחלתו של תהליך ההשמדה. אחת הטענות הכבדות ביותר, שיש לעם היהודי אחרי השואה כלפי עצמו, היא פער הזמן הגדול הזה שבין תחילת ההשמדה ביוני 1941, לבין הבנתה בסוף 1942. וטענה נוספת היא, שגם לאחר אותן הודעות רשמיות לא כולם האמינו בידיעות ולא מייד עכלו אותן. פרופ׳ באואר סבר, שאולי יש גרעין של חיוב בזה, שהמצב לא הובן לאשורו מייד ולא כולם האמינו בידיעות או הפנימו אותן. שהרי לו הבינו באמת, לעומקה, את חומרת ההתרחשויות, היו מרימים ידיים ומתייאשים מכל מעשה. ודווקא העדרה של הבנה מלאה הביא לידי נסיונות הצלה שונים, ואכן מהם שהוכחו כבלתי ריאליים.[1]

מר קול ואני דנו ברעיון זה מהבטים שונים, שהרי ועדת ההסתדרות, שהוא היה כה פעיל בה, קמה כבר ביוני 1942, לפני הודעתה של הנהלת הסוכנות בנובמבר באותה השנה, והיא היתה מן הראשונות לקום בארץ; גם המפלגה הרביזיוניסטית הקימה ועדה משלה במקביל להקמתה של ועדת ההסתדרות וגם אגודת ישראל התארגנה לפעולה באותו הזמן. כלומר — ועדות פעולה ראשונות קמו במקביל לתהליך הבנת ההשמדה מבחינה כרונולוגית. משה קול סבר, שאין לקשור הבנה לפעולה; גם אם הובן המצב לאשורו, אמר, וגם אם הוברר, שהסיכויים היו קלושים, צריך היה לעשות בכל זאת כל מה שניתן היה להיעשות, כדי להציל כל מי שאפשר היה להציל. ועוד יותר מזה — ככל שהמצב נראה נואש יותר, כן צריך היה להגביר את המאמצים.[2]

ועתה ברצוני להפריד בין שני תחומים: סיכויי ההצלה של ציבורים גדולים וסיכויי הצלה של אנשים כפרטים. בשאלת סיכויי ההצלה של ציבורים גדולים כדאי אולי לפתוח בדיון בשאלת ההצלה מבחוץ: האם יכלה יהדות העולם החופשי, והישוב בכללה, להציל מאות אלפים או מיליוני יהודים? דומה, שהמחקרים הרבים המתפרסמים בשנים האחרונות, הן על המצב באירופה הכבושה, הן על יהדות העולם החופשי ועל הישוב בארץ בתקופת השואה (והישוב הוא אחד ההיבטים המשמשים לאחרונה נושא למחקר ענף), תמימי דעים: יהדות העולם החופשי לא יכלה לעשות גדולות כדי להציל, בלי סיוען של בעלות הברית. בוודאי שיכלה להזעיק יותר, להשקיע יותר בהבאת הנושא לתשומת לבן של בעלות הברית, באיסוף כספים בקנה־מידה גדול אך לא יכלה להציל בעצמה באופן ממשי־מעשי.[3]

אנטק צוקרמן קלע לליבה של השאלה הזו בשיחתו עם חיים גורי לפני שנים ספורות. גורי שאל: ״יצחק, לו היו ממריאים לעבר פולין, מה היה קורה?״ כלומר, לו היו שולחים כוחות צבאיים גדולים מן היישוב, מה היה קורה. השיב לו יצחק: ״גורי, אילו היו ממריאים 500 פלמ״חניקים אש הנ״מ הגרמנית היתה מורידה בדרך 490, ואילו אתה היית בין העשרה אז היתה לנו בעיה להסתיר אותך. בגלל העברית הצברית שלך, העיניים הים־תיכוניות שלך, בלי אידיש ובלי פולנית. לא יכולתם להושיע אותנו, לא יכולתם. רק כוח עליון יכול היה להציל, מעצמה. אבל מדוע אחד לא הגיע? כמו שהגיעו משלנו לארץ ישראל. זה עניין לא פוליטי ולא צבאי, הוא רק ריטואלי. איזו

מחווה, איתות, יד מושטת בגורל אחר".[4]

צוקרמן בוודאי התענה בשאלה זו שוב ושוב כל שנותיו אחרי 1945; והמסקנה שלו היתה, שכוחות, שיכלה הארץ לגייס אז — ואולי חשב גם על סיוע של יהדות העולם החופשי לגיוס כזה, אם כי אין לכך הוכחה בכתובים — לא יכלו להציל את ההמונים. בדבריו אלה דרש מן היישוב מחווה נפשית, סמלית, של השתתפות, אך לא את המעשה הריאלי של הצלה גדולה. גם אם קשה לקבל זאת ולהשלים עם זאת, שהרי פירושו של דבר הוא הכרה בחוסר אונים — יהדות העולם החופשי נמצאה אז במצב, שבו לא יכלה להושיע את יהדות אירופה.

השאלה הבאה היא, האם יכלה יהדות העולם החופשי להניע את בעלות הברית לפעול להצלה בקנה מידה גדול. היום הארכיונים פתוחים לחוקר והוא יכול לשבת ולקרוא, מה כתבו אז פקידים בריטיים זה לזה ומה כתבו פקידים אמריקאיים זה לזה ומה כתבו הבריטים והאמריקאים אלה לאלה. והרי דוגמאות ספורות לעולה מתוך הכתובים: הלורד מוין (Walter Moyne) שהיה אז שר תושב בקהיר, ואתו מתייעצים מלונדון ביולי 1944, האם כדאי לאשר את יציאתם של הצנחנים, עונה, שהתכנית "תסלק מארץ ישראל כמה יהודים פעילים ובעלי תושיה... הסיכויים, שרבים מהם יחזרו ויעוררו בעתיד מהומות בארץ ישראל, קלושים למדי".[5]

יואל בראנד, שהביא את פרטי העיסקה, שהציע אייכמן באביב 1944, להחליף מיליון יהודים במשאיות, תה, קפה, סבון ועוד, העיד, כי פקידים בריטיים בקהיר, שם הוחזק במעצר, אמרו: "מה נעשה במיליון יהודים? היכן נשים אותם?".[6]

ועוד: היום יודעים אנו מן הארכיונים, שפקידים במשרד האוריה ושר האוריה עצמו, סר ארצ'יבלד סינקלר (Archibald Sinclair), התנגדו בנימוקים של יוקר, סיכון לטייסים ומרחק, להפציץ את אושוויץ; ושפקידים במשרד החוץ לא העבירו תרשימים של אושוויץ, שקיבלו מן הבורחים משם, לעמיתיהם במשרד האוריה; ושמפקדי טייסות סברו אחרי המלחמה, שהדבר ניתן היה לביצוע בקלות יחסית, אלא שלא נמסרה להם האינפורמציה המתאימה; ושפקידים אחרים, סברו שה"סיפורים" על אושוויץ הם באמת נוראים, גם אם לא לוקחים בחשבון את "ההגזמה היהודית הרגילה".[7] (Customary Jewish Exaggration) כלומר, בעיניהם זהו סיפור ולא דיווח על עובדות, למרות שהתאריך הוא כבר קיץ 1944. מתוך הדברים עולה, שהעדר רצון מצד פקידים אלה לפעול נובע אולי גם מחוסר אמון בדיווחים יהודיים, או חוסר אמונה בכך, שהדברים האלה אכן מתרחשים.

העדר הרצון לסייע בהצלה נבע בעיקרו של דבר מהרגשתם של מבצעי המדיניות הבריטית וקובעיה, שצרת היהודים בתקופת השואה אינה בעיה, שהם מופקדים על פתרונה. גלגוליהן של תוכניות ההצלה, שהגישו גורמים בישוב, או בעקיפין גם יהדות אירופה, לפני בעלות הברית, מעידים, כי בעלות הברית לא היו מעוניינות בהצלה בקנה־מידה גדול. הן היו נתונות במלחמת עולם, שבה נהרגו עשרות מיליונים אנשים, קרוב ל־50 מיליון בכל החזיתות וארועי הרצח וההמתה. בריטניה עצמה סבלה אבדות רבות בחללים, בפצועים וברכוש. בתוך מלחמת העולם בהיקפה הכולל, ובעיני בריטניה כאימפריה, הרואה שאלות

מדיניות ולאומיות מקומיות בראייה גלובלית, נתפסה צרת היהודים כשאלה אחת מרבות, שמקומה בסדר העדיפויות נמוך, וקיומה אינו מעניינם הישיר. ויתכן, כפי שעולה מתגובתו של הפקיד על ה"סיפורים" על אושוויץ, שלא היתה זו רק שאלה של ריאל פוליטיק ושל ניהול חזיתות המלחמה, שבמהלכה אי אפשר להזיז מאות אלפים ומיליוני אנשים: זו היתה גם שאלה של הבנת המצב, של אמון בדיווחים, ושל דעה קדומה ביחס ליהודים.

ועתה לשאלה כאובה לא פחות, שאלת ההצלה של ציבורים גדולים מבפנים. ובמלים אחרות: האם יכלה יהדות אירופה להושיע לנפשה היא? כאשר סיקרה חנה ארנדט את משפט אייכמן ב־1961, שלולא היו קמות מועצות היהודים, כי אז היתה מלאכתם של הגרמנים קשה הרבה יותר ואפשר היה להינצל בקנה מידה גדול יותר.[8] דבריה אלה עוררו ויכוח ציבורי והיסטוריוגרפי, שבמהלכו נכתבה שורה שלמה של מאמרים, ספרים ומסות. רבים מן הכותבים סברו, שהעמדת השאלה בצורה כזו, אינה לוקחת בחשבון את המסורת של העם היהודי ואת המבנה של הקהילה היהודית.

אנו יושבים הערב בבית התפוצות המציג בפני מבקריו, מייד בתחילת ביקורם במוזיאון, את המשפט: "אין יהודי בודד במועדיו". הרעיון שרשויות גרמניות תכנסנה למקום בו חיה קהילה יהודית ומייד יתפזרו מוסדותיה, איש איש יתכנס בפינתו, אין חיי ציבור, אין ציבור ונציגי ציבור, אינו ריאלי בכלל. התארגנות פנימית, נסיון של מנהיגים לעמוד בפרץ, זהו קו הפעולה הטבעי של ציבור בשעת מבחן, וקו הפעולה המסורתי של ציבור יהודי.[9]

ולא זו בלבד: העמדת השאלה בצורה כזו, ביחס לשנים הראשונות של המלחמה, מאז שפרצה ועד תחילת 1942, אינה נכונה לזמנה: עד 1942, בשנים שטרם השמדה, סברו חברי מועצות היהודים בגיטאות ובארצות השונות, שהרוב ינצל ויגיע עד סוף המלחמה, אם הקהילות תתארגנה היטב, אם הציבור יעבוד ויהיה לתועלת. השאלה עומדת ביחס לתקופה שמשנת 1942 ואילך, משעה שהחלה לחלחל בציבור היהודי באירופה הכבושה ההכרה, שמדובר בתכנית השמדה שיטתית.

בתחילת 1942, אחרי הכרוז שכתבו אבא קובנר וחבריו בגיטו וילנה ובו נאמר, כי "היטלר זמם מזימה להשמיד את יהודי אירופה כולה"[10] מתחיל — לאט, בתהליך, שארך כמה חודשים — הדיון היהודי הפנימי בשאלה, האם אכן זמם היטלר מזימה זו והיא כבר החלה להתבצע עם הפלישה לברית־המועצות. אז עוד היו בחיים מרבית יהודי אירופה — פרט ליהודים, שנרצחו בשטחים, שנכבשו מברית־המועצות בקיץ 1941. האם אפשר היה שיצילו אז את עצמם? רוב מחנות ההשמדה הוקמו והחלו לפעול באביב ובקיץ 1942. מה היו סיכוייהם של חברי מועצות היהודים באותו זמן למנוע מן הגרמנים את הגירוש למחנות, בלי עזרה מבחוץ? מה היו אפשרויותיהם להתנגד בכוח, או להשתדל ולתמרן בין רשויות לאורך זמן, או לשכנע בחיוניותו של כוח העבודה היהודי? ולאן היו הולכים, בתוך אירופה הכבושה, לו ניצלו חלקים גדולים מן הציבור היהודי במקומות השונים?

נסיונותיהם של חלק מחברי מועצות היהודים להציל את רוב הקהילות על ידי הקרבת מעטים, הלכו והפכו עם התקדם ההשמדה ב־1943, לנסיונות להצלת

מעטים, אחרי שרבים כבר נלקחו.

מדיניותם זו היתה והינה ותהיה מוקד לויכוח מר. אלא שהויכוח לא יתכן שיתקיים בלי העובדה הבסיסית והברורה — סיכוייהם של חברי המועצות לבטל את גזירת ההשמדה או להתנגד לה לא היו קיימים כלל. ההאשמות הרבות הנשמעות מאז המלחמה כנגד יהודי אירופה הכבושה אינן מעוגנות במציאות של התקופה, אינן לוקחות בחשבון מה היה אופיו של הכיבוש הגרמני ומה היו שיטותיו גם ביחס לאוכלוסיה הלא יהודית הסובבת, ועד כמה היו הגרמנים נחושים בהחלטתם להשמיד את יהודי אירופה.

בפנקסי אלתרמן, שפורסמו לאחרונה,[11] כתב המשורר מחשבות, שחשב בינו לבין עצמו ולא פירסם אותן. שורה של שירים ומאמרים הדנים במועצות היהודים ובתנועות הנוער, במרד ובסיכויי הצלה, נכתבו על־ידי אלתרמן בשנות החמישים, אלא שהוא לא כלל בהם את כל אשר כתב באותם פנקסים, שפורסמו לאחרונה. במשפטים בפנקסיו, שלא כלל ולא פרסם בעצמו, נאמר: "ככל שאתה קורא... הולכת וגוברת בך ההכרה, כי אילו הושבה התנגדות לגרמנים בראשית הדברים, לא היתה תכנית השמדה יוצאת אל הפועל... המרד, אשר יכול היה ליהפך למעשה גואל, נהפך למעשה התאבדות".

כיצד אפשר היה למרוד בכובש הגרמני, ששום ארץ באירופה לא עמדה נגדו עד לאוקטובר 1942 (אז נעצרו הגרמנים באל־עלמיין) ולפברואר 1943 (אז נעצרו בסטלינגרד)? האם מרדה בו אוכלוסיה או מחתרת אחרת, לא־יהודית, בתחילת המלחמה וזמן הכיבוש? ורשה הפולנית מרדה שנה וארבעה חודשים אחרי ורשה היהודית; מחתרות כמו תנועת ההתנגדות הצרפתית, הרזיסטנס, התארגנו, אך הגיעו זמן רב אחר־כך לכלל פעולה, לפעמים מצומצמת ביותר; למעלה מארבעה מיליון חיילי הצבא האדום נפלו בשבי הגרמנים, ורובם נהרגו, מבלי שהתנגדו בצורה מאורגנת. ואלה היו חיילים, שנלכדו על נשקם, לא ציבור על כל גילאיו, החסר אימון צבאי כלשהו. והעיקר: כדי למרוד בהתחלה, צריך היה לדעת מראש, שפניהם של הגרמנים להשמדה מוחלטת, וזה הרי התברר והלך רק ב־1942. לפיכך גם העמדתה של השאלה באופן, שאלתרמן מעמידה, אינה חלק ממציאות התקופה, אלא היא נובעת ממציאות מאוחרת ממנה.

ולשאלת סיכויי ההצלה של אנשים כפרטים. זו היתה תלויה במידה רבה בנכונותה של האוכלוסיה המקומית לסייע, להחביא, להימנע מהלשנה, להסתכן. ואולם, הפרט שניתק מן הציבור בתקופת השואה וניסה את מזלו אצל שכניו, נתקל לרוב ביחס עויין או לפחות אדיש; רבים מ־20 אלף היהודים ההולנדיים, שהסתתרו אצל שכניהם, הוסגרו לידי הגרמנים. יהודים, שניסו להסתתר אצל ליטאים, חזרו לגיטאות מהם ברחו, כי לא יכלו להמשיך יותר בחיי חיה נרדפת. מתוך כ־30 מיליון פולנים, אותרו עד עתה כ־8500 חסידי אומות העולם. גם אם יגיע מספרם ל־10,000, יהיה זה 0.003 (שלושה פרומיל) מן האוכלוסיה, אחד משלושת אלפים. וכך הלאה והלאה, מבלי לשכוח עם זאת את הפרטים וחלקי הציבור והעמים, שסייעו והצילו, אך היו המיעוט.

האם יכלו אנשים כפרטים להציל את עצמם שלא על ידי סיוע מבחוץ? שליחים מן הישוב, שפגשו את שארית הפליטה, מי שניצלו דרך ברית־המועצות

והתגלגלו לטהרן, ומי ששרדו באירופה, ביחוד ממשוחררי המחנות, כתבו ארצה או ספרו בעצמם על הדרדרות מוסרית חמורה, זנות ושכרות, על שוק שחור וגניבות בלתי פוסקות, ואחד מהם חשש, שאם יעלו יוצאי מחנות הריכוז ארצה, תהיה הארץ בית משוגעים אחד גדול. השליחים שאלו את עצמם, האם היו למי שניצלו תכונות, שהכשירו אותם להנצל? התפתחה דעה, שיתכן כי אכן היו בעלי תכונות כאלה, ולאו דווקא חיוביות.[12]

ואולם דעה זו השתנתה ככל שעבר הזמן ושארית הפליטה החלה להתאושש ולארגן את חייה מחדש. ככל שעבר הזמן גברה ההערכה לחיוניותה של שארית הפליטה, לציונות שלה, לכוחות הפנימיים הבלתי־נדלים. בודאי שעם הזמן הבחינו השליחים בין חלקיה השונים של שארית הפליטה, ויתכן שהם גיבשו דעה חיובית על חלק זה וחיובית פחות על אחר. בכללו של דבר הלכה דעתם והשתנתה. וככל שנשמעו הסיפורים מפי השרידים על קורותיהם, החל להתברר, שהצלה אישית בתקופת השואה אין לה קשר לכלום; לא לדעותיו של האדם ולא לאופיו, לא להתנהגותו ולא למקומו. היא היתה תוצאה של מקרה, שקרה, או לא קרה. כי המשאית, שבדיוק עמד אדם לעלות עליה והוא לא עלה, נסעה דווקא לכיוון הלא־טוב, או להיפך; או שהיה בקצה הגיטו והגרמנים נכנסו מהצד השני דווקא; או שהגרמנים נזקקו פתאומית לכוח עבודה והוא נלקח משורות המגורשים וכו׳ וכו׳. יכולתו של יהודי אז לקבוע את גורלו היתה כמעט אפסית, ופעמים רבות גם תושיה ואומץ ותכנון לא הועילו.

אסיים בדברים, שכתב על כך אהרון אפלפלד, שהתייסר הרבה במחשבות על הצלה אישית ואשמה. "בזמן המלחמה נדמה היה, כי שנים, עד שיבה מופלגת, לא נחדל לספר את אימי המלחמה. היו אנשים, שרק מכוח תקוה זו נותרו בחיים. אחרי המלחמה יספרו. היה זה כמובן אחד מתעתועי האשלייה, שקיים את האנשים בחיים.

מיד אחרי המלחמה נהפך רצון זה על פיו. האנשים ביכרו לשתוק. כל שאירע נראה כל כך עצום, כל כך בלתי סביר, עד שגם המעיד עצמו נראה בעיניו כבדיין. העובדות המרות לא השאירו ספק בלב איש, כי כל אחד שניצל, כתב אשמה חרוט על מיצחו. היתה זו, כמובן, תחושה. אך ככל תחושת־אמת, היתה במרוצת הימים למקור של עינויי".[13]

הערות

1 פרופ׳ באואר העלה רעיון זה בשיחות, שניהלה קבוצה בראשותו במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1985.

2 השיחה עמו התקיימה ב־29.11.1981, בביתו בירושלים.

3 ראה ביחוד יהודה באואר, השואה היבטים הסטוריים, ת״א 1982, עמ׳ 60—61.

4 כותרת ראשית, 15.2.1984, עמ׳ 33.

5 בראנד וסכשטיין, בריטניה ויהודי אירופה 1939—1945, אופקים, עם עובד, ת״א, 1982, עמ׳ 239.

6 בראנד יואל, בשליחות נידונים למוות, עיינות, ת״א, תשי״ז, עמ׳ 155—156.

7 דינה פורת, הנהגה במילכוד, אופקים, עם עובד, ת"א 1986, עמ' 399—403.
הציטוט מתוך:
Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies,* New York, 1981, p. 290.
8 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem,* New York, 1964, p. 125.
9 רובינזון יעקב, העקוב למישור, מוסד ביאליק, ירושלים, 1966, ביחוד עמ' 179—199.
10 ראה נוסח הכרוז שואה בתיעוד, יד ושם, ירושלים, תשל"ח, עמ' 344—346.
11 שתי הדרכים, דפים מן הפנקס, ת"א, תשמ"ט,ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר, דן לאור, עמ' 87—88.
12 פורת דינה, "מקומה של יהדות אירופה בתכניותיה של התנועה הציונית במלחמת העולם השניה ומיד לאחריה", כנס בינלאומי של "יד ושם", אוקטובר 1985 (טרם פורסם).
13 אפלפלד אהרון, מסות בגוף ראשון, הספריה הציונית, ירושלים, תשל"ט, עמ' 43.

יחיעם ויץ

הצלה וגאולה: ניגוד או השלמה?

גאולת העם או גאולת הארץ?

א

אחת הדילמות הבסיסיות בציונות מתמקדת בשאלה, מה קודם למה — גאולת הארץ או גאולת העם? לדילמה זו שני הבטים. האחד, מה יותר חשוב — בנין הארץ או צרת היהודים בגולה? והשני, האם מותר להעלות לארץ המוני יהודים במצוקה גם על חשבון ערכי החברה היישובית ואיכותה? הסוגיה הראשונה היא סלע מחלוקת בין התנועה הציונית לבין גישות לא ציוניות בעם היהודי. השניה היא סלע מחלוקת בין הזרמים השונים בתנועה הציונית.

שאלה זו הטרידה את החשיבה הציונית ואת הפרקסיס הציוני משך שנים רבות והתחדדה במהלך שנות השלושים והארבעים, במיוחד בתקופת מלחמת העולם השניה והשמדת יהודי אירופה. ויכוחים פוליטיים ואידיאולוגיים הפכו אז, לעתים, לשאלות קיום, שאלות של חיים ומוות. מה היו העמדות השונות ביחס לסוגייה זו בשנות העשרים, השנים, בהן עוצבו עמדות היסוד של הזרמים השונים בתנועה הציונית? כיצד השתנו עמדות אלו בשנות השלושים והארבעים? מה היו ביטוייהן הייחודיים אותה עת? שאלות אלו יעמדו במוקד דיוננו.

התפלגות העמדות בסוגיה זו, בעיקר במשמעותה השניה, חופפת במידה רבה את הזרמים הפוליטיים והאידיאולוגיים המרכזיים בתנועה הציונית. מצד אחד ניצבת תנועת העבודה, שראתה בגאולת הארץ ובבנינה את העיקר, את מרכז הכובד, ובחנה את הקריטריונים להעלאת יהודים לארץ דרך הפריזמה הזאת. דוגמה לדרך בה ראתה תנועת העבודה את הדברים ניתן למצוא בדברים הבאים, אותם אמר ב־1920 יוסף אהרונוביץ', ממנהיגי "הפועל הצעיר":

לפנינו שני אנשים, שניהם צריכים להציל את חייהם משיני האריות, אך האחד דרוש לבנינו בארץ, והשני אינו דרוש לה, כי איננו מסוגל לכך; לו היתה היכולת בידינו להציל את שניהם, היינו בוודאי מסוגלים לעשות את זאת בלי כל חשבונות, אולם כיוון שבמצבנו הנוכחי, בשעה שיכולת הקליטה של הארץ מוגבלת מאוד, יש לאל ידנו להציל את האחד — נציל על כן את זה, שדרוש לבנינו, ואת השני נעזוב לנפשו, שיחפש לו דרכים אחרות להצלתו. מוטב שהאניה תביא מאה איש המסוגלים לא רק להגדיל את כמותנו, אלא גם להשביח את איכותנו, משתביא מאתיים ומאה הנותרים, יותר ממה שיגדילו את כמותנו, יפגעו באיכותו של כל ציבור הפועלים בארץ.[1]

עמדת התנועה הרוויזיוניסטית בסוגיה זו היתה שונה לחלוטין. היא שמה דגש לא על עליית מיעוט, שאין להטיל ספק בסגולותיו ואיכותו, אלא על עליית המונים. בשנות הארבעים, בשנים הראשונות של מלחמת העולם, ערכו הרוויזיוניסטים את חשבונם ההיסטורי עם תנועת העבודה בשאלה זו. לטענתה, הדגש, ששמה תנועת העבודה על עליית יסוד חלוצי מצומצם הביאה לכך, שנמנעה הצלתם של אלפים, אפשר רבבות, של יהודים, שנותרו באירופה ולא הגיעו לארץ־ישראל. בשלהי 1939 נכתב בענין זה, כי קברניטי היישוב "לא דאגו להצלתם של יהודי פולין, לא פעלו לעלייתם, אלא ניצלום כמקור כספים לעדת הפקידות השבעה. אנשי נאלבקי היו בשבילם אותו המעמד השנוא, שלפי התורה של המשומד קארל מארכס יש להשמידו ולבערו מן העולם".[2] במקום אחר נכתב, כי אותה ציונות, שתמכה ב"עליות המיוחסות" התנגדה ליציאה המונית של יהודי פולין — "הבונד ובציונות של המשטר הישן נלחמו בשצף־קצף בתוכנית האבקואציה של ז'בוטינסקי וחבריו־תלמידיו. באיזה דברי נאצה התקיף ה"היינט" הגרינבוימי את ז'בוטינסקי בשל תוכנית הבריחה מפולין."[3]

המחלוקת בשאלה זו הגיעה לשיא מסוים בשנים 1926—1927, לנוכח משבר העלייה הרביעית. השאלה שהתעוררה היתה, האם משבר זה נבע מעלייה סטיכית של רבבות, שרצו להעתיק את הגלות מגדת הוויסלה לגדת הירקון, או שמא מקורו ביחסה המזלזל והמנוכר של התנועה הציונית והנהגתה ל"יהודי סתם", של יום יום, שהגיע ארצה באותה עלייה. הוויכוח בשאלות אלה התעורר לא רק בארץ — הוא פילג גם את התנועה הציונית בפולין. מה היו העמדות בסוגיה זו ואיזה גופים תמכו באיזו עמדה? מצד אחד ניצבה סיעת "עת לבנות", שהיתה מקורבת לימין האזרחי והגדירה את עצמו כארגון של המעמד הבינוני. סיעה זו, שהדגישה את הצורך ליצור בארץ־ישראל רוב יהודי מהר ככל האפשר וראתה בהשגת יעד זה אתגר חשוב מיצירת חברת מופת שם, קידמה עלייה זו בברכה. בענין זה נכתב:

יהושע גוטליב [מראשי הסיעה], טען בקונגרס הציוני הי"ד, שהתקיים בשנת 1925, כי עלייה זו היא 'התחלת התגשמות הלומותינו' וסימן לכך ש'ההמון היהודי ניצב לצדנו'. העובדה, שרוב בעלי ההון מאותה עלייה

התיישבו בערי ארץ־ישראל, ומעל הכל בתל־אביב, שגדלה במהירות, התקבלה בברכה מיוחדת על־ידי מנהיגי 'עת לבנות', שהאמינו, כי הרעיון להפוך את רוב העם היהודי לעם של איכרים הוא 'אוטופיה' וחשבו שרצוי, שהבורגנות המסוגלת לכך תשתלט על הסחר העשיר של המזרח התיכון... בשלהי 1926 קבע יהושע גוטליב את הקביעה הבאה: 'ארץ־ישראל קיימת בשביל כל העם היהודי: בשביל הסוחר, החנווני, האומן, האיכר וכו' — לא רק עבור מיעוט נבחר'."[4]

מהצד השני ניצבה סיעת "על המשמר", בראשות יצחק גרינבוים, שכללה את הזרמים השונים של הציונות הסוציאליסטית — מ"החלוץ" עד פועלי ציון ימין. יחסה של סיעה זו לעלייה הרביעית היה שלילי ביותר —

האשמתה העיקרית היתה, שעליית המוני בני המעמד הבינוני לארץ־ישראל איננה עלייה ציונית אלא 'אמיגרציה', 'הגירה' של יהודי הגיטו המסורתיים, ללא מחוייבות אידיאולוגית של ממש... היתה זו עלייה 'ספונטנית', לא 'מכוונת'... בשעה שגרינבוים ובני בריתו החלוצים היו אויבים מושבעים של ספונטניות. לדעת 'על המשמר' הונעה העלייה החדשה על ידי 'סיבות, הרחוקות מקשר עם ציונות' ותומכיה לא היו ציונים אמיתיים אלא 'ציוני גראבסקי'. בעיני גרינבוים, עליית גראבסקי איימה להפוך את ארץ־ישראל לגירסה נוספת של הגולה היהודית המזרח אירופית.[5]

דוגמה נוספת לדילמה זו ניתן למצוא בתנועת "החלוץ" בגרמניה בשנות השלושים. לנוכח עליית היטלר לשלטון והחמרת מצבם של יהודי גרמניה, קיבל "החלוץ" לשורותיו אנשים, שהיו רחוקים מרחק רב מהשקפת עולמו ושהצטרפו אליו רק לנוכח הנסיבות החמורות. צעד זה הביא לדילמה חמורה — האם לקבל אנשים אלה וכך להרחיב את שורות "החלוץ", או לדחותם וכך לשמור על הטוהר האידיאולוגי של התנועה ועל רמת המחוייבות של חבריה? האם לשים דגש על "גאולת העם" ולקבל לשורות "החלוץ" אנשים, שבנסיבות 'נורמליות' יותר לא היה ניתן לצפות ולחלום, כי יקחו חלק בהגשמה הציונית? או שמא יש לשים דגש על "גאולת הארץ" ולצרף לשורותיו רק את אלה, שאין להטיל ספק במחוייבותם לרעיון הציוני ולבנין הארץ?
יחסה של הנהגת "החלוץ" לדילמה זו היה דו־ערכי. מצד אחד מרכז "החלוץ" קבע בחוזר לחודשים מרץ־אפריל 1933, כי "רבים מאלה, המשחרים היום לפתחנו, מונעים על ידי מצוקתם האישית, החומרית; הם נותרו מנותקים כמקודם מהרעיון, מהציונות, מנכסי המחשבה של החלוציות."[6] מצד שני, למרות קביעה נחרצת זו, פתח "החלוץ" את שעריו גם בפני "חלוצים סתם", שלא ספגו ערכי ציונות וחלוציות בתנועות נוער. בענין זה נכתב:

אסטרטגיית הגיוס של "החלוץ", בניגוד לזו של תנועת נוער ציונית כגון "השומר הצעיר", לא היתה אליטיסטית וגרסה תמיד פתיחות מקסימלית של

המסגרות הקולטות. היסוד של הסלקציה בא לידי ביטוי בשלב מאוחר יותר, בהתנייתה של הזכות לרשיון עליה בעמידה בפרק זמן מסוים של הכשרה חלוצית, אשר במהלכה היה על המועמד להוכיח את כשרותו לחיי עבודה יצרניים בארץ־ישראל.[7]

ב

כיצד דילמה זו באה לידי ביטוי בתקופת ההשמדה הארועים הטרגיים באירופה לא גזרו מסקנה חד משמעית ביחס לסוגיה זו. מצד אחד נטען, כי ארועים אלה הוכיחו, כי העיקר הוא גאולת הארץ, שימת דגש על גאולת המקום היחידי בעולם בו ליהודי לא צפויה קטסטרופה ושואה. מצד שני נטען, כי העיקר הוא גאולת העם, אותו עם המושמד בהמוניו בכבשנים שבמזרח אירופה. יש לציין, כי בסיסן האידיאולוגי של שתי גישות אלה היה, במידה רבה, אותו בסיס. שתיהן נגזרו מהפשר הארץ־ישראלי והציוני לשואה. פשר זה היה טוטלי — מה שקרה באירופה אינו רק שואת יהודי אירופה — ארוע מוגבל ומתוחם מבחינת זמן ומקום. זוהי שואת הגולה — הוכחה סופית, חד משמעית וניצחת, כי זרעי האסון והחורבן מצויים בכל גולה. כי כל גולה, מעצם מהותה והגדרתה, אינה מסוגלת להעניק ליהודי בטחון ביחס לכבודו ואפילו ביחס לעצם קיומו. האינטרפרטציה שניתנה היא אפוא עקרונית וחד־משמעית — מנותקת מכבלי זמן, מקום ונסיבות. אולם מאינטרפרטציה זו ניתן להגיע למסקנה, שמדגישה את גאולת העם, אך גם למסקנה, שליבה גאולת הארץ.

בהקשר זה ברצוני להציג את שלושת העמדות העיקריות בתנועת העבודה הארץ־ישראלית ביחס לסוגיה זו. עמדות אלה הן עמדת מפא"י, שמייצגה המובהק היה דוד בן־גוריון; עמדת הרוב בקיבוץ־המאוחד שמייצגו המובהק היה יצחק טבנקין ועמדת השומר הצעיר, שמייצגיה המובהקים היו מאיר יערי ויעקב חזן.

דוד בן־גוריון היה המייצג הבכיר והמובהק של הגישה שצידדה בגאולה מהירה של העם. השמדת יהודי אירופה היתה מבחינתו הוכחה ניצחת לתפיסה, אותה גיבש כבר במהלך שנות השלושים, כי כדי להשיג את יעדיה הפוליטיים והלאומיים של התנועה הציונית יש להשתחרר ממערכת המושגים המסורתית של תנועת העבודה, ששמה דגש על עלייה סלקטיבית, על בנייה הדרגתית ואטית של החברה הארץ־ישראלית ועל ראיית חברה זו כ"חברת מופת". שינוי זה קשור אצלו לסמקנותיו מהחרפת מצב יהודי אירופה ומצב היישוב במהלך שנות השלושים, מהמאבק הפנימי במפא"י בנוגע ל"כיבוש הציונות" וגם מהמאבק עם התנועה הרוויזיוניסטית על ההגמוניה בתנועה הציונית וברחוב היהודי. להערכתי, תשובתו לשאלה, אותה הציג בכותרת ספרו *ממעמד לעם*, האם המעמד יתרחב עד שיכלול את כל העם או האם המעמד יתמזג בעם וייבלע בקרבו היא התשובה השניה. בענין זה נכתב:

הסיסמה 'עם עובד' מבטאת את תוכן הדילמה, כפי שהתנועה הבינה את בן־גוריון מפי ברל כצנלסון: כל העם יהיה למעמד. האם הבינה נכון?

הרי יתכן גם פירוש 'פופוליסטי', כהבנת חלק מאנשי פלג מפא"י הידוע בשם רפ"י, שרבים מהם ביטאו את תפישתם בזה, שהצטרפו עם יוצאי הרוויזיוניסטים לגוש אחד: חסל סדר המעמד; קיים רק העם.[8]

"הפרימאט הלאומי" של בן־גוריון נבע בראש וראשונה מחרדת ה"קרקע הבוער" — כפי שניסח שבתי טבת את הכותרת לחלק השלישי של הביוגרפיה שלו על בן־גוריון.[9] הוא חרד, שמא בגלל שיקולים מוטעים וסדרי עדיפויות לא נכונים ואנכרוניסטיים תוחמץ הזדמנות היסטורית חד פעמית, שאפשר ולא תחזור שוב. וכדי לא להחמיצה היה מוכן לקבל הכרעה — פוליטית, אידיאולוגית וגם נפשית — שניתן למצותה במשפט — "לא ניתן להגשים את הסוציאליזם ללא הגשמת הציונות, אך ניתן להגשים את הציונות ללא הגשמת הסוציאליזם"[10] ז"א — הגשמת הציונות קודמת להגשמת הסוציאליזם, אולי אף באה על חשבונה. בשנות המדינה הראשונות סיסמתו בענין זה היתה "קיבוץ גלויות קודם לסוציאליזם".[11]

מה היתה משמעותו של אותו פרימאט לאומי? מבחינת בן־גוריון היתה משמעותו העיקרית, כי השגת היעד הפוליטי־לאומי קודמת וחשובה מהשגת יעדים חברתיים־מעמדיים ואף ניתן להעלות על הדעת, כי יבואו על חשבונם. בשנות ההשמדה ביטא השקפה זו פעמים רבות. נביא בענין זה שתי דוגמאות. בפברואר 1945, בזמן הוויכוח על דמות "החלוץ", שהתנהל בוועידת ההסתדרות, אמר בן־גוריון, כי לנוכח שעת החרום היעדים הלאומיים הם העיקר ואילו היעדים המעמדיים הם בחזקת לוקסוס, יעדים, שיש להאבק על מימושם רק בבוא העת, "כשיטיפו ההרים עסיס". עולם הדימויים, בו השתמש כדי להמחיש ולהדגיש תפיסתו זו, היה בוטה למדי. בין השאר אמר —

כשאדם נוסע מתוך רווחה לטיול ויש לו זמן ותנאים נוחים לעשות כל מה שהוא רוצה, הוא יכול לקחת איתו, כל מה שעולה על ליבו, לא רק דברים הכרחיים, אלא גם את הכלכלב שהוא מחבב... אבל חייל היוצא למערכה לוקח איתו רק את המוכרח לקיומו ולמלחמתו... פעולתינו ב'החלוץ' על עקרונות מרכזיים וחיוניים.[12]

כחצי שנה קודם לכן, ביוני 1944, הציג בפני חברי הנהלת הסוכנות תוכנית להעברת מיליון יהודים לארץ תוך פרק זמן קצר. תכלית תוכנית זו היתה במובהק פוליטית־לאומית — להפוך את יהודי ארץ־ישראל ממיעוט לרוב ולהביא לכך, שההכרעה על גורל ארץ־ישראל תהיה פרו־ציונית. בן־גוריון מעלה תוכנית זו מתוך התעלמות גמורה — ומודעת — מהשפעתה על פני החברה היהודית בארץ־ישראל, ז"א מגורל הארץ. השקפתו, כי המאבק על גורל החברה חשוב מהמאבק על פני החברה ועל ציביונה, באה לידי ביטוי בהיר וחד בדבריו הבאים:

העברה מהירה לא קולוניזציונית אלא גיאוגרפית [של מיליון יהודים לארץ־ישראל]. אחרי המלחמה אמריקה תצטרך להזין מיליונים אנשים

באירופה — אני חושש להגיד: עשרות מיליונים, היא עשתה זאת לאחר המלחמה האחרונה, ומתכוננים לזה. באנגליה אוגרים מחסני מזון בשביל אירופה, הוא הדין באמריקה. זה ענין של עשרות מיליונים ולמשך הרבה שנים. ביניהם יהיו גם כל הפליטים היהודים שנשארו. אני מקווה שעם השמדת ששת המיליונים יהיה גורל המיליון שנשאר בהונגריה יותר טוב (?), ובתורת נוצרים ישארו מאות אלפים יהודים באירופה, שיהיו קנדידטים ראשונים לבתי תמחוי של אמריקה. אני אומר: לפתוח להם בית תמחוי בארץ־ישראל, להביא אותם לארץ ולהזין אותם פה. כל הפליטים היהודים שישארו באירופה — להעביר אותם לארץ־ישראל. לא בעל כרחם, מי שלא ירצה לא יעלה, אבל שיתנו לעם היהודי זכות פוליטית ואמצעים להעביר אותם מיד.[13]

נראה אפוא, אם כי הדברים צריכים להיכתב במלוא הזהירות, כי בענין זה, מתוך נימוקים פרגמטים לא אידיאולוגים, מקבל בן־גוריון במידה רבה את התפיסה הרוויזיוניסטית. לפנינו מעין ביטוי למוניזם לאומי־פוליטי — העלייה ההמונית, עלייה דיבר, התייחסה אל המישור הפוליטי, תוך ראיית המישרו החברתי כמשני, אולי אפילו כתפל. ניתן לומר, כי בתנאים הנתונים נתפסה אצלו גאולת העם כקודמת לגאולת הארץ — כשמונח זה (גאולת הארץ) מתייחס בעיקר לענין חברת המופת, שנבנית בסלקטיביות, באטיות והדרגה.

השקפת "השומר הצעיר" ומנהיגיו מאיר יערי ויעקב חזן בסוגיה זו היתה שונה לחלוטין. גם בתקופת המלחמה, אפילו בתקופה, שבה היה ידוע, כי יהודי אירופה מושמדים פיזית, הוא לא ויתר על עקרון פרימאט העלייה החלוצית, שאמר, כי רק מי שהוכשר בגולה לחיים בארץ יוכל להתמודד איתם כראוי. עקרון זה היה נדבך בסיסי בהשקפת עולמו וניתן לראות בדברי הביקורת, שנשא מאיר יערי בשנת 1927 נגד המגמה האנטי־אליטיסטית של גדוד העבודה ביטוי מובהק שלו. בין השאר אמר:

במבנה גדוד העבודה יש ליקוי רציני: הוא לא קם כתוצאה מחינוך הנוער בגולה לקראת הגשמת צורת חיים חדשה ודרך פוליטית משותפת. סביב גרעין חינוכי קטן מאוד (טרומפלדור ואנשי קרים) התרכזו המוני חברים, שלא הוכשרו לחיי קיבוץ, והם עלו לגדוד בשכר לימוד יקר מאוד... לו היה הגדוד המשך של תנועת הנוער בגולה, השואפת להגשמה חברתית בארץ, ייתכן שהיה בכוחו לשמור על אחדות השקפתו הפוליטית. [אך] תפיסתו הפוליטית של גדוד העבודה... אילצה אותו לקלוט כל איש... והאוטופיה הזאת מתנקמת בו עד היום... הקיבוץ הוא מבחר המעמד וחלוצו מבחינה חברתית, משקית ומוסרית. הוא פרי חינוך מסוים; ואם לא נעשהו בגולה בגיל הילדות והנעורים, יעלה חינוך זה למעמד הפועלים בארץ כפל כפליים.[14]

כיצד עקרון זה בא לידי ביטוי בתקופת ההשמדה? נביא בענין זה שתי דוגמאות. הראשונה היא מהוויכוח על אישור "תוכנית בילטמור", שנערך בראשית

נובמבר 1942, ז"א פרק זמן קצר ביותר לפני שהמודעות על ההשמדה חדרה לתודעת היישוב; השניה היא מהוויכוח על דמות "החלוץ", שנערך בפברואר 1945 — פרק זמן קצר לפני תום המלחמה.

בוויכוח, שנערך בנובמבר 1942, התנגד השומר־הצעיר ל"תוכנית בילטמור" גם בגלל הסעיף באותה תוכנית, שדיבר על העברת מיליוני פליטים מאירופה לארץ מיד עם תום המלחמה. "תפקיד הציונות הוא לאחר המלחמה לקחת באמצעים ממלכתיים, במשטבים אחרים, שני מיליוני יהודים, להושיב אותם בארץ ישראל בבת אחת", אמר בן־גוריון בענין זה.[15] מה היתה תגובת יערי לתוכנית זו? "לדעתי התוכנית הזאת היא דמיונית" אמר, "ואילו נתגשמה, היא היתה מחוללת קטסטרופה מאורגנת בארץ."[16] לטענתו היא דומה לתוכנית המפורסמת להעברה מיידית של מיליון יהודים לארץ־ישראל אותה הציע מקס נורדאו בראשית שנות העשרים, תוכנית ש"ציבור הפועלים יצא נגדה חוצץ. אנו תבענו לעומת זה במשך כל הזמן עלייה תוכניתית עם פרימאט חלוצי."

התנגדותו לתוכנית נבעה משני נימוקים עיקריים — אחד קשור לגולה והשני לעתיד היישוב. הנימוק הראשון היה התנגדותו להפקרת הרכוש היהודי, פרי עמל דורות. "למה לא נדרוש אחרי המלחמה החזרת הקיום והבתים לפליטים מפולין?" אמר בענין זה, "אני אינני מוותר על ריפארציה עבור יהודים. איני רוצה להשאיר את עמל היהודים במשך מאות בשנים בידי הפולנים." הנימוק השני היה חששו, כי העלאת מיליונים תגרום נזק בלתי הפיך לדמות החברה וערכיה. את דבריו בענין זה סיכם בדברים הבאים:

> זאת היא תכנית, השואפת להפיכת ארץ־ישראל לתל־אביב אחת גדולה, לחזרה על כשלון העלייה הרביעית בממדים גדולים שבעתיים. במקום רכישת קרקעות וייבוש החולה והשקאת הנגב משך 10—15 שנה נזכה לספקולציה, לניצול המונים... נכין לעצמנו קטסטרופה.

במהלך השנים בהן היה ידוע ברור, כי יהדות אירופה מושמדת, לא השתנתה עמדת השומר־הצעיר בשאלה זו. בוועידה הששית של ההסתדרות, שהתקיימה בפברואר 1945, התנגד יעקב חזן, עמיתו של יערי להנהגת השומר הצעיר והקיבוץ־הארצי, להעברה, לטרנספר, של כל שארית הפליטה מאירופה לארץ־ישראל בדיוק מאותם נימוקים. ראשית, טען, יש להקפיד, כי יהודים יבואו לארץ רק מרצונם החופשי, לא בטרנספר, לא כמגורשים ולא אן־בלוק. מדוע? כי דווקא עתה "עלינו לשמור על נאמנותנו לציונות הבנויה על האוטואמנסיפציה של היהודים, ציונות השואפת לא רק להעברת מיליוני יהודים לארץ־ישראל, כי אם גם לשידוד כל חייהם כאן, שידוד יוצר ומקדם". שנית, מאחר ועלול להיווצר מצב בו שערי ארץ־ישראל לא ייפתחו, חובתנו לסייע לשרידים לנהל חיים מסודרים בגולה, אפילו לפרק זמן קצר ומוגדר. בענין זה אמר:

> האפשר לבנות חיים תקינים בפולין, בגליציה, בליטא, בלטביה, בצ'כיה? לא! אבל היהודים הללו ירצו לחיות, ואנחנו לא נוכל לומר להם 'חכו', —

הם ילחמו את מלחמתם. הנעזוב אותם לנפשם במלחמתם זו או נתייצב בראשה?[17]

אנו רואים אפוא, כי באופן פרדוכסלי למדי, מתוך תפיסה המדגישה את גאולת הארץ, היה השומר־הצעיר מאחרוני התומכים ב"עבודת ההווה" (Gegenwartsarbeit) בתקופה שאחרי השואה.

ג

מה היתה עמדת הקיבוץ המאוחד בסוגיה זו? מה היו המקורות האידיאולוגיים וההיסטוריים של עמדתו? עמדתו היתה, כי אסור — ולא ניתן — לוותר על גאולת העם או על גאולת הארץ. יש לאחוז בשניהם כאחת. חובה גם לדאוג להעלאה מיידית של המוני יהודים לארץ וגם לשלבם לא ב"בבתי תמחוי", כדברי בן־גוריון, אלא בחברה חלוצית־סוציאליסטית. מבחינתו, הכלל האומר, כי לא מספיק להוציא את היהודי מהגולה, אלא יש גם להוציא את הגולה מהיהודי, היה תקף גם בשיאה של תקופת ההשמדה.

בתקופת המלחמה ניתן למצוא דוגמאות רבות להשקפה זו, שהובעה גם על ידי יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד ודברו העיקרי, וגם על ידי אחרים. ב־1940 דיבר טבנקין על הצורך להתכונן לקליטת המונים. למרות ה"ספר הלבן", למרות ששערי הארץ סגורים, אמר, "עלינו להתכונן לקליטת המונים ולהכפלה מהירה של היישוב העברי בארץ ישראל... אחד מתפקידינו העיקריים בשעה זו הוא — ההתכוננות לעלייה המונית." אותה עלייה המונית לא תהיה מורכבת מחלוצים — "התנועה תלך ותלבש צורות המוניות יותר. חלום שווא הוא שיבואו בעיקר חלוצים, שנוכל לארגן בפעולות הכשרה בגולה את העלייה הזאת כולה."[18] שנה אחר כך הוא אומר בענין זה את הדברים הבאים:

> שלעבר היינו אומרים: לקראת קליטת חלוצים, לעלייה עממית. כיום נאמר: לקראת קליטת פליטים! התתואר ארץ־ישראל סגורה בפני פליטים?... ארץ־ישראל שלאחר המלחמה תהא בעיקר מקלט לאלה: לאנשי הגיטו מפולניה... לילדים העזובים, לנוער. לא נגעל דלת גם בפני זקנים, בפני אנשים בגיל העמידה, בפני אנשים מדולדלים, בפני יהדות הנדרסת ומתנוונת, המוכרחה להתנוון.[19]

אך גם יהודים אלה חובה להפוך לציבור עובד, החי על יגיע כפיו. במידה ומשימה זו לא תושג אזי העברתם לארץ לא תהיה ציונות, אלא 'אמיגרציה', ולצורה כזו של קליטת יהודים בארץ הוא מתנגד נחרצות. ב־1943, בעיצומה של ההשמדה אמר בענין זה:

> האם אחת היא לנו, איך יעלו יהודים לארץ? אם אנו אומרים, שבתקופת השנים הקרובות צריכים לעלות שני מיליון יהודים לארץ, האם לא איכפת

לנו, מה יעשו בארץ? והרי שני מיליון יהודים בארץ, שפרנסתם תהא כפרנסותיהם של יהודי ניו־יורק, כלומר על התיווך המסחרי ועל סיפוק הצרכנות: מיליוני יהודים, שיתווכו בין מיליוני ערבים, פרסים והודים... כלומר, יהודים לא עובדים, או שאחוז העובדים בתוכם יהיה כאחוז היהודים העובדים בכל העולם, הרי אין זו ציונות... ארץ ישראל כמושג גיאוגרפי גרידא אין בה משום גאולה, אין בה פתרון לשאלת היהודים.[20]

מה היה מקור עמדת הקיבוץ־המאוחד ומנהיגו יצחק טבנקין? במידה רבה, ניתן לראות בה המשך למגמה בתנועת הפועלים, המכונה בפי ההיסטוריון יוסף גורני "מעם למעמד."[21] עיקרה של מגמה זו היא תביעת מעמד הפועלים להנהיג את ההמונים תוך כפיית רצונה עליהם ועיצובם לפי מושגיה המהפכניים. מדובר במגמה אליטיסטית, שרואה בכפייה ורטיקאלית, מלמעלה למטה, של ערכי מעמד הפועלים ומושגיו דרך יחידה לתיקון ההמון וגאולתו. מבחינתה אין העם אובייקט לדיאלוג ולדו־שיח, אלא סובייקט, "חומר ביד היוצר", זוהי מגמה, שהקו המאפיין שלה הוא "סגירות בעלת אופי כמעט מסדרי", שבאה להקריב למען העם, תוך התרחקות ממנו ואי־התערבות בתוכו. מגמה זו היתה מנוגדת למגמה מסורתית נוספת בתנועת העבודה — "ממעמד לעם". עיקרה של זו חיפוש דרך "לתיקונם של בני העם מתוך התקרבות אליהם והסתייעות בהם למען השגת מטרותיה החברתיות והלאומיות".

לדעת גורני, המתח בין מגמות אלה בא לידי ביטוי במתח בין ה"שומר" הסגור והאליטיסטי לבין ה"הגנה" הפתוחה והעממית, בין הקיבוץ המאוחד לבין מפא"י, בין ה"שומר הצעיר" לבין "החלוץ" ובין "גדוד העבודה" להסתדרות.[22]

ראייה זו של הדברים מציבה את עמדת הקיבוץ המאוחד לא כעמדת ביניים בין עמדת מפא"י לעמדת השומר הצעיר, אלא כזו הקרובה יותר לעמדת השומר־הצעיר — כגזע שונה של אותו עץ וכהסתעפות של אותה משפחה. גם יערי והשומר הצעיר לא התנכרו להמון היהודי וראו במעמד החלוצי־אוונגרדיסטי כלי לתיקונו ולגיוסו.[23] לכן, למרות שעמדת יצחק טבנקין ביחס ל"גדוד העבודה" כה שונה מעמדת מאיר יערי בקשר אליו,[24] ניתן לראות מחלוקת זו, שהיא לכאורה נקודת המחלוקת העיקרית בין שתי התנועות, כענין טקטי, של קצב הגשמת הדברים, ולא כענין בעל משמעות עקרונית. ראייה משותפת זו היא של תנועות חלוציות, שזיקתן הבסיסית להמון העם מבוססת על התחושה שהן, רק הן, יודעות מה טוב לו ולמה הוא זקוק. זה מסביר את ההתקרבות ביניהן במהלך שנות הארבעים, ששיאה בהקמת מפ"ם בראשית שנת 1948, את עמדתם המשותפת במאבק על דמות ה"חלוץ"[25] ואולי גם את שיתוף הפעולה ביניהן באירופה הכבושה, במרד הגיטאות. שתי התנועות טענו, כל אחד בדרכה, כי גאולת הארץ קודמת לגאולת העם, כי לא ניתן לגאול את העם לפני שנגאלה הארץ ונגאל המעמד. שתיהן דבקו בעמדה, שניתן להגדירה כדוגמטית־דוקטרינרית, שלא נשתנתה גם לנוכח הנסיבות הקשות עד אימה של השמדת יהודי אירופה והצורך להתמודד עם שארית הפליטה. עמדתן היתה שונה ביסודה מעמדת מפא"י, שאמרה, קודם כל גאולת העם, לפני גאולת הארץ וגם על חשבון גאולת המעמד. לפנינו ביטוי למחלוקת בין שתי העמדות המסורתיות בתנועת

העבודה, מחלוקת, עליה הצביע יוסף גורני. אולם, מחלוקת זו אינה סימטרית. בניגוד לעמדת הקבה"מ והקבה"א, עמדת מפא"י מתאפיינת בפרגמטיות, בדיאלוג עם המציאות וביכולת לשנות עמדות וגישות לנוכח מציאות חסרת תקדים.

ד

האם שאלת גאולת הארץ וגאולת העם היא שאלה היסטורית, נעדרת משמעויות אקטואליות, או שמא לפנינו סוגיה טעונת משמעות עכשווית, ממשית? להערכתי, זוהי שאלה, באמצעותה ניתן להבין ולפענח סוגיות, בהן אנו מתלבטים היום, כאן ועכשיו. נביא בהקשר זה דוגמה — שאלת היחס ליהודי ברית המועצות. האם יש לסייע להם לצאת מברית־המועצות בכל מקרה, או רק כשהם מתכוונים להגיע לארץ־ישראל? האם לתמוך בטיסות ישירות ממוסקבה לתל־אביב, כדי להביא לכך, שהיוצאים יהיו חייבים לעבור דרך מדינת ישראל? לוזה של שאלה זו היא ההתלבטות בין גאולת העם לגאולת הארץ. זו אפוא הוכחה עד כמה דילמות היסטוריות ואידיאולוגיות עשויות לסייע לנו בפענוח והבנת מציאות משתנה, הלובשת צורה ופושטת צורה בהתאם לנסיבות התקופה.

הערות

1 יוסף אהרונוביץ, לשאלת העליה, הפועל הצעיר, 26.9.1920.
2 למען יהודי פולין, המשקיף, 17.12.1939.
3 ביום בכי על גלות פולין, שם, 18.12.1939.
4 Ezra Mendelsohn, *Zionism in Poland*, New-Haven and London 1981, pp. 261—262. [להלן מנדלסון]
5 שם, עמ' 263.
6 מתוך: דניאל פרנקל, בין הגשמה להצלה — "החלוץ" לנוכח מצוקת יהודי גרמניה, 1933—1935 (טרם פורסם), עמ' 7. [להלן: פרנקל]
7 שם, עמ' 8—9.
8 שלמה נאמן, פרשת חיים ארלזורוב כמשל או עורמת ההיסטוריה, זמנים 9 (קיץ 1982), עמ' 13.
9 שבתי טבת, קנאת דוד — הקרקע הבוערת, תל־אביב, 1987.
10 בענין זה ראה דבריו במועצה הנ"א של ההסתדרות, תל־אביב, מרץ 1944.
11 בענין זה ראה: ישראל קולת, האם היה בן־גוריון סוציאליסט? מתוך: שלמה אבינרי (עורך), בן־גוריון כמנהיג תנועת פועלים, תל־אביב, 1988, עמ' 120. [להלן: אבינרי]
12 ספר הועידה הששית של ההסתדרות, תל־אביב, 1945, עמ' 217—218. [להלן: ספר הועידה]
13 מתוך דבריו בישיבת הנהלת הסוכנות, 20.6.1944.
14 הנחות אב, מתוך: בדרך ארוכה, מרחביה, 1947, עמ' 44—45.
15 מתוך דבריו בישיבת הנהלת הסוכנות, 6.10.1942.
16 מתוך דבריו בישיבת הועד הפועל הציוני המצומצם, 10.11.1942, ארכיון ציוני מרכזי S25־294.
17 ספר הועידה, עמ' 236—238.
18 לקליטת הרבים, דברים במועצת הקיבוץ המאוחד, שפיים, מארס 1940, מתוך:

דברים ג', תל־אביב 1974, עמ' 266—267. [להלן: דברים ג']

19 לקראת העתיד, דברים בכינוס פעילי הקיבוץ־המאוחד, רמת הכובש, אוגוסט 1941, שם, עמ' 47.

20 שליחותנו ותפקידה, דברים בכינוס פעילי הקיבוץ־המאוחד, שפיים, ספטמבר 1943, מתוך: שם, עמ' 321.

21 בענין זה ראה מאמרו: "ממעמד לעם" — מקורותיו ההיסטוריים ומשמעותו הרעיונית, מתוך: אבינרי, עמ' 73—90.

22 בענין זה ראה: שם, עמ' 74—75.

23 באיגרת לשליחי התנועה, שנכתבה ב־1932, נאמר כי אמנם לעתים קיים פער הכרחי בין האוונגרד הקופץ קדימה לבין המחנה הנותר מאחור. אולם, בעקרון "חלוץ המחנה הוא חלוץ בזכות המחנה... תנועה חלוצית דואגת לכך, שהמחנה יהיה מוכשר להתקדם ולהקטין את המרחק בינו ובין חלוצו, בלי אשר האוונגארד יהיה נאלץ להסתגל, לסגת ולעשות ויתורים עקרוניים." (החלוץ והמחנה, מתוך: בדרך ארוכה, עמ' 77.)

24 על יחסו של טבנקין ל"גדוד העבודה", ראה, למשל, נאומו "דרך לממשיכים", דברים במועצת הקיבוץ המאוחד לציון עשרים שנה לייסוד גדוד העבודה, תל־יוסף, ספטמבר 1940, מתוך: דברים ג', עמ' 257—265.

24 בענין זה ראה: יחיעם ויץ, המאבק על דמות "החלוץ" בתנועת העבודה בא"י, 1943—1945, דפים לחקר תקופת השואה ז' (1989), עמ' 147—162.

יוחנן כהן

השליחות לפולין אחר השואה

הבריחה מפולין 1945—1946

כבוד היו"ר, משפחת קול היקרה, קהל נכבד. יום עיון זה מתקיים ביוזמת "משואה", מפעל שהוקם על ידי תנועת "הנוער הציוני — עקיבא", מוסד שטופח וצמח בראשותו של משה קול. במשך כל ימי השואה משה קול היה אחוז חרדה, מלא עירנות ופעילות לנושא ההצלה.

בקיץ 1946 יצא משה קוה במסגרת משלחת רשמית של הישוב לפולין. על ביקורו הראשון בוורשה כתב לאחר מכן באנציקלופדיה של גלויות. אני מצטט: "בדומיה ומתוך אלם עמדנו בגיטו החרב, שבו לא נשאר בית אחד שלם. חברים הובילו אותי והראו את הרחובות, שזכרתי כה יפה, מקום שם גרתי והתהלכתי במשך השנים. בתים ורחובות, ששימשו מרכזי תנועת "הנוער הציוני" ו"החלוץ הכלל ציוני", הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית, בתי הקרנות הלאומיות וכו'. איום היה מחזה החרבות". לאחר מכן יצא קול לביקור בקרב הריכוז היהודי הגדול בשלזיה. שם ראה במו עיניו את קיבוצי התנועה, את בתי הילדים שהוקמו על ידה, את תרומתה הגדולה למפעל הבריחה, שבה היוו חבריה כשליש מכל הפעילים. ועל ביקורו זה כתב: "באתי לשלזיה העליונה, לבקר בבתי הילדים ובקיבוצי הכשרה. ליוו אותי בביקורי זה זאב שטרנפינקל, דן גורן, יהודה קופלביץ' ואדק רוסטל. בשלזיה התחתונה הצטרפו דוד מלר והלל זיידל, מראשי תנועת "הנוער הציוני עקיבא". היו שני טיפוסים של בתי ילדים. הסוג האחד: בתים של תנועות נוער ציוניות, שם השתדלו האחראים עליהם להחדיר משהו מן האווירה של ארץ ישראל ולספר לילדים ולנוער על חלום העלייה ועל החיים בארץ. והסוג השני, בתי ילדים, שנוהלו על ידי הוועד המרכזי של יהודי פולין, הנתון בירי הקומוניסטים היהודים. שם דובר הרבה מאוד על פולין החדשה ועל העולם הנבנה על חורבות ההיטלריזם".

ביקורו של משה קול בפולין הפיח רוח גדולה בקרב חברי התנועה, תנועת "הנוער הציוני — עקיבא", נסך בהם עידוד וכוח ותרם תרומה עצומה למפעל הבריחה היהודית מפולין, להעברת בתי ילדים וקליטתם בארץ.

אנחנו שמענו פה שתי הרצאות חשובות מאוד ומעמיקות מאוד על נושאים הקשורים בהצלה, דרכי ההצלה ועל מהות ההצלה. הדברים, שאני בא להשמיע כאן, אינם מתיימרים להיות סקירה היסטורית או מחקר. אבקשכם להתייחס לאשר אומר כאל עדות הנסמכת על עובדות ולא יותר מכך.

התורות והויכוחים אשר חצו את התנועה הציונית במשך שנים, איבדו לאחר השואה, מחשיבותם. הסוגייה, אם גאולת עם קודמת לגאולת הארץ או להיפך, נשארה בזווית ובשוליים. הדחף הראשון, הכולל, החשוב, הדחוף, היתה ההצלה. וההצלה היתה על ידי בריחה. אי אפשר היה לדעת מה יקרה מחר, כשם שאי אפשר לדעת היום, מה יקרה מחר בברית־המועצות. ועל כן בא צו הדחיפות, אשר טישטש הרבה ויכוחים והרבה ניגודים.

בראשית אוגוסט 1945, וכפי שאומרים "עכשיו כבר מותר לגלות", הטילו על משה קול ז"ל ויבל"א צבי הרמן את השליחות לפולין. יצאתי במחצית השניה של אוגוסט מחוף קיסריה והגעתי לפולין בסוף ספטמבר 1945. היינו שלושה שליחים של המוסד לעלייה, שלושה שליחים ראשונים מהארץ לפולין. קדם לי בשבועיים איסר בן־צבי, חבר קבוצת מעלה החמישה. אחרי יצא צבי מלניצר, חבר קבוצת אלונים. ומאז, במשך 1945—1946 ותחילת 1947 הפעלנו את תנועת הבריחה מפולין. יצאנו מהארץ בצורה בלתי חוקית, ונכנסנו לפולין גם כן בצורה בלתי לגאלית. במשך כל זמן פעילותנו שמרנו על תנאי קונספירציה ואלמוניות. לא אפליג בדברי לתיאורים ולבטים רעיוניים, כי לא היו, וכפי שכבר אמרתי, דברי גם לא יהיו מחקר היסטורי. אני חושב אמנם, שנחוץ מחקר היסטורי רציני על התקופה הזאת, אך לצערי טרם נכתב מחקר כזה.

אמנם יש הרבה ספרי זכרונות, שיש בהם חיוב, חשיבות, וכמובן גם אי דיוקים מבחינה כללית. יש כמה מאמרים חשובים. אני רוצה להזכיר את מאמריהם של פרופ' אניטה שפירא, פרופ' ישראל גוטמן, ומחקר חשוב מאוד ולדעתי קולע ביותר, של מי שהיה שליח באותה תקופה, איש יגור — אריה שריד. יש ספרים חשובים כמו של אבא גפן ומשה וייסזנד, ויש גם ספר חשוב רחב היקף של חוקר השואה פרופ' יהודה באואר. זהו נסיון חלוצי חשוב בחקר הבריחה. לצערי לא הצליח נסיון זה במלואו ועל אף היקפו הגדול הצטמצם לזווית ראיה צרה למדי. יתכן וגרמה לכך הסתמכותו על מקורות חד־צדדיים ומיעוט מסמכים כתובים, עובדה הנובעת משיטות העבודה אז ומהתנאים. לדעתם של שני אנשים, אשר עמדו בראש הבריחה באירופה והכירו את הנושא בצורה יסודית ביותר, לוקה ספרו של באואר בעיוותים רבים. ביום עיון, שנערך ביד טבנקין ביולי 1975 לאחר הופעת הספר, אמר אפרים דקל, שהיה מפקד הבריחה באירופה: "אני מצטרף לדעתו של סורקיס, שקדם לי בתור מפקד הבריחה באירופה, שישנם עיוותים בספר... לאורכו של כל הספר מוזכרים ומובאים שבעה שמות של אנשים המוכתרים בתארים כמו: 'המייסדים', 'אבות הבריחה', או 'אבות הבריחה ובוניה'. וכל האנשים האלה נמנים על אותה התנועה. האם זה מקרה, תמימות, או חוסר התמצאות? המגמתיות בחלוקת התארים

וצל"שים בולטת ופוגעת ממילא בחברים רבים לתנועות אלה". עד כאן הציטוט, ובמעמד זה אסתפק בו, אף כי יש לי מה להוסיף עליו.

אני רוצה להביע תקווה, כי היסטוריונים רציניים יעמיקו חקר בנושא הבריחה מפולין ומאירופה. יעשו זאת ללא משוא פנים. יתארו תנועה אדירה זאת, שהיתוותה נדבך מהחשובים ביותר לכינון המדינה, ויתארו אותה היטב.

מה מצאנו בפולין בסתיו 1945? מצאנו שארית הפליטה, 50—70 או 80 אלף איש. את המספר המדויק אי אפשר היה לדעת. אנשים, שזה עתה יצאו מהמחנות, מהבונקרים, מיערות, ממחבואים, מניירות אריים, התחילו לחפש את בני המשפחה ולא מצאו אותם, התחילו לחפש את היהודים, את "עמך", התחילו להתלכד, כי ההתלכדות נתנה להם ביטחון. התחילו להתארגן, התחילו להקים ועד יהודי. והדברים מתוארים במחקרו של פרופ' ישראל גוטמן. מצאנו את הוועד היהודי, שהיה מורכב גם מקומוניסטים ובונדיסטים וגם מציונים. ציונים טובים, אם כי לא מאותו קליבר של מנהיגות, שעמדה בראש הציונות לפני המלחמה. ומצאנו גם את הבריחה. יש ויכוח לא נעים, מאותם ויכוחים שמתנהלים, בציבור שלנו מדי פעם, מי היה ראשון, מי היה המייסד, מי קדם למי, מי אמר קודם. ויש גם ויכוח, מי הקים את הבריחה, מי ייסד את הבריחה, "המקומיים" או הארץ־ישראלים. אם כן, אני מצהיר — ואם תרצו — חגיגית בהזדמנות זו: אנו, השליחים הראשונים מצאנו את הבריחה, חיה, נושמת, פועלת, מאורגנת. ואנשים עוזבים בדרכים בלתי חוקיות את פולין.

מתי זה התחיל? ומי התחיל בזה? וכאן שוב, יש השמים את האצבע על נקודה מסויימת או על תאריך מסויים. אחד אומר, שזה התחיל ברובנה בפברואר 1944. ושני אומר, שזה התחיל בוילנה בקיץ 1944. והשלישי אומר, שזה התחיל בלובלין באוגוסט 1944. ורובם טוענים כי הם וחבריהם הם שהתחילו במלאכה. ואני מרשה לעצמי לומר, שזה לא התחיל לא ברובנה ולא בוילנה ולא בלובלין, זה התחיל עם פרוץ המלחמה, וזה נמשך בימי המלחמה, והבריחה מפולין היתה ההמשך. זה התחיל בפרוץ המלחמה, כאשר אנשים ראו צורך לברוח מפני הגרמנים. קודם ברחו מזרחה, והוקם ריכוז חלוצי גדול בוילנה. האנשים נעו ממקום למקום, שלחו שליחים וחיפשו דרכים להציל ולהינצל. ואני מזכיר את קבוצת "הנוער הציוני" מאיזור זגלמביה, אשר ב־1943 הניחה יסוד גם לאירגון לוחם וגם להצלה על ידי גניבת גבולות, חיפוש מעברים, מעבר דרך סלובקיה להונגריה ואחר כך לרומניה ולארץ. והדברים מתוארים יפה בספריהן זה פרדקה מזייה וטושיה הרצברג. תנועת הבריחה מפולין לאחר תום המלחמה היתה המשך, כמו שהמשך היוו שליחויות של קשרים וקשריות אמיצות. כמו שהיה המשך בהקמת נקודות מסתור. כמו שבתי מלאכה לניירות מזוייפים היו המשך לפעולות דומות בתקופת המלחמה. כל זה צמח באופן טבעי כהמשך. זה לא נוצר לפי פקודה של איש אחד במקום אחד, לא לפי הכרזה של איש אחר במקום שני ולא על ידי סיסמאות פיוטיות במקום שלישי. וזה לא הצטמצם לקבוצות מובחרות בלבד.

קודמי דיבר על הויכוח, שאמנם התקיים בתנועה הציונית במשך שנים, על גאולת עם או גאולת ארץ. יש גם שקראו לזה "ציונות איכותית" או "ציונות כמותית". עם תום המלחמה, לאחר השואה, היו ההבחנות האלו מלאכותיות

מאוד. היהודים חיפשו יהודים, ויהודים רצו לברוח, כל היהודים כמעט. אמנם יש אגדה, שכולם רצו לברוח ולעלות לישראל. אין לאגדה זו אחיזה במציאות. האמת היא, שיהודים רצו לברוח מהמצוקה, שנתקלו בה בפולין המשוחררת. גם מצוקת העבר, האפר והעפר, הבתים ההרוסים, המשפחות שנכחדו, וגם מהמצוקה של ההווה, מהאנטישמיות, שנתקלו בה על כל צעד ושעל. לאן לברוח, על זה היו מוכנים להתפשר, אם לא לאמריקה לפחות לצרפת, אם לא לצרפת לפחות לגרמניה, שבה ישבו הצבאות המשחררים, או לאיטליה או למקום אחר. אולם היה גם חלק ניכר מאוד, שקולו הלך והתגבר, שאמר לברוח ולעלות. לברוח ולעלות לארץ ישראל.

אנשי התנועות החלוציות היוו את המנוף, את הכוח הדוחף, את הכוח המכוון את הסטיכיה הזאת לעבר מטרה. הם שנתנו דגל בידי היהודים, והדגל הזה היה "יידישע מדינה". עוד לפני שביישוב קלטו את בשורת המדינה, האינסטינקט של היהודים שם אמר — מדינה יהודית. אני קודם הזכרתי את עניין האנטישמיות. ראש הממשלה פלט איזה ביטוי, אולי לא כל כך מוצלח מבחינה מדעית. הוא אמר שכל פולני יונק או ינק את האנטישמיות עם חלב אימו. אני לא בטוח, שזה מדוייק מבחינה מדעית, אבל אין כל ספק, כי האנטישמיות היא חלק מהנוף הפולני. כמו הוודקה, או כמו הצלב במיסעף דרכים. ואני לא אדבר על תקופה, שאינני מכיר אותה, תקופת השואה. אבל בתקופה שלאחר השואה היתה האנטישמיות בפולין בלי יהודים לא פחות חמורה, ואגיד, אפילו הרבה יותר רצחנית. הם, פשוט, התרגלו.

לאנטישמיות בפולין יש כידוע שורשים עמוקים. אני זוכר, בעודי ילד, עשינו טיול מבית הספר לכנסיה אחת בעיירה בשם לנצ'יצה. זה על יד לודז', ושם ראיתי במו עיני גופה של תינוק נוצרי מסכן וחיוור, מוטלת במין תיבה של זכוכית ולפי ההסבר המוצמד נרצח התינוק לפני 200 (ואולי 500) שנים בידי יהודים, שהשתמשו בדמו לאפיית מצות. מה הפלא שעם, שגדל ומתחנך על סיפורים כאלה, סופג לתוכו את כל אותו הרעל, אשר נתן לו ביטוי במשך שנים כה רבות? אבל לא רק פשוטי העם, גם האינטליגנציה, גם אנשים חשובים היו שותפים להשקפות כאלה ולמגמות כאלה. עוד לפני המלחמה, בשנת 1937, אמר שגריר פולין בברלין להיטלר: "אם תצליח להביא ליציאת מיליון היהודים מפולין (למדגסקר), אנחנו נקים לך אנדרטה במרכזה של ורשה".

אין לדבר, כמובן, בהכללות טוטליות. לא כל הפולנים עד האחרון בהם היו אנטי־שמיים. היו גם אחרים ובימי המבחן האיום ביותר, בימי השואה, היו גילויים לא מעטים של מתן סיוע, מסתור והגנה ליהודים. נרדפים תוך סיכון עצמי. חסידי האומות האלה הוכיחו את אנושיותם וגבורתם העילאית. חלקם נתגלו והוכרו אחרי המלחמה ויש אולי גם כאלה, שנותרו באלמוניותם. מוסד "יד־ושם" חלק לרבים מהם כבוד ויקר בשם העם היהודי. אולם האפיפיור לא להם העניק מעמד של "קדושים". עם זאת יש לציין, כי כל אלה לא היו אלא מיעוט חריג בנוף הפולני הכללי. התמונה לא נשתנתה ביסודה לאחר המלחמה. אדרבא — תורת ההיטלריזם חלחלה עמוק בשכבות הרחבות של העם הפולני. ובפולין של שנת 1945 שוב רצחו יהודים. לפי מסמכים פולניים רשמיים נרצחו בשנת 1945 350 יהודים. לפי הערכות אחרות — קרוב ל־1000.

השיטות היו שונות והידועה ביותר היתה לזרוק יהודים מרכבות דוהרות. אבל היו גם רציחות פשוטות, "רגילות", והיו גם פוגרומים במספר מקומות.

אם כן, התגובה היהודית הטבעית, הסטיכית, היתה לברות. לא כולם. היה גרעין קשה, קומוניסטי "ייבסקי" ולצידו גרעין של אופורטוניסטים מתבוללים, אשר העדיף, דגל, תמך, עודד שיקום יהודי בפולין החדשה, הסוציאליסטית, המתקדמת, והקמת יישוב יהודי פרודוקטיבי על אדמת פולין. השלטון הפולני עודד מגמה זו והשלטון הפולני אז היה אוהד וספוג עדיין יחס של שותפות־הגורל עם שארית הפליטה היהודית. על כן לא קלה היתה דרכו של הגרעין הציוני בוועד היהודי המרכזי כדי לסכל את המגמה הזאת של השתקמות יהודית בפולין בסיוע השלטון הפולני. כפי שכבר אמרתי, במרכזו של מאמץ נגדי זה עמדו אלה, אשר זכרו את ימי נעוריהם בתנועות הנוער. אלה שהיוו את האקטיבה, את הגרעין המוביל, המדריך, המכוון את הציבור היהודי היו התנועות החלוציות.

יש עוד אגדה אחת, האומרת, שאחרי המלחמה כל היהודים ובעיקר אנשי התנועה הציונית ראו צורך לבטל את המסגרות התנועתיות. ואמנם נכון. התחושה היתה, ההרגשה היתה, ונתנו לזה הרבה ביטויים, שהיטלר לא הבדיל בין איש פועלי ציון ובין איש בית"ר וכו' וכו'. ועל כן כולנו ביחד צריכים לפעול במסגרת אחת. ואמנם הוקמו מסגרות שונות הנושאות שמות כמו "איחוד", "פח"ח", "חלוץ אחיד", וכדומה. העניין הזה לא החזיק מעמד הרבה זמן, ולא באשמת שליחים מארץ ישראל, אלא פשוט משום שכל האנשים האלה, היו משחר נעוריהם קשורים, מי במישה ומי במאיר ומי בפנחס ומי בדוד, ועם השיחרור הלכה הזיקה הטבעית והתעוררה.

הבריחה, שבתחילה נעשתה גם בצורה לא מאורגנת, וגם בצורה מאורגנת על־ידי תנועות, הפכה לאט לאט להיות בריחה במסגרות נפרדות. והעובדה, שהיתה בריחה במסגרות נפרדות גרמה להרבה חיכוכים, הרבה צרות והרבה כשלונות בגבולות. אנשים נתפסו ונאסרו, היו הפרעות, והיו הרבה תלונות על קיפוחים. אחד הגורמים, שחש את עצמו מקופח, היו חברי "איחוד הנוער הציוני — עקיבא". ועל הנושא הזה כותב אריה שריד, איש יגור במחקרו המקיף בקובץ "יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה" (בהוצאת אוניברסיטת באר־שבע): "השליחים הראשונים שבאו לפולין מצאו 'איחוד הנוער הציוני עקיבא', המשתווה במספר חבריו לכל התנועות החלוציות של תנועת העבודה. בתחילת 1946 חרף היציאה ההמונית של מאות חבריו, היו ל"איחוד" בפולין 60 קיבוצים ובהם 4,000 חברים ו־10 בתי ילדים וכולם ערוכים ליציאה".

תחושה זו, של קיפוח, של אפלייה, הניגודים והחיכוכים באו לידי ביטוי גם בכנס ציוני ראשון, שנערך באוגוסט 1945 בלונדון, בהשתתפותם של משה שרת ויצחק גרינבאום. שם הונח היסוד להסדר חשוב וחיובי, ואפילו חיוני, אשר השתית את פעולת הבריחה מפולין על פריטט בין שני גופים מרכזיים: תנועות ארץ ישראל העובדת, או כפי שקראו לזה בקיצור "הליגה", ובין "האיחוד". הוחלט על פריטט בפעילות, בפעילים ובמספר אנשים אשר יצאו מפולין.

אנו, שלושת השליחים הראשונים, הגענו לפולין כעבור חודש־חודשיים. הגענו באיחור רב. בפולין ציפו לנו בכליון עיניים זמן רב קודם לכן וכל

אחד מאתנו היה מוכן לצאת בשליחות זו גם בימי המלחמה.

בספרה רב ההיקף ורב החשיבות עמדה כבר דינה פורת על הגורמים, שהביאו לאיחוד השליחות לאירופה הכבושה — ולא אוסיף. כאשר הגענו לפולין, מצאנו מצב, כפי שתיארתי אותו בדברי עד עכשיו. מצאנו גם מבוכה וגם נטיה המונית לבריחה. מצאנו יסודות וראשית התארגנות הבריחה הודות למנהיגות חלוצית צעירה ונועזת, שקמה ליהדות פולין בעצם ימי השואה ואחריה. זה היה אחד הנסים, שקרו לשארית הפליטה. מכאן אין להבין, כי שליחותנו לא הוסיפה ולא חידשה דבר, שלא היה לנו מה לתרום. אכן, תרמנו גם תרמנו.

אנחנו היווינו עבורם למעשה סמל, ביטוי, סמכות של ארץ ישראל, אשר נתקבלה ללא ערעור על ידי כל הגורמים בתנועה הציונית ובקרב תנועת הנוער. את הפריטט, אשר עד בואנו היה עדיין בבחינת הלכה, הפכנו למעשה. נוסף על שני גושים אלה צירפנו גם לפעילות, את אנשי המזרחי, את הרוויזיוניסטים, וגם את אגודת ישראל. הקמנו מרכז לפעילות הזאת, קראנו לזה "וועדה חקלאית". אירגנו את הפעילות במרכזים שונים, הכנסנו שיטה ואירגון להקמת נקודות ליד הגבולות, לחיפוש מעברי, לחיפוש דרכים אלטרנטיביות, אירגנו קאדר של 80 עד 100 איש. שעסקו בפעילות זו יומם ולילה. העמקנו את שיטות הקונספירציה, הפכנו לצינור עיקרי להזרמת כספי הג'וינט והשלטנו סדר ובקרה בענייני כספים. אחרינו באו שליחים נוספים, שליחים מטעם התנועות, שעסקו בפעילות חינוכית, וגם שליחים רשמיים. אבל קודם כל אני רוצה לציין את השליחות החשובה של אנשי הבריגדה. הבריחה באירופה בכלל, לא היתה מתקיימת, לא היתה מתנהלת, לולא אנשי הבריגדה, אשר במאמץ אדיר, במסירות בלתי רגילה, ניצלו את מעמדם, את יכולתם, את הלוגיסטיקה של הצבא, והעבירו המוני אנשים ממקום למקום, מארץ לארץ, ילדים ומבוגרים, חלוצים ולא חלוצים. אחדים מהם, הגיעו גם לפולין בדצמבר 1945. עצם ההופעה של מדי חייל יהודי ראשון, עם מגן־דוד על שרוולו, עוררה התרגשות בלתי רגילה בקרב יהודי פולין. זה היה הסמל הראשון, מלהיב, מרגש, לאחר מה שעבר על האנשים בימי השואה. באו גם נציגי הסוכנות ובאה משלחת היישוב, ובקרב חבריה משה קול, אשר כמה מדבריו על ביקור זה הובאו על ידי קודם.

בנוסף לפעולות של בריחה מפולין, שעל היקפם עוד אעמוד אחר כך, הפעלנו שתי פעולות אחרות. הקמנו "וועדת מזרח", שתפקידה היה להוציא אנשים ובעיקר חלוצים מברית־המועצות ומארצות שסופחו לברית־המועצות. היושבים כאן ודאי מכירים את הסיפור על דוד פומרנץ שנשלח לברית־המועצות, לאקטיובינסק, כדי להוציא משם את יהושע גלבוע, וזה האחרון הציב לו יד בספרו "לשמור לנצח". לא ארחיב על זה דיבור, רק אזכיר, שבשובו בדרך חזרה נתפס בלבוב, נשפט, נשלח למחנה של עבודת כפייה במכרות, ושם ניספה. על קיר תאו מצאו מגן־דוד חרוט, ואת המלים "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני". כאלה היו השליחים, שנשלחו לברית־המועצות והוציאו משם יחידים, הביאו אותם לפולין, והביאו לעלייתם לארץ.

ופעולה שנייה, שהפעלנו, היתה הצלת ילדים יהודיים, שנמסרו בימי השואה לידי נוצרים, או הוחבאו על ידי נוצרים. כאלף ילדים כאלה באה להם הצלה, הושבו לחיק עמם, עלו לארץ, והדברים היו קשים וטרגיים לא מעט, גם

לילדים, גם לאלה שהצילו אותם, וגם לאלה שטיפלו בהם. עלי להזכיר את פעילותו של אותו אריה שריד, או כפי שנקרא אז — לייבלה גולדברג, אשר תרם רבות לפעילות זו. הייתי רוצה להזכיר את כל אלה אשר פעלו בבריחה. לא אוכל לעשות זאת, תקצר היריעה, ואזכיר רק את אלה שהיו לי קרובים ואינם איתנו עוד, כמו, איסר בן־צבי (״שמעון״), חברי לשליחות והמפקד על מיבצע הבריחה מפולין, דוד מלר, יוזק אנגלנדר, מרטין גלר, פרץ לאסקר, בז׳ק למברג, משה מאירי (״בן״), שלום רקובר, שלמה קין.

בשנת 1945 עזבו בדרכי בריחה — גם ״פרטיזנית״ פרטית וגם מאורגנת״ — כ־33,000 יהודים. והנה בסוף 45 ובראשית 46 פשטו שמועות על רפטריאציה הממשמשת ומתקרבת של יהודים פולנים מברית־המועצות. בברית־המועצות ניצלו בעת המלחמה למעלה מרבע מיליון יהודים. השמועה הזאת עוררה תקוות גדולות בקרבנו, תקוות לאפשרויות של הצלה ועלייה, ועם זאת היא הפכה לשמן על מדורת האנטישמיות הפולנית. עצם העובדה, שעומדים לבוא יהודים נוספים על אלה שהיו אז בפולין, גרמה לזעם ולתגובות שנאה בקרב תושבי פולין. יצא לי לנסוע הרבה ברכבות פולניות, בין פולנים ופולניות, שמשום מה לא הרגישו ולא הבינו שאני יהודי. והפולנים היו אומרים: ״מה זה, היטלר לא גמר את העבודה, אנחנו צריכים לגמור אותה״. והנה היהודים התחילו להגיע בהמונים. 150,000 יהודים הגיעו במשך שנת 1946. רובם ככולם התרכזו בשלזיה, ב״שטחים המשוחררים״, כ־80,000 לפי מחקריה של חנה שלומי. התגובה לא איחרה להגיע והאות ניתן בקלצה, ב־5 ביולי 1946. בהתקפה על ועד הקהילה היהודית במקום ועל קיבוץ ״הנוער הציוני״ נרצחו במקום 47 יהודים ובסביבת קלצה כ־30 ומעלה יהודים נוספים. מי שרוצה לקרוא פרטים, ימצא אותם במחקרו המקיף והחשוב של רפאל בלומנפלד בקובצי ״משואה״ י״ב, י״ג.

יש האומרים, שקלצה היתה נקודת מיפנה, ושאז התחילה הבריחה הגדולה. אין זה תואם את העובדות. עד קלצה עזבו את פולין כ־50,000 יהודים. אבל קלצה היתה מאיץ, קטליזטור, כוח דחף וגם מיפנה, גם בבריחה וגם ביחס השלטונות הפולניים. השלטונות הפולניים ידעו על הבריחה גם לפני קלצה. אי אפשר להסתיר תופעה כזאת בפרט כאשר הבריחה היוותה חלק מתופעה הרבה יותר רחבה, בעיקר בחודשים הראשונים של 1945. הבריחה השתלבה באותה נדידת אוכלוסין, שהקיפה את אירופה, ושמיליונים בני־אדם, — אין לדעת כמה, 15 עד 20 ואולי יותר, נדדו מארץ ישראל, ממחנות בגרמניה ליוגוסלביה, ליוון, לבולגריה ולצרפת, לכל המקומות, בתור רפטריאנטים. והיהודים השתלבו, כידוע, בתנועה זאת. ולא אחזור על הסיפורים הידועים על יהודים, שהתחפשו ליוונים ולבולגרים, וכו׳, וכו׳. השלטונות ידעו ללא ספק על זה. כשחציתי את הגבול מסלובקיה לפולין, היה לי ספר לימוד עברית בילקוט־הגב. החייל, או קצין המכס, לקח את הספר לידו ושאל אותי, מה זה? אמרתי לו, ספר לימוד. אז הוא שואל אותי ככה, בחצי צחוק: זה יוונית, נכון? כלומר, הם הבינו כבר, שכל העסק הזה הוא עניין של כיסוי לעלייה לארץ. והשלטונות ידעו ללא ספק על תנועת הבריחה, אבל הביטו דרך האצבעות. ראו בזה איזה שסתום ביטחון. אבל עניין קלצה זיעזע גם את השלטונות. לא רק בכך, שהם הוציאו 11 פסקי־דין מוות נגד הרוצחים, אבל גם בהבנתם, שהמצב

לא יכול להימשך, שצריך לתת ליהודים לצאת ובמהירות. ואנחנו הבנו, שהגיע הזמן, לעבור גם לשיטה אחרת ולהידברות ברמה רשמית יותר. גם כאן כמובן יש ויכוח, מי טיפל בנושא הזה, וכידוע להצלחה יש תמיד מספר אבות. אבל לדעתי מגיעה זכות האבהות ל"אנטק", ליצחק צוקרמן, אשר בנוכחותו של אדולף ברמן קיים שיחה עם שר ההגנה הפולני ספיחלסקי והגיע איתו לידי הבנה. בהבנה נקבעו עקרונות ההסדר, וההסדר הוא, שכל יהודי, שרוצה לצאת, יכול לצאת. הכיוון — צ'כוסלובקיה. לא יצאו פולנים ובמיוחד לא אנשי א.ק. (המחתרת הפולנית האופוזיציונית הימנית), לא ספסרים במטבע זר, רק יהודים ממש. והכל בשקט, בפרופיל נמוך, בתוך שלושה חודשים. אמרתי שאני נותן את זכות האבהות לאנטק, כיוון שמצאתי במקום אחר, איזו עדות של חברו הקרוב של אנטק, שזוקף דווקא לעצמו זכות זו, אבל זו אבהות מפוקפקת. מטעמנו, מטעם שלישיית השליחים, נקבע צבי נצר להיות האיש, שינהל את העניין הזה, ויפקח עליו, יפעיל אותו בגבול צ'כוסלובקיה. ספיחלסקי מינה לכך מצדו גנרל רוסי במדים פולניים (והיו רבים כאלה) בשם צ'רבינסקי, וצבי נצר פעל בתור מר חארקובסקי. בהופעתו, במסירותו, בכשרונו לקשור קשרי אנוש וביכולת האילתור שלו זכה להצלחה גדולה וגם לאהדה. הוקמו נקודות לאורך הגבול וכן נקודות שבהן איכסנו בלילות מאות אנשים, נשים וטף, קיבוצים ולא קיבוצים, צעירים וזקנים, והתחילה תנועת עם, תנועת המונים, אקסודוס אמיתי. הצ'כוסלובקים שיתפו פעולה, ובעיקר הודות להסכמתם של שני אישים, שר החוץ יאן מסריק וסגנו קלמנטיס, והשפעה גדולה על החלטתם יש לזקוף לזכותו של נחום גולדמן. מצ'כוסלובקיה המשיכה הדרך לאוסטריה, לגרמניה, ולמקומות אחרים. ובמשך שלושה חודשים מיולי עד ספטמבר 1946, יצאו את פולין 61,000 יהודים. במשך כל שנת 1946 יצאו 86,000. ובמשך שנתיים — 1945, 1946 וחדשיים (עד סגירת הגבול הפולני במרס 1947) יצאו 123,000 יהודים.

אני רוצה לומר, שלתופעת הבריחה של יהודים אין אח ודוגמה בתקופה החדשה. ראיתי בטלויזיה את הבורחים מגרמניה המזרחית, עשרות אלפים. בורחים ממש, קופצים על גדרות, נוטשים מכוניות, לבושים טוב, צעירים חזקים, שבעים, בורחים מהמצוקה אל החופש ואל תנאים כלכליים יותר טובים. היהודים ברחו ממצוקה אמיתית, מסכנת חיים, למחנות, בדרך לא דרך, גבולות לא גבולות, בחורף 1945 דרך הרים מכוסי שלגים. רבים מהם נאסרו, 13 חברי גורדוניה נרצחו בדרך על ידי כנופיות הנ.ס.ז. (N.S.Z.) הפשיסטית. ב־1946 אמנם התנאים שופרו. האנשים עברו, כשמחסום הגבול הורם על ידי השומרים. אבל באיזה תנאים, באיזה משאיות, דחוסים כמו סרדינים, רעבים ותשושים. הם לא השאירו מאחוריהם מכוניות, רק את השואה. אבל ידעו, שהם הולכים, ואלה שעברו אז, ידעו כבר, שהם הולכים לארץ ישראל. וזכותו הגדולה של בן־גוריון באותם הימים היתה, שהוא השיג אצל המושלים האמריקאים בגרמניה את הרשות להקים מחנות ולשקם במחנות את הדי.פי.ס. (D.P.'s), את העקורים, ולרכז אותם בגרמניה, ככוח לחץ פסיכולוגי־מורלי־פוליטי עצום, כדי לכוון אותם לארץ ישראל ורק לארץ ישראל.

ועל כן תנועת הבריחה לאחר המלחמה, ובעיקר הבריחה מפולין, שהיתה

הרזרבואר העיקרי, תרמה תרומה אדירה לכינון המדינה. לא היו לנו אז לא טנקים, ולא מטוסים, ולא תעשיות צבאיות: היינו עם חלש. ומסתבר, שיש עוצמה בחולשה. אין לזלזל בחלשים ואין להתרברב בכוח. ועוצמת החלשים הזאת, שנצטברה באירופה, בעיקר על ידי הבריחה ואחר כך ההעפלה, היא שתרמה תרומה אדירה לכינון העצמאות היהודית.

לא אוכל לסיים את דברי, אם לא אזכיר גם את הסיוע, שקיבלה הבריחה על ידי גורמים נוספים. בראש וראשונה הג'וינט, אשר לולא עזרתו, סיועו האדיר, גם בכספים, גם בביגוד, גם במזון, גם באמצעים, לא היתה הבריחה מתנהלת, כפי שהתנהלה. אני מוכרח להזכיר את פעולתם, שיתוף פעולתם, מסירותם והסתכנותם של חיילים וקצינים יהודיים מצבאות בנות־ברית, קודם כל האמריקאים והסובייטים, אשר רבים מהם היו שותפים למפעל הזה. לא כל היהודים יצאו מפולין, אבל 120 וכמה אלף יצאו. ואחר כך נמשכה היציאה גם בשנת 1947—1948, אף כי בזרם דקיק. רבים נותרו, עד שגרשו אותם ב־1957 וב־1968. אבל תרומתה של הבריחה למדינת ישראל תיזכר לתמיד כמפעל אדירים.

עיונים היסטוריים

פרופ׳ דב לוין

יהודי בסרביה וצפון־בוקובינה תחת השלטון הסובייטי במלחמת־העולם השניה (1940—1945)

לזכרו של הידיד והעמית, ד״ר אברהם מרגליות

בעקבות אולטימטום תקיף, שברית־המועצות הגישה ב־26 ביוני 1940 לרומניה, השתלט הצבא האדום תוך יומיים־שלושה על איזוריה הצפון־מזרחיים של מדינה זו: בסרביה, שבירתה קישינב והחלק הצפוני של בוקובינה, שבירתה צ׳רנוביץ. שני איזורים אלה, ששכנו זה על יד זה, היו שונים זה מזה מבחינה אטנית, תרבותית והיסטורית. בסרביה — שעיקר אוכלוסיותה מולדאבים — היתה עד לאחר מלחמת העולם הראשונה חלק מהאימפריה של רוסיה הצארית ובוקובינה, המיושבת בעיקר אוקראינים — השתייכה בתקופה המקבילה לממלכה האוסטרית. אין תימה, שבתקופה שבין שתי מלחמות־עולם, כאשר שני האיזורים נכללו בממלכת רומניה, עדיין שררו ביניהם הבדלים ניכרים בהווי, בכלכלה וכן בתרבות של תושביהם, לרבות היהודים.

המיעוט היהודי בבסרביה, שמנה למעלה מ־200,000 נפש (7.2% מכלל האוכלוסיה) ושהתפרנס בעיקר ממלאכה, מסחר וחקלאות, היה שרוי במצוקה ניכרת מבחינה כלכלית ואזרחית; יחד עם הדבקות בשפות יידיש ועברית נמשכה עדיין בקרבו (ובמיוחד אצל המבוגרים) מסורת השפה והתרבות הרוסית. יהדות בוקובינה, שמנתה קרוב ל־100,000 נפש (10.8% מכלל האוכלוסיה) וכשמחציתה היתה מרוכזת בצ׳רנוביץ, כללה בתוכה שיכבה ניכרת של חרשתנים, בנקאים, בעלי מקצועות חופשיים, בעלי אחוזות ונכסים אחרים; בהווי היום־יומי וכמו כן בתחומים שונים של המישור התרבותי בלטה כאן השפה הגרמנית. להבדלים אלה ולאחרים של היהודים בשני האיזורים היו השלכות ברורות

על מצבם ואולי גם על גורלם בתקופת מלחמת־העולם השנייה תחת השלטון הסובייטי בכל אחד מארבעת השלבים, שיסוקרו בקיצור רב להלן.

א. כניסת הצבא האדום: תגובות ראשונות (סוף יוני — תחילת יולי 1940)

בלחץ האולטימאטום הסובייטי וטורי הצבא האדום פתחו השלטונות וכוחות הצבא הרומניים שבצפון בוקובינה ובבסרביה בנסיגה בהולה כבר ב־28 ביוני, בקחתם עמם ציוד, מיסמכים וחפצים שונים ככל שניתן. תוך כדי נסיגתם שפכו זעמם על היהודים, שניקרו בדרכם ופרעו בהם קשות. משום כך ובעיקר מחמת הסבל הרב, שנגרם ליהודים בעבר הקרוב תחת השלטון הרומני, כניסת הצבא האדום הביאה לתחושת הקלה מסויימת בקרב הציבור היהודי. עם זאת התגובות היו שונות ביותר.

פה ושם התקיפו נערים משולהבים חיילים וקצינים רומניים ופגעו בכבודם. בצ׳רנוביץ השתתפו קומוניסטים יהודים בפעילות מוקדמת לכונן מעין שלטון ביניים. צעירים יהודים חמושים ברובים ועונדים סרטים אדומים על זרועותיהם לקחו חלק בשמירת הסדר בעיר וכן בשיחרור אסירים פוליטיים מבית הסוהר המקומי. בפעילות זו השתתפו גם חברי "השומר הצעיר". תגועה זו גם פירסמה כרוז בשפה הגרמנית המקדם בברכה את הצבא האדום. ואילו פעילי בית״ר, שחששו לגורל תנועתם תחת המשטר הסובייטי, הסיקו מסקנות מעשיות: חלק הספיק לצאת לרומניה והנותרים החלו לבער את ארכיוניהם. "דגלנו ייקבר לעיני מסדר מנהלים בעוד שלוש שעות" — דיווח בדרמטיות ב־28 ביוני מ״מ מפקד קן בית״ר בצ׳רנוביץ. בעיר זו התארגן בו ביום מה שכונה "הוועד לעניינים יהודיים", שהיה מורכב מיסודות יידישיסטיים ואנשי שמאל מה"יידישער שול־פאראיין". גוף זה נטל על עצמו זמנית את הדאגה להמשך הפעולה התקינה של מוסדות הקהילה היהודית. בקישינב התכנסו פעילי המוסדות הציוניים להתייעצות־חרום בבניין המרכזי הציוני שברחוב קייבסקי 52 והחליטו "לא לחכות עד שיבוא השלטון ויפזר את העובדים, אלא להתחסל מיד ולמסור את המפתח של הבניין לשלטונות". כן הוחלט לא למסור את הקופה (לרבות כספי הקרנות הלאומיות), אלא לחלק את הכסף לעובדים "כפיצוי בעד שנות עבודתם". פה ושם השמידו מקצת מהחומר, בחיפזון ובלי כל שיטה, "כמו שפורצת שריפה ואתה נאלץ להציל ואתה לא יודע מה להציל"...

התגובות של היהודים למהפך התבטאו באותם ימים קריטיים גם ביציאה נחפזת, אם לא בריחה ממש, מבסרביה והעיקר מצפון — בוקובינה לכיוון בוקרשט ולמקומות אחרים ברומניה. המדובר בבודדים או קבוצות מסויימות, כגון: חברי תנועות ומפלגות ציוניות, אנשי ציבור, בעלי הון ומפעלים, בעלי קשרים לשעבר עם השלטונות הרומניים, חברי מפלגות רומניות ואחרים, שהיו להם סיבות טובות לחשוש מהשלטון הסובייטי. היו לא מעט מקרים, שהבריחה לא יצאה לפועל בגלל הלשנה מצד הסידי המשטר הסובייטי, שמספרם גאה משעה לשעה. כך קרה ליושבת ראש ויצ״ו ופעילים מרכזיים מ"צעירי ציון",

שכבר שכרו עגלת איכרים, שתובילם לכפר מסויים בגבול עם רומניה.

לאין ערוך יותר גדול היה מספרם של אנשי בסרביה וצפון־בוקובינה, ששהו משך שנים ברחבי רומניה ועתה מיהרו לשוב למקום הולדתם כל עוד הגבול לא נסגר סופית. בזרם הגדול יחסית של החוזרים לאיזורים אלה השתלבו גם יהודים, שנולדו במקומות אחרים והיו חסידי ברית־המועצות ושעתה ראו לעצמם הזדמנות בלתי חוזרת להגיע למדינה הנכספת הזו. אם כי הבאים לא הורשו להיכנס על ידי הסובייטים לאיזורי שליטתם וחלקם אף נאסר באשמת ריגול והוגלה לסיביר, המשיכו יהודים רבים משני הסוגים הנ"ל זמן ניכר במאמציהם להגיע לאיזורים אלה. יש על כן מקום להניח, שמספרם של היהודים בבסרביה ובצפון־בוקובינה הגיע אותו זמן בקירוב ל־30,000 איש.

על אף שבתחילת יולי בוצעו כבר כמה מאסרים של אישי ציבור יהודים, נראה, שכללית עדיין שררה תחושה של "ירח דבש". היהודים נטו לפרש כל דבר במשטר החדש לטובה והאזינו בשקיקה לדברי הנועם וההרגעה מפי אישים סובייטיים דגולים כמו ניקיטה חרושצ'וב ואיציק פפר.

ב. הפרט והכלל בצל תהליך הסובייטיזציה (אוגוסט 1940 — יוני 1941)

ב־2 לאוגוסט 1940 החליט הסובייט העליון של ברית־המועצות, על סיפוחה של צפון־בוקובינה ביחד עם מחוז חוטין של בסרביה לרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית. במסגרת רפובליקה זו היוו החלקים המסופחים הללו את מחוז (אוכלאסט) צ'רנוביץ. החלק הדרומי של בסרביה עם הערים אקרמאן ואיזמאיל סופחו למחוזות אחרים באוקראינה. ואילו חלק הארי של בסרביה אוחד עם הרפובליקה האוטונומית המולדאבית ומשניהם הוקמה הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית המולדאבית עם בירתה קישינב. כך, אפוא, הפכו שני האיזורים הצפון־מזרחיים של רומניה לחלק אינטגרלי של ברית־המועצות. בין היתר התבטא הדבר בסובייטיזציה מואצת, שנמשכה למעשה עד פרוץ המלחמה ביוני 1941. תוך כדי תהליך זה ובעטיו נגרמו תמורות רבות בחיי הפרט והכלל. ואלה התמורות העיקריות, שחלו בקרב האוכלוסיה היהודית, כפי שבאו לידי ביטוי במישורים הבאים שיפורטו להלן.

המישור האזרחי־פוליטי. לאחר תקופת "בין הזמנים", בה בלטו יהודים (ובהם אסירים פוליטיים בעבר) בתפקידי ניהול ושיטור, הסתיימו ימי "ירח הדבש" והוחל בשידוד מערכות. כבר אז החלה להסתמן המגמה לאייש את התפקידים הבכירים באישים סובייטיים (לרבות יהודים), שבאו מה"מזרח". בדרג הבינוני של הפקידות הועדפו אוקראינים ו/או מולאבים ובדרג הנמוך — כל היתר, למעט יסודות עוינים למשטר החדש. כך קרה, שמתוך מספר ניכר של יהודים מקומיים, שהועמדו בתחילה בראש מועצות עירונית בבסרביה, נותרו על כנם מתי מעט. מצב דומה שרר שם גם במנגנון המפלגתי: יהודים בודדים, בעיקר אסירים פוליטיים לשעבר, מונו לעמדות אחראיות בשדה הפובליציסטיקה והתעמולה. במיגזר המשקי והשירותי שבמחוז צ'רנוביץ (צפון־בוקובינה) התקבלו למשרות בכירות הרבה כלכלנים, משפטנים ורופאים יהודים. שיעור היהודים

בוועדות הקלפי והביקורת לקראת הבחירות הפנימיות במחוז זה הסתכם ב־8% בלבד. עוד יותר נמוך (3%—5) היה שיעור היהודים, שנבחרו אז למועצות המקומיות והאיזוריות, בו בזמן ששיעורם בכלל האוכלוסיה היה פי שלושה. אם כי כל ההגבלות, שהוטלו על היהודים בתקופת השלטון הרומני נעלמו, לא מעט סבל נגרם להם גם עתה כתוצאה מהמדיניות האוניפורמיסטית של המשטר הסובייטי. כך חוסלה, כמעט במחי יד, המערכת הקהילתית הוותיקה על מוסדותיה המגוונים בתחום החינוך, הבריאות והסעד. "וועדת החיסול" בחוטין עוד הטילה על שישה ממנהיגי הקהילה לשעבר קנס גבוה מאוד כעונש על הוצאת כספי הציבור מן הקופה לשם רישום הקהילה ב"ספר הזהב" של הקרן הקיימת לישראל. לא מעט מפעילי הקהילות נאסרו ולימים הוגלו לסיביר. גם פיזור המפלגות ותנועות הנוער שברחוב היהודי לוו במאסרים, חקירות קשות והגליות של פעיליהן. בנין ה"מורגנרויט", בו שכנו המוסדות של ה"בונד" בצ'רנוביץ, הוחרם. חלק היהודים הוטרד בעקבות החלפת תעודות־הזהות הרומניות לסובייטיות. אלה, שקיבלו תעודה עם ציון סעיף 39 בתוכה, נאלצו לעקור למקומות אחרים. יהודים רבים מאוד, מעבר לשיעורם באוכלוסיה, נכללו במיבצע ההגליה לסיביר ב־13 ביוני 1941

במישור הכלכלי־סוציאלי. כשבועיים לאחר סיפוח בסרביה וצפון־בוקובינה הוחל שם בהלאמת מפעלי־חרושת, בתי־מסחר, בנקים, אחוזות וכו'. חלק ניכר מהעסקים המולאמים, במיוחד בצפון־בוקובינה היו של יהודים. מיבצעי ההלאמה לוו תכופות בחיפושי־בית ומעצר הבעלים. כמה מהם הועמדו לדין ונשפטו לעונשים חמורים. חנוונים ובעלי עסקים זעירים נפגעו מבולמוס הקניות המופרז מצד חיילי הצבא האדום, שקנו מכל הבא ליד ובמחיר נמוך מאוד מחמת הפרש השערים הגבוה של הרובל. אף אותם החנוונים והרוכלים, שניסו להמשיך בעסקיהם, נאלצו לחסלם מכובד המיסים וכך גם הם הפכו למחוסרי פרנסה ומובטלים מאונס. כמו הבעלים לשעבר של המפעלים המולאמים גם הם היו צפויים לשלילת כרטיסי המזון וציון סעיף 39 בתעודת הזהות. לכן רבים מהם התאמצו להשתלב במסגרת עבודה יצרנית או לפחות להשיג עיסוק כלשהו. כך קרה שבעלי־בתים לשעבר או סוחרים וחנוונים עבדו בסבלות, חטיבת עצים וכדומה. היו גם שפנו לעסקי "השוק השחור". אלה מהם, שנתפסו, הועמדו קשות. סיכויי פרנסה סבירה והשתלבות במסגרת קואופרטיבית מוכרת ("ארטל") נפתחו בפני בעלי־המלאכה למיניהם. אלה מהם שהעדיפו לעבוד באופן פרטי מסיבות דתיות ואחרות, גם כן קיבלו מעמד מוכר ("קוסטארניק"). אחת מאפשרויות התעסוקה הרווחת לצעירים יהודים היתה ההוראה. מאות צעירים, גם בעלי השכלה בינונית, עברו קורסים קצרים ומונו כמורים במוסדות החינוך, שנפתחו למכביר בכל עיירה וכפר. צעירים וצעירות יהודים נתקבלו לעבודה גם בבתי החרושת וגם בשירותים ציבוריים. מצבן של משפחות ברוכות־צאצאים שפר, אפוא, כללית, משום שבניהם הבוגרים שימשו מקור־הכנסה. מעטים מבין מחוסרי העבודה קיבלו הצעת השלטונות לנסוע לעבוד במרכז התעשייתי בדונבס שבאוקראינה.

המישור התרבותי־ערכי. בשנים האחרונות לשלטון הרומני בבוקובינה כבר לא היו שם כמעט בתי־ספר יהודיים. אין תימה, שחסידי תרבות יידיש קיבלו עתה בברכה את דבר הקמתם של 12 בתי־ספר יהודיים באיזור לקראת שנת

הלימודים הקרובה (1940/41). ואילו בבסרביה, שם פעלו קודם לכן 37 בתי־ספר עבריים, הוקמו עתה 11 בלבד. הוראת העברית בוטלה באפס יד: למראית עין היו מכנסים את ההורים לאסיפת־מישאל על שפת ההוראה הרצויה להם, אבל למעשה היו הדברים קבועים מראש. המנהלים של בתי־הספר הובאו בדרך כלל מאוקראינה וניתנה להם סמכות רבה בעיקר בתחום האידיאולוגי־פוליטי. בין היתר השגיחו על תוכן הלימודים ועקבו בקפדנות אחרי הסתגלותם של המורים הוותיקים למשטר הסובייטי. לא פעם דרשו מהם לבלוש אחרי עמיתיהם ולדווח. הסופר יענקל יקיר, שהיה מורה בקישינב בבית הספר היהודי מס׳ 25, מתאר את מנהל המוסד — יהודי סובייטי, בזו הלשון: "ביום הוא מנהל ובלילה הוא דבר־מה אחר", בספרי הלימוד היהודיים, שהובאו ברובם מברית־המועצות, הוצנעו בדרך־כלל ערכי היהדות. השינויים הקיצוניים בשפת הלימודים ובתוכנם וכן האיסור המפורש להיעדר מהלימודים בחגים ואפילו ביום־כיפור, קוממו לא פעם את התלמידים עד כדי תסיסה ממשית והפגנות בוטות. כמו כן הצטרפו רבים מהם, במיוחד יוצאי תנועות־הנוער הציוניות, לפעילות מחתרתית, שקוימה על ידי כמה מהתנועות הללו ושהתבטאה בלימוד עברית, עיון בספרות ציונית ושירת שירי מולדת. בעיקר שאפו תאי המחתרת להבריח את חבריהם החוצה לשם עלייה לארץ־ישראל.

לפריחה מסויימת ועידוד ממלכתי ניכר זכתה באותם ימים תרבות הבמה היהודית. תוך חדשים אחדים הוקם בקישינב "דער יידישער טעאטער פון דער מאלדאווישער ССР" בהנהלתו האמנותית של המחזאי יעקב שטרנברג. כמנכ"ל מונה יהודי סובייטי מאודסה. לשתי עשרות השחקנים המקומיים צורפו כמה מהתיאטרון היהודי של באקו. ההצגה הראשונה, שנערכה באולם של 1,500 מקומות־ישיבה, היתה "המכשפה" לאברהם גולדפאדן. בתחילת קיץ 1941 חוייב התיאטרון לעקור לעיר בלצי, אך הדבר כבר לא יצא לפועל מחמת המלחמה. עד אז הועלו על במה זו שישה מחזות נוספים. פעילות תיאטרונית ביידיש התנהלה גם במקומות אחרים בבסרביה. בצ׳רנוביץ פעל תיאטרון יהודי נודד, שהספיק משך חמשת חדשי קיומו להציג שבע הצגות. אוהדי הבמה היהודית זכו גם לביקוריהם של התיאטראות היהודיים של בירובידז׳אן וקיוב.

סמוך לסיפוח הופצו ידיעות מהימנות על הוצאת מקומון ביידיש. אולם הדבר לא יצא לפועל וקרוב ל־300,000 היהודים נותרו ללא עיתון בשפתם. למעטים בלבד הגיע היומון הקיובי "דער שטערן". מחמת הטיהור, שנערך בספריות, הורגש מחסור ניכר בספרי קריאה. רק בערים הגדולות ניתן היה לקנות בזול ספרים ביידיש, שהובאו מברית־המועצות. לעומת זאת לא הודפס כאן במשך כל התקופה האמורה אף ספר או חוברת ביידיש. חלק מתוך כעשרים הסופרים היהודים במקום אכן הפסיק לכתוב ולפרסם, בודדים בלבד זכו, שיצירותיהם פורסמו בבמות שונות בברית־המועצות.

למרות הידיעות עלהיחס השלילי מצד המשטר הסובייטי לדת ולדתיים, כמעט ולא היו מקרים, שרבנים ומשמשי בקודש ברחו ממקומותיהם בערב הסיפוח לברית־המועצות. במהלך הסובייטיזציה אכן נוהל מסע אנטי־דתי חריף ומספר בתי־כנסת הוחרמו. יהודים דתיים ושומרי מסורת סבלו מהאילוץ הכלכלי לעבוד בשבת וכן מהקשיים בהשגת בשר כשר, מצות לפסח וכדומה.

ג. בתוככי ברית־המועצות בזמן המלחמה
(מיולי 1941 ועד מארס 1944 ואילך)

הפליטים. ב־22 ביוני פתחו צבאות גרמניה במלחמה על ברית־המועצות. תוך שבועיים־שלושה כבשו ביחד עם הצבא הרומני את צפון־בוקובינה ובסרביה והמשיכו לתקוף את הצבא האדום, שנסוג מזרחה. על אף הבהלה ואי־הסדר, שהשתררו באיזורים אלה בפרוץ המלחמה, סייעו השלטונות בדרך־כלל לאזרחים לצאת משם לכיוון האיזורים הפנימיים של ברית־המועצות ואף העמידו לרשותם רכבות. מאות צעירים ואולי אלפים גויסו אותם ימים לצבא והועברו לאיזורים אחרים. אם כי רבים מהיהודים חשו, שהכיבוש הצפוי של האיזור אינו מבשר להם טובות, העדיף רק חלק מהם לברוח בעקבות הצבא האדום הנסוג. הרוב החליט מסיבות שונות להישאר במקום. תופעה זו בלטה במיוחד בצפון־בוקובינה. בין אלה שברחו משם (בדרך־כלל ברכבות) היו בעיקר צעירים ובודדים מקרב עובדי המימשל, המוסדות והמפעלים, שנועדו לפינוי; חברי מפלגה; סטודנטים וכו׳. בבסרביה יצאו המוני יהודים עם נשיהם וטפם על גבי עגלות לכיוון הדנייסטר, שהיווה בעבר את הגבול עם ברית־המועצות. רק חלק מהם הצליח לחצות את הנהר תוך כדי הפצצות, שריפות ומכשולים ביורוקרטיים. אולם בהגיעם לאחר קשיים ותלאות לאודיסה, חרקוב ומקומות אחרים באוקראינה, אוגפו רבים מהם ונלכדו בידי הצבאות המתקדמים של גרמניה ורומניה. גורלם של הללו היה רע ומר כגורל יתר אחיהם, שנותרו תחת שלטון הכיבוש. מעטים מאוד מהם שרדו בחיים. אבל גם מבין אלה, שחמקו מצבאות האויב, נפלו רבים מפגעי המלחמה ומתלאות הדרך. מתוך 50,000—60,000 יהודים, שניסו לברוח לעמקי ברית־המועצות, זכו להימלט, כנראה, לא יותר משני שליש.

לציבור זה יש לצרף גם את היהודים, שגויסו ו/או התנדבו אותה שנה למסגרות צבאיות שונות. רבים מהן ניספו כבר בשלבים הראשונים של המלחמה. מאוחר יותר שוחררו בחלקם הניכר מהיחידות הקרביות והועברו ל״גדודי עבודה״. לימים שוב ניתנה אפשרות ליוצאי בסרביה ובוקובינה לשרת בכל היחידות של הצבא האדום. מספר יהודים מהמחנה הקומוניסטי אף השתתפו בהקמת היחידה הרומנית ע״ש טודור ולדימירסקו וכן גם בקבוצות פרטיזניות, שהוחדרו לשטחים הכבושים בידי הרומנים.

מספר קטן מבין הפליטים (או ״המפונים״ — כפי שכונו על ידי השלטונות) פנה בתוך ברית־המועצות ליעדים מוגדרים, כמו קרובי משפחה וכדומה. רובם הגדול המשיך לנוע מזרחה בכיווני הרכבות שקלטו אותם, או בהכוונת השלטונות, או בדחקם של גורמי־קיום (כמו רעב, קור וכד׳) והתקדמות צבא האויב. בתחנות הרכבת היו מקבלים בדרך כלל מים רותחים (״קיפיאטוק״) ונוסעים הלאה. בחורף 1941 מרביתם כבר התגוררו בקולחוזים ובכרכים שבאסיה התיכונה, בקאוקז, באיזור סברדלובסק ועוד מקומות. חלקם הניכר של יוצאי בסרביה התפרנסו בדוחק כשכירי יום בעיר ובכפר, כפקידים נמוכים וכרוכלים, להסתגלותם לתנאים הקשים תרמו בלי ספק נסיונם בעבודות פיזיות לרבות חקלאות, הסתפקות במועט וידיעתם את השפה הרוסית. ואילו יוצאי בוקובינה ובמיוחד צ׳רנוביץ,

שהיו בעלי מקצועות נדרשים, הסתדרו בחלקם אף במשרות אקדמיות, משקיות ומנהליות. מורה תיכון לשעבר בצ'רנוביץ, שלא ידע מילה רוסית, קיבל מישרה של מרצה לפילולוגיה גרמנית במכון הפדגוגי של אלמא־אטא. מנהל הבנק לשעבר בעיר ידיניץ מונה כמנהל חשבונות ראשי בחברה גדולה של בניין וחשמל. הסופר יענקל יקיר, שנקלע לעיירה קטנה באוזבקיסטן, קיבל שם מישרת מורה בבית־ספר עממי. לנוכח האמרת המחירים לא הספיקה עוד משכורתו, אלא לקיום של רעב. סיוע ממש בצורת חבילות וכסף שלחו לו הסופרים הסובייטיים איציק פפר, דוד ברגלסון ולייב קוויטקו. במשך הזמן הוא מונה למנהל בית־הספר וכן כתב דברי פרוזה ושירה. המוסדות הממלכתיים והמפלגתיים של מולדאביה הסובייטית לא גילו עניין רב בפליטי בסרביה במקום זה. אם כי "מיופי הכח" של מוסדות אלה היו אמורים לסייע לפליטים מבחינה חמרית ורוחנית, הרי רישומו של סיוע כזה כמעט ולא ניכר ורבים אף לא ידעו על דבר קיומו. יעילות יחסית הוכיח "הועד לעזרת יהודי בסרביה" בתל־אביב, שב־1942 כבר איתר בברית־המועצות קרוב ל־500 שמות של יוצאי 50 יישובים בבסרביה.

הגולים. גרועים לאין ערוך יותר היו תנאי חייהם של כשנים־עשר אלף היהודים, שהוגלו מבסרביה וצפון־בוקובינה לקצווי ברית־המועצות בעקבות המאסרים התכופים, שנערכו במהלך הסובייטיזציה ובמיוחד — במיבצע ההמוני, שנערך בליל ה־13 ביוני 1941. כמה מאות מהם נאסרו בעוון עבירות כלכליות למיניהן, או שנתפשו בשעתו בהברחת הגבול אל רומניה או מרומניה. אך רובם ככולם, בודדים ובעלי משפחות, הוגדרו על ידי השלטונות הסובייטיים כ"יסודות מסוכנים מבחינה חברתית" על פי פעילותם ומעמדם הפוליטי, הציבורי והכלכלי **בעבר**. ביניהם היו חרשתנים, סוחרים ובעלי רכוש גדולים וכן ראשי הקהילות ומנהיגי המחנה הציוני והבונדאי. לאלה ולאלה ובמיוחד לאחרונים יוחסו גם האשמות שונות ומשונות כגון ריגול, תעמולה נגד המשטר וכדומה. לאחר חקירות ממושכות, מלוות בעינויים והשפלות, נשפטו רובם על פי סעיף 58 בחוק הפלילי הסובייטי משלוש עד שמונה שנות מאסר במה שכונה "מחנות עבודה לתיקון המידות". את תקופת מאסרם ריצו בעבודות־פרך בלב הטייגה בסיביר ובמקומות דומים. רק מעטים מהם שרדו בחיים.

גם **בני משפחותיהם** של האסירים הוגלו למקומות נידחים בקצווי ברית־המועצות וחויבו לגור שם תוך הגבלות חמורות. סבלותיהם של אלה ואלה החלו עוד בדרך, כאשר הובלו בקרונות־משא גדושים ומצחינים ליעדי מאסרם או גלותם. תוך כדי כך הופרדו ראשי המשפחה מילדיהם, נשיהם והוריהם הזקנים והקשר שביניהם נותק לפרק זמן מסויים אם לא לתמיד. רבים מאוד מהם ובמיוחד הזקנים והתינוקות מתו מרעב, קור ומחלות. הצעירים והחזקים יותר נאבקו קשות על קיומם בתנאי האקלים והדיור, שלא הסכינו להם. כמו בקרב הפליטים כך גם בקרב הגולים, יוצאי העיירות של בסרביה הוכיחו כוח סבל וכן גם חיוניות רבה. לעזר רב היתה להם שליטתם בשפה הרוסית. חבלי הסתגלות קשים יותר וכן גם תמותה גבוהה יותר שררו בקרב יוצאי בוקובינה. רובם המשיכו גם בסיביר לדבר ביניהם גרמנית ורוסית טרם למדו. עם זאת היו בידיהם יחסית הרבה הפצים אישיים, שהורשו בשעתו לקחת עמהם מהבית.

מכירתם של חפצים אלו או החלפתם למצרכי־מזון הקלה עליהם רבות במלחמת הקיום.

בזמן המלחמה ולאחריה, כאשר שרידי האסירים סיימו לרצות את תקופת מאסרם או שנהיו נכים, הועבר חלקם למעין מעצר אדמיניסטרטיבי, אשר איפשר להם לעבוד באיזורים מסויימים בעבודות שונות ורק חייבים היו להתייצב יום־יום במוסדות הבטחון המקומיים. חלק מהם זכה להתאחד עם בני משפחותיהם ולימים — אפילו לחזור לבסרביה או לבוקובינה. מספר מסויים של בני האסירים והגולים הצליח בדרכים שונות לעקוף את ההגבלות והמכשולים השונים ולרכוש לעצמם השכלה תיכונית ואף גבוהה במוסדות החינוך של סיביר והאיזורים האחרים בהם הם גרו. היו גם מקרים ספורים, שבני אסירים וגולים זכו כתוצאה ממאמצים ותחבולות שונות להתגייס לשורות הצבא האדום בזמן המלחמה ואף להשתלב בדרג הפיקודי.

ד. מצב השרידים והחוזרים בשלהי המלחמה (מארס 1944 — מאי 1945)

שיחרורם של איזורי צפון־מזרח רומניה משלטון הכיבוש הגרמני־רומני החל באמצע מארס 1944. עד אז הספיקו הכובשים לרצוח בצורות שונות ומשונות כמעט את כל היהודים, שנותרו בשעתו בבסרביה וחלק ניכר של יהודי צפון־בוקובינה.

עם כניסת הצבא האדום לצ'רנוביץ ב־29 במארס 1944 נמצאו שם קרוב ל־15,000 יהודים — מספר גבוה יחסית לקהילה של ניצולי הכיבוש הנאצי. הודות לעובדה שחלקם הניכר נותר כל ימי הכיבוש במקום, הרי מצבם הכללי לאחר השיחרור היה די סביר, אם לא שפיר. תוך חדשים ספורים הוכפל מספר היהודים והושלם. כן קוימה פעילות תרבותית ערה ביידיש במסגרות מחודשות כגון: שני בתי־ספר תיכוניים עם 1,200 תלמידים, מדור לספרות יהודית בספריה האיזורית והתיאטרון הממלכתי היהודי מקיוב, שהשתקע כאן בסוף 1944 על 52 שחקניו. אין תימה, שעיר זו הפכה לאבן־שואבת לא רק ליהודים המעטים, ששרדו בעיירות בוקובינה, אלא גם לרבים מפליטי־המלחמה, שהחלו לחזור מעמקי ברית־המועצות וכן גם לניצולי השואה מאיזורי פולין וליטא. היו מהם, שהגיעו לכאן על מנת לצאת לממלכת רומניה השכנה ומשם — לארץ־ישראל או לארצות־המערב. תוך כדי נסיון להבריח את הגבול הרומני נאסרה קבוצה של 11 יהודים מקומיים וחברי אירגון חשאי ציוני בווילנה וברובנה, במשפט, שהתקיים ב־19 באפריל 1945, הצהירו כמה מהנאשמים על זכותם לעלות לארץ־ישראל. פסקי־הדין היו חמורים, אך למעשה שוחררו כולם בהדרגה תוך שנה־שנתיים. עם זאת המשיכה צ'רנוביץ זמן־מה לשמש כעיר־מעבר. לא כן היה המצב בערי־השדה ובעיירות. בעיירה ידינץ, שלפני המלחמה חיו בה למעלה מ־5,000 יהודים, נותרו עתה 70—80 משפחות. שרידי הקומוניסטים היהודים לא הצליחו לחזור לעמדותיהם משנת 1940/41. כל החיים הציבוריים התרכזו בבית־הכנסת. כאן גם נערכו חתונות וכו'. ב־24 ביוני 1945 (י"ג תמוז תש"ה) —

הוא יום השנה הרביעי לטבח של יהודי המקום, ערכו להם השרידים אזכרה וגם הקימו מצבה.

מציאות קודרת בהרבה מבחינת השרידים היהודים ומצבם שררה בעיירות בסרביה ובירתה קישינב. זו שוחררה על ידי הצבא האדום רק ב־24 באוגוסט 1944. מספר היהודים הניצולים, שנמצאו בתוכה אותו יום — ניתן היה למנות על אצבעות יד אחת. חודש לאחר מכן מספרם כבר הגיע ל־500 בערך ותוך שנה — לאלפים אחדים. ככל הנראה רוב שרידי השואה, שחזרו מטרנסניסטריה וכן הפליטים, ששבו מברית־המועצות —, העדיפו להתרכז בעיר הגדולה והמנוכרת, מלהיתקל מדי־יום בעיירה בשכניהם לשעבר הלא־יהודים, שבימים הקריטיים "עמדו על הדם", אם לא יותר מכך. תכופות נתעוררה מרירות בלב השרידים על השלטונות משום רמיזות ולחישות, שהיהודים נותרו בחיים הודות לשיתוף־פעולה עם הכובשים. כן היו טרוניות על גיוס נמהר של ניצולים לשירות צבאי או שליחתם לעבודה במכרות ה"דונבס" שבאוקראינה.

אט־אט נתעוררה בקישינב פעילות תרבותית כלשהי. באין מוסדות־ציבור אחרים נתבלטו, למעשה, בית־הכנסת והקהילה הדתית ("אובשצ'ינה"). עוד יותר עלובים היו החיים התרבותיים־חברתיים בערי־השדה ובעיירות. לימים צומצמה בהן גם הפעילות הציבורית־דתית. אולם למרות חסרונם של מוסדות תרבות וחינוך יהודיים, ואף על פי שגם סופרים יהודים מיעטו ליצור בשפתם מחוסר אפשרויות לפרסם — נשתמרה בבסרביה גחלת התרבות היהודית. הדבר ניכר בשימוש ביידיש וביחס לשפה זו. אפילו במסגרת מיפקד האוכלוסין, שנערך בברית המועצות ארבע־עשרה שנה לאחר המלחמה, הכריזו למעלה ממחצית היהודים (50.5% מתוך 95,000) ברפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית המולדאבית, כי שפת־האם שלהם היא יידיש.

ביבליוגרפיה נבחרת

אורהיוב בבנינה ובחורבנה. עורכים: יצחק ספיבק וא'. תל־אביב, תשי"ט.

איגרת הועד לעזרת יהודי בסארביה. תל־אביב, נובמבר 1942.

אייניקייט (עתון יהודי־סובייטי), 1944—1945.

אנצ'ל ז'אן, "הדרך הרומנית לפתרון 'הבעיה היהודית' בבסרביה ובבוקובינה", יוני־יולי 1941". יד ושם, י"ט, תשמ"ט.

אקרמן י., בצל מוסקבה — פרשת חיים בסיביריה, תל־אביב.

בריטשאן — בריצ'אני היהודית במחצית המאה האחרונה. עורכים: יעקב עמיצור, מיכאל אמיץ ושלמה ווייסברג. ת"א, תשכ"ד.

דורון (ספקטור) דוד, גיטו קישינוב — הפוגרום הסופי. תל־אביב, תשל"ו.

דורות בונדיסטן, עורך: י.ש. הערץ. צווייטער באנד, ניו־יארק, 1956.

"דרך הייסורים והגבורה של בית"ר צ'רנוביץ". פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזאנים, 6, תשכ"ט.

דער שטערן (יומון יהודי סובייטי בקיוב), 1940—1941.

וויניצקי דוד, הרפובליקה השבע־עשרה בברית־המועצות. ת"א, תשל"ו.

— —, בסארביה היהודית במערכותיה. ירושלים—תל־אביב, 1973.

זהבי־גולדהמר מ., "טשרנוביץ", ערים ואמהות בישראל ד', ירושלים, תש"י.

יאקיר יאנקל, "די רויטע מחבלים און דער רב", בעסאראבער יידן 3(42) (1973),

עמ׳ 13—16.
יד לידינץ, עורכים: מ. רייכר ויוסף מגן־שיץ, תל־אביב, 1973.
יהדות בסאראביה. אנציקלופדיה של גלויות, כרך אחד־עשר. עורכים: ק.א. ברתיני, ב.י. מיכלי ויצחק קורן, ירושלים—תל־אביב, תשל״א, 1971.
יעבץ צבי, ״צ׳רנוביץ היהודית לפני השואה״. שבות, ב׳, (1974).
יוכבידוביץ־כהני דוד, גלגולי מחילות. תל־אביב, 1973.
לוין דב, תקופה בסוגריים: 1939—1941; תמורות בחיי היהודים באיזורים שסופחו לברית־המועצות בתחילת מלחמת העולם השניה. ירושלים—תל־אביב, 1989.
— —, ״יהודי בוקובינה תחת השלטון הסובייטי במלחמת העולם השניה״, האומה, 1 (99), תשל״ז.
— —, ״יהודי מזרח אירופה בתקופת השלטון הסובייטי (1939—1941) והשלכותיה של תקופה זו על השואה״, דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים, תש״ם.
מרקולשטי, יד למושבה יהודית בביסאראביה. העורכים: לייב קופרשטיין ומאיר קוטיק. תל־אביב, תשל״ז.
ספר קהילת חוטין. העורך: שלמה שיטנוביצר. תל־אביב, תשל״ד.
ספר קלרש, להנצחת זכרם של בני העיירה שנחרבה בימי השואה. העורכים: נח סמיר, יוסף וינוקור, יוסף אוצ׳יסל ואהרן קדרון. תל־אביב 1968.
סקוריאן בבגינה ובחורבנה. העורך: זאב איגרת, תל־אביב, תשי״ד.
פוקס טאניא, א וואנדערונג איבער אקופירטע געביטן. בוענאס איירעס, 1947.
פנקס בריסשיבה. העורך: ק.א. ברתיני. תל־אביב, 1970.
פנקס הקהילות, רומניה, כרך שני. עורכים: ז׳אן אנצ׳ל וד״ר תיאודור לביא. ירושלים, תש״ם—1980.
פרידמאן מ., ״מגדות הפרוט עד האנגארה״, מתוך: נפתולי דור, ב׳. תל־אביב, 1955.
צור ש., ״חברי השומר הצעיר בארכיפלג״. ילקוט מורשת, כ״א, 1976.
שידלקראוט י., על חורבות בסרביה. תל־אביב, תשי״ד.
קוטלר מיכאל, דם בשלג — עדות. תל־אביב, 1988.
קופרשטיין ל., גורל יהודי רומניה. תל־אביב, תש״ד.
קהילת בנדרי, ספר זכרון. עורך: מ. תמרי. תל־אביב, 1975.
Bruchis M., Rossiya, Ruminiya i Bessarabiya. Tel-Aviv, 1972.
Gold Hugo (ed.), Geschichte der Juden in der Bukovina, vol. II, Tel-Aviv, 1962.
Kurilo N. M., (ed.), Radyanska Bukovina 1940—1945. Kiev, 1967.
Levin Dov, "The Jews and the Inception of Soviet Rule in Bucovina", Soviet-Jewish Affairs, vol. 6, No. 2, 1976, p. 52—70.
Lavi Has Z., Moskova no nu crede in lacrimi, Jerusalem 1972.
Reifer M., Menschen und Ideen — Erinnerungen. Tel-Aviv, 1952.

פסח שינדלר

צידוק הדין מתוך השואה*

לזכרו של משה קול ז"ל

מבוא

"אל תבהל על פיך, ולבך אל ימהר,
להוציא דבר לפני האלוהים,
כי האלוהים בשמים, ואתה על הארץ
על כן יהיו דבריך מעטים"
(קהלת ה' א)

עד כה לא זכיתי לרדת לעומקו של קהלת ה' א. הוא נחשב בעיני כמליצה. כשנאלצתי להתמודד עם הנושא של הערב, עומד הפסוק מולי ומזהירני: "יהיו דבריך מעטים!".

רבים וגדולים ממני נכנסו לפרדס של צידוק הדין ועלו על שדה מוקשים. קל וחומר כאשר הנושא הוא במרכז הדיון בערב יום השואה, בערך ארבעים שנה אחרי הניסוח הסופי של "הפתרון הסופי", ארבעים שנה של נדודים במדבר לשם חיפוש המשמעות של ת"ש-תש"ה בלי מורה נבוכים לזמננו. האם בכלל ניתן להתמודד עם חורבן פיזי באמצעות קטגוריות מטאפיזיות?

האם אין ברירה אלא ללכת בעקבות קהלת ה' א? מה הן ההשלכות של ישעיהו נ"ה ח: "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי, נאום ה'"? האם המאבק עם ריבונו של עולם ועם עצמנו, מאבק של ארבעים השנים האחרונות, היה של: "עם תועי לבב הם, והם לא ידעו דרכי" (תהלים צ"ה: י)? הם והם. הם, שהצדיקו את הדין בלי שמץ של ספק — הריעים של איוב למיניהם;

והם שיכוונו את כל נישקם כלפי מעלה והסתירו את פניהם מן האדם. הם, הטוענים שאחר השואה הדיאלוג בין הקב"ה ובין כנסת ישראל נקרע לצמיתות; והם, הטוענים שאחרי השואה הדיאלוג האמיתי חייב סוף סוף להיווצר.

אם כן, למעט, רצוי להצטמצם ולעשות סייג לתורת צידוק הדין. למרות שנכתב ונאמר רבות על הנושא לאחר השואה, לא נערבב פרשיות. הרי לא העולם של טורונטו 1965 כעולם של ורשא תש"ב, ולא העולם של בודאפסט תש"ג. ודוק, חומר לא מעט, שנחשב מלכתחילה כחומר אמין מתוך השואה, קשור להיאבקות רוחנית, לא עמד במבחן האמינות. במציאות של הנושא היה חבל על המאמץ להמציא דברים. המציאות היתה חדה וחריפה הרבה, מעל ומעבר לכל סיפור דמיוני. ובכן עם מי להתמודד?

עם משורר השואה הקדוש יצחק קצנלסון, המגלה את הקב"ה בוכה בתוך קרון המוות, והמשורר מרחם עליו?[2]

עם ח. לייוויק, הדורש חשבון מן ריבונו של עולם, למרות האפשרות שהוא בכלל, כביכול, אינו קיים עוד?[3]

או, הנתמודד עם אהרון צייטלין (שאביו הלל הלך בדרך האחרונה עם טלית ותפילין וספר הזהר), המסיים את שירו:

"פון ערגעץ הערט זי א געזאנג, עס פליט צו דער לבנה א שאַטן נאָך א שאַטן, שטיל זינגענדיק צו דעם, וואָס האָט זיין פאָלק געבאָטן מקדש־זיין דעם שם".[4]
("שומעת היא, מאי־שם, מנגינה. עף לו לירח, צל על גבי צל בשיר דממה, אל אשר לעמו צוה לקדש את השם").

ומאידך קורא לאלוהים להתפלל לפני שרידי החורבן, שברי הלוחות של עם ישראל המהווים כעת כותל הבכיה.[5]

האם נתמודד עם המדרשים הנפלאים של טרזיינשטאט מאת הרב ליאו בק?[6]

והאם לא כדאי להקדיש תשומת לב מיוחדת לספר "אם הבנים שמחה" מאת הרב ישששכר שלמה טייכטהאל, במיוחד הפרק הראשון "קול דודי דופק", שנכתב בבודפסט בסוף 1943, ובו טוען המחבר הקדוש, שייסורי החורבן הנוכחי הם היבטים של חבלי המשיח, בצורת מקל:

"לעורר אותנו משינת הגלות, והקול קול דודנו זה הקב"ה דפק על פתח לבנו, לעורר בנו החשק והכסיפה לשוב לארצנו הקדושה, אשר כבר היסחנו דעתנו ממנה זה כמעט אלפיים שנה, והתפשרנו עם שלוה קטנה ומיעוטה לישב בגויים בכחישת כבוד ה' וכבוד אומנו וכבוד ארצנו הקדושה ומכרנו את בכורו של ישראל עבור נזיד עדשים של ארץ העמים".[7]

מיסמך חשוב זה ראוי לעיון, לא רק לערב לימוד אלא כספר לימוד קבוע בכל בתי הספר.

האם נתמודד עם הדיאלוגים המדומיינים — ולא כל כך מדומיינים — של אלי וויזל?

גרגור: "לאחר מה שאירע לנו, כיצד אתה יכול עדיין להאמין באלוהים"?

הרבי: "לאחר מה שאירע לנו, כיצד אתה יכול שלא להאמין באלוהים"?

גרגור: "ירידתו של האדם מלמדת חובה על בוראו, שאף הוא שותף באחריות לבגידה זו".

הרבי: "על אחת כמה וכמה חייב אדם לבחור באמונה. במסירות היה טהור, ואלוהים ייטהר בך".[8]

חומר גלם ומגוון — רב מדי. כל מיסמך ראוי להישמע, אחד אחד לפי ערכו ולפי קדושתו. לכן בחרנו לעיון במקור אחד בלבד, שלפי עניות דעתנו תואם את הגדרתנו של צידוק הדין: הוא מאבק, מאבק קשה בתוך האדם המאמין, שמולו מתמוטטים עולמותיו הפיזיים והרוחניים גם יחד ובאופן שקול, והוא חרד לגורלם באופן שווה.

הנה לפנינו כתבי־היד הנדירים של הרב קלונימוס קלמיש שפירא, האדמו"ר מפיאצ'סנה, מן הרבנים החשובים בפולניה, בעל שורשים עמוקים בעולם החסידי — ר' אלימלך מליז'נסק, המגיד מקוזניץ, החוזה מלובלין. בפרוץ המלחמה היו הרבי, משפחתו, וחסידיו כלואים בוורשא. כבר בוארשה. כבר בימים הראשונים נהרגו בנו היחיד ר' אלימלך הי"ד, בפצצות חיל האויר הגרמני על בירת פולין, יחד עם 30,000 יהודים. כלתו, וגיסתו נהרגו גם הן כמה ימים לאחר מכן, ובחודש מרחשון נפטרה אמו. בעודו שרוי בצערו נוהרים אליו מאות של חסידים להתחמם, להתנחם, להתחזק, להתייעץ. וכדרכו בקודש, המשיך הרבי לאמור תורות בכל שבת ומועד משולב בסגנון חז"ל, המדרש, הקבלה והחסידות — שילוב הנצחי עם ההווה. החל ממוצאי ראש השנה ת"ש, טרח הרבי לרשום את תורותיו. אחרי המלחמה, בעת החפירות בגיטו שעבר, לשם הקמת בניינים חדשים, מצאו הפועלים את הכד (בין יתר כדים דומים), ושם מצאו בנס את כתבי־היד של הרבי. הם הועברו למכון ההיסטורי היהודי, ומשם, הודות למסירותו של ברוך דובדבני, חסיד הרב, הובאו ארצה.

כאמור, התורות שתהווינה מקורות הלימוד שלנו הערב, המתחילות בראש השנה ת"ש (14—15.9.39) ומסתיימות בשבת חזון תש"ב (18.7.42), היו מלוות את האירועים בגיטו במשך שנתיים ועשרה חודשים.[8א] נוסף לאמינות המוחלטת במקורות שלפנינו מהווה המיסמך הנדיר הזה יומן של צידוק הדין. יומן — הווי אומר, תהליך מציאותי של מחשבה, לא כהתפלספות מופשטת ולא כחשבון הנפש לאחר מעשה, אלא כמאבק שנוצר בשטח, הצומח ומתפתח מתוך החורבן ההולך ומחריף. הנה לפנינו יומן, המיועד לא לקריאה בלבד אלא ללימוד. הבה נלמד.

בחרנו ב־13 קטעים מתוך התורות הרבות של התקופה. ניתן להבחין בהתפתחות המחשבה של הרבי בעקבות השתלשלות האירועים בתוך הגיטו, אירועים, ההולכים ומחמירים מיום ליום.

*

המקורות

התגלות והתקרבות הדדית

1. "משל לבן מלך שנשבה בין פוחזים וריקים שמענים אותו, והרגיש פתאום, שהמלך קרוב אליו, התחיל לצעוק בקולות מרים מאוד 'הושיעני אבי, הושיעני מלכי', מפני שהרגיש, שהמלך בא עתה אל מקום הקרוב לו. נמצא, שצעקתו היתירה סימן התגלות המלך הוא. גם תוספת שבירת לבו של ישראל על צרותיו, צרות אוהביו וצרות כלל ישראל, סימן של הרגשת התגלות מלכות שמים הוא".

קטע זה הוא חלק מתורה, שנאמרה בראש השנה ת"ש (14—15.9.1939). יש פה גישה קלאסית המצויה במקורות חז"ל[9] ובחסידות.[10] השבירה והייסורים הם דרך לתיקון ולהתקרבות לרבש"ע. בתוך הצרות מתגלה הקב"ה לאדם.

2. "וכן הוא גם בשאר יסורים שאיש הישראלי סובל. קשים הם היסורים, וד' ירחם ויסיר אותם מאתנו. אבל כשהאיש מעלה במחשבתו, שהוא כדי למרק את חטאיו ולטהר אותו, כדי שיוכל להתקרב לד', אז במידה שמתעמק ומתקשר יותר במחשבה זו, יותר קושי היסורים נעשים קלים ויותר נוח לו לסבול אותם. ולא זו בלבד רק כיון שבעובדא דלתתא אתער עובדא דלעילא, לכן כמו שאנו מתעמקים ומתקשרים כל־כך במחשבה זו להתקשר לד' עד שהרגשותינו שלנו מתבטלות, כן גם הוא ית' מתקשר כביכול במחשבתו לנו עד שכביכול ההתרגשות, היינו הכעס והחרון אף עלינו מתתקן, היסורים חולפים ובאמת נושעים בכל הענינים".

תורה זו של שבת שובה ת"ש (16.9.39) אומנם מציגה אחד מן ההסברים המקובלים של חז"ל — היינו, יסורים לשם מירוק וטיהור החטאים של האדם,[11] ולשם התקרבות לד'.[12] אמנם המחבר אינו נשאר במתכונת המקובלת ועובר למהלך דינאמי יותר, הדורש פעולת גומלין מאת הקב"ה. מופעל העקרון של הקבלה והחסידות "שבעובדה דלתתא, אתער עובדא דלעילא" — היינו, יוזמת האדם בעולם הזה תעורר פעולה דומה בעולם העליון.[13] עשייה בעולם של האדם למען הקב"ה חייבת לעורר גם פעולת גומלין מצידו למען האדם השרוי בצער. אין האדם חייב להתמודד עם עול הייסורין לבדו.

עקדת שרה

3. "אמנם איתא בספחק"ק מאו"ש[14] בריש פ' וארא, מהרב הקדוש איש אלקים מו"ה מנחם מענדיל זצוק"ל מרימנוב, על הגמרא נאמר ברית במלח ("ולא תשבית מלח ברית אלהיך") (ויקרא ה', י"ג), ונאמר ברית ביסורין ("אלה דברי הברית") (דברים כ"ח, ס"ט), מה מלח ממתק הבשר אף יסורין ממרקין

וכו'[15] — דהיינו, מה מלח אם מוסיף יותר מכשיעור אי אפשר לקבל. הנאה מהבשר, רק דוקא אם נמלח כשיעור, כך היסורין יהיו ממוזגים, שיהיה יכולת לקבלם ויהיו ממוזגים ברחמים עכ"ל חק'.[16] והנה רש"י פי': ולמה נסמכה מיתת שרה לעקדת יצחק (פרשת העקדה מסתיימת **בבראשית** כ"ב י"ט; "ותמת שרה בקרית ארבע") (בר' כ"ג, י"ב), שע"י וכו' פרחה נשמתה ומתה[17] — היינו, שמשה רבינו רעיא מהימנא סמך מיתת שרה לעקדת יצחק, כדי להמליץ טוב בעדנו ולהראות, שע"י יסורים ח"ו יותר מדאי מה נעשה, שפרחה נשמתה. ועוד באם נעשה כן בשרה, צדיקת גדולה כזו שבת ק' כבת כ' לחטא וכו', ושני חיי שרה, שכולן שווים לטובה, ומ"מ לא יכלה לסבול יסורים קשים, ומכל שכן אנחנו.

עוד אפשר לומר, שגם שרה אמנו עצמה שנתנה כ"כ אל לבה מעשה העקדה, עד שפרחה נשמתה, לטובת ישראל עשתה, להראות לד' איך אי אפשר לישראל לסבול יסורים יותר מדי, ואפילו מי שבחמלת ד' נשאר חי גם אחר יסוריו — מ"מ חלקי כוחו ומוחו ורוחו נשברו ונאבדו ממנו, מה לי קטלה כולו ומה לי קטלה פלגא".[18]

בשבוע של פרשת "חיי שרה" ת"ש (4.11.39) מורגש כי המצב הולך ומחריף. בווארשה הכבושה הופעלו הגבלות חריפות נגד האוכלוסיה היהודית. ישנן שמועות על הקמת גיטו.[19] על בסיס מקורות המדרש והחסידות חורג המחבר מהגירסה המקובלת של ייסורין ככלי מרפא. ייסורין העוברין את גבול הסבל האנושי — יוצאים שכרם בהפסדם. פרשת העקדה אינה מסתיימת עם קרבן האיל, אלא, דווקא עם מסירות נפש של שרה אימנו שהקריבה עצמה למען בניה השרויים בצער!

עולם הדיבור ועולם העשיה

4. "ואפשר כי איתא בספ"ק על הפסוק "לעולם ד' דברך נצב בשמים",[20] שדיבור הוא למעלה מעשיה. לכן יש שאומר ד' להושיע את ישראל וכבר באה הישועה אבל היא למעלה בעולם הדיבור, ועד שתמשך לעוה"ז עולם העשיה מתאחר איזה זמן, לעולם ד' דברך נצב בשמים למעלה מעולם העשיה. לכן עשו הנביאים הקדושים לפעמים פעולה דמיונית, כגון אלישע הנביא, שצוה למלך ישראל לירות בקשת, ואמר שלוש פעמים תכה את ארם וכדומה, שהוא עשיה מעין הישועה, כדי להמשיך את הישועה מיד לעולם העשיה — עכ"ל הק' (עד כאן לשונו הקדושה). (מלכים ב' י"ג; י"ד—כ' לפני מותו של אלישע).

והנה עתה שאין לנו לא נביא ולא חוזה, עשיותנו המצוות שהוא גם כן המשכת דבר ד' — היינו, דבר ד' במצוות, אל עולם העשיה לעשות המצוות, פועל להמשיך את דבר ד' של הישועה גם כן אל עולם העשיה. ומכל שכן עתה בפסח, שהמצוות מעשיות מן דבר ד' של ישועה הן, מצות "על שום שלא הספיק" וכו', ד' כוסות, ד' לשונות הגאולה, שצריכה עשייתנו להמשיך את ישועתנו, שתהא תיכף ומיד, ולא תאחר ח"ו".

באחרון של פסח ת"ש, הראשון "מן המצר", זמן גאולתנו (30.4.40), מתמודד המחבר עם הפער, כביכול, בין הגאולה המתעכבת "למעלה" בעולם הדיבור ובין הישועה המציאותית בעולם העשייה, שם נמצא עם ישראל. ידוע המתח במחשבה המיסטית בין הפעילות של הקב"ה ובין יוזמת האדם בתהליך הגאולה והתיקון.[21] האם המצב ההולך ומחמיר מוביל את המחבר להדגיש את ההבט הפעיל והמשותף של האדם לעומת הנימה הסבילה השוררת בדרך כלל בצידוק הדין הקלאסי?

להשראת ד' (הדיבור) המתמדת, ופעילות האדם (גם רצוי שהיא תהיה מתמדת באופן מקביל) ישנן השלכות מרחיקות לכת. הן מוציאות מתחום הבלעדי של הקב"ה את ישותו דווקא בעת הרווחה ואת "העדרו" כביכול בעת המיצר. הדואליות וחוסר העקביות בין הארת פנים והסתר פנים, נשללה פה באופן מקורי ביותר (בוודאי בספרות השואה בעת השואה). לעומת הגישה הסבילה והקוויאטיסטית הרווחת בין רבדים שונים בעולם האמונה, המובילה לבטלנות, ל"ייאוש", להסגרת האדם למצב של חוסר אונים, ומעודד את יוזמת כוחות הרשע — עומד האדם מול האתגר (לאו דווקא בעת חורבן, אלא לשם מניעת חורבן) של הרצון הטוב והמיטיב של הקב"ה, שחייב הוא האדם לממש אותו תמיד בעולם העשייה.

מעניינת ההערה העזה של ר' נפתלי מרופשיץ[22] על הפסוק שבמרכז דיוננו: "נצב בשמים לעד' — כי אין שם מי שיבטל דבריך".[23]

האם המאבק האמיתי על דין ורחמים, על עת צרה ועל עת גאולה, על עת להרוג ועל עת מלחמה ועת שלום — מתחולל דווקא בעולם העשייה, שם האדם הוא הגורם היוזם, והגורם המונע?

יסורי השלכה וכלימת היצר

> 5 "והנה בכוונת התורה ומצותיה אין לנו השגה, אבל מה שמרמז לנו, אפשר כי יודעים ומאמינים אנחנו, שכל מה שד' עושה לנו, אפילו כשחס ושלום מלקה אותנו, רק גם בדברים שח"ו מרחיקים הם אותנו ממנו ית", אין חדר לתשב"ר[24] ולא ישיבה, לא ביהמ"ד להתפלל בצבור ולא מקוה, וכדומה, אז ח"ו ספק חשש עולה בקרבנו, האפשר שגם עתה כוונתו ית' לטובה. אם לטובה, היה לו ליסרנו בדברים, שיקרבו אותנו אליו, ולא ביטול תורה ותפילה וח"ו כמעט כל התורה, והאם אין זאת ח"ו יסורים של "וישליכם"[25] וכו'.

למרות שהמחבר פותח בנוסח הקבוע של צידוק הדין, הוא שוב עובר לטעון, שהייסורים חייבים לקרב ולא לדחות.

מנימה זו של מועקה בשבת פ' מצורע ת"ש מתאושש הרבי ומוצא את כוח ההתעלות כדי לעודד ולחזק את הקהל מסביבו בפרשת קדושים ת"ש (4.5.40).

6. "אבל ידוע שלא "ידח ממנו נדח"[26] — היינו, כשהאיש בא ח"ו למצב נמוך לעבור עבירה ובפרט כשעל־ידי זה ידח ח"ו, אז ד' אינו עוזבו, ואיתא בספ"ק שבאותיות "יצר" במלואם יש השם "ש'ד'י'," יו"ד צד"י רי"ש, שכדי שלא להניח את האיש ליפול בו ח"ו, העמיד בסופם את השם ש'ד'י', כשמגיע האיש עד הסוף אין השם מניחו ליפול יותר — עכ"ל הק' ".

על רקע הרחקת אבשלום מקרבת אביו, את שידולו של יואב בן צרויה למען הבן הנידה, וחזרת הבן לחיק אביו (שמואל ב' י"ד; לג), מנסה המחבר בצורה מבריקה לשלול מהאדם את ההרגשה הנוראה של בדידות בתוך המיצר, דרך פירוק המלה יצר (הרי אין להיאבק עם היצר אלא דרך פירוקו!)[27] ואיותה המלאה, מתגלה בתוכה הקב"ה ב"שדי", אמנם בשיכול אותיות! כך שד' מונע מן היצר הסתרת הצלם מן האדם, ועל ידי כך נבלם היאוש.[28]

ייסורים לבטלה?

7. "כי ממנו נקח לעבוד את ד',[29] שגם מן הבהמיות שבאיש יקח לעבוד את ד', והוא בחינת לאתהפכא חשוכא לנהורא וטעמא מרירא למתקא,[30] וזה אי אפשר כשהאיש בצרה ח"ו, ועל זה אנו מתפללים לד' שיושיענו בחסדים טובים וכמ"ש מכ"ק אא"מ הה"צ והק' זצוקלל"ה[31] על "ותגמלנו חסדים טובים", כי כל מה שהקב"ה עושה עמנו, חסד הוא עושה, אבל ותגמלנו חסדים שיהיו גם לנו טובים. עכ"ל הק'. כי אפילו אם נעשה המצוות, אם ח"ו אנחנו נהי' מדוכאים אז העצמיות שלנו אינה עושה, כי האם אפשר לעיין בתורה כשכל ראש לחלי',[32] והאם אפשר להתלהב במדות הלב כש'כל לב דוי' ח"ו".

השאיפה החסידית של עבודה בגשמיות דרך "אתהפכא" הבהמיות והעלותה למדרגה של קדושה, איננה מתאפשרת כאשר עצם הגשמיות נהרסת.
האם הדיכאון בגיטו חודר אל העולם של המחבר? נימה קודרת מופיעה בתורה זו של פ' נשא ת"ש (18.6.40).[33]
הקטע הבא הוא חלק מתורת המחבר של ב' סוכות תש"א, ה"יאהרצייט" הראשון של בנו היחיד ר' אלימלך הי"ד.[34] קרבנות הקדושים מחייבים שיתוף פעולה בין עם ישראל ובין הקב"ה לצורך הגאולה. האם מיתת הקדושים נראית למחבר מוצדקת אך ורק בתנאי שהמעשה מוביל לתועלת הכלל?

8. "ומעתה אנו צריכים לשוב, ולהוסיף עבודה מעתה, חוץ מזה שבעצם צריכים זאת, גם בשביל הקדושים צריכים להוסיף את העבודה והתשובה, וגם הוא ית' אף שאין אנו ראוים ח"ו לישועה, בשביל קרבנות הקדושים יושיענו, כי האם ח"ו לחנם נשפך דמם כמים?"

חורבן לשם בריאה

התאריך: שבת פרשת מסעי תש"א (26.7.41). 10 הודשים עברו. אסונות ללא שיעור פוקדים את הגיטו — רעב, טיפוס, רדיפות אין סוף ואפילו מסחר במתים.[35] אין בית אשר אין שם מת, בגופו וברוחו.

ברור למדי, שאי אפשר להגדיר הייסורים בנורמה של תוכחה, או בצער הפרט, שהוא נכס לכל חי. מדובר באסון נורא בפתה. מידת אהבת ישראל של המחבר, כדרכם של פרשנים בעבר, מאלץ אותו לנקוט עמדת צידוק הדין לטובת ישראל — היינו "ביטול היש" לפני הלידה, השקיעה לפני הזריחה וחבלי משיח לפני הגאולה השלמה. כלי הגאולה הוא גם תנאי הגאולה.[36] נעלמה סיבת הסבל לפני הגאולה, והחבל לפני המשיח. זאת היא המציאות. זה הגורל של המשיח ושל העם המביא אותו.[37] וזאת גם זכותו הבלעדית. יצירת התיקון הסופי וחזרה לשלמות העולם בעת בריאתו, הם שיתוף פעולה בין העם הנרדף ובין הקב"ה, שיחד היו לכל אורך הדרך בצרה,[38] ויחד ייצרו הגאולה השלמה.

9. "לכן אי אפשר לכל דבר שיולד — היינו, שימשך על ידו ויתגלה ממנו אור חדש, בלתי שיבא חלק. האור של עצמו לידי ביטול, כי אי אפשר לכל דבר שיתגלה בו אור ד', בלתי אם ע"י ביטול היש כנודע. והגרעין שזורעים, קודם שיתגלה על ידו בריאה חדשה, עץ ענפים עלים ופירות, שכל אלו לא היו נראים בו, וגדולים בכמות ממנו כמה אלפים ורבבות פעמים, קודם ההתגלות הזאת ממרום על ידו **צריך ישות הגרעין להתבטל מקודם,** לכן מוכרח כל הגרעין להרקב באדמה והיא בחינת מיתה. היא גם הענין של ה"בעצב תלדי בנים", והוא ענין מיתה, וצער מיתה לכוחות אלו, שקודם שנולד ממנה בריאה חדשה צריכים כוחות עצמה ממנה להתבטל. וכמו שאיתא במדרש (תנחומא פ' תזריע) ביושבת על המשבר שצ"ט פעיות למיתה ואחת לחיים, ואז ע"י ביטול היש של חלקים ממנה מוכשרת שיברא הוא יתי' תולדה חדשה ממנה.
וכעין זה הן חבלי משיח לפי השגתנו, כי הגאולה היא התגלות אלוקית, שיגלה ד' מאורו וקדושתו יתי', וההתגלות היא ע"י ישראל, שלכן כל הגאולה וזמן הגאולה בישראל תלוים, לכן כדי שיזכו ישראל שיתגלה אור כמו כן על־ידו, צריכים להתבטלות כוחות מהם והם חבלי משיח, כלומר ד' יתי' אמר "האני אשביר ולא אוליד" (ישעיה ס"ו), שהוא יתי' המשביר והמוליד ע"י ישראל, לכן ישראל סובלים החבלי לידה וכוחות מהם מתבטלים, ובזה הם מולידים את אורו של משיח, וכמו ביושבת על המשבר בכאב יותר קשה. יודעים שחלק יותר גדול מן הנולד יצא ונתגלה, כן גם כשרואים איש ישראל שמצטער יותר בחבלו של משיח, נדע שעל ידו חלק יותר גדול של אור המשיח נתגלה".

שבירה לשם תיקון

ראש השנה תש"ב (22—23.9.41). יום הרת עולם. הקב"ה בונה עולמות והרשעים מחריבן.[39] מה שמחריף את המשבר הוא, כך נראה, שהרבי מרחיב את זירת

המאבק הנורא בין חורבן ותיקון, בין הטמא והטהור. הכוחות המטאפיזיים מתמודדים עם הפיזיים, והיפוכו. כדי למנוע שליטה מוחלטת של הקליפות בעולם, סובלים הצדיקים. זהו סבל של מסירת נפש לשם תיקון עולם. מן השבירה תיבנה בריאה חדשה. הנבואה המנחמת של יחזקאל (לו, כו לו) והמציאות הקוסמוגונית והתיאופיסית מתמזגת בתוך גיטו וארשה. היהודי, המחפש עידוד וחיזוק, מוצא בעולם של הרבי הסובל דגם של בן מלך, שאמנם נרדף, אך אין הוא עלה נידף ברוח ובסערה, אלא שותף פעיל ומשמעותי במאבק מכריע למען קידוש השם ולמען העולם והקוסמוס המחייבים תיקון.

10. "והנה בבריאת העולם הי' בונה עולמות והחריבן, כמו שכתוב במדרש (פרשת בראשית)[40] שהיא שבירת הכלים[41] ומהם עשה עולמות אלו עולם התיקון כשנודע.[42] ונודע מהאר"י זצוק"ל, שענין עשרה הרוגי מלכות הי' מפני שאז נתרבו קליפות, שהיה עומד להיות חורבן העולמות כבשעת שבירת הכלים ונתתקן בעשרה הרוגי מלכות.[43] וממילא כשאנו רואים צרות אלו שעוברים עלינו וכל כך נפשות מישראל והרבה ת"ח צדיקים ועובדי ד' שנעדרו ר"ל, וכל איש ישראל הסובל כל כך, ובפרט מי שנעדר ר"ל, צדיק הוא ד', ירחם ויאמר די לצרותינו וצרות עמו בית ישראל. אז יודעים, שגם עתה זמן של בחינת שבירת הכלים הוא, לכן צריכים להתחזק יותר בתשובה ולחדשו מעשיכם ולבריאה חדשה".[44]

וילכו שניהם יחדיו

היהודי הנרדף, הבודד והנטוש נתבקש לחפש את אביו שבשמים, שגם הוא כביכול נרדף, בודד ונטוש. עם ישראל והקב"ה שעמדו ביחד, זה מול זה במעמד הר סיני, שוב נפגשים, הפעם, במדבר של שנאה. אמנם גם הפעם "ויחרד כל העם אשר במחנה",[45] גם הפעם "ויעל עשנו כעשן הכבשן",[46] אבל הפעם אין מרחק ואין הגבלות.[47] לכן אין אפשרות של צידוק הדין. אין עימות. ישנה רק דמעה משותפת.

פ' החודש (14.3.42). הסוף הולך ומתקרב. ישנה עוד אפשרות נדירה לקדש את ד' דרך קידוש החיים בתורה ובעבודה. בגיטו וארשה מתמזגים הר סיני והר מוריה.[48] "וירד ד' ...ויעל משה".[49] עם ישראל מתעלה. הקב"ה הולך לקראת עמו. נפגשים בראש ההר, בעמק הבכא.

11. "וזהו החילוק, הבכיות והצער, שהאדם מצטער בעצמו לבדו על צרותיו. יש שנשבר ונופל מהם עד שאינו יכול לעשות מאומה, והבכיות שבוכה עם הקב"ה יחד, מחזיקים אותו, בוכה ומתחזק נשבר ומתאמץ ללמוד ולעבוד. קשה הוא רק להתרומם פעם הראשונה והשניה מן הצרות, אבל כשמתאמץ ומושיט את ראשו ונוגע בתורה ובעבודה, אז נכנס הוא אל הבתי גואי[49א] ששם הקב"ה, ושם בוכה ומילל עמו כביכול יחד, אף מתחזק לומד תורה ועובד עבודתו יתי'".

הצעקה מתוך הדממה

פ' חקת תש"ב (27.6.42).

וידם מוחלט. אין אפילו החצי נחמה והתקוה של סניגורית המלאכים ותשובת הבת קול.

12 "ובאמת פלא הוא, איך העולם עומד אחר כל־כך הרבה צעקות כאלו. בעשרה הרוגי מלכות[50] נאמר שצעקו המלאכים "זו תורה וזו שכרה".[51] ענתה בת־קול משמים "אם אשמע קול אחד אהפוך את העולם למים".[52] ועתה ילדים תמימים מלאכים טהורים אף גדולים קדושי ישראל, הנהרגים ונשחטים רק בשביל שהם ישראל, שהם יותר גדולים מן מלאכים, ממלאים את כל חלל העולם צעקות אלו, ואין העולם נהפך למים רק עומד על עומדו כאילו לא נגע לו הדבר ח"ו".

הסבל ההדדי

ידיעות על מחנות השמדה, כגון סוביבור, מגיעות לגיטו.[53] ישנן שמועות על אקציה גדולה וחיסול הגיטו. האם נחרץ גורלם וגזר דינם מוות?[54]

התורה לפני האחרונה בכתב־יד (פ' מטות תש"ב — 11.7.42) משקפת את הסוף ההולך ובא.

13. "ובמה נקומם עצמנו מעט על כל פנים משמועות האיומות הישנות והחדשות, המפרקות את עצמותינו והממסות את לבבנו, בזה שאין אנו לבדנו בצרותינו רק גם הוא ית' כביכול סובל עמנו; "עמו אנכי בצרה".[55] ולא זו בלבד אלא ישנן צרות שאנו סובלים בעד עצמנו, על חטאינו, או יסורים של אהבה כדי למרק ולטהר אותנו, והוא ית' רק עמנו סובל, וישנן צרות שאנו רק עמו כביכול סובלים, צרות של קידוש השם. "אבינו מלכנו, עשה למען הרוגים על שם קדשך".[56] שהם הרוגים כביכול למענו ולמען קידוש שמו ית'. **הושענא סובלת סבלך**[57] שישראל גם סובל את סבלו, ועיקר היסורים הם למענו ובשבילו ית' וביסורים כאלו אנו יותר גדולים ויותר מתרוממים, ממילא יותר יכולים מעט להתחזק. הושענא לומדת יראתך, מרוטת לחי נתונה למכים סובלת סבלך,[58] כי לומדת יראתך, היא לימוד כל התורה שנאמר עליה ובעבור תהיה יראתו על פניכם, ואיך אפשר ללמוד כשמרוטת לחי ונתונה למכים, מפני שיודעת שסובלת סבלך, ובזה מתחזקת מעט.

ובמה נדע אם הצרות הן בעד חטאינו בלבד, או הן כדי לקדש שמו ית', בזה אם מענים השונאים אותנו לכך, או עיקר שנאתם להתורה ועי"ז גם אותנו מענים".

אחר מסה של היאבקות וצריר, מורגש סוף סוף חיסול המתח. שניים נכנסו לגיטו — עם ישראל והקב"ה — מתפייסים ומזדווגים בסבל הדדי של "הושענא סובלת סבלך" מחד גיסא ו"עמו אנוכי בצרה" מאידך. כעת מתבהרת התמונה. האור חודר מתוך העשן. ברור למדי ששנאת ישראל ושנאת תורת ישראל הינו הך הם, בחייהם וביסוריהם לא נפרדו: "וילכו שניהם יחדיו". אין מקום ודרך לצידוק הדין. העם בייסוריו מקדש את השם, והקב"ה בייסוריו מקדש את העם.

הרשימה האחרונה

התורה האחרונה נרשמה על רקע שבת חזון תש"ב (18.7.42), כארבעה ימים לפני התחלת האקציה הגדולה, הם עשרה ימים לפני תחילת ארגון המרד היהודי.[59] גם האדמו"ר נסחף אל תוך הסערה שהתחוללה יום יום. מוקד הסערה: האומשלגפרץ. משם הובא למחנה ריכוז על יד לובלין.[60] שם נהרג על קידוש השם בד' חשון תש"ד (2.11.43),[61] והוא בן חמישים וחמש, זכותו יגן עליו, הי"ד.

*

"נטל הקב"ה שיחתן של אבות ועשאן מפתח לגאולתן של בנים" (בראשית רבה ע:ו)

האם גם מעשי בנים מזכים וגואלים את אבותם?

הערב הוצמדו העולמות של חורבן וצידוק הדין של ימי התנ"ך לימי השואה.[62] אפילו למאן דאמר שספר הספרים של צידוק הדין אינו יותר ממשל,[63] בכל זאת משל מכתבי קודש הוא. נראה שאם יש לחפש את הביטוי היהודי במאבק של אמונה, ביטוי הנובע מנשמת עם ישראל, נמצא אותו לא בספר איוב אלא בכתבי האדמו"ר מגיטו וארשה. אמנם, גם איוב וגם האדמו"ר מתמודדים עם "חושך וצלמות".[64] אבל בו בזמן שאיוב כמעט ורק שקוע בעצמו,[65] מסתיר האדמו"ר הסבל האישי ומכוון את כל ליבו לצרות כלל ישראל והזולת, להשפלת תורת ישראל, סבל השכינה ותיקון העולם מחדש.[66]

בעת שאיוב נמצא בהתמודדות עם אלוהיו,[67] מחפש האדמו"ר סימני "התגלות המלך" ואפשרויות להתקרב אליו דווקא בתוך עולם של סבל.[68] כאשר הנימה של הייאוש מהדהדת בפרקי איוב,[69], המחבר שלנו מחזק, מעודד, מרומם במונחים של "שלא ידח ממנו נדח", התלהבות, תיקון, ויצירת "בריאה חדשה".[70]

אצל איוב האדם הוא "כציץ יצא וימל ויברח כצל ולא יעמוד".[71] האדמו"ר מוצא בביטול ובריקבון התחלת הלידה של יצירה יפה יותר, גואלת ומשחררת — חבלים של המשיח.[72]

מהרבה בחינות עולה האדמו"ר על איוב במציאות ההירואית. לבד ובכוחות עצמו הוא שואף לתקוה ותיקון בתוך החורבן. אין לו המבוא של ספר איוב,[73] ששם את האירועים הטרגיים בפרספקטיבה. אין למחבר שלנו הסיפוק של תשובה ממעל.[74] אין לו נחמה וחצי נחמה של "וד' שב את שבות איוב".[75] הוא לא זכה למות "זקן ושבע ימים".[76]

בספרי התנ"ך שלפנינו נסמך איוב לשיר השירים. קירבתם מבליטה את ניגודם הבולט. בעולם של איוב ניתן לשטן "לשוט בארץ ומהתהלך בה".[77] כשניתן חופש הפעולה לכוחות ההרסניים, למלא את בקשתם ולשוט באופן כמעט חופשי, מתגשמות תוכניותיהם ההרסניות ממילא. המחפש פגמים יפעיל בעקבות חיפושיו גפיים של חורבן. כנגד עומד עולם האהבה והריעות של שיר השירים המצהיר:

"כולך יפה רעיתי — ומום אין בך".[78]

יבוא מחבר "אש קודש" ויבחר בעולם של קודש קדשים[79] — העולם של "ומום אין בך".

צידוק הדין וצדקה בציון

ובכן שולב לקטע האחרון של תורות הרבי מדרש משיר השירים.[80] בשבת חזון תש"ב, מן המיצר של וארשה לא נשמע צידוק הדין בנוסח איוב.

הרבי יוצא לדרך האחרונה עם החזון של "ציון במשפט תפדה, ושביה בצדקה".[81]

הערות

1 מתוך ערב עיון ולימוד מוקדש לזכר קדושי השואה תש"—תש"ד, בערב יום השואה תשמ"א בבית המדרש לרבנים, נוה שכטר, ירושלים. באותו הערב השתתף גם פרופ' משה גרינברג שהרצה על: "צידוק הדין בנבואת החורבן של ירמיהו ושל יחזקאל".

2 ראם ליד ווענן ראדזינער, (השיר על הרבי מרדזין) תורגם מיידיש, על ידי מ. ז. ולפובסקי בהוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב, 66.

3 "אין טרעבלינקע בין איך ניט געווען".

4 "ציוונו על קידוש השם" — לידער פון חורבן און לידער פון גלויבן (חלק א') — פארלאג בערגען בעלזען, ניו־יורק—תל־אביב, 1967, 131.

5 אהרון צייטלין, "ממקומך, אל, ממסתרים" — רוח ממצולה: שירים ופואמות, יבנה, 1975, עמ' 345—346. נעזרנו במאמרים המסכמים של ד"ר י. בן־ששון וד"ר י. בר־אל, "אמונה בשואה", משרד החינוך והתרבות, תש"ם, 107—194, 195—204.

6 *"Dieses Volk. Juedische Existenz.* Europaeische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main: 1955, and Albert H. Friedlander, *"Leo Baeck: Teacher of Theresienstadt"*. Holt, Rinehart and Winston, 1968, 82—83; 211—220; 220—255.

7 יששכר שלמה טייכטהאל — "אם הבנני שמחה" — משלם קאטצבורג, בודפעסט, תש"ג, סה.

8 "שערי היער".

8א "ספר אש קודש", אמרות טהורות משנות השואה ת"ש—תש"א—תש"ב שנאמרו בשבתות וי"ט בביתו ורשא הדוויה — ועד חסידי פיאסצ'נה, ירושלים, תש"ך.

9 אמר רבי אליעזר בן יעקב: צריך אדם להחזיק טובה להקב"ה בזמן שהייסורין באין עליו. למה? שהייסורין מושכין את האדם להקב"ה שנאמר: "כי את אשר ה' יוכיח, וכאב את בן ירצה" (משלי ג', יב)" (מדרש תנחומא, כי תצא ב).

10 מהבעש"ט: "ופרעה הקריב (שמות י"ד, י) 'בצר הרחבת לי' (תהלים ד: ב) — פירוש: על ידי שיש מצירין, מתקרב יותר לה' יתברך, וזה 'הרחבת לי', שיודע שזה חסר בשכינה ומתפלל בעד השכינה אליו ית', ונעשה יחוד קודשא בריך הוא, כי צדיקא איגון שלוחי דמטרוניתא" (ליקוטי כתר שם טוב, ה).

11 "יסורין שממרקין כל גופו של אדם"; "יסורין ממרקין כל עוונותיו של אדם" (ברכות ה).

12 "יסורין מקרבין את האדם תחת כנפי השכינה" (פסיקתא זוטרתי, עקב ח: ה).

13 מן הנוסחאות המקובלות של הזהר. זהר, נח על בראשית י"א לא. וראה ר' לוי יצחק מברדיצ'ב: "...מוכח שהתעוררות מלמטה חביב אצל הקב"ה מהתעוררות מלמעלה" (קדושת לוי, פרשת תזריע מונקאטש: תרצ"ט, 10) ואת ר' אהרן מקרלין: "האדם צריך להדליק תחילה באתערותא דלתתא בהדרגה יותר ויותר עד שיאיר לו מאורו של הקב"ה בהתלהבות ובשלהבת יה" (בית אהרן, חנוכה, ברודי: 1874, 94).

14 מאור ושמש לר' קלונימוס קלמן הלוי אפשטיין מקראקא (לבוב תקמ"ד—1845; למברג תר"ב; ניו יורק תשי"ח), מן התלמידים המובהקים של הרב מ"מ מרימנוב מגדולי החסידות של הדור הרביעי. שם הוא מביא גם תורות רבו.

15 גירסה חופשית של ברכות ה' על תפקיד הייסורין. מסופק אם המצב איפשר למחבר לעיין במקורות באופן מסודר.

16 עד כאן לשונו של ר' מ"מ מרימנוב. הפירוש שר' מ"מ מרחיק לכת בהתנית הייסורין לפי ברכות ה. אמנם המושג של מיזוג רחמי הקב"ה עם היסורים מבוסס בחז"ל. ראה פסחים קיח. באמרת ר' חסדא: "'הודו לה' כי טוב'. 'הודו לד', שגובה חובתו של אדם בטובתו, עשיר בשורו, ואת עני בשיו, וגו'". ראה שם פ' ר' חננאל "פי' מכל אדם כפי הישג ידו".

17 רש"י, בראשית כ"ג: ב. ראה גם ילקוט שמעוני (וירא) ק"א יח.

18 בבא קמא סה. ראה גם "שלשה, חייהן אינם חיים... ומי שייסורין מושלין בגופו" (ביצה לב:).

19 אדם צ'רניאקוב — "יומן נימו וארשא" — יד ושם, תש"ל, 20. הפקודה על העברת האוכלוסיה היהודית "אל רובע מוגן" ניתנה באותו יום השבת, פ' חיי שרה תש"ט.

20 תהלים קי"ט פט.

21 רבקה ש"ץ־אופנהיימר — "החסידות כמיסטיקה" — האוניברסיטה העברית, תשכ"ח, 21—24.

22 תלמידו של הרבי אלימלך מליז'נסק והחוזה מלובלין, ומגדולי מנהיגי החסידות של הדור הרביעי.

23 יש"י חסידה (עורך) — "ביאורי החסידות לנ"ך", כתובים, מוסד הרב קוק, תש"מ, צז.

24 לתינוקות של בית רבן.

25 הכוונה לתוכחה הנוראה בדברים כ"ט כז: "ויתשם ה' מעל אדמתם באף ובחמה ובקצף גדול וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה".

26 "ולא ישא אלהים אל נפש וחשב מחשבות לבלתי ידח ממנו נדח" (שמואל ב' י"ד יד).

27 קדושין ל: "תנא דבי ר' ישמעאל עם פגע בך מנוול זה [יצר הרע], משכהו לבית המדרש, אם אבן הוא, נימוח, ואם ברזל הוא, מתפוצץ."

28 תורת הבעש"ט, במיוחד ב"צוואת הריב"ש, ובעקבותיו החסידות, מקשרת את תהליך הבכייה, הנפילה, העצבות והייאוש לתחבולות היצר. וכמו בכל מקרה של תאוה, חייב האדם להיאבק נגדם תמיד, כדי "לרחם על השכינה". "כי כוונת היצה"ר לעשות לאדם מורא, שמא אינו יוצא בדבר זה, כדי להביא אותו לעצבות. ועצבות היא מניעה גדולה לעבודת הבורא ית" (צוואת הריב"ש — תלפיות תשכ"א, רטז—יז), רבא (9). רכ"ח (16).

29 "וגם מקננו ילך עמנו... כי ממנו נקח לעבד את ד'." (שמות י' כו).

30 לשון אופיינית בספרות החסידות, המצביעה על הפיכת הכוחות השליליים לחיוביים על ידי רתימתם לעבודת ד' (ראה שניאור זלמן מלאדי — "ספר ליקוטי אמרים תניא", חלק א, פרק כז).

31 "וכמו ששמעתי (שקבלתי) מכבוד קדשו, אדוני אבי מורי, הרב הצדיק והקדוש זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא". אבי המחבר היה האדמו"ר רבי אלימלך ב"ר חיים מאיר יחיאל שפירא מגרודזיסק, מחבר ספרי "אמרי אלימלך" ו"דברי אלימלך". בנו של האדמו"ר חיים מאיר יחיאל, אב"ד של קאזניץ, ומצאצאי הצדיקים המגיד מקוזניץ ור' אלימלך מליזנסק.

32 ישעיהו א' ה.

33 היומנים של צ'רניאקוב וקפלן של 17.6.40 מציינים את נפילת צרפת. קפלן במועקה מנבא שגם אנגליה תיכנע להיטלר — "יומן צ'רניאקוב", 103.
The Warsaw Diary of Chaim Kaplan (Translated and Edited by Abraham I. Katsh) Collier Books, 1973, 162—163.

34 לעיל, עמ' 3.

35 יומן קפלן, 265—266.

36 ג. שלום מסכם תופעה דומה בעקבות האסון של גירוש יהודי ספרד ב־1492 דרך הפרשנות של הקבלה החדשה, ובמיוחד הפרושים של חבלי המשיח וחזון אחרית הימים של "ספר המשיב" ו"ספר כף הקטורת"
Gershom Scholem — *Major Trends in Jewish Mysticism* — New York, 1954, 243—244.

37 לא תמיד קיבלו העוקץ יחד עם הדבש המובטח, כאשר הצרות שקדמו לגאולה נראו כבלתי סבילים. "ייתי ולא אחימנה" של עולא, רבה ור' יוחנן (סנהדרין צח:) היה ביטוי לאמביוולנטיות הקשה של חז"ל עם גורל הגאולה.

38 שמות רבה ב' ז.

39 לעומת "היה בורא עולמות ומחריבן" (בראשית רבה ג' ט).

40 שם.

41 לתיאור מפורט של שבירת הכלים, ראה: ג. שלום 265—268. בתורה לפנינו נרמז, שבעת שבירת כלים בתהליך הקוסמוגוני שוחררו הקליפות מאורות הספירות והופיעו ככוח שלילי עצמאי. על תהליך הפירוד של הקליפה מן ה"מאורות" (בראשית א: יד—יט) ז. א. אור — מאורות = מות, ראה: "ספר הזהר, הקדמה" — מוסד הרב קוק, 1964, 24.

43 תורת האר"י מדגישה גם את תפקיד האדם שהוא שותף עם הקב"ה בהחזרת העולם למצבו המתוקן על ידי התעסקות במצוות ככוונת "לשם ייחוד קודשא בריך הוא". בעת שהקליפות מתרבות, נתבקש האדם, ולפעמים (כגון עשרה הרוגי המלכות) צדיקי הדור למסור את נפשם על קידוש השם כדי לחזק את תהליך התיקון נגד תהליך החורבן. "והיא שהוצרכו י' חסידים ההם ליהרג ולמסור עצמן על קידוש השם בפועל, ואחר שנהרגו, היה כוח בנשמותיהם לברר "המ"ן מהמלכים". "והנה ענין זה נתבאר זוהר פקודי בענין י' הרוגי מלוכה, ואמר שם דילהון אתמסר לסטרא אחרא וכשמתהון למלכא... והם מעלין אותן מן הקליפה למעלה בבינה..." — הרב חיים וויטל, "עץ חיים", חלק א, "היכלו היכל נוקבא דז"א", שער ו', שער ט"ל, 130—13.

44 מן המושגים של תורת הקבלה.

45 שמות י"ט סז. המכילתא מתאר את תהליך הזעזוע של עם ישראל ושל אומות העולם בעקבות סיני. (מדרש הגדול, שמות סז — מוסר הרב קוק, תשט"ז, ש"צ) צורת הכפילות של המלה "זעזוע" מעידה על זעזוע הבא מצד הקדושה וזעזוע הבא מצד הטומאה.

46 שם שם: י"ט.

47 שם שם: יב, יג, כג.

48 בתורת ב' בסוכות תש"א (אש קדש, עב—עג) תפילת המחבר, שעם ישראל בגיהנום של השואה יזכה להשלים את הרצון הטהור של אברהם אבינו, שנמנע ממנו לקדש את שם שמים במעמד העקדה.

49 שמות י"ט כ.

49א החדרים הפנימיים (חגיגה ה:)

50 לציון המקורות הרבים הקשורים לעשרת הרוגי מלכות. ראה: הפיוט "ארזי הלבנון", סדר הקינות לתשעה באב (כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, מוגה ומבואר בידי דניאל גולדשמידט) מוסד הרב קוק, תשל"ב, יב, פב—פה, והמראי מקומות.

גם הפיוט "אלה אזכרה", מחזור לימים הנוראים (לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מוגה ומעובד ומבואר על ידי דניאל גולדשמידט). כרך ב, יום כפור — קורן, תש"ל, 568—573.

אהרון ילינק — "מדרש אלה אזכרה", בית מדרש (חלק ב') — ירושלים, תרצ"ח, 64—72.

51 ברכות סא: מנחות כט:

54 שם, 371—372.

"General Stroop's Report: May 16, 1943," in Lucy S. Dawidowicz, *A Holocaust Reader*. New York: 1976, 121.

מאשר שאמנם מיולי 22 עד אוקטובר 3, 1942 "הועברו ויושבו מחדש" 310,322 יהודים מהגיטו.

Emmanuel Rigelblum, *Notes From the Warsaw Ghetto* (ed. by Jacob Sloan) New York: McGraw Hill, 1958, 307.

55 תהילים צ"א, טו; והמדרש שמות רבה ב', ז. "א"ל הקב"ה למשה: אי אתה מרגיש שאני שרוי בצער, כשם שישראל שרויין בצער. הוי יודע ממקום שאני מדבר עמך מתוך הקוצים כביכול אני שותף בצערן".

56 מתפילות תענית צבור ועשרת ימי תשובה.

57 מסדר הושענות של חג סוכות "אום אני חומה", סידור תפילות לחיילי צה"ל נוסח אחיד. ירושלים, תשל"ח, 546.

58 שם.

59 יצחק צוקרמן — "עשרים וחמש שנה למרד גיטו וורשא, "העמידה היהודית בתקופת השואה — יד ושם, תש"ל, 17—21.

60 כנראה מיידנק. אש קדש (מתולדות האדמו"ר מאחורי הספר), 28.

61 שם.

62 בערב ההרצאה השתתף גם פרופ' משה גרינברג בניתוח הנושא "צידוק הדין בנבואת החורבן של ירמיהו ושל יחזקאל".

63 "איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה" (בבא בתרא טו.) "ולמה נכתבו עליו? אלא שאילו באו עליו היה יכול לעמוד בהן" (בראשית רבה נז: ג).

64 איוב ג' ה.

65 אופייניים הם: "כי פחד פחדתי ויאתיני, ואשר יגורתי יבא לי. לא שלותי, ולא שקטתי ולא נחתי ויבא רגז" (ג' כה—כו). "לא תשורני עין ראי, עיניך בי ואינני" (ז' ח).

66 עיין במקורות כתב־יד מס' 1—3, 9—10, 12—13, לעיל. במקור מס' 11 שולל האדמו"ר כל השתקעות עצמית בצרותיו של אדם.

67 "למה פניך תסתיר ותחשבני לאויב לך" (יג: כד), "ויחר עלי אפו, ויחשבני לו כצריו" (י"ט יא).

68 מקורות כתב־יד מס' 1—2, 6, 11, 13 לעיל. לעומת: "הן קדם אהלך, ואיננו, ואחור ולא אבין לו" (איוב כ"ג ח).

69 "ותקות אנוש האבדת" (י"ד י"ט) "ואיה אפו תקותי? ותקותי מי ישורנה?" (י"ז טו).

70 מקורות מס' 6—7, 10 לעיל.

71 י"ד ב.

72 מקור מס' 10 לעיל.

73 איוב א' א—יב.

74 שם, הפרקים לח—מא.

75 שם, מ"ב י.
76 שם, שם יז.
77 א' ז.
78 ד: ז.
79 "שכל הכתובים קודש, וזה קודש קדשים" — (מדרש שיר השירים א: יא).
לנימוקי המוציאים לאור שקראו לכתב־יד האדמו"ר "אש קודש", ראה "בשער אש קודש" שבפתיחת ספר אש קודש.
80 אש קודש, קצג.
81 ישעיהו א: כז. אש קודש קצד. (והעמוד האחרון בגמטריא "צדק").

בלה גוטרמן

היודנראט בלבוב

דין וחשבון של מחלקת המשק אל נשיאות הקהילה היהודית בלבוב

ב־28 ביוני 1941 צעדו כוחות גרמניים ברחובותיה של העיר לבוב, מלווים בגילויי שמחה מצד תושביה האוקראינים והפולנים. ימי הכיבוש הראשונים היו ימי התעללות ביהודים והוצאות להורג של מנהיגי ציבור ובעקבותיהם באו עליהם ימי אימה והרג, שנמשכו עד לחיסולו הסופי של גיטו לבוב בשנת 1943.

כמנהגם בכל ערי פולין החלו הגרמנים בהכנות להקמת יודנראט בלבוב, תוך כוונה להקים גוף יהודי מרכזי, שיהיה כלי שרת בידיהם לביצוע תוכניות הרמיה וההסוואה. בדרך כלל נהגו הגרמנים להכריז על מוסדות הקהילה, שהתקיימו לפני המלחמה, כעל יודנראטים. אולם בלבוב לא היתה קיימת קהילה, משום שהסובייטים פיזרו את מוסדותיה עוד בשנת 1939.[1]

הגרמנים הורו לד"ר פולנסקי, אוקראיני, שמונה זמנית לראש העיר לבוב, להידבר עם היהודים בדבר הקמת מועצה יהודית, שתהיה מורכבת מנכבדי הקהילה. ד"ר פולנסקי ניהל את המגעים עם המועמדים, בעוד הגרמנים המתינו בשלב זה מאחורי הקלעים.

הרכבת מועצת היהודים היתה מהירה. אולם כאשר הגיעו לשאלת מינוי יושב ראש, חל עיכוב. הגרמנים דרשו להעמיד בראש היודנראט אדם בעל שם ומעמד והם אף נקבו בשמו של פרופ' מאוריצי אלרהנד, עורך דין ומשפטן ידוע, אשר כיהן בשנות העשרים כראש הקהילה. פרופ' אלרהנד סרב ונימק את סרובו בגילו ובמצב בריאותו. הוא אף הוזמן אל מטה הס"ס ונחקר על ידי קצין גרמני בכיר.[2]

קצרה רוחם של הגרמנים והם דרשו לסיים במהירות את הרכבת המועצה. לאחר לבטים והיסוסים ופניות אל נכבדים אחרים נאות ד"ר יוסף פרנס, עורך דין

ובן למשפחה נכבדה ותיקה בגליציה, לקבל על עצמו את תפקיד יושב ראש היודנראט.

ב־22 ביולי 1941 פורסמה הודעה חתומה בידי ראש העיר, ד"ר פולנסקי, על הקמת היודנראט, ששמו נקבע ל־ Jüdische Gemeinde der Stadt Lemberg. לצידו של ד"ר פרנס כיהנו סגן יושב ראש וחמישה חברי מועצה: ד"ר אדולף רוטפלד, עורך דין — סגן יושב ראש; ד"ר איזידור גינסברג, עורך דין; יצחק זיידנפרוי, סוחר; יעקב אהינגר, בעל מלאכה; נפתלי לנדאו, מהנדס.

כעבור מספר חודשים הוגדל מספר חברי היודנראט בהתאם לנוהג הגרמנים לקבוע את גודלו על פי גודל האוכלוסיה היהודית. בפרוטוקול הישיבה, שבחרה ביודנראט, צויין, כי לרשות הגוף החדש יועמד מבנה ברחוב סטארוטנדטנה 2, לצורך אירגונן והקמתן של המחלקות הדרושות. ראש העיר אף ייפה את כוחו של היודנראט לגבות מסים מן האוכלוסיה והגדיר את תפקידיו באופן כללי: רישום כללי של האוכלוסיה היהודית; הקמת בתי חולים ומוסדות בריאות; אירגון שירותי הרווחה.[3]

מחלקות רבות הוקמו ביודנראט בלבוב והועסקו בו כ־300 עובדים. כל אחת מן המחלקות היתה בעלת חשיבות והשפעה בתחומה והבטיחה בטחון יחסי לעובדיה ותנאים משופרים. אחת המחלקות החיוניות ביותר היתה מחלקת המשק. מחלקה זו היתה אחראית להבטחת השגת מצרכי מזון וחלוקתם לכלל האוכלוסיה היהודית. למשך זמן קצר, בשבועות הראשונים לכיבוש הגרמני, ניתנה ליהודים, לכאורה, אפשרות לרכוש מצרכי מזון מן החנויות העירוניות הכלליות. המצרך היחיד, שנמכר להם שם, היה לחם, כ־120 גרם. אולם העמידה בתור לפני החנות, חשופים לעיניהם של הגרמנים והאוקראינים, היתה מסוכנת. לעתים קרובות היו הממתינים מוכים למוות או נחטפים ועקבותיהם נעלמים.

ביודנראט הוחלט לפתוח חנויות נפרדות ליהודים בתחומי השכונה היהודית.[4] בהתקבל ההחלטה נאנחה האוכלוסיה היהודית אנחת רווחה. נדמה היה, כי קיומו של היודנראט המפקח על מערכת אספקת מזון, יבטיח קיום סביר של הרחוב היהודי. אולם עד מהרה נתבדו התקוות. כמות המצרכים, שהוקצבה על ידי הגרמנים, היתה מצומצמת ביותר. מלבד 70 גרם לחם לנפש סופקו לעתים רחוקות גם מצרכים בסיסיים כגון סוכר, קמח וחומץ. אולם הכמויות היו זעומות ולא היה בהן כדי להשביע את רעבונם של למעלה מ־100,000 איש.

המחסור גבר. מחלקת המשק נאלצה לפתוח במבצע מהיר לרישום האוכלוסיה במטרה להשיג חלוקה נכונה של המזון. כבסיס לרישום השתמשו במיפקד אוכלוסין מיושן והסתבר מהר מאוד, כי אין התאמה בין המספרים הנקובים ובין המספר הריאלי של האוכלוסיה.[5]

בתי החולים, המטבחים הציבוריים ומחנות העבודה, שהוקמו במשך החודשים אוקטובר־נובמבר 1941, נזקקו אף הם להקצבות מזון, שנלקחו מן הכמות הכוללת. קשה היה לעמוד במשימה זו תוך התבססות על האספקה הרשמית בלבד והיה הכרח לחפש דרכים לרכישת מזון גם ממקורות אחרים, כגון איכרים פולנים ואפילו חברות אספקה גרמניות שונות (ראה פרוטוקול).

מחלקת המשק לא פעלה באופן עצמאי. היא חוייבה במסירת דין וחשבון

מפורט לגרמנים על מדדי חישוב מיכסות המזון וחלוקתן לאוכלוסיה. סתירות כלשהן ברשומות היו מסוכנות ועלולות היו לעלות בחיי הפקידים. הזהירות והדיוק ועידכון רישום האוכלוסין היו הכרחיים. עם חלוף הימים הובהר לפקידי המדור השימוש הציני, שעשו הגרמנים ברשימות מקבלי תלושי המזון כאמצעי לריכוז היהודים, הכנת רשימות נדרשים למחנות עבודה וריכוז האחרים באקציות.

מעבודתה של מחלקת המשק נשתמר בידינו רק פרוטוקול יחיד זה, מיום 22 בינואר 1942, הדן בפעילויות חודש דצמבר 1941. המקור נמצא בפולין ומצוי ב"תיק לבוב". התיק הובא לארץ על ידי הגב' חנה שלומי מאוניברסיטת תל־אביב.

הפרוטוקול מפורט מאוד וסוקר בהרחבה את הפעילות המורכבת של רכישת האספקה וחלוקתה, כפי שנוהלה על ידי מחלקת המשק. יש לזכור, כי במהלך חודש נובמבר התבצע תהליך עקירתם של יהודי לבוב אל תוך שטח השכונה היהודית שהוקצתה להם, תהליך, שהיה מלווה במעשי רצח, הידועים בכרוניקה של העיר כ"אקציה מתחת לגשר". חודש דצמבר היה שקט יחסית ולא ארעו בו מעשים חריגים, להוציא התנכלויות שגרתיות. מן הדין והחשבון עולה תמונה של מצב, שבו נזדמן למחלקת המשק לרכוש מוצרי מזון מגוונים יותר, שכללו, מלבד לחם, גם תפוחי אדמה, בשר, נקניק, שמן, אטריות ויין לסוגיו. המזון הוקצה למטבחים ציבוריים, שסיפקו רווח מסוים למחלקה (בדצמבר 1941 קיימים חמישה מטבחים בעיר), לאסירי מחנות העבודה ובתי יתומים והגותר נמכר בחנויות. אין להתעלם מן התחושה, שהיתה קיימת ברחוב היהודי ואינה חסרה גם בזכרונות הניצולים, כי חלק גדול מן המזון, שהוקצב לאוכלוסיה היהודית, מצא את דרכו לידיים פרטיות של עובדי היודנראט והמקורבים אליהם.[6]

יש לזכור, כי מחלקת המשק פעלה תוך מצוקה ואילתור. מן המסמך עולה תחושה של לחץ, מבוכה ובהילות ורצון להפיק לקחים ולהתארגן בדרך המהירה והיעילה ביותר. אין תקווה לשיפור המצב הכללי והכלכלי בעוד המלחמה נמשכת. יש הבנה, כי חייבת להימצא דרך לעמוד בלחצה ההולך וגובר של אוכלוסיה רעבה, שכבר איבדה את מרבית רכושה עקב היטלי הקונטריבוציות וההחרמות ומאידך, יש להיזהר ולהקפיד על רישום אמת מחשש לתגובת הגרמנים. על רקע מצב בלתי אפשרי זה, קם והתארגן במחלקה מדור תלושי המזון, מרכז הכובד של חיים תחת כיבוש והוא משקף, בנתונים היבשים, שהוא מפרט בדין והחשבון, את המציאות הקשה: האוכלוסיה היהודית בלבוב הצטמצמה בתקופה שבין נובמבר 1941 לדצמבר 1941. נתונים אלה הם עדות זועקת לחיים, שהפכו הפקר בידי מרצחים והכותבים לא שיערו, כי מצב זה הוא בבחינת אפילוג בלבד לקראת ימי מצוקה של האקציות והסלקציות ההמוניות, המאיימות על הקהילה בלבוב במהלך שנת 1942.

להלן תרגום קטעים מתוך הדין וחשבון של מחלקת המשק:

U.No. 1297/42
Ui/S.

למברג
22 ינואר 1942

אל
נשיאות הקהילה היהודית בלמברג

הנדון: דין וחשבון לחודש דצמבר 1941

הנהלת המחלקה הכלכלית מוסרת לנשיאות של הקהילה היהודית, את הדין וחשבון שלה לחודש דצמבר 1941, כדלקמן:

מחלקת האספקה

1) מעיף הלחם

במהלך חודש דצמבר נתקבלו תלושים עבור 337,556.80 ק"ג לחם. מספקי הלחם קיבלנו בתקופה זו 346,390 ק"ג לחם, מהם 7,270 ק"ג עבור חודש ינואר 1942. האוכלוסיה קיבלה בדצמבר 334,380 ק"ג לחם.

2) מעיף תוצרת חקלאית

א) תפחי אדמה: בדצמבר 1941 קיבלנו מן המרכז לתוצרת חקלאית של דיסטריקט גליציה, 11 קרונות תפוחי אדמה במשקל ברוטו של 144,770 ק"ג. מזה נלקחו 27,470 ק"ג ישירות לפירמה "צוונגלר"[1] ו־117,300 ק"ג נתקבלו בקהילה היהודית. במשקל הסחורה דלעיל היה פחת של 32,273 ק"ג וכמו כן גרעון של 1,026 ק"ג במחסנים.

מזה קיבלו:

1. 1,000 ק"ג — מטבחים ציבוריים של מדור ההזנה.
2. 1,470 ק"ג — אספקה ליחידות עזרה סוציאלית ויחידות תברואה.
3. 2,620 ק"ג — בית החולים הכללי — קושביצה.
4. 7,806 ק"ג — משרד הסעד — דוקטור קימלמן.[2]
5. 71,305 ק"ג — צרכנים בודדים (פקידים, J.O.D. וכו'.)[3]

בסך הכל	84,001	ק"ג
גרעון במחסנים	1,026	ק"ג
פחת ברוטו	32,273	ק"ג
סך הכל	117,300	ק"ג

בקשה להשלים את גרעון הברוטו הוגשה למרכז לתוצרת חקלאית ונענתה בחיוב.

ב) בשר: החודש לא היתה אספקה רגילה על בסיס תלושים. ללא תלושים קיבלנו מהחברה "פרקוטיל בע"מ", 3 משלוחים בסך של 2,987.5 ק"ג מוצרי נקניק.

מזה קיבלו:

1. מטבחים ציבוריים	—	541	ק"ג
2. מחנות עבודה	—	26	ק"ג
3 פקידי הקהילה	—	2,330.5	ק"ג
בסך הכל	—	2,897.5	ק"ג

ג) מוצרי מספוא:

1) שעורה — 375 ק"ג נתקבלו לפי תלוש של מחלקת האספקה העירונית מיום 9.12.1941. 300 ק"ג שעורה סופקו לחברה קדישא לפי תלוש של מחלקת האספקה העירונית במדור אספקה.

2) קש וחציר — הקואופרטיב החקלאי של יאריצ'ב העמיד לרשותנו כמות של 3,000 ק"ג קש, לפי הוראות המרכז החקלאי. מזה חולקו 2,000 ק"ג לחברה קדישא ו־1,000 ק"ג לבית החולים אלמבקוב.

לעומת זאת הכמות של 4,000 ק"ג חציר ו־750 ק"ג קש, שהועמדו לרשותנו לפי הוראות המרכז החקלאי של קואופרטיב שצרזץ, במרכז הקואופרטיב ויז'ניאני וכן כמויות של 600 ק"ג חציר לפי תלוש של מחלקת האספקה העירונית, לא נתקבלו עקב קשיי תעבורה. פירוט המקרים וערך ההעברות עבור הסחורות הנ"ל, שלא מומשו, הועברו למרכז החקלאי. עידכון ההוראה יתבצע בינואר 1942.

3) קרח

במהלך התקופה המדווחת נתקבל אישור של האדון מפקד העיר לשימוש בקרח מאגמי "טורפאק" ו"ביירנאטובקה". ממחלקת האספקה קיבלנו את הכלים הדרושים.

בתקופה מה־27/12 ועד סוף השנה, נוקה האגם משלג. ב־2 בינואר שנה זו, הוחל בחציבת הקרח.

4) חימום ומאור

א) תלושים עבור חומרי הסקה: בדצמבר 1941 קיבלה הקהילה היהודית תלושים עבור הכמויות הבאות של חומרי חימום:

40 טון פחם

26 טון עץ להסקה

29 טון כבול

מלבד 15 טון פחם ועקב המחסור בו, חולקו כל הכמויות הנותרות בדצמבר 1941 וינואר 1942.

ב) אספקה של חומרי הסקה: בדצמבר 1941 הועברו בכמות מספקת לכל המוסדות ומשרדי הקהילה היהודית. לרשות כל המוסדות שלנו היו בזמן הזה מספיק חומרי הסקה ולמוסדות, שניהלו כלכלה נכונה בצריכת חומרי ההסקה, לא היתה שום סיבה להתלונן על מחסור.

5) **סעיף מצרכים**

קבלה וצריכה של סחורות במרוצת חודש דצמבר 1941.
(כאן מופיעה במקור רשימה ארוכה של מצרכי מזון.)

6) **סעיף גסטרונומי**

בחודש דצמבר 1941 היו 5 מטבחים ציבוריים פעילים:

1. מטבח ציבורי מס׳ 1 — פלאץ תיאודורה 2, מ־4.12.1941
2. מטבח ציבורי מס׳ 2 — סלונצ׳נה 46, מה־5.12.1941
3. מטבח ציבורי מס׳ 3 — סלונצ׳נה 41, מה־14.12.1941
4. מטבח ציבורי מס׳ 4 — סלונצ׳נה 25, מה־3.10.1941
5. מטבח ציבורי מס׳ 5 — סלונצ׳נה 11, מה־23.12.1941

המטבחים הציבוריים הנ״ל סיפקו במשך חודש דצמבר:

מרקים מכל הסוגים	21,920	מנות
תפוחי אדמה פרוסים	2,057	מנות
לחם פרוס	6,040	יחידות
נקניק	4,044	מנות
קפה	5,649	כוסות
תה	5,768	כוסות

הפדיון הכולל בכל המטבחים בחודש דצמבר היה 17,620.50 זלוטי.

את מנות המזון, שסופקו במטבחים, צריך היה לווסת בהתאם לכמות המצרכים. פרוסות הלחם חולקו רק יום אחד, משום שהחלוקה הופסקה. בחודש דצמבר לא קיבלו המטבחים הציבוריים שום אספקה מלבד כמות זעומה של ירקות מקולקלים וכך היתה ירידה של 25% בהכנסות במטבחים.

אספקה למוסדות סניטריים וסוציאליים

1) **מחזור המחסן בחודש דצמבר 1941**
(במקור מופיעה רשימה של מצרכי מזון ופריטים שונים)

2) **איסוף של כלי אוכל ובגדים בחודש דצמבר 1941***

	הכנסה	הוצאה
1. חולצות	430	370
2. תחתונים	226	194

3.	מגבות	256	224
4.	גרבים	458	461
5.	חולצות	7	4
6.	אפודות	16	16
7.	כיסויי ריהוט	9	7
8.	כרים	24	22
9.	ממחטות	91	74
10.	גופיות	33	26
11.	צעיפים	49	41
12.	חולצות נשים	36	30
13.	סדינים	7	6
14.	מפיות	22	—
15.	מפות שולחן	1	—
16.	מכנסיים	6	—
17.	ערדליים	—	9
18.	פריטים אחרים	135	101
19.	סירי חרס	—	161
20.	צלחות, קערות	732	324
21.	סכו"ם	412	534
22.	כלי אמאיל ופח	953	398
23.	כוסות, קערות	493	284
24.	אילפסים, בקבוקים	129	137
25.	חלקים אחרים	92	52

מדור כללי

1) מחלקה לאספקה טכנית
(במקור מופיעה רשימה ארוכה של כלי עבודה ופריטים שונים, שנרכשו עבור המחלקה הטכנית.)

ג) תיקונים שבוצעו:

עבודות מסגרות:	(רשימה של רחובות שונים)	469 זלוטי
עבודות נגרות:	" " " "	" 127
עבודות חשמל:	" " " "	" 18
עבודות שרברבות:	" " " "	" 10
עבודות זגגות:	" " " "	" 633.70
עבודות בניה:	" " " "	" 83
עבודות מכניות:	" " " "	" 58
ס"ה		1,398.70 זלוטי

סחורה במחסן	הכנסה		הוצאה	
1. קפה פרזין	12,964.80	ק"ג	771.80	ק"ג
2. אטריות	401.90	ק"ג	147.80	ק"ג
3. גפרורים	18,778	קופ'	3,050	קופ'
4. מלח	40,000	ק"ג	41,498	ק"ג
5. סוכר	24,144	ק"ג	24,657.40	ק"ג
6. שמן	79.88	ק"ג	—	
7. חומץ	30	ק"ג	—	
8. קוביות סוכר	256	ק"ג	—	
9. קטניות	162.90	ק"ג	—	
10. קמח	123.75	ק"ג	—	
11. יי"ש	—		33	בק'
12. יין	—		26	בק'
13. יי"ש ¼ ל'	—		23	בק'
14. אלש	—		19	בק'
15. קמינקובה	—		106	בק'
16. אניס	—		33	בק'
17. יי"ש מוסקנה	—		2	בק'
18. זעברובקה	—		2	בק'
19. דורה	14	ק"ג	—	
20. קמח תירס	4.90	יח'	—	
21. קוביות מרק	341,250	יח'	209,950	יח'
22. משחה לרחיצת ידיים	1,071	יח'	—	
23. מיץ	10	ל'	—	
24. קוביות מרק אפונה	50.40	ק"ג	—	

3. **מעיף תובלה:**

תפוחי אדמה —

1. מתחנת־הרכבת מרכז — 1 קרון	11	טון
2. מתחנת־הרכבת פרזקובקה — 2 קרונות	30	טון
3. מתחנת־הרכבת קלפרוב — 6 קרונות	117	טור
4. מתחנת־הרכבת פודזמצ'ה — 7 קרונות	87.5	טון

סחורות אחרות —

1. עבור תחנות מכירה	60	עגלות
2. עבור V.S.S.A.	10	עגלות
3. עבור עזרה סוציאלית	6	עגלות
4. עבור מדור מסעדות	5	עגלות

5. עבור מדור חימום	2 עגלות
6. עבור המדור הכלכלי	1 עגלות
7. עבור המשטרה	1 עגלות
9. —	2 עגלות
	86 עגלות

4. **סעיף תלושי אספקה:**

בדצמבר, שהוא החודש השני לקיום המדור, ניצלנו את הנסיון, שרכשנו במשך החודש הראשון ואירגנו את החלק החשוב ביותר של עבודתנו, כלומר, אירגון תהליך המסירה של כרטיסי המזון למכירה בתחנות. תחנות המימכר חולקו ל־4 קבוצות ולכל אחת מהן מונה פקיד, שתפקידו לקבל תלושים של קבוצתו ולהעבירם לפקיד אחר, שמנהל את כרטסת המכירות ומעדכן בה את המספרים שהוא מקבל. השיטה הנ"ל מאפשרת ביקורת מיידית של התלושים.

בימים הראשונים של דצמבר החלה הנפקת כרטיסי מזון לחודש זה. הפעולה התבצעה כך, שקודם היה רישום של הקונים היהודים ולאחר מכן חולקו כרטיסי מזון על סמך רישום זה. הפעולה נמשכה עד ה־12 בדצמבר.

אחרי ה־12 בדצמבר הועברו הנתונים מתחנות המימכר אל משרדנו ומיד לאחר מכן, מ־15 בדצמבר, ברחוב סטארוטנדטנה, מול בית הקהילה היהודית, חולקו תלושי המזון לצרכנים, שלא לקחו את התלושים עד ל־12.12 מן התחנות. פעולה זו הסתיימה ב־30.12.

בחודש זה חולקו בתחנות המימכר	103,332	תלושים
במשרד	3,000	תלושים
סה"כ	106,332	תלושים

המספר הנ"ל מצביע על ירידה במספר הצרכנים היהודים לעומת נובמבר ב־1,000 איש. אך גם מספר זה אינו מדויק, היות והמספר הריאלי של הצרכנים היהודים מצומצם במידה רבה. משום כך ערכנו ביקורת בתחנת המימכר של תלושי מזון. הביקורת ארכה שלושה ימים ומצאה גרעון של 600 כרטיסים.

חלוקת כרטיסי־המזון היא בעלת חשיבות עליונה עבור האוכלוסיה היהודית. משום כך אנו מכניסים חידושים, המבוססים על הנסיון שהצטבר עד עכשיו. פתחנו בצעדים ראשונים להכנת כרטסת של צרכנים ובהתבסס עליה נחלק את התלושים רק באופן אישי ועם הצגת תעודה. תלושי־המזון של אנשים הנמצאים במחנות עבודה יחולקו רק על סמך אישור של האירגון המטפל במחנות עבודה.[7]

הנושאים המטופלים על ידי מדורנו מתרחבים מיום ליום ועבודתנו אפשרית רק בתנאים של שקט ובמשרדים מתאימים. לצערנו, אין לנו תנאים אלה. המדור שלנו הוא בחדר של 12מ"ר ובו צומת העצבים של 54 תחנות מימכר. בחדר זה יש צורך גם לקבל קהל של מאות. מצב זה הוא בלתי נסבל, אם לוקחים בחשבון, שבחדר זה ממוקמת גם כרטסת של 100,000 צרכנים. אין פלא, שעבודתנו קשה מאוד ונקטעת לעתים תכופות.

מובעת דאגה ליצירת כרטסת הצרכנים, שאין אנו יכולים לפתוח בהכנתה עקב מגבלות המקום. הכרטסת היא בעלת חשיבות ראשונה במעלה, כיוון שבאמצעותה יהיה אפשר לגלות כל סוגי רמאויות.

חתום:

מנהל מחלקת המשק: היודנראט:

הערות לפתיחה

1 הסכם מולוטוב—ריבנטרופ, שחילק את שטחה של פולין, העביר את גליציה המזרחית לשטחי השליטה הסובייטיים. השלטונות מיהרו לפרק את כל המסגרות הפוליטיות והאירגונים הקהילתיים.

2 נותרו בידינו רשימות מיומן, שנהג פרופ' אלרהנד לרשום ובו פירט את האירועים בימי הכיבוש הראשונים. ביומנו מגלה פרופ' אלרהנד את פרטי שיחתו עם הקצין הגרמני. היומן, בכתובים, יופיע בקרוב בדפוס, בעריכתי (ב. ג.)

3 ההחלטה על הקמת היודנראט נרשמה בכתב יד. והיא העתק מקורי (נספח) של הפרוטוקול. זהות הכותב אינה ידועה (ראה נספח).

4 הצו על הקמת השכונה היהודית פורסם ב־8 בנובמבר 1941.

5 עם כניסת הגרמנים ללבוב שהו בה בין 160,000—180,000 יהודים. מספר זה כולל את הפליטים, שהגיעו מן השטחים המערביים של גליציה וכן תושבי עיירות וכפרים, שנמלטו אל העיר. הרישום של מחלקת המשק מצביע על כ־106,000 יהודים אולם מספר זה אינו בדוק ומתיחס לאותם יהודים, שנרשמו לצורך קבלת תלושי מזון. לא נכללים כאן יהודים, שנמנעו מרישום וכן אנשים, שנמלטו ממחנות העבודה.

6 ראה ספרו של כהנא דוד, "יומן גיטו לבוב", יד ושם, תשל"ח, עמוד 41.

הערות לדין וחשבון מחלקת המשק

1 בלבוב וברחבי גליציה המזרחית הוקמו סניפים של מפעלים אזרחיים בבעלות גרמניה ואוסטרית, נוסף על המפעלים הצבאיים. כוח העבודה היהודי הזול, שקיבלו, איפשר להם להרחיב את מפעליהם. חלק מן העובדים הפכו לאסיריהם, נכלאו בשטח המפעל ולנו שם.

2 ד"ר אוסוואלד קימלמן — אחד מראשי אירגון "העזרה העצמית היהודית" (J.S.H.) ומאוחד יותר, חבר היודנראט השני בראשותו של ד"ר רוספלד.

3 Jüdische Ordnungs-Dienst Lemberg — המשטרה היהודית, שהיתה מופקדת על שמירת הסדר בשכונה היהודית.

4 זו היתה, כנראה, כמות הבשר, שנועדה למכירה לאוכלוסיה היהודית כולה.

5 יאריצ'ב שכנה בצידו המערבי של כביש DG 4, שהיה בתהליכי שיקום ושימש ציר מרכזי, דרך לבוב וטרנופול, לקייב. בשנת 1941 הוקם שם מחנה עבודה קטן, שהעסיק כ־90 אסירים.

6 מחלקת האספקה של היודנראט היתה בין המחלקות החשובות ביותר. תפקידה היה לספק את הזמנותיהם של מוסדות ופרטים גרמניים, שדרשו פריטי ריהוט, כלי בית ומיטה, ביגוד וכל אשר חשקה נפשם. מחלקת האספקה פתחה מחסנים וריכזה בהם רכוש רב, שהוחרם מבתי היהודים. נראה, כי רשימת הביגוד וכלי הבית המופיעה להלן, מצביעה על המלאי, שהחל מצטבר במחסנים וסופק על פי דרישה.

סביר, שגם נזקקים מבין יהודי הגיטו קיבלו פריטים חיוניים.

7 בלבוב הוקם ועד לעזרת אסירי מחנות העבודה, שדאג לספק להם מזון וביגוד, ככל שאיפשרו השלטונות הגרמניים. עם הרחבת המחנות הפך הוועד לגוף בעל חשיבות רבה.

העתק (נספח)

צו של מועצת העיר למברג מיום 22.7.1941

1. מוקמת בזה הקהילה היהודית של העיר למברג.
2. הקהילה היהודית הזמנית מאושרת לפי ההרכב הבא:
יושב ראש — ד"ר פרנס יוסף, עורך דין. גר ברחוב פיקרסקה 1C.
סגן יושב ראש — ד"ר רוטפלד אדולף, עורך דין. גר ברחוב פאנסקה 2.
חברי המועצה —
ד"ר גינסברג איזידור, גר ברחוב יאגיילונסקה 15.
ארליך יהושע, סוחר. גר ברחוב אופיצרסקה 14.
זיידנפרוי יצחק, סוחר. גר ברחוב קרקובסקה 2.
אהינגר יעקב, בעל מלאכה. גר ברחוב רז'ז'ניצקה.
לנדאו נפתלי, גר ברחוב... 11 (הכתב לא ברור).
3. לצרכי הקהילה היהודית יועמד המבנה ברחוב סטארוטנדטנה 2 שהיה מיועד לבית חולים. מחלקת הבריאות ומחלקת הדיור של העיר למברג, חייבת להעביר מבנה אחר, אשר ישמש כבית חולים יהודי.
4. אנו מייפים את כוחה של הקהילה היהודית להטיל מס על האוכלוסיה היהודית, שישמש לצרכי אירגון ומימון הקהילה.
5. הגדרת תפקידי הקהילה נקבעת זמנית:
1) רישום התושבים.
2) רישום כללי של האוכלוסיה היהודית.
3) אירגון בתי חולים, מרפאות ומוסדות בריאות.
4) אירגון העזרה הסוציאלית, מטבחים ציבוריים ואספקה.

יושב ראש העיר למברג, ד"ר י' פולאנסקי

I.No/297/42

M/S.

Lemberg, den 22.Januar 1942.

An das

Präsidium
der Jud.Gemeinde

in Lemberg

Betr.Bericht für den Monat Dezember 1941.

Die Leitung der Wirtschaftssektion überreicht dem Präsidium der Jud.Gemeinde einen Bericht derselben für den Monat Dezember 1941. wie folgt:

Ernährungsabteilung:

1/ Brotreferat:

Im Laufe des Monats Dezember wurden Bezugsscheine über 337.556.80 kg Brot erhalten. Vom Brotkenzern haben wir in dieser Zeit 346.390 kg Brot bekommen, wovon 7.270 kg für den Monat Jänner 1942. Im Dezember wurde an die Bevölkerung 339.380 kg Brot verkauft.

2/ Referat für Landwirtschaftliche Produkte:

a/ Kartoffel: Im Dezember 1941. wurden uns seitens der Landwirtschaftlichen Zentralstelle Distriktstelle Galizien 11 Waggons Kartoffeln mit 144.770 kg Frachtgewicht zugestellt. Hievon wurden 27.470 kg Kartoffeln von der Firma Zwengler direkt, 117.300 von der Judischen Gemeinde übernommen. Bei obigen 117.300 kg Frachtgewicht ergab sich ein Frachtmanko von 32.273 kg, sowie ein Magazinsmanko von 1.026 kg.
Hievon erhielten:

1.	1.000	kg	- Vorzugsküchen des Gastr.Referates
2.	1.470	"	- Versorgung der Soz.u.Sanit.Anstalten
3.	2.620	"	- Allgemeines Krankenhaus, Kuszewicze !
4.	7.806	"	- Soziale Fürsorge - Dr Kimmelmann
5.	71.305	"	- Einzelkonsumenten /Beamten,J.Q.D. et
zusammen	84.001	kg	
	1.026	"	- Magazinsmanko
	32.273	"	- Frachtmanko
somit zus.	117.300	kg	

Die Bitte um Anerkennung und Ersatz des Frachtmankos wurde bei der Landwirtschaftlichen Zentralstelle eingereicht und bereits positiv erledigt.

דף ראשון מתוך הדו"ח של מחלקת המשק אל הנהלת הקהילה.

מרים ברגמן

היהודים בצרפת בתקופת ממשלת וישי

(חלק ב') *

המדיניות הגרמנית ויישומה

א. הגופים הגרמניים, שטיפלו בשאלה היהודית

הגופים הגרמניים, שטיפלו בשאלה היהודית, הוקמו בסוף קיץ 1940. לכאורה היתה הסמכות העליונה המוציאה לפועל — האדמיניסטרציה הצבאית (Militärbefehlshaber), שבראשה עמד הגנרל אוטו פון שטולפנגל (Otto von Stülpnagel). לאדמיניסטרציה הצבאית היו שני צוותים: צבאי ואזרחי. בראש האדמיניסטרציה האזרחית עמד ד"ר ורנר בסט (Werner Best). לד"ר בסט היה כפוף ד"ר אלמר מיכאל (Almar Michael), שהיה ראש המדור הכלכלי וממונה על האריזציה (החרמת הרכוש היהודי). המומחה שלו לכלכלה יהודית היה ד"ר בלנקה (Blanke).[41] האדמיניסטרציה הצבאית היתה למעשה עסוקה בעיקר בשמירת הסדר ואחרי יוני 1940 בענייני החזית המזרחית.[42]

הגוף השני היתה השגרירות הגרמנית בפריז, שבראשה עמד אוטו אבץ (Otto Abetz). תיאורטית היתה השגרירות צריכה ליעץ לצבא ולמשטרה. אבל כיוון שאבץ היה איש מפלגה, הרי הוא מילא תפקיד יוזם ולא מייעץ בענייני השאלה היהודית. הוא היה אחד מהקנאים לטיהור צרפת מיהודים.[43]

איש השגרירות המומחה לעניינים יהודיים היה קרל תיאודור צייטשל (Karl Theodor Zeitschel). צייטשל היה נאצי פנאטי, אחד מהמעצבים של הפעילות האנטי־יהודית. הוא היה האחראי לשיתוף הפעולה בין השגרירות

* חלק א' — ראה "משואה י"ז, עמ' 188—194.

והגטפו בכל הנוגע ליהודים.[44]

הגוף החשוב ביותר בעניין היהודי היתה משטרת הבטחון של משרד הראשי לבטחון הרייך (RSAH).[45] בראש משטרת הבטחון בפריז עמד הלמוט קנוכן (Helmut Knochen). קנוכן וחברי צוותו הגיעו לצרפת בקיץ 1940. הם קיבלו הוראות ישירות מהימלר. הצוות של קנוכן כלל את הרברט מרטין האגן (Herbert Martin Hagen), המומחה לענייני יהודיים ואת עוזרו של קנוכן, קורט לישקה (Kurt Lischke). בתוך משרד ה־RSAH בפריז הוקמה מחלקה מיוחדת ליהודים, שנקראה Judenreferat ובראשה עמד תיאודור דאנקר (Theodor Dannecker). דאנקר הגיע לפריז ב־12 באוגוסט 1940. הוא נשלח ישירות על ידי אייכמן כראש ה־IV B4 בפריז. הוא שאירגן את היודנרפראט, אשר הפך להיות הגוף הפעיל והחשוב ביותר בקשר להתוויית המדיניות האנטי־יהודית וביצועה.[45]

השיקול העיקרי, שהינחה את האדמיניסטרציה הצבאית, היה עקרון שמירת הסדר. אוטו אבץ כשגריר נאלץ להתחשב בשיקולים מעשיים במידה מסויימת בדעת הקהל הצרפתית ואילו לדאנקר וליודנרפראט לא היו שום היסוסים. מאמצע פברואר 1941 הנהיג דאנקר פגישה שבועית בימי שלישי של כל הגופים הגרמניים, שטיפלו בשאלה היהודית. בפגישה זאת השתתף גם נציג של Einsatzstab Rosenberg. גוף זה היה תחת פיקוחו האישי של אלפרד רוזנברג.[46] לאיינזץ־שטאב רוזנברג היתה הרשאה אישית מהיטלר לחטט בארכיונים ובאוספי האמנות היהודיים. גוף זה לא יזם מדיניות כלפי היהודים.[47]

הצו הגרמני האנטי־יהודי הראשון באיזור הכיבוש פורסם ב־27 בספטמבר 1940. היהודים נדרשו להירשם בקומיסריאטים (משטרת הרובע בפריז) של מקום מגוריהם. כל היהודים חוייבו להחתים את תעודותיהם בחותמת "יהודי".[48]

הצו הגרמני הגדיר כיהודים: אלו השייכים לדת היהודית, או היו שייכים לדת היהודית, או אלו שיש להם יותר משני סבים יהודים.[49] כבר בשלבים הראשונים השתמשו הגרמנים באדמיניסטרציה הצרפתית, בעיקר במשטרה, לצורך רישום היהודים וזיהויים, כיוון שמאז 1872 לא נערך בצרפת שום מיפקד, שציין את הדת.[50]

ב־18 באוקטובר 1940 התפרסם הצו בדבר האריזציה של נכסי היהודים. הצו חל על בתי החרושת של Bloch-Dassault, הנכסים והאוספים של משפחת רוטשילד ועד לעסקים קטנים.[51]

החל מיולי 1941 חל איסור על הגירת יהודים מצרפת. לא פורסם צו רשמי בקשר לכך. אנו למדים על איסור זה ממכתבו של קנוכן מה־26 ביולי 1941, בו הוא מדבר על איסור הגירת יהודים מה"איזור הכבוש".[52]

המאסרים של יהודים ב"איזור הכבוש" החלו ב־14 במאי 1941, כאשר 3700 יהודים זרים, כולם גברים, קיבלו הזמנות אישיות להתיצב בקומיסריאטים של המשטרה בפריז. הם נאסרו ונשלחו למחנות פיטיוויה (Pithiviers) ובון לה רולנד (Beaune la Roland). ב"איזור הכבוש" היו ב־1941 (ועד סוף הכיבוש) ארבעה מחנות מעצר עיקריים, בהם נכלאו יהודים. מחנות פיטיוויה ובון לה רולנד שכנו באיזור ה־Loirét, בקרבת העיר אורליאן, כ־100 ק"מ דרומית לפריז.

באוגוסט 1941 נעצרו על ידי המשטרה הצרפתית 4282 גברים יהודים, רובם הגדול זרים. כל העצורים נשלחו למחנה דראנסי (Drancy), ששכן בצפון פריז. כל שלושת המחנות נוהלו על ידי המשטרה הצרפתית.[53] המחנה הרביעי היה מחנה קומפיין (Compiegne), שנוהל על ידי הצבא הגרמני. יהודים היו עצורים במחנה קומפיין רק בחלקו, במחנה Revallieu. בשאר חלקי מחנה קומפיין היו כלואים שבויי מלחמה סובייטיים וקומוניסטיים. למחנה קומפיין נשלחו יהודים, שנעצרו במצוד של ה־12 בדצמבר 1941.[54] בסך הכל היו בשנת 1941 8590 מעצרים של יהודים.[55]

ב־29 בנובמבר 1941 פורסם צו, שבעקבותיו הוקם "האיחוד הכללי של יהודי צרפת", ה־U.G.I.F. (אוגיף), ובשמו המלא: Union Général des Israelites de France. תפקידו הרשמי של אירגון זה היה לייצג את כל היהודים כלפי רשויות המדינה הצרפתית והשלטונות הגרמניים. האוגיף היה כפוף רשמית לקומיסריאט הכללי לשאלה היהודית.[56] כל האירגונים היהודיים, שהיו קיימים עד אז, פוזרו, פרט לקונסיסטואר (Consistoire) ונכסיהם נמסרו לאוגיף. לניהול מועצת האוגיף נתמנו 18 יהודים ילידי צרפת, תשעה ב"איזור הכבוש" ותשעה באיזור וישי.[57]

ב־17 בדצמבר 1941 הוטל על הקהילה היהודית בצרפת קנס בסך מיליארד פרנקים צרפתיים. היהודים נתבעו לשלמו באופן מיידי. זה היה אמצעי ידוע של הגרמנים לזרז את הקמתם של גופים כמו האוגיף, בנוסף לתאוות הבצע שלהם.[58]

ב. שיתוף הפעולה בין היודנרפראט וממשלת וישי

הלחץ הגרמני, שכמעט ולא היה קיים ב־1940, החל להיות מורגש ב־1941. תוכניתו של דאנקר היתה לתת לצרפתים להקים משרד יהודי מרכזי וכך לאחד את כל מבצעי המדיניות הצרפתית האנטי־יהודית. דאנקר היה משוכנע, שבצרפת חיונית היא עזרתם של הצרפתים: א. הגרמנים חששו, שהצעדים האנטי־יהודיים, שינקטו, יעוררו רגשות אנטי־גרמניים, כיוון שהמדיניות האנטי־יהודית תתפרש כדיכוי ותוליד רגש של סולידריות כלפי היהודים. כדי למנוע מהצרפתים להגיב על כל דבר שהוא גרמני, התאמץ דאנקר, שהצעדים האנטי־יהודיים יבוצעו על ידי הצרפתים עצמם. ב. הגרמנים בצרפת היו מעטים מאשר במזרח אירופה ואילו היהודים היו מפוזרים בין האוכלוסיה, לא בולטים מתוך שאר האוכלוסיה, כמו במזרח־אירופה. בגלל מיעוט בכוח אדם והעדר תשתית של מינהל נאלצו הגרמנים להישען על השלטון והמינהל המקומי. ג. הקמת גוף אנטי־יהודי צרפתי היתה מאפשרת לגרמנים להכריז, שהארצות מטהרות את עצמן מיהודים. ד. קו מרכזי במדיניות של היטלר היה לא להגיע לעימות עם ממשלת וישי.[59]

הוצאתה לפועל של המדיניות הגרמנית כלפי היהודים בצרפת באמצעות שלטונות וישי הוטלה על קרל תיאודור צייטשל, המומחה לענייני היהודים בשגרירות הגרמנית. צייטשל יצר קשר עם האדמירל דרלן (Darlan).[60] לפי

ההצעה הגרמנית היה צריך המשרד לענייני היהודים לפעול רק ב"איזור הכבוש". ממשלת וישי, שלא רצתה להנציח את חלוקתה של הארץ, הציעה להפעיל את המשרד הזה בשני האיזורים. זאת היתה הזדמנות להפעיל ריבונות צרפתית על צרפת כולה על ידי הפעלת מדיניות אחידה בעניין היהודי.[61]

הגרמנים הופתעו מדרגת ההסכמה הבלתי צפויה של ממשלת וישי למדיניות האנטי־יהודית. הם השאירו לצרפתים את בחירת מנהלו של הגוף החדש. וכך נבחר לתפקיד זה קסוויה ואלה, אנטישמי ידוע, אבל גם ידוע בעמדותיו האנטי־גרמניות.[62] המשרד החדש נקרא "הקומיסריאט הכללי לשאלה היהודית" (Le Commissariat Général aux Action Juive). הוא הוקם רשמית על פי החוק הצרפתי ב־29 במרס 1941, ללא כפיפות למינהל הצבאי הגרמני.[63] תפקידיו היו:

א. לדאוג לביצוע התקנות הקיימות ביחס ליהודים ולהציע חקיקה נוספת.

ב. לפקח על האריזציה של הרכוש היהודי.

ג. נקיטת כל הצעדים המשטרתיים הדרושים, כדי להוציא את היהודים מהחיים הכלכליים והחברתיים.

ד. תעמולה אנטישמית.[64]

ל"קומיסריאט לשאלה היהודית" היתה גם משטרה מיוחדת, שנקראה "המשטרה לשאלה היהודית" (Police de Question Juive). היא הוקמה על פי צו של ממשלת וישי מה־19 באוקטובר 1941. משטרה זו שימשה את הגרמנים בעת עריכת המצודים ובמחנות המעצר.[65]

"הקומיסריאט הכללי לשאלה היהודית" העניק לגרמנים יתרון גדול. ללא שיתוף הפעולה של ממשלת וישי היו הגרמנים מתקשים בביצוע החקיקה האנטי־יהודית. העזרה והתמיכה, שנתנה ממשלת וישי לגרמנים עם הקמת הקומיסריאט, איפשרה את בידודם של היהודים משאר האוכלוסיה. תנאי זה היה הכרחי למאסרם ולשילוחם למחנות המעצר בצרפת. להוציא את המצוד של ה־12 בדצמבר 1941 בוצעו כל המצודים והמאסרים כמעט כולם על ידי המשטרה הצרפתית.

בפגישה, שנערכה בין ואלה והגרמנים באפריל 1941, קיבל ואלה את הרעיון, שהחקיקה האנטי־יהודית תחול על שני האיזורים, אבל סירב לקבל את ההצעה הגרמנית לגרש את כל היהודים למחנות המעצר באיזור וישי. אחת מאבני היסוד של המדיניות של וישי היתה ההפרדה בין יהודים צרפתיים ליהודים זרים. בשלב זה כיבדו הגרמנים הפרדה זו.[66]

החקיקה, שיזם הקומיסריאט, היתה מקובלת על הגרמנים, היא חלה על כל צרפת והיו בה שלושה יסודות:

א. חוק "מעמד יהודים" חדש, שפורסם ב־2 ביוני 1941 והחליף את "חוק מעמד היהודים" של אליבר. חוק חדש זה הוכן על ידי שר המשפטים ברתלמי (Barthélemy). פורטו בו כל החוקים הגרמניים נגד הרכוש היהודי. נקבעו הקטיגוריות המקצועיות, שנסגרו בפני היהדים. הורחבה סמכותם של הפרפקטים (מושלי המחוזות) לאסור כל יהודי ולא רק יהודים זרים, במידה והוא עובר על "חוק מעמד היהודים".[67]

ב. מיפקד מפורט של כל היהודים באיזור הכבוש. הוראות מטעם המשטרה הצרפתית להתפקד; למסור פרטים אישיים, כמו מספר ילדים, שם האשה,

הפעילות הכלכלית. נתונים אלו יהיו גורליים בעת עריכת המאסרים ההמוניים בקיץ 1942 והגירושים ההמוניים לדראנסי.

ג. הרחבת תוכנית האריזציה של עסקים ורכוש יהודי.[68]

בשנים 1940—1941 נקבעה המסגרת של המדיניות האנטי־יהודית על ידי הגרמנים והצרפתים ונוצרו המנגנונים המתאימים לביצועה.

הערות

41 שם, עמ' 81.

42 שם, עמ' 6. אבץ היה לפני המלחמה סטודנט לאמנות בפריז. הוא היה קשור לקבוצות ימניות צרפתיות. זה היה הרקע למינויו על ידי ריבנטרופ (שר החוץ הגרמני) לשגריר גרמניה ב"איזור הכבוש".

43 Klarsfeld Serge, Vichy-Auschwitz. Le Role de Vichy dans la Solution Finale de la Question Juive en France 1942. Paris, Fayard, 1978. p. 30.
(להלן קלרספלד 1942)

44 בראש המשרד הראשי לבטחון הרייך עמד ריינהרד הידריך. אייכמן, ראש המדור היהודי בגסטפו (IV B4) היה כפוף להיידריך. אייכמן הופקד על אירגון המשלוחים מכל ארצות אירופה, להוציא את הרייך ופולין.

45 מרוס ופקסטון, עמ' 79.

46 השר לענייני גזע בממשלה הנאצית.

47 מרוס ופקסטון, עמ' 80.

48 היהודים תחת הכיבוש, עמ' 18. רוב היהודים שבאיזור הכבוש חיו בפריז.

49 שם, עמ' 18.

50 בן סימון, עמ' 65.

51 "היהודים תחת הכיבוש", עמ' 23.

52 H. Monneray, La Pérsecution des Juifs en France et dans les Autres Pays de l'Ouest, Édition du Centre, Paris 1947, p. 107.
(להלן מונראי)

53 מונראי, עמ' 166. זוהי תשובתו של קנוכן לשאלת "המשרד הראשי לבטחון הרייך" בבורדו, האם להתיר הגירת יהודים לספרד.

54 מרוס ופקסטון, עמ' 223.

55 בן סימון, עמ' 74.

56 אדלר, עמ' 19.

57 אדלר, עמ' 11.

58 היהודים תחת הכיבוש, עמ' 103. לפירסום הצו קדם מו"מ ארוך, שהתנהל מתחילת שנת 1941. המו"מ התנהל בין מנהיגים יהודיים לבין הגרמנים. מנהיגי האירגונים של המהגרים היהודים סרבו להשתתף בהקמתו של אירגון זה. הם ראו את הסכנות, הכרוכות בקיומו של גוף כזה.

59 מרוס ופקסטון, עמ' 110.

60 מרוס ופקסטון, עמ' 108, 109.
Poliakov Leon, Harvest of Hate, Syracuse University Press, 1954, p. 48
(להלן פוליאקוב)

61 בדצמבר 1940 הדיח פטן את לוואל ומינה במקומו את האדמירל דרלאן.

62 מרוס ופקסטון, עמ' 82.

63 שם, עמ' 85.

64 "היהודים תחת הכיבוש", עמ' 39.

65 מרוס ופקסטון, עמ' 83.
66 פוליאקוב, עמ' 50.
67 מרוס ופקסטון, עמ' 96.
68 שם, עמ' 96, עמ' 167.
69 "היהודים תחת הכיבוש", עמ' 53, 75, 92.

ד"ר פריץ הופמן

הנציונל־סוציאליזם כנושא בהוראת ההיסטוריה בבתי הספר בצפון־וסטפליה מ־1945 עד 1988*

הרצאה זו יכולה להיחשב כאוטוביוגרפית למחצה. בתקופה הנדונה הייתי תלמיד, סטודנט, מורה ומנהל בית־ספר; כעת, כמפקח על בתי־ספר עלי לטפל בבעיות הכרוכות בהוראת מקצועות הדת וההיסטוריה.

הנציונל־סוציאליזם היה החוויה האיומה והחמורה ביותר בתולדותיה של גרמניה. זה היה שנים רבות הנושא העיקרי בהדרכה הפוליטית וההיסטורית בבתי־הספר הגרמניים, אם כי לא תמיד נכלל בתחום המחקר האוניברסיטאי. עד כה נעשו מאמצים גדולים בתחום זה על ידי הנהלות בתי הספר, למורים, מחברי ספרי־לימוד ומו"לים תחת עיניהם הביקורתיות של פוליטיקאים, עיתונאים ואנשי מדעי החברה, במיוחד מארצות חוץ, מהם לא מעט ישראלים. ברצוני להסביר, כיצד קרה הדבר ואשתמש לשם כך בקריירה שלי בעבר כדוגמה. תחילה ארשה לעצמי להשיב חמש תשובות על שאלה כללית. מדוע אנו עושים מאמצים כאלה ללמד נושא זה בבתי־הספר שלנו?

— הנציונל־סוציאליזם גרם להרס הדמוקרטיה הראשונה בהיסטוריה הגרמנית; אסור שדבר זה יקרה שוב אי־פעם.
— הנציונל־סוציאליזם הוא דוגמה מיוחדת של נטייתו של האדם להדחה עצמית פוליטית.
— הנציונל־סוציאליזם היה סוג של ברבריזם, שלא ניתן לדמיין קודם לכן.
— היה ועדיין קיים חשש של הישרדותם ותחייתם של מחשבות, רעיונות וכוונות נאציים.

עד שנת 1949 הייתי תלמיד בבית ספר יסודי, בו עמדתי בבחינת הגמר וקיבלתי

* הרצאה שניתנה בתל־אביב, ב־14.12.88.

את תעודת־הבגרות (Abitur). בזמן המלחמה קיבלנו שיעורים בהיסטוריה. ספר הלימוד שלנו היה "Volk und Führer" ("העם והמנהיג") — לשתי מלים אלה היו משמעויות מעין מיסטיות. "פירר" — פירושו לא היה "מנהיג" בלבד, "פירר" סימל דת ותבע משמעת; "פולק" — לא היה פירושו "אומה" או "עם" בלבד; "פולק" — היה פירושו סוג של גזע עליון בעל ערך אירציונלי. כיצד התיחסו המורים שלנו לספר זה? רובם לא יכלו להתיחס בכלל, כיוון שהיו חיילים במלחמת העולם השניה. מלאכת ההוראה נעשתה בידי נשים או מורים מבוגרים. רובם לא השתמשו בספר לימוד זה — "Volk und Führer". עסקנו בהיסטוריה של רומא, בימי הביניים, בביסמרק ומלחמת העולם הראשונה. אחדים היו מבטאים את דעתם האמתית בעניינים פוליטיים ברמזים זהירים פחות או יותר. אחרים, שהיו להוטים למלא את "תפקידם", סיפרו לנו על היטלר ותנועתו כשיא בהיסטוריה הגרמנית. לנו, הנערים והנערות, היו ספקות משלנו ביחס לשיעורים אלה.

מיד אחרי המלחמה לא היו שיעורים בהיסטוריה בכלל. התחיל ה"חינוך־מחדש"; בעלות־הברית לא נתנו אימון במורים הגרמנים — כמעט כולם היו חייבים בזמנו להצטרף לאירגונים הנאציים הרבים — שיהיו גלויי לב כלפי ההיסטוריה של הנציונל־סוציאליזם. ספר הלימוד הראשון הוצא לאור בארצות־הברית; זה היה ספר טוב. בשנת 1948/49 נהניתי מספר זה עד כדי כך, שהחלטתי ללמוד היסטוריה באוניברסיטה. יותר מכל התעניינתי בתולדות ימי הביניים.

עד שנת 1955 למדתי באוניברסיטאות שונות. מה למדתי על הנציונל־סוציאליזם כנושא בלימודים האוניברסיטאיים? האוניברסיטאות היו עדות לבעיות ההיסטוריה החדשה ביותר; רבים מהפרופסורים שיתפו פעולה פחות או יותר עם הנאציזם, אחרים לחמו בנאציזם והתאכזבו, כשראו, כיצד הדברים התנהלו אחרי שנת 1945. הפרופסורים השמרנים והליברליים היו פטריוטים וסבלו בשל חלוקתה של גרמניה לשתי מדינות.

פרידריך מיינקה, איש מדע גדול באמת, כתב בשנת 1945 "Die deutsche Katastrophe" (האסון של גרמניה): היטלר והנציונל־סוציאליזם הם סטיה מוזרה ממהלכם האמתי של החיים הפוליטיים, החברתיים וההיסטוריים הגרמניים. "תפיסת השלטון בכוח" ב־30 בינואר 1933 היא — אליבא דמיינקה — תאונה היסטורית. החל מנקודת פתיחה זו של "ארעה תאונה בלתי מובנת" התמקד המחקר בשקיעתה ונפילתה של הרפובליקה של ויימר. אנשי־מדע — כמו למשל קרל־דיטריך ברכר — תיארו את תנאי הדמוקרטיה הויימרית כחסרי מזל; חוזה ורסיי, השפל הגדול בכלכלה העולמית, חשדנותם של רוב הגרמנים ביחס לדמוקרטיה, 6 מיליונים מובטלים, יכולתם הטקטית של המנהיגים הנאציים, הדרך חסרת המעצורים, בה השיג היטלר השפעה וכוח, האופן, שבו הקים שלטון טוטליטרי.

זה היה הקו העיקרי של המחשבה, שבו נתקלתי באוניברסיטה והבינותי, שסכנת תחייתם של הרעיונות הנאציים שוב אינה קיימת למעשה. עם המפלה הטוטלית של שנת 1945 — שאין להשוותה עם מפלת 1918 — דהה הנאציזם לחלוטין. דעת הקהל, רגשות הכלל ולאחרונה לא במעט גם הבחירות נתנו

את הבטחון, שהגרמנים למדו לקח מוויימר, שניצלו מהטירוף הנאצי, וכי — במובן כללי — חזרו להאמין ברעיונות הדמוקרטיה. שוב לא ניכרה כל תשוקה לפוליטיקה של מעצמה גדולה. האימרה "ohne mich" (בלעדי) סימנה בוודאי סכנה חדשה: התרחקות מכל מחוייבות פוליטית. אולם הכשלון והתבוסה המלאה של הנאציזם הפכו למציאות, כל האשראי, שניתן לו, אבד ומשפטי נירנברג שמו קץ לכל קסמו של הנאציזם. ראוי לציין: מה שמכונה כיום "ניאו־נאציזם" אינו תחייתו של הנציונל־סוציאליזם, אלא תוצאה של בעיות חברתיות חדשות עם סמלים בעלי משמעות נאצית חלקית בלבד.

כך, אפוא, נוצרו סיכויים טובים לגינוי מלא ומוחלט של העבר הנאצי, להערכה חמורה וצודקת של ההיסטוריה הנאצית, לגילוי שורשיו של הברבריזם הנאצי, לקבלת לקחה של ההיסטוריה. ודאי, לא היה ספק באשר לעובדה, שלכל הגרמנים יש חלק כלשהו באשמה.

ברם, לא כל הסיכויים נוצלו. היו מכשולים, מכשולים שלא ניתן למנוע: "Wirtschaftswunder" (הפלא הכלכלי). בשנים הראשונות אחרי המלחמה היה העם הגרמני עסוק במאבק להישרדות; היה רעב, מחסור, לא היו שום מקורות בכלל וכאשר — באופן מפתיע — התרחש הפלא הכלכלי, עוררו הבעיות הכלכליות עניין הרבה יותר גדול מהשאלות הפוליטיות. בעיית משפטי נירנברג: לא הגרמנים אלא בעלות הברית המנצחות שפטו וגזרו את דינם של מנהיגי הנאצים. כלום יכולים המנצחים להיות שופטי צדק? אכן, ב־1945 — כן. זו היתה שנת תבוסתו של הנציונל־סוציאליזם, אולם זו היתה גם השנה של אובדן ריבונותה ואחדותה הלאומית של גרמניה. נולד הרעיון, שהגרמנים כבר נענשו עונש חמור וצריך לשים קץ לכל הסיפורים האלה על הנאציזם. ואולם רעיון זה לא הצליח. השלמתי את בחינות הגמר שלי באוניברסיטה בשנת 1956. כיום, בעידן הפרסטרויקה, עלינו לזכור, כי שנת 1956 היתה זמנה של המלחמה הקרה. הקומוניזם וברית המועצות היו האויבים העיקריים והדוגמאות המזעזעות של הטוטליטריות. מזה נבעו רעיונות אחדים: הרוסים ושאר בעלות הברית אינם יותר טובים, הם רק המנצחים. קאטין, דרזדן והירושימה הוזכרו והשאירו רושם חזק יותר מאושוויץ. השיטות הטוטליטריות טופלו באופן כוללני באוניברסי־טאות ובבתי־הספר. חנה ארנדט כתבה את ספרה המפורסם על מגמות השלטון הטוטליטרי. נולטה (Nolte) הוכר ואחר כך נעשה מפורסם בויכוח בין ההיסטוריונים הגרמניים.

מאידך, בשיטה הטוטליטרית הופך הרודן להיות אישיות מעניינת כשלעצמו. שנות החמישים המאוחרות הפיקו ביוגרפיות של היטלר: חובה להזכיר את אלן בולוק (Alan Bullock — 1959). בספרים אלה הושם הדגש על נושא חדש. היטלר והחוג הפנימי שלו היו האשמים לחלוטין, שעה שרוב הגרמנים היו למעשה הקרבנות.

הויכוחים והשיעורים בשנות החמישים המאוחרות ובשנות השישים המוקדמות נשאו אופי אקדמי, הם היו למדניים ואדישים. ניתן להסביר זאת על ידי האקלים הפוליטי הכללי. זו היתה שיבה לנורמליות. הסדרנו פיצויים לקרבנות (להסכם אדנאואר—בן־גוריון היו תוצאות רבות). כאשר התנהל משפט אייכמן בירושלים בשנת 1960, היו אנשים שהבינו, שזוהי רק פעילות מתונה של

רדיפת הפשעים הנאציים בגרמניה. הנציונל־סוציאליזם לא שימש נושא ראשי בשיעורי ההיסטוריה בשנים הראשונות של עבודתי בהוראה: לימדנו הרבה אבל ללא רמה גבוהה של מחוייבות. ואולם מי שהתבונן היטב בתלמידים ובסטודנטים, יכול היה לעמוד על כך, שמשהו מתרחש, משהו באופק של הדור הצעיר. משפט אייכמן בירושלים עורר עניין מועט במבוגרים, אבל הנוער נראה המום, כפי שתיאר זאת כעבור שנים אחדות היינר קיפהרדט בספרו "Bruder Eichmann" (האח אייכמן).

במחצית השניה של שנות הששים הדרכתי את הכיתה הראשונה שלי לבחינות הגמר. הנערים, שהכרתי במשך שש שנים, הושפעו על ידי רעיונות רבים. באופן ספונטני גילו עניין בבית־הקברות היהודי שבעירם. הקנצלר אהרהרדט (Ehrhardt) דיבר על סוף תקופת אחר־המלחמה, הוקמה קואליציה גדולה ואחר כך קואליציה סוציאל־ליברלית.

הכנסיה הקתולית־הרומית קיימה ועידה גדולה, הקרויה "וטיקנום II", שהתכונה להביא לשינוי מהפכני מכל הבחינות. הבישופים חברו את המסמך "nostra aetate" על יהודים ונוצרים.

נולדו רעיונות חדשים; הם פרצו בתוך מה שנקרא אחר כך "מרד הסטודנטים של שנת 1968". שרשיה של מהפכת הסטודנטים היו בגורמים שונים; זו היתה תנועה לשחרור ויתר דמוקרטיה; זה היה השינוי הגדול ביותר במערב גרמניה אחרי המלחמה, שינוי שהביא עמו מיפנה בלימוד והוראת ההיסטוריה בבתי הספר והאוניברסיטאות בגרמניה. גם אני קניתי ספרים חדשים והייתי מעורב בויכוחים, למשל על ספרו של פרידריך פישר על נסיונה של גרמניה של וילהלם לזכות בכוח של מעצמה עולמית ולנצח במלחמת העולם הראשונה.

היתה תחושה לגמרי אחרת ביחס לפוליטיקה, עובדה שנעשיתי מודע לה, כשנתמניתי למנהל בית־ספר. היה יחס חדש להשקפות לא־דמוקרטיות. הושם דגש על שרשי הנציונל־סוציאליזם בהיסטוריה ובחברה הגרמנית, נחשפו היחסים ההדדיים בין הקפיטליזם והנאציזם. סוג חדש של התנגשות בין הדורות צמח, כאשר הדור הצעיר עורר ספקות לגבי התנהגותם ופעילותם של אבותיו בתקופת הנאציזם; זו היתה ביקורת חריפה על הדור הנאצי מצד הדור הצעיר, שחי בבטחון בחסותם של חוק וסדר, חופש ודמוקרטיה. נולד אנטיפשיזם חדש, בעל מגמות אידיאולוגיות שמאלניות ברורות, שהפך את כל עקבות הניאו־פשיזם לסיוט לילי.

בצד היבטים רבים אחרים הסתמנה בשנת 1968 נקודת מיפנה בצורה הבאה: הבינונו, שזהו סופה של תקופת אחר־המלחמה. וכך למדנו, שהמבט לאחור הוא דבר אחד ואילו ניתוח תנאי החיים בהווה הוא דבר אחר, אף יותר חשוב. בשנות השבעים המוקדמות, השנים בהן עברתי מניהול של בית־ספר לפיקוח על בתי הספר, עברנו ממחקר והוראה של היסטוריה מתוך היבטים פוליטיים למחקר והוראה של חיים חברתיים ופוליטיים מתוך היבט היסטורי. מרד הסטודנטים הציג את העניין הפוליטי והסוציאלי ואת האידיאלים של דור שנולד בזמן המלחמה ואחריה. האנשים הצעירים יצרו מצב חדש בלימוד והוראה; הפרופסורים והמורים למדו במשך הזמן לקחת בחשבון מצב חדש זה; את האינטרסים והדאגות של אנשים צעירים אלה והסטודנטים, שהיו

שונים מאוד מהאינטרסים והדאגות שלהם עצמם (המורים). כולנו היינו חייבים להשתדל להסביר את הפשיזם ולעשותו מובן לדור, שחי בבטחון בחברה דמוקרטית.

היה צורך ללמד היסטוריה בשיטה שונה לגמרי מתוך ההיבטים הבאים:

— היסטוריה אינה תולדותיו של הכוח בלבד, אלא גם תולדותיו של העם הפשוט.
— היסטוריה חייבת להתבונן גם באלה, שנטלו חלק בה, לשקף את מנהגיהם, מחשבותיהם, תקוותיהם וחששותיהם, מדותיהם הטובות ואשמותיהם.
— היסטוריה מתרחשת לא רק במדינות; איזורים וערים — גם להם היסטוריה משלהם.
— היסטוריה מסופרת לא רק על ידי תעודות כתובות, אלא גם בצורת היסטוריה שבעל־פה.

מול הרקע של התפתחות זו יש השפעה רבה למחקר של האופי העיקרי של תולדות הנציונל־סוציאליזם, למחקר היהודים בספרי ההיסטוריה הגרמניים, המתבצע על ידי מדענים ישראליים וגרמניים במכון גיאוגרג־אקרט (Georg-Eckert-Institut) בבראונשוייג על הוראת ההיסטוריה בבתי הספר הגרמניים בהווה. מחקר זה מראה, מה יש לשפר. כיוון שזהו תחום עבודתי הנוכחי, הייתי רוצה להזכיר אי־אלו תוצאות של המחקר הזה:

(Deutch-israelische Schulbuchempfehlungen. Zur Darstellung der Jüdischen Geschichte sowie der Geschichte und Geographie Israels in Schulbüchern der Bundesrepublik Deuschland — Zur Darstellung der Deutschen Geschichte und Geographie der Bundesrepublik Deutschland der Deutschen Schulbüchern, Band 45 der Studien zur Internationalen Schulbuchforschung des Georg-Eckert-Institut Braunschweig, 1985).

(המלצות גרמניות־ישראליות לספרי לימוד לבתי־ספר. להצגת ההיסטוריה היהודית וכן ההיסטוריה והגיאוגרפיה של ישראל בספרי הלימוד לבתי־הספר ברפובליקה הפדרטיבית הגרמנית — להצגת ההיסטוריה והגיאוגרפיה של הרפובליקה הפדרטיבית הגרמנית בספרי הלימוד לבתי הספר הישראליים, כר׳ 45 של עיונים במחקר הבינלאומי של ספרי לימוד לבתי־ספר של מכון גיאוגרג־אקרט, בראונשוייג, 1985).

הפרק השלישי מטפל בהיסטוריה החדישה: הפליית היהודים, רדיפתם ורציחתם על ידי הנאצים — הם הנושא העיקרי. אף ספר אינו מנסה לטייח את הדברים בצורה תמימה. העובדות מוסברות בפרוטרוט. קיימת דוקומנטציה, טקסט ותמונות. השואה איננה מהווה חלק בלבד של הביאוגרפיה של היטלר; היא מהווה חלק של ההיסטוריה הפוליטית והחברתית של גרמניה. השאלה המכרעת לגבי האחריות והאחריות הקולקטיבית מוצגת בצורה ברורה יותר מאשר בספרי־הלימוד הקודמים; ואולם התשובות אינן ברורות תמיד. אי־אלו דברים מוזנחים לחלוטין: כיצד ניסו היהודים להימלט, להימנע מהשואה, תולדות הזהות היהודית בגרמניה, ההגירה היהודית ותנועת המרי היהודית. הספרים — ויתכן גם שיעורים הבודדים — רואים את הרדיפות, אבל לא את הגרדפים. עניין זה של השואה הוא משהו

אבסטרקטי, רחוק, בלתי מובן. הסרט "שואה" של קלוד לנצמן עשוי לשנות משהו בנידון זה.

מה שנותר לא־ברור לחלוטין הוא ההיסטוריה הגרמנית־יהודית מהמאה ה־18 ועד סוף הדמוקרטיה בגרמניה לפני היטלר. מדינאים חשובים בהיסטוריה הגרמנית והיהודית, כמו למשל ולטר רטהנאו, ידועים מעט מאוד. בסך הכל, ההיסטוריה של היהודים בגרמניה אינה מסופרת כהיסטוריה בעלת רצף אחד; זהו סיכום של מאורעות, רעים ומרושעים, המתרחשים כולם באופן מפתיע. מדוע הדברים קרו כפי שקרו — הסיבה לכך נשארת בלתי־ברורה.

ספרי הלימוד הגרמניים מכילים יותר הערכה מוסרית מאשר הסברה היסטורית. סתירה זו בין השואה לבין התנאים שהולידו אותה היא אחת הסיבות לכך, מדוע נותר הידע על השואה כה שטחי.

הזמן שלאחר 1945 מטופל בכיתה י׳ ובשיעורים רבים בכיתות י״ב וי״ג. נדונים הקמתה ותולדותיה של מדינת ישראל. אולם נושא היהודים מחוץ למדינת ישראל מוזנח לחלוטין. אין איזכור לקהילות יהודיות ובמיוחד לקהילות, שהוקמו מחדש בגרמניה. הדיונים ביחסים בין יהודים וגרמנים צמודים לנושא יחסי ישראל־גרמניה. הספרים מנסים להנחות את התלמידים לעבר נקודת מבט נכונה במידה אפשרית.

ראינו, מה ניתן לשפר ומה הכרחי לשפר. אנו מנסים לעשות זאת בהדרכת מורים ובהוראה.

אינני מעיז לטעון, שהכל בסדר. ואולם אני חייב להזכיר, כי תלמידים ומורים ישראליים, המבקרים בגרמניה כיום, מתרשמים תכופות מהידע של תלמידים גרמניים על העם היהודי ועל מדינת ישראל.

סילוון (שלמה) ברכפלד

הצלת ילדים יהודיים בבלגיה

ילדים בתקופת השואה

אחת הבעיות הקשות ביותר באירופה בזמן השואה היתה ללא ספק בעיית הילדים היהודיים והצלתם. אנו ננסה להציג נתוני רקע ולהתעכב על פרטים שונים בנושא זה תוך שימוש בדוגמה של יהדות בלגיה, וזאת על אף שמצבה של יהדות זו היה חריג מבחינות רבות בהשוואה לקהילות אחרות באירופה בשואה.

מכל האירועים הנוראים, שחברו לשואת העם היהודי, הטרגי ביותר הוא בוודאי מותם של מיליון וחצי ילדים. באמצעות השמדתם של הילדים גדעו הגרמנים את עתיד עמנו ועל כן מוטל עלינו לייחס משנה חשיבות לכל יוזמה ופעולה, שמטרתן היתה לנסות להציל ילדים אלה. המרכיבים והמאפיינים של פעולות אלה, בין אם נעשו ביוזמה אישית או שאורגנו על ידי קבוצות או ארגונים, שונים מאוד זה מזה, כך שאפשר כמעט לאמר, שיש צורך להביא את סיפוריהם של כל הילדים שנצלו, על מנת שיהיה בידינו להעריך את ממדיהם המדוייקים של הארועים (שהביאו להצלה).

נתוני היסוד שבידי שלטונות הכיבוש הנאצי (האזרחיים או הצבאיים) על אודות יחסה של האוכלוסיה המקומית כלפי הכובש מחד וכלפי היהודים מאידך, ואלו הנוגעים למצב היהודים עצמם, היו שונים בתכלית בכל אחת מארצות הכיבוש. לא נתעכב על נתונים אלה לפרטיהם, אך עלינו להזכירם, בבואנו להציב את הבעיה של הצלת הילדים בקונטקסט ההיסטורי שלה.

תמונת המצב בבלגיה

בבלגיה הקימו הגרמנים ממשל צבאי, בניגוד — לשם דוגמה — להולנד, בה שרר משטר כיבוש אזרחי. היות שממשלת בלגיה הגולה שהתה באנגליה, היו

אלה המזכירים־הכלליים של המיניסטריונים השונים, שניהלו בבלגיה את מהלך החיים התקין. כמה ממזכירים אלה השתייכו ל"סדר החדש" הפרו־גרמני. מלך בלגיה הוחזק בשבי הגרמנים, אך המלכה־האם אליזבת, שהיתה במוצאה נסיכה גרמנית, נשארה בבריסל הבירה.

בחודשים הראשונים של הכיבוש הגרמני (מאי 1940 ואילך) לא היה היחס כלפי היהודים שונה מזה, שזכו לו שאר אזרחי בלגיה. כשני שלישים מהאוכלוסיה היהודית, ששהתה בבלגיה ערב פלישת הגרמנים (כאמור במאי 1940), עדיין היו בבלגיה בתקופה זו של ראשית השלטון הנאצי. יש הבדלים ניכרים בין ההערכות והנתונים הסטטיסטיים השונים הקיימים על אודות גודלה של האוכלוסיה היהודית באותה תקופה. באוקטובר 1940, נרשמו ב"מירשם היהודים" 42652 יהודים מעל גיל 15. לא כל היהודים נכללו ברשימה זו ואחרי ביקורת, שנערכה על ידי ה"זיכרהייטס־דינסט" (שרות הבטחון) הנאצי, תוקן המספר ל־57514, מהם 7805 ילדים. כמה מקורות מציגים כנתון 65000, ואילו אחרים מדברים על 56000 יהודים, שחיו בבלגיה בתחילת רדיפות הנאצים.

25124 יהודים, מהם 5093 ילדים, נשלחו למחנות המוות ממכלן (המחנה, שבו רוכזו היהודים העצורים בבלגיה לפני הישלחם למחנות). מאלה חזרו 1323 בלבד. כ־5000 מיהודי בלגיה, שנמלטו לצרפת, נתפסו שם ונשלחו מדראנסי למחנות המוות.

אם, כפי שציינו, לא הוטרדו היהודים בחודשי הכיבוש הראשונים, הרי שבאוקטובר 1940 הודיע פון קראוסהאר, עוזר המפקד הצבאי של בלגיה וצפון־צרפת הגנרל פון פלקנהאוזן, למזכיר הכללי של מיניסטריון הפנים הבלגי, שהיהודים עומדים להיות מסולקים מכל משרה ציבורית במדינה. ב־23 באותו חודש יוצא צו, האוסר שחיטה שלא תחת הרדמה (בפועל — איסור שחיטה כשרה) ו־5 ימים לאחר מכן ניתן הצו המטיל על היהודים לבוא להרשם במרשם נפרד. כאן כבר מתואר המושג "יהודי" בהגדרת חוקי הגזע הנאציים. על היהודים השוהים באותה עת מחוץ לבלגיה נאסרת הכניסה חזרה. היהודים מצטווים למסור הצהרה, המפרטת את הנכסים שברשותם ועל כל בתי עסק וחנויות שבעליהם יהודים לשאת שלט "בית עסק יהודי".

לא נפרט את כל רשימת הגזירות, שהוצאו נגד האוכלוסיה היהודית, אך נסתפק באלו, שיש להם השלכה על מצב הילדים היהודיים. לדוגמה: שלטונות הכיבוש מצווים, שמורים יהודיים אינם רשאים עוד ללמד בבתי ספר לא־יהודיים, ושעל ילדים יהודיים לעזוב את בתי הספר הכלליים ולהרשם אך ורק במוסדות חינוך יהודיים. כמה בתי ספר ייפתחו בהמשך אך ורק למטרה זו. צו נוסף, שניתן במטרה לרכז את היהודים, אוסר על מגוריהם (ונוכחותם) מחוץ לארבע הערים בריסל, אנטוורפן, ליאז' ושרלרוא.

בידוד היהודים מן האוכלוסיה הכללית בעבודה, במסחר, במקומות בילוי ובמידה מסויימת גם בתחבורה הציבורית (על היהודים נאסר לנסוע בחשמלית אלא בעמידה על המשטח של קרון הגרר) יחמיר במאי 1942, עת מתן הפקודה לשאת את הטלאי הצהוב לכל יהודי מגיל 6 ואילך. ועם כל זאת, מצבם של יהודי בלגיה היה רחוק מרחק רב מזה, ששרר בגיטאות פולין, שם למעשה היו היהודים מבודדים מהאוכלוסיה הכללית בידוד מוחלט.

נתון אחד, שעמד להטות את הכף במידה ניכרת לרעתם של היהודים בבלגיה, היתה העובדה ש־90 אחוז מהם לא היו אזרחי המדינה, וכתוצאה מכך לא היתה מוטלת על רשויות השלטון הבלגיים החובה המשפטית להגן עליהם ככאלה. רשויות אלה יצליחו להשהות את גירוש היהודים בעלי נתינות בלגית עד לספטמבר 1943, כלומר למעלה משנה אחר האקציות הראשונות, שנערכו ביולי 1942. עם זאת נכון גם לומר, שבהשפעת הבטחות מרגיעות שקיבלו היהודים בעלי הנתינות הבלגית, לא ראו אלה צורך לחפש מקום מחבוא ועמדו להיות כולם קרבנות לגירוש למחנות המוות, בעוד שהיהודים האחרים, תחת פחד המעצרים, ניסו ובמקרים רבים אף הצליחו למצוא מקומות מסתור אצל משפחות או מוסדות לא־יהודיים.

בנובמבר 1941 הקימו הגרמנים את "ארגון היהודים בבלגיה" (בצרפתית — Association des Juifs en Belgique — A.J.B.), ה"יודנראט", שתפקידו היה לעזור לגרמנים ולהקל עליהם את לכידת האוכלוסיה היהודית. עוד נחזור ונדון בארגון זה.

האקציות החלו לפעול באופן שיטתי בעקבות מכתב מתאריך 22 ביוני 1942, שנשלח מברלין על ידי השרותים, שאייכמן עמד בראשם, כדי להכין את גירושם המסיבי של היהודים:

"יש להתכונן לכך, שהחל מאמצע יולי — ראשית אוגוסט ש.ז., יעבירו רכבות מיוחדות 1000 אנשים ליום, בתחילה 40,000 יהודים מצרפת הכבושה, 40,000 יהודים מהולנד ו־10,000 יהודים מבלגיה לעבודה במחנה אושוויץ."

חודש אחד מאוחר יותר, נעצרים יהודים בתחנות הרכבת של בריסל ושל אנטוורפן, נאספים במקומות ריכוז ומועברים לקסרקטין דוסן, שהשתייך בעבר לצבא הבלגי, ושנמצא בעיר מאלין (מכלן). מרגע זה הופכים "דוסן" ו"מאלין" להיות שמות נרדפים לריכוז וגירוש יהודים מבלגיה. כפי שכבר הזכרנו, בתחילה לא נעצרים יהודים בעלי נתינות בלגית, לא אזרחי מדינות נייטרליות ואף לא נתיני הונגריה ורומניה, בעלות בריתה של גרמניה. האקציות הגדולות בבריסל ובאנטוורפן נערכות ברבעים היהודיים בשעות הלילה. עד סוף אוקטובר 1942 ייאספו כ־17,000 גברים, נשים וילדים ויישלחו מקסרקטין דוסן, שעד אליו הגיעו פסי המסילה, ברכבות אל מחנות המוות.

ארגון היהודים בבלגיה

כפי שעשו בארצות האחרות אותן כבשו, גם בבלגיה הקימו הגרמנים ארגון מרכזי שהיה אמור להיות אחראי לכלל היהודים, ובכך לשרת את מטרותיהם של הנאצים. האי"ב היה מורכב מאגפים שונים ואין מקום מבחינתנו להכנס לפרטי תפקודיו, אך נסתפק בציון העובדה, שסמכויותיו והתפקידים, שהוטלו עליו, היו שונים מאוד מאלה של היודנראטים שבפולין. עם זאת, כאשר פקדו הגרמנים על האי"ב (שהיו לו סניפים בערים, בהן התרכזו היהודים) לחלק לצעירים ולאחרים צווי זימון להתייצב במאלין על מנת לצאת ל"עבודה", צירף האי"ב למכתב הזימון, מיוזמתו העצמית, מכתב נלווה חתום על ידי

שמונה חברי ועד האי"ב, שמטרתו היתה להחליש כל ביטוי של התנגדות או נסיון לברוח או למצוא מחבוא: "מדובר בוודאות על התייצבות לעבודה, ולא על גירוש. (...) המאורעות החמורים של הימים האחרונים מניעים אותנו להביא לתשומת לבך את העובדה, שאי־קיום הצו להתייצב לעבודה עלול להביא בעקבותיו תוצאות חמורות הן עבור בני משפחתך, הן עבור כל האוכלוסיה היהודית במדינה".

מרבית הנקראים להתייצב היו צעירים מעל גיל 17. בדרך זו, כתוצאה מהאשליה, שיצרו עבורם נכבדי הקהילה "בעלי כוונות טובות", חוסלו בעת ובעונה אחת צעירים ומתבגרים במספר רב מאוד ועקבותיהם אבדו בשואה. בין אלה היו רוב הילדים המבוגרים יותר, שנמלטו מגרמניה לפני המלחמה וששארית שנות נעוריהם עברה עליהם בבלגיה, וכן אלה, שכבר מלאו להם שנה בהימלטם מסכנת הנאציזם בגרמניה ובאוסטריה.

הדרכים להימלט או למצוא מקום מסתור

פה עלינו לסטות ולהתעכב על בעיית הקשיים הרבים, שעמדו בדרכם של היהודים, שחיפשו מקומות מסתור או דרכי מילוט. מרבית היהודים תושבי בלגיה היו בעלי נתינות זרה. הם לא שלטו במלואן לא בצרפתית ולא בפלמית, קשריהם עם האוכלוסיה הלא־יהודית היו רופפים או נעדרו לחלוטין, לא היו ברשותם תעודות מזוייפות, שבאמצעותן יכלו להזדהות כלא־יהודים ולא אמצעים כספיים, במידה שתאפשר להם לשלם למבריחים, שיכלו להעבירם אל מעבר לגבול, או, לחילופין, לממן את התשלום הנדרש למציאת מקום מסתור לתקופה ניכרת. על כל המכשולים האלה יש להוסיף את הקשיים, שתרמה נוכחותם של בני משפחה קשישים או בגיל הרך במצבים בהם נדרשה המשפחה להימלט ולעבור גבולות, או למצוא מקום מחבוא.

לבריחה אל מחוץ לגבולות המדינה נדרשו בראש ובראשונה קשרים טובים ואמצעים כספיים. גם כאשר הצליחו למצוא מבריח, קרה לא פעם, שאדם זה סחט מהמועמדים להברחה את שארית רכושם ומטלטליהם. כן ארע, שהמבריחים נטשו את הבורחים במקום המרוחק מרחק רב ממקום המפלט המיועד, בלב הסכנה, ואף באמצע תחנת רכבת. ואף קרה, שה"מבריח" הסגיר את בני חסותו לידי הגרמנים, ובכך זכה גם לתשלום הפרס, שיועד למטרה זו.

את האלנטרנטיבה, לנסות למצוא מקום מסתור, היה ללא ספק קל יותר לממש, אך גם לשם כך היה צורך בקשרים אישיים. מקומות מסתור רבים התגלו כפתרון זמני מאוד, והמסתתרים נדרשו לחפש מקום אחר להתחבא בו. היו תושבים, שהסתירו יהודים כל זמן שאלה שילמו וכשהכסף אזל, אילצו אותם לעזוב, או שהסגירו אותם.

אנו רואים, שההישרדות היוותה מטלה קשה מאוד ומותנית לא מעט ביד המקרה, לעתים אף בכמעט־נסים קטנים או גדולים, כמעט תמיד הודות לעזרה, שהושיטו להם אזרחים לא־יהודים בעלי לב. אף כשהעזרה באה מכיוון המחתרת היהודית, היה צורך להעזר בלא־יהודים כדי לספק אכסנית מסתור.

מקומות המסתור האפשריים היו בבתים פרטיים או במוסדות. במיוחד התאפשר לשכן אנשים בודדים או ילדים במוסדות שונים, קתוליים או אחרים, ואילו מציאת מקום מחבוא למשפחות הציבה קשיים גדולים יותר.

המחתרת וועד ההגנה היהודי
(CDJ-Comite de Defense des Juifs)

בצד הנתונים החיוביים עלינו למנות את נוכחותם בבלגיה של מספר רב של לוחמי מחתרת. המחתרת הבלגית לא אחרה להבין, שהצלת יהודים היא חובה אזרחית ואמצעי למאבק בכובש כאחד. אזרחים רבים, אף שלא היו חברים במחתרת, הסכימו ממניעים אנושיים להסתיר יהודים הנמצאים בסכנת גירוש ומוות. מצד היהודים עצמם יש לציין את התארגנותם של תאים חשאיים, שבמהרה עברו לעסוק באופן פעיל בהצלת הנרדפים. "ועד ההגנה היהודי" הוקם כנראה בספטמבר 1942 על ידי היהודי הקומוניסט גרט ז'וספה והקתולי הלא־קומוניסטי המברזן, שניהם חברים בקבוצת המחתרת הבלגית "חזית העצמאות" (Front de l'Independance — FI), אבוש ורבר מ"פועלי ציון־שמאל" הציוני, מוריס מנדלבאום מארגון "סולידריות יהודית" בעל הנטיה הקומוניסטית, בנימין נייקרק, לוחם מחתרת הולנדי, שהתגורר בבלגיה, אז'ן הלנדאל, שהיה תעשיין תושב בריסל וחבר גם באי"ב, אדואר רוטקל, שהיה מזכיר הקהילה היהודית של בריסל ופרופסור חיים פרלמן מאוניברסיטת בריסל. (רוטקל והלנדאל נעצרו זמן קצר לאחר מכן ונשלחו למחנות). תוך זמן קצר עמד וה"י להפוך לגוף החשוב ביותר, בצדם של אותם לוחמים יהודיים, שהצטרפו באורח אינדיבידואלי לקבוצות מחתרת בלגיות כלליות, במאבקם של היהודים בגרמנים. לא נפרט כאן את פעולות המחתרת, מעבר לאלה שעסקו בהצלת הילדים. פעילות חשובה זו לבשה צורות שונות, כגיוס מקומות מסתור, בהשגה או יצירה של תעודות מזוייפות ותלושי הקצבת מזון, השגת מזון ממש וכד'.

מציאת מסתור לילדים

באוירת החשאיות ההכרחית בזמן המלחמה היה הצעד הראשון, היינו יצירת קשר עם אדם המסוגל לעזור במציאת מקום מסתור לילד יהודי, השלב הקשה ביותר של תהליך זה. הורים, שחששו מהגירוש הצפוי, הפקידו לפעמים את ילדיהם אצל ידידים גויים ולעתים אף במוסדות. היה צורך במידה גדולה של אומץ לב בצד ההורים, כדי להפקיד את ילדם אצל אנשים לא מוכרים להם. בהמשך נראה כיצד, בשלב מאוחר יותר, נוצרו בעיות רבות מאוד, מהן דרמטיות ביותר.

האי"ב, כמוסד רשמי, לא עזר לאנשים למצוא מקום מקלט, לא עבורם־הם ולא עבור ילדיהם, אך אנשי הוה"י, שהסתננו לתוך ועדי האי"ב, אירגנו רשת בעלת משקל, שנועדה להציל את הילדים. להורים היהודיים היה קושי במציאת

אנשי קשר, שיעזרו להם במציאת מסתור לילדיהם, בשעה שהמחתרת — אחרי האקציות הגדולות ופיזור האוכלוסיה היהודית שנותרה — לא ידעה, איפה נמצאות המשפחות הנזקקות. כפי שמעידה אירן זמיגרוד, עובדת סוציאלית בשרות האי"ב, שהיתה בעת ובעונה אחת חברת המחתרת: היא מספרת, שהורים הגיעו למשרדי האי"ב וביקשו, שיימצא מקום לשכן את ילדיהם במוסדות של האי"ב (שאליהם נשוב מאוחר יותר). "נאלצנו תמיד לסרב לבקשה כזו, כיון שהגסטפו אסר עלינו לקבל ילדים, שהוריהם לא גורשו. עם זאת נהגנו תמיד לרשום לפנינו את שמו וכתבתו של המבקש, ולהעביר אותם לידי הוה"י, שמצדו שלח עובדת סוציאלית לכתובת הנזכרת ועשה מה שביכלתו, כדי להעביר את הילד למקום מסתור. החשש מפני פרובוקציה גרם לכך, שמעולם לא ענינו לבקשה הישירה "הסתירו את ילדי".

פן אחר של טשטוש זה בין תחומי ה"רשמי" וה"מחתרתי", אותו נמצא בעוד מקרים רבים, התבטא בהקמתם, על ידי פלה פרלמן, של בתי ספר לגיל הרך תחת השם "פעוטינו" ("Nos Petits"), שנבעה מהאיסור, שחל על ילדי היהודים ללמוד במוסדות חינוך כלליים. בבתי ספר אלה למדו עד כ־370 ילדים. פלה פרלמן נעזרה בצעירה לא־יהודיה בת 23, ז'אן דמאן, מורה במקצועה, ושתיהן החליטו להזהיר את האמהות בפני הסכנה ולהצביע בפניהן על ההכרח להסתיר את הילדים. הודות לקשריהן בציבור הלא־יהודי, הצליחו השתים למצוא "אמהות־אומנות" (או "סנדקיות"), שנטלו על עצמן למצוא משפחות, שיסכימו לקבל בביתן ילדים. נשים אלה דאגו להעברת התשלומים ותלושי מזון למשפחות אלה ודאגו לבקר את הילדים. קבוצה זו היוותה רשת הסתרת ילדים בעלת משקל.

התאחדויות מחתרתיות, כגון חזית העצמאות (FI), עסקו גם הן בהצלת יהודים וזאת במשולב לפעילותיהן האחרות, בין השאר על ידי חיפוש אחר מקומות מסתור, ביצירת תעודות מזוייפות ובהשגת תלושי מזון ומזון ממש. אך הרשת הגדולה ביותר היתה זו של הוה"י. לדוגמה: עד סוף שנת 1942 הצליחה הרשת למצוא מקומות מחבוא ל־424 ילדים, שנה אחת אחר כך גדל המספר ל־1678 וערב השחרור הגיע מספרם של הילדים ל־2104.

הוה"י ספג אבידות נוראות במהלך המלחמה. רבים מחבריו נתפסו ונשלחו למחנות, כולל ששה משמונת חבריו המייסדים (שניים מהם ישובו מהמחנות). גם מלחמות פנימיות לא פסחו על ועד ההגנה היהודי והן נוהלו בין הממונים על אגף הילדים, שייצגו את הזרם הקומוניסטי לבין אלה שייצגו את התנועות הציוניות. למרות זאת, לא חדל האגף לתפקד ולמלא את משימתו.

אגף זה ובראשו איבון ז'וספה, ואתה צוות מורכב מיהודים ולא־יהודים (בעיקר נשים) כאחד, הצליח להקים רשת רחבה של משפחות ומוסדות הן בערים, הן באיזורים הכפריים של בלגיה. "ללא שיתוף הפעולה הספונטני, שנעשה ברוחב לב ושלא על מנת לקבל פרס על ידי האוכלוסיה הלא־יהודית של בלגיה, הוה"י לא היה מצליח למלא את המשימה שהציב לפניו". כשהגיע רגע השחרור, היו קשורים לרשת זו 138 מוסדות מכל הסוגים האפשריים: מגזרים, פנימיות נוער, מעונות לגיל הרך, בתי החלמה וכד', וכן כ־700 משפחות בבתים פרטיים. ה"משרד הפנימי" של אגף הילדים של וה"י העסיק כ־20 אנשי צוות.

ה"אגודה הלאומית למען הילד" Oeuvre Nationale de l'Enfance היא גוף האחראי בבלגיה לכל המוסדות המטפלים בצורה זו או אחרת באוכלוסיה שבגיל הילדות. המנהלת של אגודה זו, איבון נבז'אן, השתלבה ללא השתהות יתרה בפעולות ההצלה של הילדים היהודיים. ולא עוד, אלא שב־1943 הצטרפה לועד המרכזי (? או לועד האגף ?) של הוה"י. קשה יהיה לפרט במסגרת זו את כל פעולותיהם של איבון נבז'אן ושל כל האחרים, שהשתתפו בהצלת הילדים. די אם נציין, שחלקם במערכת זו היה מכריע והודות להם ניצלו למעלה מ־3000 ילדים מהגירוש למחנות המוות.

בתי היתומים היהודיים

כבר לפני המלחמה היו בבלגיה בתי יתומים יהודיים. הותיק שבהם נוסד באנטוורפן ב־1880 (Joodsch Wezengesticht), בבריסל הוקם ב־1911 בית יתומים, שנותרו ממנו צילומים. בראשית המלחמה ב־1940 פוזר בית היתומים שבאנטוורפן, אך הוא החל לפעול שנית ביולי 1942, בהנהלתה של רוזי רוטשילד. בשנת 1939 נמצא לקבוצת ילדים, שהגיעו מגרמניה ומאוסטריה, מקום בבית הילדים של וזנבק, שהיה במקורו מוסד החלמה לילדים חולי שחפת, אך גם מוסד זה סגר את שעריו בראשית המלחמה ופתח אותם שנית בספטמבר 1942. קבוצה אחרת של ילדים פליטים נמצאה בכפר היידה (קלמטהאוט) במרחק 25 ק"מ מאנטוורפן. אחר פלישת הצבא הגרמני לבלגיה אסף מנהל המוסד, יונה טיפנברונר, את הילדים והביאם לאנטוורפן, ומשם הצליח להעבירם לבריסל הבירה. שם הקימה הקהילה היהודית בית יתומים ברחוב הפטריוטים (rue des Patriotes) ומינתה את טיפנברובנר למנהל המוסד. כאשר הוקם איגוד היהודים בבלגיה, הפכו מוסדות הילדים להיות כפופים לסמכותו באופן אוטומטי. וכך נוצרת לנגד עינינו התופעה של "מוסדות הילדים של האי"ב", שקורותיהם וקורות הילדים, ששכנו בהם, מהווים את נושא ספרו של כותב שורות אלה "הם לא תפשו את הזאטוטים" Ils n'ont pas eu les gosses, שיצא בהוצאת המכון לחקר יהדות בלגיה.

הילדים העזובים

כפי שראינו לעיל, היתה הקהילה היהודית ב־1940 אחראית ליתומים שמלפני המלחמה וכן לאותם ילדים, שהגיעו לפני הפלישה הגרמנית כפליטים, ללא הוריהם, שנשארו בגרמניה או באוסטריה. כשהחלו האקציות והגירושים, ניצבה הקהילה פתאום בפני בעיה של ילדים עזובים, ללא הורים. לעתים היו הילדים בבית, כאשר הוריהם נעצרו בלכתם ברחוב על ידי הגרמנים, ולעתים היו הילדים מחוץ לבית, כשבאו הגרמנים לעצור את ההורים בביתם. נטושים, ניסו הילדים למצוא מקלט אצל קרובי משפחה או, וזאת באופן זמני בעיקר, אצל שכנים או מכרים לא־יהודיים. אלה האחרונים הסתירו לפעמים את הילדים,

אך ברוב המקרים הביאו אותם אל משרדי האי״ב. לעתים ארע, שהילדים, שהיו במחבוא, נעצרו בעצמם, או הוסגרו על ידי מלשינים. אלה שמתחת לגיל 16 נמסרו בדרך כלל לבתי היתומים של האי״ב.

מן הילדים, שהוריהם מסרו אותם לידי משפחות לא־יהודיות היו גם כאלה, שברגע שפסקו התשלומים עבורם (היינו כשההורים נעצרו), הם הובאו על ידי פטרוניהם ונמסרו לידי האי״ב, הקהילה היהודית, או — לידי הגסטפו.

כמו כן יש מקרים, בהם נמסרו הילדים לידי האי״ב ישירות על ידי ההורים, לעתים משום שלא יכלו לקחתם אתם ברדתם למקום מחבוא, לעתים בתקוה, שכך יינצלו הילדים מן הגירוש ולעתים אפילו מחוסר אמצעי מחיה בסיסיים לכלכלתם. ככלל היה צריך למסור את הילדים לאי״ב באמצעות אדם שלישי, כיון שהגרמנים אסרו על האי״ב לקבל לרשותו ילדים, שעוד היו להם הורים.

מאוחר יותר, ב־1943 ו־1944, הביאו הגרמנים עצמם למוסדות אלה ילדים בגילים מתחת ל־16, שנעצרו במוסדות לא־יהודיים או במסגרת אקציות שונות. ברגע מסויים הועברו לבתי היתומים של האי״ב אפילו ילדים, שכבר רוכזו במאלין.

כל הילדים וצוות העובדים של בתי היתומים האלה היו רשומים בכרטסת של הגסטפו והיו בסכנה מתמדת של מעצר וגירוש למחנות המוות.

מדוע התירו הגרמנים את קיומם של מוסדות אלה?

הגרמנים עצרו ושלחו מזרחה משפחות שלמות, תוך שהם מצהירים, שמדובר במשלוחים למחנות עבודה, ולא בגירושים ליעד, שאפשר היה להשוש שמטרתו השמדה. לגרמנים היה אינטרס לחזק את אמינותה של טענה שקרית זאת, ובאותה מידה לענות על קריאת הרשויות הבלגיות והיהודיות, שטענו שאין בהגליית ילדים חסרי משפחה מתחת לגיל 16 וזקנים בודדים מעל 65 ערך למטרה המוצהרת (היינו עבודת כפיה), ושעדיף אם כן לשכן את אלה במוסדות מיוחדים בבלגיה עצמה. אי לכך, נענו הגרמנים לרעיון להקים מוסדות עבור ילדים ועבור זקנים. כשהתרבו המקרים, הרשו הגרמנים לאי״ב לפתוח מוסדות חדשים. כך יוצא, שזמן מועט לפני שחרור בלגיה ניהל אי״ב שבעה בתי ילדים בהם התגוררו 500 חניכים ובתי אבות בהם שכנו כ־600 קשישים ועוד 200 חולים מאושפזים. לכך יש עוד להוסיף את אנשי הצוות, שטיפל בחניכים ובזקנים במוסדות אלה.

כל אלה היו חשופים לסכנה, האורבת כל רגע, של אקצית־בזק, שתאסוף אותם ותטעין אותם על הרכבות, שיעדן האחד הוא — אושוויץ. ובכל זאת הפכה המלכודת של מוסדות אלה, שתחת עינה הפקוחה של הגסטפו, בה היה כל אדם ״גרייפבר״ (נגיש, מוכן לתפישה), לקרש הצלה עבור בני ערובה אלה: כולם שרדו.

אך לא תהיה זו הפרזה אם נראה זאת כנס, או כמזל לא־יאומן. באוקטובר 1942 עצרו הגרמנים את כל שוכני מוסד הילדים בוזנבק, 58 ילדים וכן כל אנשי הסגל. הם הובלו למאלין והוכנו כבר לטרנספורט, שעמד לצאת באותו

לילה. הודות להתערבותם של גורמים שונים, בעיקר של המלכה־האם אליזבת מבלגיה, שוחררו כולם ברגע האחרון. ומה רבה האירוניה, 7 ילדים שלא השתייכו לקבוצה זו וששהו באותו רגע במאלין, שוחררו גם הם עם הקבוצה. באוגוסט 1944, כשכוחות הברית קרבו כבר לגבול בלגיה, מצאו עוד הגרמנים הנסוגים לנכון לתכנן אקציה בה ייאספו כל יושבי המוסדות היהודיים ויישלחו למחנות ההשמדה. הודות לפעולה מהירה מתוכננת חלקית ביוזמת המחתרת ובעיקר איבון נבז'אן (שהוכרה כ"חסידת אומות העולם" על ידי מוסד "יד ושם"), נמצאו תוך 24 שעות מקומות מסתור עבור כל דיירי המוסדות והם ניצלו מידי הגרמנים.

בתי הילדים של האי"ב

הילדים במוסדות אלה לא סבלו מרעב. הם טופלו היטב וזכו אפילו לחינוך יהודי או ציוני, תלוי באוריינטציה של הנהלת המוסד המסויים בו שהו. האי"ב דאג לספק את צרכיהם החומריים. כך ארע, שלחג הפסח נאפו מצות, אפילו ב־1944. אחת הבעיות, שניצבו בפני האחראים לבתי הילדים, היתה, כיצד להציל את הילדים שהגיעו לגיל 16 — הוא הגבול שמעבר לו היה גורלם אחד, להיות מצורפים לטרנספורטים היוצאים למחנות. לעתים הצליחו להפחית מגילם הרשמי הודות לשיתוף פעולה מצד פקידים במועצות המקומיות של כמה מרובעי בריסל.

ילדים אחרים נלקחו והובאו למקומות מסתור, לעתים על ידי הוריהם ולפעמים על ידי וה"י. לאור הצורך התמידי להוכיח את מספר החוסים בכל מוסד, לא היה זה דבר קל לחפות על עזיבה של אחד מהם. הגיעו אפילו לידי כך, שהילד המדובר אושפז והוכרז על פטירתו בבית החולים, וכך התאפשרה העברתו למקום מסתור. יש כמה מקרים של ילדים, שבעזבם מוסדות אלה, הובהרו לשוויץ.

אין תשובה ברורה לשאלה, באיזו מידה זכו אנשי הוה"י ואחרים, שעסקו בהוצאת הילדים הבוגרים מהמוסדות ובהסתרתם, לשיתוף פעולה הן מצד הנהלות בתי הילדים, הן מצד האי"ב.

הטרגדיה של הילדים

לפני שנדבר על הטרגדיה שחוו הילדים, יש לומר מספר מלים על הטרגדיה של ההורים. רגע הפרידה מהילדים היה חווייה טראומטית קורעת לב, כמעט בלתי אנושית. היה צורך באומץ לא רגיל להורים למסור את ילדיהם לאנשים זרים להם, ללא שתינתן להם בתמורה אף הערבות הקטנה ביותר לגבי גורלם הצפוי.

במה שנוגע לילדים בתקופת שהותם בבתי הילדים, היה המצב דווקא שפיר אם לא יותר מכך. עד היום מדברים רבים מהם על "הימים היפים", שבילו

במוסדות אלה. טראומת הפרידה מהוריהם היתה קיימת ללא ספק בסף ההכרה של כל אחד מהם, אך החיים בצוותא עם עוד ילדים יהודיים כמוהם, העובדה, שחגגו שבת ומועדים, כפי שנהגו בעבר במשפחתם והתקווה לראות שוב את הוריהם, כשאלה יחזרו עם תום המלחמה, חברו יחד ליצור עבורם אשלייה של חיים כמו־נורמליים. סדר יומם של הילדים היה עמוס בלימודים ופעילויות מגוונות ביותר, כך שלא נותר להם פנאי רב לתהות על מצבם. זהותם היתה ברורה והם המשיכו במסלול לימודיהם ללא ניכור כלשהו.

לא כך היה גורלם של הילדים, שהסתתרו במוסדות לא־יהודיים ובעיקר — נוצרים במוצהר. אלה נאלצו בראש ובראשונה להחליף זהות ולחיות חיי מחתרת בתחושה מתמדת של סכנה המאיימת על ראשם. ומעבר לזאת, הם נאלצו תוך פרק זמן קצר ביותר ללמוד מנהגים של דת חדשה להם ולהעמיד פני מאמינים בה. הם לא זכו לחיות באוירת בית ובהרגשת בטחון מהסוג, שחשים בחיק המשפחה, כפי שזכו להן חוסי בתי היתומים היהודיים. המתחים והרגשת הדכאון, הפחד והצורך המתמיד לעמוד על המשמר, פן תתגלה זהותם האמיתית, החלישו את מנגנוני ההגנה שלהם. כמה מהם נחשפו ללחצים, שימירו את דתם. הם היו אובדי עצות ולא היה להם מישהו, שבפניו יוכלו לשפוך את לבם בלי חשש.

מזלם של אלה, שהיו בקשר עם הוריהם, הנחבאים במקום אחר, שפר מעט יותר, כיון שבצורה זו יכלו לקבל מעט תמיכה נפשית.

אם במידת מה יכלו הילדים לקוות להתאחד עם הוריהם אחר תום המלחמה, הרי השחרור הנכסף, שהקל כל כך על נפשם של מרבית אוכלוסי בלגיה, חשף בפני הילדים את ממדי הטרגדיה האישית של מרביתם. הם הפכו להיות יתומים: כל זיק של תקוה לראות שוב את הוריהם, אחיהם ואחיותיהם, נמחה באושוויץ.

הילדים, שהוחבאו אצל משפחות נוצריות, חוו מחדש את כאב הפרידה ברגע בו היה עליהם לעזוב את "משפחתם" החדשה, כדי להצטרף לקרוב משפחה, שבא מרחוק לחפשם, או כדי להכנס לאחד מהמוסדות; בתי־היתומים, שנפתחו עבור שארית הפליטה אחר השחרור. במרבית המקרים הספיק להיווצר קשר נפשי ביניהם לבין המשפחה הנוצרית המאמצת.

רבים סירבו לעזוב את המנזרים, בהם שהו ופיתחו רגשי שנאה כלפי היהודים. הטרגדיה שחוו הותירה אותותיה בכמה ממקרים אלה עד עצם היום הזה, כפי שיכולנו להיווכח באופן אישי.

אחר השחרור לא הצליחו האירגונים היהודיים לעמוד בעול המטלות הכבדות, בפניהן ניצבו. חסרו להם אמצעים כספיים וכוח אדם הולם ולעתים פרצו מריבות על רקע אידיאולוגי בין מנהיגי הקהילה השונים, למשל בין הקומוניסטים והציונים, או בין דתיים וחילוניים, בשאלה, בחלקו של איזה פלג יפול הטיפול ביתומים מסכנים אלה, שהפכו אבן מחלוקת במלחמה על איזורי ההשפעה בקהילה...

עובדה היא, שראשי הקהילה לא עשו כל מה שנחוץ היה להעשות, כדי לחלץ את כל הילדים מידי המשפחות הלא־יהודיות או מן המנזרים. נכון להיום, מספרם של אלה, שנשארו בידי גויים ושחיים כגויים עולה על מאה, אם

לא יותר.

רב היה מספרן של משפחות מאמצות נוצריות, שסירבו להחזיר את הילדים בתום המלחמה. אירגונים שונים עסקו באיתור ילדים אלה ובנסיונות להשיבם אל חיק העם היהודי, ומעבר לשימוש בנסיונות שכנוע ובתשלום סכומי כסף נכבדים כתמורה להחזרת הילדים, נאלצו לא אחת להזדקק להליכים משפטיים. בכמה מקרים הפך הענין למשפט סנסציוני, שהעסיק את העתונות ואת דעת הקהל. מכל מקום, היו אלה הילדים, היתומים היהודיים, שנפגעו במידה זו או אחרת במהלך הטלטלות והתמורות האלו.

כאדם, שבעצמו חווה על בשרו כילד את השואה בבלגיה, שאביו נתפש ונרצח על ידי הנאצים ושהוא עצמו הסתתר במנזר קתולי, יכול אני להעיד, שעקבות הסבל של אותם ימים לא נמחו עד עצם היום הזה. יתכן שעיסוק זה בעבר וחקר ארועיו מאפשרים לי להתמודד איתו טוב יותר.

בסיכום

אין ספק שלא הכל נאמר. השורות דלעיל אינן אלא סקירה כללית של השתלשלות הדברים. הילדים של אז הם היום סבים, היכולים להתנחם למראה נכדיהם החיים חיי חופש. מאידך לא נעלמו חרדותיהם והן קיימות עד היום.

דצמבר 1989

ד"ר אייל כפכפי

חיסול תנועות הנוער הציוניות ברומניה: פרק בסולידריות יהודית

בסוף 1948 נקלעו היחסים של מדינת ישראל הצעירה עם בריה"מ ועם הגוש המזרחי בכללו לתנודות מהירות ומפתיעות בין "ירח דבש" למיתקפה אנטי ציונית.[1] מפלגת הפועלים המאוחדת הפרו־קומוניסטית, שקמה בינואר 1948, הודהתה אז מבחינה אידיאולוגית עם בריה"מ והדמוקרטיות העממיות.[2] העובדה, שהגוש המזרחי בהנהגת בריה"מ העניק סיוע מסיבי לתקומת המדינה, הגבירה מאוד את ההזדהות עימם. למרות זאת היו חברי הנהגת מפ"ם ערים מאוד לאפשרות, שהמשך הפעולה הציונית והעלייה מארצות הדמוקרטיה נתון בספק. היו במפ"ם חברים אופטימיים, שסברו, כי אולי דווקא ההחמרה ביחס לפעילות הציונית בארצות הדמוקרטיה העממית תחזק את מעמדה של מפ"ם בהסתדרות הציונית באירופה. דומה היה, שמגמות החיסול וההאחדה שם יכניסו את היהודים תחת כנפי השמאל הציוני. וכך נאמר בוועדה המדינית של מפ"ם ב־18.11.48: "נהיה הרוב הציוני הגדול באירופה, נהיה כוח, שבלעדיו אי אפשר. זהו המצב ברומניה, בולגריה, צ'כיה, הונגריה, וכן גם גרמניה..."[3] כאשר החלו הרומנים בחיסול התנועה הציונית ברומניה בסוף 1948, עמדה מפ"ם ובתוכה הקיבוץ המאוחד (הקבה"מ) והקיבוץ הארצי השומר הצעיר (הקבה"א השוה"צ) על תנועות הנוער שלהן בפני השאלה, האם לנצל את המצב לטובתן ולנסות להתקיים תחת השלטון, שאותו אהדו, או לגלות סולידריות עם יתר התנועות החלוציות הציוניות.

לעומת תנועת השוה"צ, שבקרב תנועות הנוער החלוציות הציוניות נטתה עקרונית כלפי שמאל, היוו משקעי העבר גורם ניכר בהתנכרות תנועת הנוער של הקבה"מ ברומניה לתנועות הנוער החלוציות של מפא"י ובמיוחד לתנועה שהתפלגה ממנה, "דרור הבונים". ב־1944 צנח לרומניה דב ברגר, חבר בית־אורן מהקבה"מ וחבר "הבחרות הסוציאליסטית", שראה עצמו סוציאליסט המקורב מאוד לדרך המחשבה המרכסיסטית ואוהד של בריה"מ. בכל זאת העריך מאוד

את ברל כצנלסון ונמנה על החברים, שסברו כי יש לאחד הן את מפלגות הפועלים, הן את התנועות הקיבוציות.[4] לאחר שצנח ברומניה, ועם שחרורה על ידי הצבא האדום, הקדיש דב ברגר את מאמציו לשיקום התנועות החלוציות ובמיוחד לאיחוד בין "דרור" ו"הבונים" ולשיקום "החלוץ" כאירגון של כלל התנועות החלוציות ברומניה.[5] בפעולותיו אלה זכה לתמיכתה המלאה של מזכירות הקבה"מ.[6]

"דרור הבונים" התרחבה וגדלה ואף נשמרה כתנועה כללית בלתי מפלגתית, המכוונת את חלוציה לקבה"מ, שהיה בו מיעוט גדול של חברי מפא"י בצד חברי "לאחדות העבודה", שפרשה ממפא"י ב־1944. דב ברגר עודד אף את הצטרפותם של "בני־עקיבא" ו"הנוער הציוני" למסגרת הכוללת של "החלוץ" ההסתדרותי.[7] כאשר מעל אחד מ"עמודי התווך" של תנועת "דרור הבונים" בכספי "החלוץ" והעבירם לתנועתו, לא חיפה עליו דב ברגר והצטרף ליתר התנועות בתביעה לסלקו מתפקידו ב"החלוץ".[8] למרות גילויי "כלליות" אלה התנגדו בחוגי "הבונים" בקבה"מ, כלומר בחלק המפא"י של הקבה"מ שמרכזו באפיקים, בתנועת נצ"ח (החלק של "השומר־הצעיר" שהצטרף לקיבוץ המאוחד ולמפא"י כבר בשנות ה־20), לאיחוד התנועתי, שהביא אליו דב ברגר. דב ברגר נחשב בעיניהם לאיש של "לאחדות העבודה" והרוב בקבה"מ והעובדה, שהנהגת הקבה"מ הביעה את אמונה בו ובפעולותיו, חיזקה את התנגדות נצ"ח לאיחוד התנועות ברומניה.[9] תחילה סרבה הנהגת "הבונים" להתאחד עם "גורדוניה", משום שתנועה זו לא הסכימה להתאחד עם "דרור" ואילו עתה לא נטתה להתאחד עם "דרור" משום ש"גורדוניה" נשארה כעת בחוץ.[10] אבל מאחר שהתנועות ברומניה כבר נתאחדו ביוזמתו של דב ברגר בעת שרומניה היתה מנותקת מהארץ עקב המלחמה, לא חתרו אנשי נצ"ח בגלוי לפלגה מחדש. בוודאי שהם לא יכלו להתבסס על גישה נבדלת ביחס לבריה"מ, לו היו מנסים לעשות זאת. כשקיבלו התנועות את הצבא האדום וחגגו את האחד במאי, הניפה "גורדוניה" ברומניה את הדגל האדום וחבריה נשאו סיסמאות ברוסית. דווקא השוה"צ ברומניה הם שחששו ביותר מהשלטון הקומוניסטי המתקרב והתפלאו, כאשר התברר להם, שאינם צריכים לרדת למחתרת, כבעבר.[11] דב ברגר עצמו לא עצם עיניו בפני חסרונותיהם של הרוסים,[12] הגם שאהדתו היתה נתונה להם.[13] גם כאשר החליט, מתוך שיקול ציוני, כי על התנועות הציוניות לקשור קשרים עם הקומוניסטים ולא עם הסוציאליסטים, הוא היה ער מאוד לצורך להיזהר מהמשטר המשתלט והולך ברומניה.[14]

החלטה זו לא נבעה מאמון יתר, שנתן בקומוניסטים. הוא הסתייג מהתלהבות יתר או מעוינות מאוחדת של הדמוקרטיה", משום שראה בכך הכרח קיום עבור התנועות,[15] אך הוא היה שותף לחששות, ששררו אז גם ב"דרור", כמו בכל התנועות, מחתירה קומוניסטית.[16] על אף שרבים מוותיקי "דרור" עברו לשורות הקומוניסטים, לא ראתה עצמה הנהגת הקבה"מ חופשית לארגן התגוננות חריפה כנגד זה, שכן הבעייה, שהעסיקה אותה, היתה קיומית: הזרמת העולים מהתנועה ברומניה, השארית הגדולה ביותר של יהודי אירופה, שלאחר השואה מנתה 430 אלף נפש, אל תוך משקיה הרעבים לכוח אדם ותוך כדי התחרות בהזרמה התנועתית מצד מפא"י בקבה"מ.[17] מזכירות הקבה"מ תבעה מדב ברגר,

שידאג לכך, שהעולים של "דרור הבונים" יחולקו למשקי הקבה"מ רק באמצעות מזכירות הקבה"מ.[18] נצ"ח מצידם לא התכוונו לקבל את מרותה של מזכירות הקבה"מ בחלוקת העלייה מתוך תנועה, שבה יש להם חלק. הם העבירו חברים שלהם לקיבוצים שלהם ללא רשות ממזכירות הקבה"מ.[19] כאשר הסתבר, שמזכירות הקבה"מ אינה נכונה להתפשר בעניין חלוקת העולים מהתנועה המשותפת, הגיעו מנהיגי נצ"ח למסקנה מוחלטת על פילוג התנועה ברומניה.[20] לנוכח חוסר הנכונות מצד אנשי נצ"ח לקבל את מרותה של מזכירות הקבה"מ בחלוקת העלייה נקט דב ברגר שיטה של מו"מ, כדי להגיע להסכם עימם, תוך נכונות לויתורים בשאלה קרדינלית זו.[21] משה קליגר מפעילי העליה של הקבה"מ מצד אחד ומנהיגי נצ"ח מצד שני היו נוקשים הרבה יותר מדב ברגר. ובסופו של דבר העדיפו הקיצוניים משני הצדדים לפלג את התנועה והיא התפלגה בראשית 1946. כמובן, כל צד האשים את משנהו בפילוג.[22]

לכאורה דומה היה, שהמחלוקת על איחוד התנועות ברומניה או על גיבושן המפלגתי כרזרבה בטוחה לחלקים הפוליטיים של הקבה"מ, ניטשה בין הגופים בארץ, ששורותיהם נידלדלו והיו צמאים לרזרבות, ולבין חברי התנועה בגולה. אלה נעלבו מהיחס אליהם כרזרבה חסרת תודעה עצמית. הירש זולטן, מנאמני "הבונים" ברומניה, נזף בחבריו מ"מעגן" על התנגדותם לאיחוד התנועות. הוא הטיח בהם, כי רק יהודי חסר מצפון, המנוכר לקורבנות השואה ולשרידיה, מסוגל לפלג את אחדות התנועה ברומניה. "אין כל הבדלים אידיאולוגיים בין "דרור" ל"הבונים", שיחייבו את הפרת האיחוד הקיים", קבע. הירש זולטן הפריך את ה"עלילות", שהופצו על דב ברגר כעל "מפלצת", הרוצה "לבלוע" ו"לחסל" את הבונים".[23] אך לא עלה בידו למנוע את הפילוג.

לאחר פילוג התנועה בהונגריה ועם ראשית הפילוג ברומניה בראשית 1946, כאשר התברר לזולטן, כי כוונות הפילוג הינן נחלתם של שני הצדדים, הטיח את תלונותיו כלפי מזכירות הקבה"מ בדברים, המבטאים את תמצית הטענה של השרידים מהשואה כלפי המחלוקות הנכפות עליהם מתוך הישוב:

> "איזה ערך יש לעיקרים הדמוקרטיים, שבשמם מדבר הקיבוץ [הקבה"מ], אם הופכים אותנו לכלי משחק פוליטיים ולעדר מחוסר הכרה".[24]

זולטן תבע, שמזכירות הקבה"מ תבהיר, האם הקבה"מ הוא עדיין תנועה כללית, או שהפך לתנועה קיבוצית מפלגתית. גם בין שליחי מפא"י היה חבר תל יוסף, אלחנן שמי, שרצה לשמור על אחדות התנועה והקבה"מ. הוא היה ער לעלבונם של חברי התנועה ברומניה, על אשר רואים בהם רק רזרבה אנושית ולא בעלי רצון משלהם.[25] אלחנן שמי העדיף את אחדות הקבה"מ על האינטרס המפלגתי, לכל הפחות ביחס לתנועה ברומניה.[26] אולם גם הוא נכנע לבסוף לנטיות הפילוג. הוא חדל להאמין להכרזותיה של מזכירות הקבה"מ כנגד פוליטיזציה של התנועה וצידד בפילוג תנועתי על פי ההשתייכות המפלגתית.[27] דב ברגר ואלחנן שמי לא יכלו למנוע את הפילוג ברומניה, ששני הצדדים, מפא"י ו"לאחדות העבודה", תרמו לביצועו.[28] דב ברגר חש, שבעיני חבריו ממזכירות הקבה"מ הוא חשוד יותר ויותר כ"בוגד", כמי שאינו יודע להחשיב

די הצורך את "המסגרת של הקבה"מ". הוא הביע בפני אלחנן שמי בגלוי אותם החששות, שלא הביע בפני הבריו למפלגה, שמא "יוציאו אותו מהקיבוץ".[29] הוא גמר את תפקידו בתנועה בחילוקי דעות עם מזכירות הקבה"מ, משום שלא הסכים לדרך של פילוג התנועה וגיבושה הקיבוצי־מפלגתי.[30]

לכאורה אין למצוא כל קשר בין הפילוג ברומניה והוויכוח על אחדות התנועה לבין הזיקה של התנועות המתפלגות לבריה"מ. הבונים־נצ"ח כתבו בסעיפי המצע שלהם ברומניה ש"התנועה מחנכת לסולידריות מעמדית ולמלחמתה המהפכנית של תנועת הפועלים הבינלאומית".[31] דב ברגר עצמו זעם על הגורמים במפא"י המשמיצים את בריה"מ.[32] אולם הרהורי הכפירה במרות של הקבה"מ על העלייה ובקולקטיביות הרעיונית המתגבשת בו השתלבו בחשש מפני הנטייה לעבר השוה"צ, שנסתמנה בקרב הנהגת הקבה"מ. דב ברגר חשש, שמא יראה השוה"צ עצמו כאוונגרד בכל מפלגה בה ישתתף וינסה לכפות עליה את השקפותיו, כולל יחסו לבריה"מ. הוא אף הזהיר את מזכירות הקבה"מ, שתבעה ממנו להפחית את אהדת היהודים ברומניה לתנועה.[33] התנגדותו להשמאלת התנועה היתה כרוכה הן בעיצוב היחס לבריה"מ, הן בתביעתו לליברליזציה של אספקת הצרכים לחבר, כדי להקטין את תלותו האישית ולהגדיל את חרותו הרוחנית.[34]

דב ברגר מהווה דוגמא לחבר, אשר על פי פועלו וכישוריו יכול היה להשתלב בהנהגת הקבה"מ, לולא היה עומד על דעותיו, שלא פעם חרגו מהשקפותיה של הנהגת הקבה"מ הן בעניינים קיבוציים, הן בעניינים פוליטיים ותנועתיים. הנסיונות העקשניים שלו להשאיר את התנועה ברומניה בכלליותה ולערוך תיקונים במבנה הקיבוץ חסמו את דרכו להיכלל בהנהגת הקבה"מ ובסופו של דבר — ואולי גם מטעמים אישיים — יצא מהקבה"מ בכלל. בעיני י' גלילי נחשב דבר ברגר ל"חלל הפילוג".[35] מה שאינו מוטל בספק הוא, שהפילוג בתנועה ברומניה היה תוצאה ישירה של הפילוג בתנועה הקיבוצית בארץ. ולמרות היחס האוהד הכללי שגילו — מאונס או מרצון — התנועות החלוציות ברומניה כלפי המשטר הקומוניסטי, עתיד היחס למשטר זה להיות סלע־מחלוקת ברומניה על פי הקווים של המחלוקת בארץ.

החרפת היריבות הפוליטית והאידיאולוגית בין התנועות לאחר הקמת מפ"ם

ערב הקמתה של מפ"ם התגלעה מחלוקת חריפה הן בין התנועות הפוליטיות העומדות להקים את המפלגה הזו לבין מפא"י, הן בתוך מפא"י עצמה ביחס ל"פאנים", שתי האוניות הגדולות, שיצאו מרומניה ועליהן כ־15 אלף איש. על פי הנהלת הסוכנות היהודית עוכבו האניות ברומניה עד לאחר קבלת ההחלטה על החלוקה באו"ם. אולם הן עוכבו גם לאחר החלטת החלוקה עקב לחץ בריטי ואמריקני. לבסוף יצאו האוניות מרומניה בהפירן את הוראת הנהלת הסוכנות ולאחר מכן התמסרו לבריטים והובלו לקפריסין. מפ"ם כולה ראתה בעיכוב האניות מדיניות פייסנית וכנועה כלפי המערב, שמפא"י אחראית לה ואילו בתוך מפא"י עצמה נתגלעה כאמור מחלוקת קשה. היתה זו דווקא מפ"ם, שהתריעה

שוב ושוב על הדחיפות בהעלאת יהודי הגוש המזרחי כל עוד אפשר להעלותם והזהירה, כי השערים של ארצות אלו עלולים להיסגר במהרה. כפי שהסברנו לעיל, חריפות מיוחדת נודעה למאבק ברומניה מפני העובדה, שבה נשאר המספר הגדול ביותר של יהודים לאחר השואה ועוד במרץ 1948 דיברו בא"י על 350 אלף יהודים, שצריך להוציא משם.[36]

התחרות בין התנועות לקומוניסטים היהודים לבשה לעתים אופי קשה, ושליח "דרור" שנכלא, חשד שהלשנה מצידם הביאה אותו לכלא.[37] במפא"י חששו ממגמות ההתיישרות עם הקומוניזם, שהתגבשו ברומניה מסוף 1947 עם הדחת המלך מיכאל והפיכת רומניה לרפובליקה עממית והתבטאו בהשתלטות גמורה של הקומוניסטים היהודים בראשותו של ברקו פלדמן על הוועד היהודי הדמוקרטי, שהוקם ביוני 1945 כמסגרת גג לכל האירגונים היהודיים. במפא"י צפו, כי מיפנה קומוניסטי מקביל במישור הציוני עלול להתגלם בהשתלטות השוה"צ ויתר החלקים במפ"ם, שקמה בינואר 1948, על כל ההסתדרות הציונית ברומניה, כולל התנועות החלוציות שלה.[38]

תחילה דומה היה, כי אזהרות מפ"ם כבר בסוף 1947, שיש למהר מאוד בעלייה מהגוש המזרחי, כיוון ששעריו עומדים להיסגר, מוגזמות. ביולי 1948 קיימה אנה פאוקר שיחה עם מרדכי נמיר, שבא לרומניה בענייני רכישת דלק. כתוצאה מהשיחה נחתם הסכם לעלייה מרומניה בהיתר של השלטונות. הנוסח המדוייק של ההסכם לא היה ברור לממשלת ישראל מסיבות טכניות, אך מכל מקום חלו די מהר שינויים לרעה. כביתר ארצות הגוש המזרחי, היה גם ברומניה כאילו מקובל, שהיא תמשיך זמן מה נוסף לאחר הקמת מדינת ישראל לקיים בתוכה את ההסתדרות הציונית ולהרשות שליטתו הגמורה של מוסד זה בעלייה ובכל מה שקשור באירגונה, כולל ההכשרות של החלוצים, תנועות הנוער, פעילות הקרנות הציוניות ועוד. אולם כבר בראשית ספטמבר 1948 העבירה ממשלת רומניה את הסמכות לטיפול בבקשות הגירה יהודיות לברית הקהילות היהודיות והוציאה אותו מסמכותה של ההסתדרות הציונית. בכך השתלטה על העלייה היבסקציה, שעמדה בראש הקהילות היהודיות במסגרת "הוועד הדמוקרטי היהודי". ההסתדרות הציונית ברומניה החרימה את ההרשמה לעלייה וכתוצאה מכך כמעט לא היו רשומים ציונים בין העולים.

גישתם של שליחי מפ"ם והתנועות שבתחום השפעתה היתה, כמו שציין זאת אחד משליחי הקבה"מ ברומניה, כי "דבר אלמנטרי" הוא התאמת המסגרת הציונית לנעשה ברומניה. הם תבעו עוד בטרם הופקעה העלייה מההסתדרות הציונית להקים הנהלה ציונית "פרוגרסיבית וחדשה", כלומר הנהלה בהשתתפות אנשי מפא"י ומפ"ם, שתפעל ביחד עם הוועד היהודי הדמוקרטי.

מבחינה אידיאולוגית לא ניכרה כל הסתייגות מהתהליך, שהוכתב מבחוץ על ידי הרומנים, של "ריאורגניזציה של מוסדות התנועה הציונית וכינונה על יסודות דמוקרטיים מתקדמים". מובן, שהמושג "פרוגרסיביים" כמו המונח "דמוקרטיים מתקדמים" היו זהים למונחים, שרווחו בגוש המזרחי לציון כוחות פרו־קומוניסטיים. אפשר, שהאינטרס של מפ"ם והנהגות הקבה"מ והקבה"א בתוכה להשתלט על התנועה הציונית ברומניה כמקור חשוב לכוח אדם סייע לשליחיה לסגל לעצמם את המונחים הקומוניסטיים, שממילא כבר התרגלו אליהם יותר

ויותר במפ"ם. אכן, אותה אידיאולוגיה, ששימשה במשך שנים במישור החינוכי, לפיה הקומוניזם הינו הדמוקרטיה האמיתית, שימשה עכשיו אמצעי הסתגלות מועיל לפוליטיקה של מפ"ם ברומניה. הבוז, שלמדו לרכוש ל"דמוקרטיה הפורמלית", איפשר כעת לראות בתכתיב הקומוניסטי להרכב ההסתדרות הציונית בניגוד ליחסי הכוחות, שהושגו בבחירות, תהליך של "דמוקרטיזציה". מאידך גיסא אפשר לטעון, שגישתם התכסיסית כלפי השגת העלייה ובמיוחד העלייה החלוצית היתה יותר ריאליסטית. הם התנגדו להחלטת ההסתדרות הציונית להחרים את ההרשמה לעלייה, כפי שהוסבר לעיל, ובעניין זה הסכים עימהם לגמרי שגריר ישראל בצ'כוסלובקיה, אהוד אבריאל. יתר על כן, הוא טען, שהצעד נבע מטעות בהבנת עצותיו. אף על פי כן היה מי שנבהל במפ"ם בארץ מהאפשרות, שאנשי מפ"ם ברומניה, ובמיוחד השומר הצעיר שם, ינקטו צעדים נגד ההחלטות של התנועה הציונית שם. מ' יערי שלח מברק לחבריו להימנע מכל צעד כזה והויכוח בתוך מפ"ם והשו"צ ברומניה הוכרע בינתיים, בספטמבר 1948, לטובת משמעת ציונית. גם בארץ הגיעו הקומוניסטים למסקנה, שמפ"ם נאמנה מדי לציונות על חשבון ההתקרבות למק"י והדיווחים המיידיים על כך לרומניה הפריעו למפ"ם לשמור על קשריה עם הייבסקציה הרומנית.[39]

אמנם המידה והאופן, בהם מותר לנצל את הקירבה לשלטונות הקומוניסטיים כדי לזכות בתוספת של כוח אדם לתנועה, היו נושא להתלבטויות קשות במפ"ם. לויטה שלל עקרונית את "הנסיון להשתלט על הרוב היהודי בעזרת כוחות חוץ" כקו אופי המציין את הייבסקציה. משה קליגר החרה החזיק אחריו. אולם קשה היה להחזיק בעקרונות ולהיות סולידריים עם מפא"י ברומניה, בעת שמפלגה זו עסקה בחיסול מעמדם של חברי מפ"ם במוסד לעלייה ב' ובהגנה, בכל רחבי אירופה בכלל ובענייני רומניה בפרט. וזאת לאחר שנישלה את אנשי מפ"ם וסירבה להעניק להם עמדות ניהול ושלטון במשרדי הבטחון והחוץ. א' ציזלינג, ששימש אותה עת כשר החקלאות מטעם מפ"ם והכיר היטב מנסיונו את חוסר שיתוף הפעולה של מפא"י עם מפ"ם, הציע "ניצול כל סיטואציה להגברת כוחנו". ואילו י' בן אהרון תבע להגיש אולטימטום למפא"י, המציב בפניה את האלטרנטיבה לשתף פעולה עם מפ"ם בכל השטחים, או שידיה של מפ"ם תהיינה חופשיות להשתלט על התנועה הציונית ברומניה בעזרת השלטונות שם.[40]

התנהגות מפ"ם ותנועות הנוער המתיחסות אליה ברומניה בסוף 1948

נוכח ההצעות הקומוניסטיות, עליהן עמדנו לעיל, להוציא את מפא"י מהוועד היהודי הדמוקרטי, אשר כלל שם את הקומוניסטים, מפא"י ומפ"ם ולהעביר אליו מההסתדרות הציונית את הסמכות על העלייה, עמדה מפ"ם בסירובה להוצאת מפא"י. אולם היא חלקה על מפא"י, שסירבה לכל ויתור ביחס להרכב ההסתדרות הציונית וסמכותה בעניין העלייה. מפ"ם טענה, כי אם לא ינהל השמאל הציוני, כולל מפא"י, את העלייה מרומניה, תשתלט עליה הייבסקציה ותתיר עלייה רק ליסודות האנטי ציוניים, הרצויים לה.[41] בעקבות דחיות מצד מפא"י הן

בהסכמה לשליחת חברים ממפ"ם בארץ לרומניה, הן בעיכוב השיחות על העלייה בדרג הדיפלומטי מחשש להראות פרו־סובייטיים מדי בעיני המערב,[42] חשו יותר ויותר חברים בהנהגת מפ"ם, הקבה"א והקבה"מ, כי ידיהם מותרות לפעולה נפרדת ברומניה, אבל היו שהתנגדו לכך וההוראות של המפלגה וגם של תנועת השומר הצעיר היו, שעל מפ"ם ברומניה לפעול במסגרת הכלל־ציונית.[43]

במצב זה של היחסים בין מפ"ם ומפא"י הונחתו המכות הסופיות על התנועה הציונית ברומניה ביוזמת הייבסקציה הרומנית ששלטה, כאמור, ב"וועד היהודי הדמוקרטי".[44] בראשית נובמבר 1948 עצרו את ל' איצקר, מנהל הקק"ל, וסגרו את משרדי קרן היסוד. כן נסגרו בתי הספר לעברית. במפא"י היו, שהציעו לשגר לרומניה שליח ממפ"ם, המכיר את שר האוצר הרומני ויכול לפעול לסיכול הגזרות, אולם ההנהלה הציונית דחתה זאת.[45] המכה הבאה של הקומוניסטים היהודים וממשלת רומניה היתה מכוונת אל תנועות הנוער, שהיו מאורגנות יחדיו ב"חזית המאוחדת של הנוער הדמוקרטי היהודי". עוד בקיץ 1948 נעשו פעולות נגד ההכשרות ומחנות הקיץ של התנועות החלוציות, הכלולות בחזית זו, אולם הדבר נפסק לאחר זמן מה. בראשית נובמבר הודיעו היהודים הקומוניסטים המשתייכים ל"חזית" הנוער הנ"ל לחבריהם ממפ"ם, כי חסל סדר הציונות בתוך ה"חזית". מכאן ואילך היא תקדיש את עצמה לבניין הרפובליקה הרומנית בלבד. בדיונים הקודמים עימם הם היו מוכנים להודות בהבדל העקרוני שבין תנועות מפ"ם המרקסיסטיות לבין התנועות האחרות, ה"רפורמיסטיות", שלא לדבר על הבורגניות. לא כן הפעם. הקומוניסטים סירבו להבחין בין התנועות של מפ"ם לתנועות האחרות.

אפשר שהיוזמה לחלוקת תנועות הנוער הציוניות ל"סוגים" על פי מידת נאמנותן למשטר באה מהקומוניסטים, אך ודאי הדבר שבשלב מסויים היו אלה השוה"צ, שהציעו מצידם לשלטונות לחלק את התנועות החלוציות ל־3 קטגוריות ולנהוג כלפיהן על פי האידיאולוגיות המדריכות אותן. התנועות המרכסיסטיות של מפ"ם, הסבירו, אינן זקוקות לחינוך מחדש ועל כן יישארו כמקודם. התנועות של מפא"י זקוקות לפיקוח בלבד ואילו ה"מזרחי" והנוער הציוני יקבלו חינוך מרקסיסטי מהקומוניסטים. לא ברור, אם הציעו עצמם השוה"צ ו"דרור" כמפקחים ומסבירים של האידיאולוגיה המרקסיסטית־לניניסטית, אם לאו. אף לא ודאי, אם הצטרפו למפלגה הקומוניסטית הרומנית, או נקטו צעדים ראשונים לכך. מה שברור הוא, שהפעילים במקום, לפחות אלה של השומר הצעיר, נקטו מדיניות מנוגדת לגמרי להוראות, ששלחו מפ"ם והקבה"א השומר הצעיר. מכל מקום הקומוניסטים, הנוער היהודי הדמוקרטי, תבעו, שגם מפא"י תיכלל בין תנועות הנוער המודרכות, שעליהן יש פיקוח מטעם הקומוניסטים ואילו מפא"י סירבה לכך בתוקף רב. תנועות הנוער של מפ"ם ובמיוחד השומר הצעיר ברומניה תבעו בתוקף מהארץ להסכים למעמד המיוחס של תנועותיה לעומת יתר התנועות החלוציות בטענה, שבעצם אין דורשים מהן כל התכחשות אידיאולוגית. להיפך, הם ראו בהצעת הייבסקציה הרומנית הודאה "בערך חינוכנו המרקסיסטי והציוני, עד כדי הסכמה להפוך אותו לדרך חינוך לכל התנועות הציוניות". הזדהותן עם המשטר הקומוניסטי היא מרכיב דומיננטי באידיאולוגיה שלהן ומדוע ייאסר עליהן לקטוף כעת את פרייה בצורת השתלטות מפ"ם על ההסתדרות הציונית ועל תנועות הנוער

בדיונים, שנערכו במוסדות מפ"ם בארץ, בלט הדבר, שהשוה"צ לא הציג עמדה מלוכדת ובודאי לא עמדה מלוכדת שמאלית מזו, שהציגה הנהגת הקבה"מ. י' ריפטין, אהרון כהן ומאיר יערי הדגישו, שיש להישאר ב"חזית" ולו יהיה זה עם הקומוניסטים בלבד, תוך סילוק מפא"י. אולם מ' תלמי וי' חזן התנגדו לכך. י' חזן אמר: "הם מציעים לנו, שאנחנו במשותף נחסל עכשיו את התנועה הציונית של א"י העובדת". י' בן אהרון לעומתו טען, כי אין הבדל במגמה בין מפא"י וכל יתר התנועות מחוץ למפ"ם. אלו כולן מעוניינות בעלייה בלבד. הן "אינן מעוניינות בקיום התנועות שם, כי החינוך שם יביא את הנוער אלינו".

י' בן אהרון ידע היטב את מצב התנועה במולדתו לשעבר, רומניה. בתנועת "דרור" של הקבה"מ עבד אותו זמן שליח צעיר אחד בלבד, שהיה אלמוני למדי וההנהגה לא סמכה עליו ביותר.[47] כחודשיים קודם המאורעות המסופרים כאן חדרו הקומוניסטים כה עמוק לתוך "דרור" ו"בורוכוביה", תנועת הנוער של פועלי ציון שמאל, — גם היא תנועה שחלוציה הגשימו במסגרת של הקבה"מ, — עד שהשליח, יצחק טסלר, נאלץ לערוך בתנועות טיהור מקיף. אולם השליח עצמו היה אוהד קומוניסטים מושבע. יומיים לפני הדיון בוועדה המדינית של מפ"ם, שבו טען בן אהרון את הטיעון החינוכי הנ"ל, נתקבל מכתב במזכירות הקבה"מ, המדווח על החלטותיה של "דרור" ברומניה. תנועה זו לא הסכימה להעמיד לוויכוח את זכות הקיום של הציונות, אולם העמידה בעדיפות ראשונה את שיתוף הפעולה של תנועות מפ"ם עם הקומוניסטים, שיתוף, העומד מעל לשותפות הציונית שלה עם יתר התנועות הציוניות לבד מהשוה"צ. "אנו רואים ב"החלוץ" רק אירגן אדמיניסטרטיבי, אשר לא יכול לקשור אותנו מבחינה פוליטית", הכריזו.

סביר להניח, שי' בן־אהרון הבין, כפי שהבינה התנועה שלו, "דרור", ברומניה, כי "בסופו של דבר יגמרו גם איתנו". אך ממש כפי ש"דרור" ברומניה סירבה יחד עם השומר הצעיר־לקיים דרישתה של "גורדוניה" ש"נמות יחד איתם", כן קבע י' בן־אהרון ש"חזית ציונית לא קיימת" ברומניה, כי הרשויות הקומוניסטיות ברומניה לא יתנו ליגליזציה למפא"י, ושעל כן צריכה מפ"ם להיפרד מהשותפות המכבידה.[48] והרי ללא ספק ראו עצמם חברי הקבה"מ והקבה"א במפ"ם בארץ, וכן רוב חברי "דרור" ברומניה, ציונים נאמנים. הם חשבו שעל ציונים לפעול פעולה ציונית תוך הסתגלות לתנאים. ואת הציונות שלהם ראו כידידת הגוש המזרחי. שליח הקבה"מ, יצחק טסלר, ביחד עם חבר.י "דרור" ברומניה, המודרכים על ידו, הזדהה עם המשטר וכך גם חברי השוה"צ. גם בתוך המהומות האנטי־ציוניות ברומניה תיאר י' טסלר בהתפעלות את חבלי לידתה של ה"דיקטטורה הפרולטרית". בשמחה תיאר את חיסולה "במחי יד" של הקתוליות ברומניה למרות אחיזתה החזקה ב־9 מיליונים בני אדם. אף חיסולה של הציונות התקבל אצלו בהבנה גמורה. הוא האשים במצבה העגום של הציונות ברומניה את ממשלת ישראל וההסתדרות הציונית העולמית. ואילו את מפ"ם הוכיח על מצבן של תנועות הנוער שלה ברומניה. ממש כמו חבריו מהשומר הצעיר סבר, שהמפלגה בארץ טעתה, כאשר סירבה להצעת השלטונות לנהל ביחד עם הקומוניסטים את העלייה ביולי־אוגוסט.

יצחק טסלר הסביר ללא כל הסתייגות את מנהגם של הקומוניסטים "להכין את השטח", לפני שהם מתקיפים את הקורבן המיועד. בעזרת הדוגמה של מאמרי השטנה האנטי־ציוניים, שפורסמו ברומניה המחיש, כיצד הם משפילים ומלכלכים את קורבנם. כל זאת הסביר מבלי להשמיע אפילו נימת ביקורת. ודומה, שהיה קרוב להצדיק זאת. את ביקורתו על היסוסי מפ"ם, על שלא מיהרה לשבור את החזית הציונית בזריזות הדרושה, ביטא במונחים של האידיאולוגיה הקומוניסטית: מפ"ם לא גילתה נחישות ועקיבות מרקסיסטית. היא, המפלגה המכריזה על שאיפתה לבנות גשר ל"עולם המחר", איננה נוקטת בכל יוזמה חלוצית כדי להתחיל לבנות את הגשר הזה הלכה למעשה. לימים הוצא יצחק טסלר ממשקו, בית אורן, כשנתגלה שהוא קומוניסט. אולם באותו זמן הביע השוה"צ ברומניה דעות דומות והפך בפרוש את הוראות תנועתו מהארץ בניסיון להשליט את מפ"ם הן על ההסתדרות הציונית והן על תנועות הנוער שלה כנציגת סוג הציונות המקובלת כביכול על המשטר הקומוניסטי, בהיותה מרקסיסטית.

מהר מאוד התברר ל"השומר הצעיר" ברומניה, שהקומוניסטים מסרבים להבחינו לטובה, כמו גם את "דרור", מיתר הציונים. בחודשים דצמבר 1948 וינואר 1949 כיוונו הרומנים ובמיוחד הייבסקציה את עיקר המחץ האידיאולוגי נגד אותו שמאל ציוני, שקודם פיתו אותו לבגוד בהסתדרות הציונית. "השומר הצעיר" עדיין ניסה להחליט ההלטות הרואות בחיוב את "איחוד הנוער", עליו החליטה המפלגה הקומוניסטית הרומנית. "אנו רואים בו צעד חשוב בדרך לליכוד כל הכוחות סביב תכנית הבניין הסוציאליסטית". "השומר הצעיר" השיב להתנכלות ולחיסול ב"אני מאמין" גדול על השילוב שבין הקומוניזם ברומניה לציונות ובהאשמת מפ"ם, שהעדיפה סולידריות עם הכוחות הריאקציוניים בציונות במקום לבנות גשר לעולם המחר.[49]

התנהגות מפא"י ותנועותיה ברומניה בעת החיסול

שר החוץ משה שרת לא התנגד לשלוח משלחת, הכוללת חבר מפ"ם, שהוצע על ידה, מרדכי אורן, בתנאי שהמשלחת תפעל בשם ההנהלה הציונית. הוא התנגד בתוקף להצעת מפ"ם, שהשמאל הציוני יסכים לחיסול הימין הציוני:

"אנשי מפ"ם סבורים, שאין ברירה אלא להציע, ששתי המפלגות של א"י העובדת תוכרנה רשמית כמהוות את ההסתדרות הציונית ותקבלנה אפשרות לנהל את פעולתן בלי הפרעה. גירסה אחרת של מפ"ם — במקרה שנסתם הגולל על הסתדרות ציונית כוללת... היא, ששתי המפלגות האלה תורשינה להמשיך קיומן ופעולתן כל אחת לחוד... בשני המקרים יתחייבו שני האירגונים כלפי פנים לא להפלות לרעה בעלייה איש מהמפלגות הציוניות האחרות. אנשי מפ"ם מוסיפים ואומרים, כי בתחילה צריך להיעשות כמובן הנסיון להשיג אישור רשמי ואפשרות מעשית להמשך פעילותה של ההסתדרות הציונית בכללותה... אלא שלפי הערכתם — ולדבריהם זוהי הערכת אנשי מפא"י גם בבוקרשט — אין לה כל תקווה, ורק צמצום

התביעה בתחום שתי המפלגות השמאליות עשוי להציל משהו מן המפולת הכללית. הבעתי חששותי וספקותי ביחס לדרך הזאת. אמרתי, שאמנם אין חלקי עם הגורסים הכול או לא כלום, ייהרג ובל יעבור, יקוב הדין את ההר וכיוצא באלה. הגירסה המקובלת עלי יותר היא "עת לעשות הפרו תורתך". במה דברים אמורים? אם נשקף להצלה סיכוי של ממש. החשש שלי הוא, שאין נשקף סיכוי כזה [ו] אנו עלולים להקריב עיקרון יקר של שוויון וסולידריות בין כל חלקי התנועה הציונית מבלי לזכות בשום תוצאה חיובית למעשה. אם יראה הצד שכנגד, שהתחלנו מידרדרים במדרון המשופע של ויתורים וסתגלנות, לא יראה כל טעם לעצמו להתפשר, אלא יעמוד על שלו וימתין, עד שנידרדר עד תחתית המדרון. בדרך ההידרדרות תיפסל מפא"י והמשא ומתן יימשך עם מפ"ם בלבד. כשלב נוסף יוצג למפ"ם האולטימטום — או תכריז על עצמה כמפלגה קומוניסטית במסגרת הקומינ־פורם... או יהא חלקה עם כל שאר הנפסלים. הוספתי בגלוי, כי איני יודע מה תהיה אז תשובת מפ"ם, באשר לא ברור לי, אנה מועדות פניה לגבי הקומוניזם הרשמי. עם זאת הוספתי, שאילו הייתי בעצמי במקום המעשה ולו נוכחתי, כי באמת כלו כל הקיצין על התנועה הציונית בכללותה והדרך היחידה להציל משהו ולדחות את קץ החיסול הגמור היא להציע את ההסדר הדו־מפלגתי בצורה זו או אחרת, קרוב לודאי, שהייתי הולך בדרך הזאת בלית ברירה. אבל לא לי להחליט בעניין זה. על כך צריכה להחליט בראש ובראשונה מפא"י ויש להביא את הדבר לפני ההנהלה הציונית.

שרת, שלא היה בארץ אותה עת, ביקש דיון דחוף במפא"י ושם הוכרע כנגד כל הסכמה לחיסול חלקי. לגבי משלחת משותפת של מפא"י ומפ"ם, שלה הסכים אהוד אבריאל, שגריר ישראל בצ'כוסלובקיה וגם בסייגים שפורטו לעיל על ידי משה שרת, הסכימה מפא"י, שבתוספת אדם שלישי תייצג משלחת זו את ההסתדרות הציונית. אמנם הממשלה הרומנית סירבה לקבל משלחת ציונית והעניין ירד סופית בראשית 1949 מעל הפרק.[50]

אכן חברי מפא"י בשטח הרומני היססו. ממש כפי שהציעו תנועות הנוער של מפ"ם ברומניה למפא"י להסכים להשתלטותה של מפ"ם על הנוער, הציעו תנועות הנוער של מפא"י לתנועות הנוער של הימין, שתסכמנה להשתלטות המשותפת של תנועות א"י העובדת במידה שהדבר יוסכם על ידי הרומנים.[51] וכמפלגה הציעה זאת מפא"י למפלגות הימין בהסתדרות הציונית ברומניה. מפא"י היתה שותפה למו"מ על קיום ציוני חלקי ברומניה, קיום של "חזית הנוער" בתחום הנוער ושל הסתדרות ציונית בתחום האירגוני פוליטי, כאשר כל אלה ינוהלו על ידי מפלגות הפועלים הציוניות. היו אף חברים בהנהגת מפא"י שטענו, כי דרישות מפ"ם לשינוי בהסתדרות הציונית ברומניה תוך הסתגלות לרצון השלטונות וכן תביעתה של מפ"ם לעלייה מהירה מרומניה היו מוצדקות. אבל מפא"י, שהסתגלה בשלב מסויים לכך, שהיא עצמה תייצג את מפלגות הימין ותנועות הנוער של הימין בעוד שהן תאלצנה להתחסל, לא הסתגלה לדרישה, שמפ"ם ותנועות הנוער שלה הן שתייצגנה את מפא"י ותנועות הנוער שלה כלפי השלטונות ותפקח על פעולתן.[52] ואילו כאשר אחד מראשי תנועות

הנוער של מפא"י המליץ, שכל תנועה תנסה להתקיים בנפרד ולא במסגרת הציונית הכוללת של "החלוץ", הוא גונה על ידי חבריו, כמי שלומד ממפ"ם.[53]

חברי מפא"י ניסו לשדל את חברי מפ"ם להמשיך לקיים את האחדות ב"החלוץ" והבהירו לאחרונים, שגם המפאיניקים יכולים לחנך ברוח "מרקסיסטית-לניניסטית". חברי מפ"ם כינו את חברי מפא"י "בוגדי הציונות", משום שכאינטרסנטים של קיומן ומעמדן של תנועות הנוער של מפא"י הם שוללים ממפ"ם את מה שרק היא יכולה, לכאורה, להשיג בתנאים הנתונים. אין צורך לומר, שבעיני חברי מפא"י היו חברי מפ"ם הבוגדים בציונות.[54]

כשחוסלו תנועות הנוער הציוניות ברומניה לא נפקד מקומם של השליחים מא"י, ראשי תנועות הנוער הקשורות במפ"ם, בין אסירי ציון.[55] אבל גם לאחר תחילת הנגישות, שבישרה את הקץ, היה הבדל יסודי בין התנהגות מפא"י ומפ"ם. בעוד הראשונה מתפרקת לאחר שהרומנים מודיעים על הפסקת הפעילות הציונית ברומניה, הרי מפ"ם, שלא היתה קיימת כמפלגה אחידה ברומניה אלא באמצעות האירגונים הקשורים בה, לא התפרקה. ראשי "גורדוניה" ברומניה ביקרו את הצייתנות, בה התפרקה מפלגתם. מ' אורן, ששהה אז כשליח ההסתדרות הציונית והקונגרס היהודי העולמי ברומניה, טען, שהתפרקות מפא"י באה לא בגלל הרומנים, שאיתם שוחח. הם אמרו לו, שהם אינם יכולים לסייע, אם האירגונים הציוניים עצמם מחליטים להתפרק. מרדכי אורן הביע דעתו, שתנועות הימין בהסתדרות הציונית, כולל מפא"י, התפרקו, משום שהבינו בעצמן שאין להן זכות קיום ברומניה "ובכך אישרו את ההאשמות כלפיהן". מ' אורן טען, כי הרומנים, איתם דיבר, הבטיחו לו, כי אירגוני השמאל, שנשארו, יקבלו מהם סיוע, למען ימשיכו להתקיים ולפעול.[56]

עם כל הדמיון בנכונות להיות גמישים עד כדי חיסול חלקי של התנועה הציונית והשארת מסגרת שמאלית, שתייצג אותה ולמרות גילויי גמישות אידיאו-לוגיות מצד תנועות הנוער של מפא"י לנסות כוחן ב"מרקסיזם לניניזם", היה הבדל יסודי בין התנהגות מפ"ם ומפא"י. תוך כדי החיסול של הציונות ברומניה ביטאו חלקים חשובים של הנהגת מפ"ם בארץ את המחשבה, שחיסול הציונות ברומניה נבע ממדיניות פרו מערבית של מפא"י. במפ"ם הציעו חברים מההנהגה, ביניהם גם חברים של אחדות העבודה, אוריינטציה ברורה על המזרח. היו חברים, שתבעו הקמת "חזית" מאוחדת עם הקומוניסטים בארץ כדרך להכשרת התנועה בארצות הדמוקרטיה העממית.[57] מבחינה פוליטית השתדלה אז מפא"י לשמור על אי-הזדהות. בנובמבר 1948 עדיין שיעשע שרת את נפשו בתקווה, ששיחת הבהרה "טוטלית" עם משרד החוץ הסובייטי תאפשר המשך היחסים התקינים ואולי גם פעילות מסויימת של תנועות הנוער למען עלייה מהדמוקרטיות העממיות ובדצמבר ניסה לקיים ברור מקיף עם וישינסקי, שבו שטח את בעיותיה ובקשותיה של ישראל בקשר לגוש המזרחי בכללו. השיחה היתה ידידותית ביותר.[58] באותה עת הוא הסביר לשר החוץ האמריקני את ההכרח המאלץ את ישראל לקיים יחס ידידותי כלפי הגוש המזרחי.[59] מפא"י התאמצה להפיס את דעת הסובייטים ולטעון, שההתקפות על בריה"מ בעיתונות הישראלית נערכות אך מטעם האופוזיציה הימנית והשתדלה להסביר לציר הסובייטי את ההבדל בין ההתקפות הנשמעות בבריה"מ על הציונות לבין התקפותיהם של חוגים אופוזיציוניים בישראל

על בריה"מ. אמנם יש לציין, שמחלקת מזרח אירופה במשרד החוץ הישראלי וכן השגריר בפראג, אהוד אבריאל, הפגיעו במרס 1949 בשרת לשווא לוותר על ביקור בארה"ב, במיוחד בעת שהנשיא וייצמן מבקר שם ובמקום זאת לנסוע לביקור במוסקבה.[60] מאידך גיסא יש לציין, כי גם בעת המהומות האלימות כנגד האירגונים הציוניים ברומניה קיבל הציר הישראלי ר' רובין הוראות מחמירות שלא להתערב, שכן פעולת האירגונים הציוניים ברומניה היא עניינה הפנימי של מדינה זו.[61]

אין בכוונתנו לומר, שלמדיניותה של ישראל באותה עת, כמו קבלת המילווה האמריקני ויציאת מפ"ם מהממשלה, לא היתה השפעה כלשהי על שינוי הקו של בריה"מ ביחס אליה. אך ברור, שהמיפנה הסובייטי כלפי מדינת ישראל חורג ממסגרת מאמר זה.[62] ברומניה על כל פנים חוסלה הציונות בעוד מפ"ם שותפת לממשלה, בעוד הנשק הצ'כי ממלא תפקיד מכריע במלחמת העצמאות. ברומניה לא גילתה מפא"י כלפי השלטונות יחס עויין או בלתי גמיש. ההבדל בין שתי המפלגות ביחס לרומניה היה נעוץ בתקוותיה של מפ"ם, שהזדהותה עם הגוש המזרחי תקנה לה כושר הישרדות גבוה יותר מתנועות ציוניות אחרות, למרות שציוניותה איננה נופלת מזו שלהן.

בת הרב

לאחר חיסולה של ההסתדרות הציונית על כל שלוחותיה ברומניה ניסתה ישראל לפעול, ברומניה כבארצות אחרות של הגוש המזרחי, למען העלייה ולמען שיחרור אסירי ציון. היתרון החשוב של העדפת העלייה החלוצית הציונית נגמר. הצירות ברומניה ניסתה למנוע כל אמתלה מהשלטונות להציג את המאבק לעלייה כפעולה עויינת למשטר.[63] ישראל היתה מוכנה לקיים אפילו יחסי מסחר עם רומניה, שלא היו כדאיים מבחינה כלכלית, ובלבד לשמור על הקשרים, שיאפשרו אולי עלייה ויהא אפילו של קשישים יהודים ולא של עלייה חלוצית מארץ זו.[64]

המו"מ העיקרי בין ממשלת ישראל לבין רומניה נעשה באמצעות שרת החוץ היהודיה, אנה פאוקר. היא הסבירה לציר הישראלי, ראובן רובין, את קשיי הממשלה הרומנית, שמעבירה את רומניה למשטר קומוניסטי מלא. קשיים אלה מתגברים, ככל שהממשלה תתיר ליהודים ללחוץ עליה בעניין העלייה. שהרי העם הרומני ממילא מכנה את ממשלתו "ממשלה יהודית". היא סיפרה לראובן, שכבר כמעט השיגה את שחרור השליחים אזרחי ישראל, כלומר ראשי תנועות הנוער, מבית הסוהר והנה נמנע הדבר בגלל ההפגנות, שערכו היהודים ליד הצירות הישראלית בבקשה לעלות לארץ.[65] הרומנים טענו, שהצירות מארגנת את ההפגנות, בעוד שהצירות עשתה ככל יכולתה להשקיטן.

היה ברור, שהמשך העלייה מרומניה תלוי במידה רבה בהימנעות ישראל מכל מעשה פרובוקציה. למשרד החוץ הישראלי, ויתכן שגם לכל ממשלת ישראל, היה ידוע, שבתוך רומניה נאבקות מגמות שונות בעניין היחס לישראל ובעניין העלייה. שרת החוץ, היהודיה אנה פאוקר, היא שהבטיחה לראשונה לגמיר את העלאת 5000 החלוצים מרומניה וכן עליית יהודים רבים. לאחר שהבטיחה זאת, סיכל את עצתה הוועד היהודי הדמוקרטי, כלומר הייבסקציה הרומנית.

והנה בעוד המאבק על העלייה מרומניה נמשך, נפלה פצצה. בן גוריון נאם באוקטובר 1949 נאום בו התגרה באנה פאוקר, "בת הרב" המתנכרת לעמה. בחוגי משרד החוץ התלוננו, שהנאום גרם נזק רב מאוד. במקום לתבוע ולדרוש צריכים הדיפלומטים הישראליים להתנצל. כך אמנם עשה הציר הישראלי ברומניה, שנפגש אישית עם אנה פאוקר להשיב על איגרת המחאה, שהגישה הממשלה הרומנית על נאומו של ראש הממשלה הישראלי.

אנה פאוקר אמרה בשיחה, שהיא לא תשתמש בעלבונה האישי להכשלת העלייה מרומניה. ואמנם העלייה המשיכה לזרום בדצמבר 1949 — אך ללא הציונים.[66] אותה שעה התנהל חיסול הארגונים הציוניים בפולין. שוב ניטש הויכוח במפ"ם, האם להתחסל מרצון, כפי שעשו יתר המפלגות והאירגונים הציוניים, או לחכות, שהפולנים ייאלצו לחסל בעצמם את האירגונים הפוליטיים והתנועתיים הקשורים במפלגה. יעקב חזן הצטרף בדעתו אל טבנקין וחבריו מהקבה"מ, שאין מפ"ם צריכה להתחסל מרצון, כי התנהגות כזו כמוה כ"צידוק הדין" על הציונות ואילו מאיר יערי ויתר חברי השוה"צ בוועדה המדינית של מפ"ם תבעו התחסלות מרצון. הפעם לא השלתה עצמה מפ"ם לחשוב, שהזדהותה עם הגוש המזרחי תעמוד לה ותאפשר המשך פעילותה הציונית בפולין.[67]

סיכום

הזדהות מרחיקת לכת הזדהתה מפ"ם ותנועות הנוער שלה עם "עולם המחר", כלומר, עם הגוש המזרחי. דבר זה בולט בהתנהגותם של חבריה ובדיונים וההכרעות של מוסדותיה הפוליטיים והמוסדות התנועתיים של תנועות הנוער הקשורות בה. הזדהות זו לא מנעה את ההערכה, שהובעה כבר ב־1947 על ידי חברי הנהגת מפ"ם, כי יש למהר ולהעלות את יהודי הגוש המזרחי, כיוון שבמוקדם או במאוחר תחוסל הציונות על כל אירגוניה בעולם זה. ובכל זאת סברה מפ"ם, שהקומוניסטים עשויים להפלות את חבריה לטובה ולאפשר להם, ידידי המשטר, את המשך הפעילות התנועתית־ציונית, גם לאחר שפעולתם של יתר הציונים הופסקה וכמה ממנהיגיהם נאסרו.

בהתנהגות חבריה של מפ"ם בעת חיסול הציונות ברומניה ניכרה לעתים הזדהות אידיאולוגית יותר גדולה עם ממשלת רומניה הקומוניסטית מאשר עם ההסתדרות הציונית, אשר כללה מפלגות, תנועות ואישים, שנחשבו בעיניהם ריאקציוניים. ליסודות כאלה לא ראה חלק מחברי מפ"ם צורך להיות לויאליים. היו בין חברי השומר הצעיר המרכזיים ביותר ברומניה אנשים, שסברו, כי ראש הוועד היהודי הדמוקרטי צודק בתוכחותיו כלפיהם. הרי הוועד היהודי הדמוקרטי, כלומר הייבסקציה, הציע למפ"ם שותפות כנגד הימין הציוני, הן בחינוך הנוער, הן באירגון העלייה ולמעלה מכך: הוועד היהודי הדמוקרטי הציע למעשה למפ"ם להשתלט על ההסתדרות הציונית בארץ האירופית, בעלת הפוטנציאל הגדול ביותר של העלייה לישראל. והנה מפ"ם איכזבה. היא לא מילאה את תפקידה כמפלגה מהפכנית.[68] השומר הצעיר ברומניה המשיך לתבוע מהמפלגה בארץ להפוך למפלגה פרו קומוניסטית מובהקת, להקים "חזית מאוחדת"

עם מק"י, לגנות את טיטו גינוי חריף כבוגד בקומוניזם ולהחריף את ההתנגדות האופוזיציונית לממשלת ישראל.[69]

מאידך גיסא נראה, שלא כל מנהיגי מפא"י יצאו מעורם, כדי לטפח את הקשרים המדיניים הטובים עם הגוש המזרחי, שבלעדיהם היה קשה להבטיח את העלייה משם. הצירויות במדינות הגוש המזרחי איחרו להיפתח. היחסים הכלכליים, בהם הביעו ארצות אלה עניין, בוששו מלהתגשם. חברי מפ"ם הידידותיים יותר כלפי הגוש המזרחי קופחו מאוד בהרכב הנציגות לגוש המזרחי. ומעל לכל — מדיניות האי־הזדהות, עליה הכריזה ישראל, נעזבה בהדרגה בתקופה בה אנו עוסקים ונעזבה לחלוטין לאחר תקופה זו.[70] התגרותו של בן גוריון ב"בת הרב" היתה איפוא בבחינת סמן ימני בהתוויית דרך מדינית.

הערות

1. לעניין ה"הלשנה" על מפא"י מצד מפ"ם ראה בן גוריון, יומן המלחמה, ת"א 1984, עמ' 134. לתיאור כולל של התהליך ראה מ' נמיר, שליחות במוסקבה, ירח דבש ושנות זעם, ת"א 1971. וכן
Y. Ro'i, Soviet Decision Making in Practice, The USSR and Israel 1947—1954.
2. בסוף 1948 התחרתה מפ"ם במק"י בסיוע לכורים הקומוניסטים, ששבתו בצרפת. חברים בוועדה המדינית שלה הציעו שוב ושוב "חזית" עם מק"י. במפ"ם ידעו גם על הצעות לקניית נשק מהגוש המזרחי, שנדחו בעקיפין ע"י ממשלת ישראל. בריה"מ תמכה אז בהמשך כיבוש הארץ ע"י צה"ל. Ro'i, ibid, pp. 145, 155. וכן ראה י' ישי, סיעתיות בתנועת העבודה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1976, עמ' 102—104. לחיסול הציונות ברומניה הקבילו ידיעות על עליית כוחה של מפ"ם בדמוקרטיות העממיות. בנעילת הוועידה של מפ"ם בפולין ישבו בנשיאות הנשיא ביירוט, ראש הממשלה צירנקביץ והשר מינץ, דבר 22.12.48. לעניין זה ראה גם פרוטוקול מישיבת מזכירות הקבה"א השוה"צ 16.4.50, ארכיון הקבה"א 5.5(1) להלן אהקבה"א). באותו יום שבו הודיע "דבר" על ועידת מפ"ם, הודיע הארץ על החלטת ההסתדרות הציונית ברומניה להתפרק ועל החלטת ממשלת פולין לסגור את המשרד הא"י. ממש באותו הזמן, שנערכו התקפות הייבסקציה על מועדוני הציונים ברומניה, התפרסמו מאמריו של י' מאיוס בכותרת "הידידים שלא יכזיבו" בעל המשמר 19.12.48־17.
3. י' מאיוס בוועדה המדינית של מפ"ם 18.11.48, אהקבה"א 66/90/(6). השווה א' כהן במזכירות הקבה"א 5.10.47, שם וישיבות ועדת חו"ל של הקבה"מ מתאריכים 22.1.48, 29.2.48, 4.5.48, 2.6.48, ארכיון הקבה"מ (להלן אק"מ) 2/חו"ל/1/(4).
4. נסיונם של חברי השוה"צ בין לוחמי הגיטאות והפרטיזנים בהנהגתו של אבא קובנר להוציא את השוה"צ מבדידותו והפקודה, ששלח להם יערי להפסיק זאת, מתוארת (עורך) י' לגבי רומניה בדו"ח של הצנחן בן אפרים למזכירות הקבה"א קריב, דב, מאי 1948, שם. הררי (ברגר), ת"א 1957, עמ' 133, 322, 153, 148.
5. התנועות אוחדו ביולי 1944, לאחדות העבודה (שבועון המפלגה לאחדות העבודה, שפרשה ממפא"י באותו זמן, 14.7.45. לעניין "החלוץ" מכתבו של שליח השוה"צ, הצנחן יצחק בן אפרים להנהגת השוה"צ 23.9.44, הארכיון הציוני המרכזי, (להלן אצ"מ) s25־10117. מכתב דב ברגר למזכירות הקבה"מ 23.8.44, שם. דב ברגר ומשה אוורבוך [אגמי] לוועד הפועל של הקבה"א 10.4.45, אהקבה"א ה' — 40.2 (1־ד').
6. מ' קליגר לזיגי דניאל. 4.11.45, ארכיון לוחמי הגיטאות, (להלן אלוחה"ג).

7. צ' רוזנשטיין, "על אחדות התנועה החלוצית", דבר 9.1.45. אך היו בעיות עם בני עקיבא, מכתב הקיבוץ הדתי למזכירות הקבה"מ 13.12.44, אלוחה"ג.
8. דב ברגר למזכירות הקבה"מ 13.10.44, 1. שם. העובדות על המעילה היו ידועות, אבל צבי בסיי נחשב ל"עמוד תווך" בתנועת "דרור", מ' קליגר לחברים 3.7.47. שם.
9. ועדת חו"ל לדב ברגר 4.10.44, שם. הביטויים המשמיצים על מפא"י מעידים על אמון מלא בדב ברגר.
10. הנהגת נצ"ח, אפיקים, להנהגת "הבונים" ברומניה 26.12.43. אופיר ליזרעאלי 10.10.44, אק"מ/2/חו"ל/נצ"ח. דב ברגר לווניה [הדרי], יוליק [י' ברגינסקי], משה [קליגר] טבנקין, אידלסון [י' בר יהודה] מבוקרשט 23.8.44, שם. קריב, שם, עמ' 205. דן מרטון להנהגה העליונה של גורדוניה המכבי הצעיר 30.8.44, אהקבה"א ה' 40.2 (1־ב').
11. קריב, שם, עמ' 199. מכתבי יצחק בן אפרים למזכירות הקבה"א 5.11.44, 5.1.45, אצ"מ, שם. וכן חבר נוסף של השוה"צ בשם "בני" להנהגה העליונה 5.11.44, אהקבה"א, שם.
12. קריב, שם, עמ' 208. אבל השווה ע' אטינגר, צניחה עיוורת, ת"א 1986, עמ' 129.
13. דב ברגר לצבי יחיאלי 2.6.45, אלוחה"ג. קריב, שם, עמ' 246. יצחק בן אפרים למזכירות הקבה"א 5.1.45, שם.
14. קריב, שם, עמ' 212. דב ברגר התרשם מהדה־נאציפיקציה, עליה הכריזו הקומוניסטים, אך לימים ראה בה לא מעט תרמית, שם, עמ' 265. תחילה שקל בקשת העברה למוסקבה, במכתבו למזכירות הקבה"מ, שם. הגעתם של יהודים מבריה"מ לרומניה תרמה לשינוי דעתו על המשטר, ז'ן אנצל, יהדות רומניה 1944—1947, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשל"ט, עמ' 230. על הדה־נאציפיקציה השווה י' טרכטנברג [שייקה דן] להנהלת הסוכנות ולוועד הפועל של ההסתדרות, ללא תאריך, אצ"מ, 10116־s25.
15. בתחילת פעולתו ברומניה חשש מגישתה של "גורדוניה" כלפי בריה"מ, מכתבו למ' קליגר וי' ברגינסקי 7.5.44. על היחסים המסובכים של השוה"צ עם בריה"מ ברומניה השווה מ' יערי, בדרך ארוכה, מרחביה 1947, עמ' 302—303 לי' בן אפרים במכתביו למזכירות הקבה"א שם, וכן לדברי י' בן אפרים בדו"ח משליחותו ברומניה ב־4.6.44—18.4.48 בוועד הפועל של הקבה"א 24.7.48, אהקבה"א 5.10.5. וכן עדות ד' ברגר על העדר הדגל האדום מקיני השוה"צ ברומניה לפני הכיבוש הסובייטי, קריב, שם, עמ' 154. דב ברגר עצמו חשב על ההכרח להתקשר עם הקומוניסטים. מכתבו למזכירות הקבה"מ 13.10.44, אצ"מ, שם. והשווה שליח השוה"צ ברומניה, אליעזר מבוקרשט להנהגה הראשית 17.10.44, אהקבה"א, שם.
16. "דרור", רומניה אל מזכירות הקבה"מ 22.10.44, אלוחה"ג/רומניה. פגישת המחלקה האי"ת של נצ"ח 15.10.44, אק"מ/2 ח"ול/נצ"ח/6. שונה היה יחסו של השוה"צ, שרגיל היה לראות עצמו כגשר, שעליו עוברים צעירים יהודים מהקומוניזם לציונות, ראה אליעזר מהשוה"צ, בוקרשט להנהגה העליונה 16.11.44, אהקבה"א, שם.
17. ר' ואגו, "יהודים במשטר הקומוניסטי ברומניה", בתוך: יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה, שדה בוקר 1987, עמ' 135. "דרור" רומניה למזכירות הקבה"מ, שם. תיאור מפורט על המאבק החמור, שנערך על הרזרבות האנושיות לקבה"מ, ראה בעבודת הדוקטור של י' אסף על הפילוג בקבה"מ, שהוגשה ב־1988 לאוניברסיטת ת"א.
18. ועדת חו"ל של הקבה"מ לד' ברגר 8.11.44, שם. לשכת הקשר הרומנית בבית אורן לחברים 8.11.44, אלוחה"ג.
19. ש' דוברומיל לד' ברגר 2811.44, שם.
20. מ' קליגר לד' ברגר 10.2.45, שם.
21. שליחי נצ"ח מבוקרשט 2.9.45, 27.11.45, אק"מ/ח"ול/נצ"ח, רומניה והונגריה.
22. שליחי נצ"ח מרומניה והונגריה להנהגה הראשית בארץ 16.10.44, 7.1.46, 15.1.46, 2.2.46, 7.2.46, 13.2.46, 27.2.46. שיחות במחלקת נצ"ח 15.10.44, 11.11.44, שם.

וכן ראה שם מכתב א' אופיר לשליחים 18.3.45, שם. י' גלר לנצ"ח 26.11.44, שם. נצ"ח ניצלו את הניגוד התרבותי בין יהודי רומניה ליהודי טרנסילבניה, שסופחה אליה, כדי לקדם את תנועתם בעיקר בקרב האחרונים. נצ"ח הבונים להנהגה העליונה, בוקרשט, 1.12.44 וכן נצ"ח, אפיקים, לשליחים 21.1.45, שם.

23. הירש זולטן למעגן, 23.9.45 וראה גם מכתבי שליחי גורדוניה להנהגה העליונה 12.3.46, 18.3.46, ארכיון חבר הקבוצות 8/6.

24. הירש זולטן למזכירות הקבה"מ 2.2.46, אלוחה"ג.

25. אלחנן למזכירות הקבה"מ 1.2.46, אלוחה"ג. חוסר האימון בין ציוני רומניה לשליחי הישוב היה תופעה נפוצה. ראה ז'ן אנצל, שם, עמ' 260.

26. ב"גורדוניה" חשדו לפחות עד 1948 בחברי מפא"י בקבה"מ, שנאמנותם לתנועתם קודמת לנאמנותם למפלגתם, ובוודאי לנאמנותם לתנועה השניה של המפלגה, ל"גורדוניה". "גורדוניה" רומניה להנהגה העליונה 16.3.46—1, וכן 19.3.46 ו־31.8.47, ארכיון חבר הקבוצות 8/6. ביולטין של התנועה מ־10.11.47, שם, 37/4. וכן שליח "גורדוניה" ממינכן להנהגה העליונה 28.12.48, שם, 20/7. השווה שליח נצ"ח להנהגה באפיקים 19.6.46. אלחנן שמי למזכירות הקבה"מ 1.2.46, אלוחה"ג. א' שמי למרכז מפא"י 26.3.46, ארכיון חבר הקבוצות, שם.

27. א' שמי ללשכת "דרור־החלוץ הצעיר" שליד מפא"י 21.1.46, אלוחה"ג. פימה, שליח הקבה"מ מבית אורן, לוועדת החלוץ במזכירות הקבה"מ 16.7.46. עוד מסר, שא' שמי מתנגד לפילוג, אך במכתב נוסף מ־20.9.46 הוא דיווח שא' שמי תומך בפילוג.

28. בוועדת חו"ל במזכירות הקבה"מ, ועדה, אליה הוכנס י' עברי מיגור, חבר מפא"י, איזנו את החשבון עם מפא"י ע"י גינוי א' שמי כמפלג התנועה ברומניה והעבירוהו מתפקידו כגזבר התנועה שם. פרוטוקול ישיבת הוועדה 19.3.47, אק"מ/2 חו"ל/4/1. מכתב הוועדה לשמי מ־21.5.47, שם. א' רייס במרכז מפא"י 29.4.46, ב"ב 23/46. ניבים, בית אורן 31.1.47, ארכיון בית אורן.

29. אלחנן ללשכת "דרור־החלוץ הצעיר" שע"י מרכז מפא"י 7.1.46.

30. צבי ויינשטיין למשה קליגר 18.2.46 ופימה לוועדת החלוץ 20.9.46, 2.4.46, אלוחה"ג.

31. אחד משליחי נצ"ח להנהגה העליונה ברומניה 25.3.47, שם. אפשר שבכך ניסתה לסתור את ההלשנה על תנועתה כ"פשיסטית" ו"ריאקציונית", מכתב להנהגה העליונה 7.2.46.

32. ד. ב. [דב ברגר] "כיצד לכתוב על רוסיה הסובייטית", ותשובתו של הרצל ברגר, בטרם, מאי 1946 וראה גם בטרם, יוני 1946 וכן א' אביתמר [א' ארסס], "המותר לכתוב כך על רוסיה הסובייטית ?" לאחדות העבודה, 2.6.46, וכן ד' ברגר למ' קליגר 21.3.45, אלוחה"ג.

33. קריב, שם, עמ' 268—269.

34. ד' ברגר, "לחיסולה של כפילות", צרור מכתבים, כרך י"א, תש"ז, עין חרוד, תש"ח, עמ' 517—519. ראה ברשימותיו, שעוררו תגובות זועמות בניבים, עלון בית אורן 17.12.46, 31,10.1.47. ארכיון בית אורן. עדות ש' מהלר, אפעל 21.6.83. וכן קריב, שם, עמ' 279.

35. י' גלילי לזכרו של ד' ברגר בתוך: קריב, שם, עמ' 333.

36. הדרי, ו'—ז' צחור, אניות או מדינה, באר שבע ות"א ללא תאריך, עמ' 68, 103—105. פרוטוקול מזכירות מפא"י 9.12.47, ארכיון מפא"י (להלן: ב"ב) 24/47. פרוטוקול הוועה"פ של ההסתדרות, 4.3.48, ארכיון העבודה. נ' גולדמן למ' שרתוק 18.12.47, י' פרוינדליך, (עורך), תעודות למדיניות החוץ של ישראל, (ירושלים תש"מ) א' עמ' 85. החוקר נחום בוגנר הראה לי מברקים, שהבריטים שלחו מבוקרשט לאמריקנים, המנסים לשכנע את האחרונים, שהאניות שורצות כוכנים קומוניסטיים. ר' ברגינסקי לחברים 13.12.47, אלוחה"ג. י' ברגינסקי בהרצאה בסמינר הרעיוני של הקבה"מ 11.6.50, אק"מ/2 תרבות. בן־גוריון במזכירות מפא"י 9.12.47, ב"ב 24/47. א' פיאלקוב לחברים 24.3.48, אק"מ/2 חו"ל/119/20. עדות ח' גורי בגשר, יוני 1983, כי מ' שרתוק

וחבריו פשוט לא רצו בעליה הרומנית. י׳ גלילי שלל הערכה זו בעדות באפעל 10.7.83. ע׳ אסינגר, שם, עמ׳ 230—232. עוד ב־21.7.46 כותבת ההנהגה הראשית לשליח השוה״צ ברומניה, כי הזמן, שיוכלו לעבוד בארצות מזרח אירופה הוא מוגבל. ארכיון הקבה״א, שם.

37. קלויר לדניאל לוי 9.7.47, אלוחה״ג.

38. ואגו, שם, עמ׳ 140—141. במזכירות חבר הקבוצות 19.2.48 ארכיון חבר הקבוצות 5/4. ״דרור״ מבוקרשט לחברים 11.3.48, אלוחה״ג.

39. שיחת מ׳ נמיר — אנה פאוקר, בוקרשט 23.7.48, פרוינדליך, שם, עמ׳ 399—400. מ׳ נמיר לש׳ פרידמן 18.4.49, 4.7.49, ג״מ/חץ/2503/1. אלכסנדר סנד מרומניה לחברים 11.3.48 והשווה מ׳ שרת בוועד הפועל הציוני 30.8.48, אצ״מ s5/324. השוה״צ ברומניה להנהגה הראשית 1.9.48. לוי גרינבלט להנהגה הראשית, בוקרשט 3.9.48. השוה״צ למחלקה האירופית של הנהגת השוה״צ בפראג, 1.10.48, וכן יומן המזכירות מס׳ 13 של השוה״צ ברומניה, בוקרשט 17.9.49. אהקבה״א ה׳ 28.2 (1).

40. בוועדת הבטחון של מפ״ם 17.8.48, פנקס ל׳ לויטה 7.9.48. אק״מ/15/לויטה. בוועדה המדינית של מפ״ם 19.8.48, אהקבה״א 66/90/(5). י׳ צוקרמן בוועדה המדינית של מפ״ם 1.6.48. י׳ ברגינסקי למ׳ קליגר, 12.8.48, אק״מ/15/ברגינסקי ו־22.7.48, אק״מ/15/ציזלינג/8/(4) וחילופי מכתבים אק״מ/רפסור/הגנה ובטחון. מ׳ מז׳יבובסקי לי׳ קופים ובת שבע חייקין 2.8.48, אלוחה״ג. י׳ גבעוני למ׳ מז׳יבובסקי 5.9.48 וי׳ חזן בוועד הפועל הציוני 23.8.48, אצ״מ s5־324. פרוטוקול ישיבת הוועדה לענייני הגולה בקבה״מ 1.8.48, אק״מ/2 חר״ל/5 23.8.48. פרוטוקול מפגישת שליחים בהגנה בחר״ל, 18.8.48, אק״מ/בטחון/2א׳/18.

41. בוועדה המדינית של מפ״ם 19.8.48, שם. מ׳ נמירובסקי [נמיר] וי׳ ברפל בוועד הפועל של ההסתדרות 18.8.48, שם. ש׳ אבני, גאולים מיד צר, ת״א תשל״ח 1978, עמ׳ 253, 259.

42. על הצעת מפ״ם, שמ׳ סנה יסע לרומניה ועל הדחיות וכן על השיחות עם הנציגים מגוש המזרחי בוועדה המדינית של מפ״ם, שם, וכן ז׳ שינד בוועה״פ של ההסתדרות, 24.11.48, שם. ד׳ ליבשיץ לחברים 22.11.48, אק״מ/15/ברגינסקי. ועדת חר״ל של הקבה״מ לחברים 22.8.48, אק״מ/2 חר״ל/119/20.

43. ברגינסקי בוועדה המדינית של מפ״ם 11.11.48, שם. מ׳ מז׳יבובסקי לי׳ גבעוני, 14.11.48, אק״מ/2 חר״ל/119/19א׳. מ׳ יערי טען, שמפא״י הגיעה לעיסקה מרחיקת לכת: מחצית היהודים — לארץ ומחציתם — יישארו. במועצה הכ״ז של הקבה״א 12.12.48, אהקבה״א 5/20/5/(4).

44. הארץ 12.12.48, 20. על הוועד היהודי הדמוקרטי ראה ז׳ן אנצל, שם, עמ׳ 197—219 וכן הרב משה רוזן, ״בארון המת לא היו דולרים״, מעריב 19.4.87.

45. הוועדה המדינית של מפ״ם 3.11.48. שם. א׳ אבריאל אל ג׳ מאירסון, פראג 11.11.48, י׳ פרוינדליך, שם, עמ׳ 168. ש׳ אבני, גאולים מיד צר, שם, עמ׳ 252.

46. אברהם ליפסקר מרומניה להנהגה הראשית של השוה״צ 14.9.48, 11, ומכתב נוסף מ־13.11.48, וגם מ־21.11.48, כנראה מאותו המחבר. אהקבה״א, שם. בוועדה המדינית של מפ״ם 1.12.48, שם. מסמך, שבעזרת עדויות שהוא מביא גם מאהוד אבריאל, ציר ישראל בהונגריה, וממ׳ שרת מנקה את התנהגותה של מפ״ם ברומניה, ללא תאריך, אק״מ/15/ברגינסקי 7/2. האשמות כלפי מפ״ם בנספח מס׳ 72 לשרי הממשלה הזמנית, אק״מ/15/ציזלינג 1/9/9. ״על פרשת הפ.ט.ד.ע׳ 3.12.48 ארכיון חבר הקבוצות 226/8. עדויות נוספות באלוחה״ג/רומניה ובארכיון אבא חושי, חיפה 20.3.53. מ. נמיר, שליחות במוסקבה, עמ׳ 34. לתיאור כולל של התנכלות הרומנים לתנועה הציונית בסוף 1948 וראשית 1949 ראה: ש׳ בנאי, ״יציאת רומניה 1944—1980, חלק ב׳: אסירי תקוה ואסירי ציון״ בתוך ״משואה״, קובץ שנתי, אפריל 1983, תל יצחק ותל אביב, עמ׳ 192—215.

47. בוועדה המדינית של מפ״ם, שם, וכן ב־16.3.49 אמר שם י׳ חזן: ״יש שאלה של מקומנו ועתידנו בעולם הזה. ראייתי את התקופה הקרובה היא הרבה יותר

קודחת. היו זמנים, שבריה"מ לא הכירה בשום דבר מה שנוגע לציונות. עתה הדבר עוד יותר מסובך. העולם התחלק עוד יותר. אנו קשורים בשני החלקים... מאיפה יש עכשיו תקוה חלוצית? בינתיים כל תקוותנו היא במערב...". אק"מ/13/י'.
עמדתו של מ' תלמי ראה מכתבו מההנהגה הראשית לתנועה ברומניה 12.10.48 ומכתב השוה"צ ברומניה למרכז האירופי של התנועה בפראג 19.10.48, וא. ליפסקר להנהגה העליונה 13.11.48, אהקבה"א ה' 28.2 (1). על י' טסלר ראה ועדת חו"ל לצ' ויינשטיין ברומניה 47.2.47, צ' ויינשטיין למ' קליגר 3.5.47, אלוחה"ג. דו"ח בן־אהרון מרומניה 21.9.47, אק"מ/2 חו"ל/1/(4). ועדת חו"ל ליחיאל 21.4.48, אק"מ/2 חו"ל/128/22.

48. י' טסלר הוצא בגלל קומוניזם מקיבוצו, בית אורן, ב־1951. אסיפות המשק משנה זו בארכיון בית אורן במיוחד האסיפה מ־4.8.51. י' טסלר לוועדת "החלוץ" ברומניה 2.9.48, אלוחה"ג. מכתב "דרור" ברומניה למזכירות הקבה"מ 1.11.48 והעתק מכתבו של י' טסלר, שם. י' בן־אהרון בוועדה המדינית של מפ"ם 1.12.48, אהקבה"א, שם. מ' מז'יבובסקי לישראליק [כנראה קופיט] 11.1.49: "בעניין רומניה לחמנו כאן נגד הנוסחה של "גורל אחד לכולנו", אק"מ/19/119א'. הדיון על "למות ביחד" היה ממשי ביותר. ברומניה חשבו ברצינות על סכנת מוות לחברי התנועות, שישארו שם. מכתב מהנוער הציוני 8.11.48 בנוספח 72, שם. השלטונות לא נטו להפלות את מפ"ם לטובה ואולי להיפך, י' קורן, "יהודי רומניה רוצים לעלות", דבר 8.5.53. השווה י' מאיוס למפ"ם 23.1.49, עמ' 2, אק"מ/15/גלילי/מפ"ם. והשוה"צ ברומניה להנהגה הראשית 22.11.48, ו־28.1.49 ו"מתוך מכתב מרומניה", ללא תאריך, אהקבה"א ה' — 40.2 (1־א').

49. י' טסלר לי', גבעוני ולכל החברים 21.11.48, אלוחה"ג.

50. ש' פרידמן למ' שרת 24.11.48, מ' שרת לש' פרידמן 6.12.48, י' פרוינדליך, שם, עמ' 273—275, 221—222.

51. על פרשת הפ.ט.ד.ע., שם. הנוער הציוני ברומניה לארץ 13.3.49, גנזך המדינה להלן: ג"מחץ/2249/1, אבל השווה קביעה מנוגדת בדו"ח מרומניה בישיבת מזכירות הקבה"א 164.50, אהקבה"א, שם.

52. ישיבות ברית האירגונים החלוציים 14.12.48, 20, אק"מ/2 ח"ול/19/119א'. מכתב הנוער הציוני מרומניה, שם. מכתב י' תירוש מהפועה"מ למ' שרת 9.11.49, ג"מ חץ/2499/1. י' מאיוס לא' אבריאל 3.10.48, אהקבה"א, ה' 29.2(1).

53. דו"ח י' מרגלית מ"גורדוניה" לש' פרידמן 21.1.49 ג"מ/7/2514.

54. י' מרגלית, שם.

55. ראה למשל עדות ללא תאריך של אחת מהאסירות בכינוי שוניה. ג"מ/חץ/7/2514. ר' רובין למ' שרת 27.2.49, פרוינדליך, שם, עמ' 461.

56. מסמך ללא תאריך וללא ציון שם הכותב, ג"מ 2499/1. מכתב ללא תאריך, "סודי", למשרד החוץ, המחלקה מזרח אירופה, ו"גורדוניה", בוקרשט להנהגה העליונה 19.1.49, ג"מ/7/2514. הנוער הציוני מרומניה למזכירות בארץ 24.1.49, שם. "פרשת רומניה", ללא תאריך, שם. המפלגה הציונית "איחוד", שם. מ' אורן, תזכיר על המצב ברומניה 4.1.49, ג"מ/חץ/1/2499.

57. א' אבריאל למ' שרתוק 27.9.48, ג"מ, שם. לעיל עמדנו על ההבדל בין י' חזן לבין חבריו, שביקשו להקים "חזית" עם הקומ' בארץ. ראה בוועדה המדינית של מפ"ם 3.2.49, 16.3.49, שם. י' מאיוס מפראג 8.1.49, אק"מ/15ברגינסקי/7/2. י' מאיוס למפ"ם 23.1.49, עמ' 6, שם. מ' אורן על שליחותו ברומניה 11.3.49, אק"מ/13/י'/8. מאלפת השוואת שני מכתבים, שכתב א' הלוי, איש מפ"ם בצירות הישראלית ברומניה, לש' פרידמן מחד גיסא ולוונגיה הדרי מאידך גיסא ב־7.4.49. וראה גם מכתבו מ־22.2.49. כלפי משרד החוץ הוא מאשים את הרומנים וכלפי מפלגתו את אגמי, שהרומנים חושדים בו, שהוא נציג אינטרסים מערביים. הלוי קובע: "רק מאמץ פוליטי מכוון לגוש הארצות הללו באמצעותה של בריה"מ — יכול לשנות את המצב בשטח העלייה... אבל כפי שאני רואה מהנעשה במדינה — אין הדבר

הזה אקטואלי להציל". אק"מ/15/ברגינסקי/7/2. וראה גם דיווח של איש השוה"צ מבוקרשט להנהגה העליונה של תנועתו בארץ 28.6.49, אהקבה"א ה'—29.2(2).

58. פרידמן למ' שרת וג' מאירסון 21.11.48, פרוינדליך, שם, עמ' 213.

59. דו"ח משיחת שרתוק — מרשל מ־14.11.48, דם, עמ' 171.

60. מ. נמיר אל ג' מאירסון וש' פרידמן 16.12.48 שיחת ש' פרידמן — פ' ירשוב 1.2.49, דו"ח מ־2.2.49 ו־א' אבריאל לש' פרידמן 7.3.49, ש' פרידמן אל צירות ישראל בוורשה 30.3.49 פרוינדליך, עמ' 302, 475, 414—416, 533—535.

61. ש' פרידמן לר' רובין 8.3.49, ג"מ/חץ/ד/2514 מ' שרת אל ר' רובין, 17.12.48, פרוינדליך, שם, מס' 265, עמ' 304.

62. ר' רובין אל מ' שרת, 3.3.49, י' ברזילי למ' שרת, 31.3.49, פרוינדליך, שם, עמ' 468, 535—540. ראה המפנה שעשתה בריה"מ כנגד ישראל, Ro'i' ibid, p. 264ff.

63. ר' רובין אל פ' פרידמן, 19.2.49, אל ר' רובין, 8.3.49, פרוינדליך, שם, עמ' 464—465, 477—480. ש' פרידמן למ' מירון, 30.1.49, ג"מ/חץ/ד/2514. ש. בנאי, שם, עמ' 201.

65. שיחת ר' רובין — אנה פאוקר בוקרשט 18.3.49, פרוינדליך, שם, עמ' 513—516.

66. ש' פרידמן לא' אבריאל, 31.10.49, 5.12.49, ציר ישראל ברומניה למחלקת מזרח אירופה, 8.12.49, דו"ח משיחת אנה פאוקר עם הציר, 3.12.49, א' הלוי למנהל מחלקת מזרח אסיה, 10.12.49, פרשת העלייה מרומניה, 10.2.50 (תאריך מסומן בעיפרון). ג"מ/חץ/1/2503. מעניין שביומן בן־גוריון אין ככל הנראה אזכור של פרשת "בת הרב". בדיקה בארכיון בן־גוריון. על אנה פאוקר ראה ואגו, שם, עמ' 143—150.

67. הוועדה המדינית של מפ"ם 22.11.49, שם.

68. "מתוך מכתב מרומניה", אהקבה"א, שם.

69. "אביר", שליח השוה"צ ברומניה אליעזר, ההנהגה הראשית, 27.9.49, העתק, אהקבה"א ה'—29.2(2). ההנהגה הראשית להשוה"צ בבוקרשט 18.11.49, אהקבה"א ה'—6.31 (2).

70. מכתב ההתפטרות של ציר ישראל בפולין י' ברזילי למ' שרת 2.11.50. אישור מרומז לטענות י' ברזילי בדו"ח ר' ראובן בוועדת החוץ של הכנסת 4.1.50, אק"מ/15/בן־אהרון. ש' פרידמן במזכירות מפא"י 12.12.48, ב"ב 24/48.

נפתלי צחר

"מלחמה יהודית"

הלוחמה הפסיכולוגית של הנאצים באמצעות זיוף בולי דואר

הלוחמה הפסיכולוגית היא מערכת כוללת של שיטות, אמצעים וטכניקות לשם השפעה ישירה או עקיפה על מהלך המחשבות, המורל וההתנהגות של מי, שהיא מכוונת כלפיו. לצורך זה משמשים כל אמצעי התקשורת למינה — קולית, חזותית, מודפסת וכו' — ואף הפצת שמועות לשם פגיעה בכושר עמידתו של האוייב. כל זה מיועד להשגת מטרות פוליטיות, כלכליות, חברתיות, הן במישור הטקטי, הן במישור האיסטרטגי. עוצמתה ותועלתה של הלוחמה הפסיכולוגית רבה, ככל שהיא מנוהלת ומבוצעת בצורה יעילה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה נוצר בגרמניה המובסת הבסיס ללוחמה פסיכולוגית, שהעמים המנצחים שימשו לה מטרה. ב־1929 הוקמה בגרמניה "המעבדה הפסיכולוגית" של מיניסטריון המלחמה, שבראשה הועמד הקצין פון ווס וכן פסיכולוג. על סמך הנסיון של מלחמת העולם הראשונה ובעזרת אמצעים חדישים ביותר פיתח קצין גרמני אחר, המאיור בלאו, תוכנית תעמולה פסיכולוגית למקרה של מלחמה. האמריקנים השיגו חומר זה והוא שימש להם בסיס למושגי מפתח בנושא זה.

ב־1942 הקימו האמריקנים את "הוועד למורל לאומי", שלאחר מכן שונה שמו ל"המחלקה ללוחמה פסיכולוגית" (Warfare Psychological Division).*

במלחמת העולם השניה יישמו הנאצים בשטחי הכיבוש את שיטות הלוחמה הפסיכולוגית, שקרבנותיה העיקריים היו, כידוע, היהודים. על ידי הטעיה, הסוואת

* בארכיון "משואה" נמצא קובץ פירסומים שונים (כ־1500 פריטים) אשר הוציאה המחלקה ללוחמה פסיכולוגית של הארמיה החמישית האמריקנית באיטליה, סביב שנת 1944.

כוונותיהם ותוכניותיהם האמתיות, על ידי הסתת שכבות שונות של הציבור נגד האחרות וכיו"ב, הצליחו להוליך שולל את האוכלוסיה היהודית ולשבור את כוח עמידותה וכך להגשים את תוכניתם השטנית להשמדת יהדות אירופה.

ואולם השגתה של מטרה זו נתאפשרה לא מעט בעזרת הלוחמה הפסיכולוגית, שהנאצים ניהלו כלפי חוץ. התעמולה האנטישמית הנאצית הארסית פרצה את הגבולות הגיאוגרפיים של גרמניה והשטחים, שהיו כבושים בידיה. הנאצים לא בחלו בכל אמצעי, כדי להפיץ בקרב אוכלוסיית ארצות האוייב את הדעה, שמלחמה זו היא "מלחמה יהודית" — היהודים אשמים בכל הצרות והאסונות שירדו על העולם, הם הם שגרמו למלחמה ולפיכך אין טעם, שהעמים יילחמו מלחמה לא שלהם. תוצאותיה של לוחמה פסיכולוגית זו, שהעניין היהודי שימש לה נושא ראשי — לדאבוננו הרב — ידועות לכל ואין צורך להרחיב את הדיבור על כך. די אם נזכיר, כי אדישותם של עמי המערב לגורלם של היהודים גרדפי הנאצים נתגלתה עוד בשנות השלושים, לאחר עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה. כאשר רוב המדינות הנאורות מנעו את כניסתם של הפליטים היהודיים מגרמניה לשטחיהן. המעצמות ניסו ברוב צביעות להטיל אחת על השניה את פתרון הבעיה ואת העזרה לפליטים המסכנים. עדות לכך ועידת אויאן (Evian), שנתכנסה ביולי 1938 ביוזמתו של הנשיא רוזוולט, כדי לפתור את בעיית הפליטים מגרמניה הנאצית ומאוסטריה ואשר נסתיימה ללא תוצאות מעשיות כלשהן.

גם כאשר מלאכת ההשמדה כבר התנהלה באירופה הכבושה במלוא הקצב והדברים היו גלויים וידועים לראשי המעצמות, בעלות הברית, המשיכו אלה להתיחס לבעייה בקשיחות לב והביורוקרטיה של משרדי החוץ של ארצות־הברית ואנגליה הכשילה כל נסיון להציל, מה שניתן עוד להציל ולצמצם את ממדי האסון.

ההיסטוריה לעולם לא תשכח את תגובתו של שר המדינה הבריטי לענייני המזרח התיכון, הלורד מוין, שישב בזמן המלחמה בקהיר, על ההצעה להציל כמיליון יהודי הונגריה, כאשר חרב חדה היתה מונחת על צווארם: "מה אעשה במיליון יהודים?"

את ועידת ברמודה, שנתכנסה ב־18.4.43 ביוזמת ארצות הברית ובריטניה, כדי לדון בהצלת יהודי אירופה, כינו אנשי הקונגרס היהודי העולמי "אנדרטה לקשיחות לב, לעג דיפלומטי ציני לרגשות אנושיים ובגידה בהם". האיש, שנשיא ארה"ב רוזוולט הפקיד בידיו את הטיפול בעניין הפליטים, היה פקיד בשם לונג, חסיד של מוסוליני ומעריצו של היטלר בעניין היהודי. ואותו איש לא התקשה לסתום כל פרצה אפשרית, שדרכה עלולים היו הפליטים לעבור.

יחס זה של אדישות והתעלמות מכוונת מגורלם של יהודי אירופה בארצות הכבושות בידי הנאצים נבע ללא ספק במידה רבה מרצונם של החוגים השליטים של בעלות הברית להימנע מלתת גושפנקה לטענתם של הנאצים, שהיהודים הם שחוללו את המלחמה הזאת והיא מתנהלת בגללם ולמענם. אדישות זו של העולם הנאור היתה בחינת מתן היתר בשתיקה לנאצים לבצע את זממם. הנאצים פגעו ביהודים במישרין, שאר העמים סייעו להם בעקיפין בחוסר תגובה. הנאצים היו מודעים לכך וניהלו באין מפריע את תעמולתם האנטישמית הארסית נגד

ה"אוייב המשותף" כביכול.

בין שאר האמצעים ודרכי הלוחמה הפסיכולוגית, שהנאצים נקטו להמחשת "הסכנה היהודית" לעם הבריטי, היה זיוף בולי דואר בריטיים, שהנאצים החלו בו בקיץ 1943. למעשה הם לקחו את הדוגמה לכך מהבריטים עצמם. אחרי התקפת האוויר, שהאנגלים ערכו על מרכזי התעשייה הכבדה בגרמניה, נמצאו באיזור הרוהר בולים בצורה ובגודל דומים לבולים עם דיוקנו של היטלר, אלא שבמקומו הופיעה תמונתו של הימלר (ראה תצלום מס' 1). הגסטאפו גילה את הבולים והעבירם למרכז בברלין. סברה אומרת, כי למרות הכבוד הגדול בו זכה עם הופעת תמונתו על בולים (רק היטלר זכה לכבוד כזה על בולים לא מעטים), הרגיש הימלר עצמו נפגע וחיפש דרכי נקמה. החליט אפוא להשתמש באותו נשק, שהופנה כלפיו.

הימלר הורה למחלקה VI F4 לטפל בענין. מיבצע הזיוף כונה בשם "מיבצע ריינהארד" ולמנהלו נתמנה מאיור קריגר, איש אינטליגנטי. כמקום הביצוע נקבע מחנה הריכוז זכסנהאוזן, המרוחק כ־30 קילומטר צפונית לברלין. הוחל בגיוס בעלי מקצוע מכל הארצות — דפסים, מומחים לנייר, ציירים, גרפיקאים, כורכים, זייפנים לשעבר וכו'. כך נאספו קרוב ל־150 איש. מיבצע הזיופים כלל פרט לבולים גם שטרות כסף, מיסמכים שונים, אישורים של הנ.ק.וו.ד., צווי תנועה של הצי האמריקני, דרכונים אנגליים, תעודות שונות וכו'. זייפו אף נייר מכתבים של ההסתדרות הציונית בג'נבה, מודפס בעברית. (ראה: אדולף בורגר, ילקוט מורשת, כרך ה', חוב' ז' תשי"ז, 1957).

תשומת לב ניתנה לזיוף שטרות בריטיים ואמריקניים, אם כי זו היתה עבודה מקצועית מסובכת. המטרה היתה להפיצם בקנה מידה גדול ולפגוע בכך במערכת המשקית־כלכלית של האויב. בורגר מציין, כי אף שטרות "טיטו" הודפסו להפצה באיזורי השליטה של הפרטיזנים היוגוסלבים.

בבואם למחנה זכסנהאוזן הוסבר בפשטות לאנשים, שנועדו לעסוק במלאכת הזיוף, מה מטרת עבודתם וכי כל חבלה עונשה מוות. בורגר מעיד, כי מצבם היה לא רע בכל הקשור בתנאי מנוחה, שעות עבודה, מזון ומכל מקום לא סבלו עינויים, שהיו מנת חלקם של אסירים אחרים. הם היוו מעין מעמד של "אסירים מיוחדים", שוכנו בבלוקים מס' 17, 18, שהיו סגורים ושמורים היטב. מי שחלה, לא הועבר לבית חולים מחשש גילוי טיב העבודה, אלא נורה מיד. הפעילות היתה סודית אף לגבי יתר הגרמנים במחנה. כמו כן היו מדפיסים שם חוברות הדרכה ובהן, למשל, הוראות, כיצד לעורר בהלה אצל האויב.

אם כי לא נשאר הנוסח המדויק של הוראת הימלר בקשר לזיופים, הרי נאמר בה, כי הבולים חייבים להיעשות בצורה טובה ונכונה לגבי המקור האנגלי; יש לשים דגש על ההיבט הבולשביסטי; יש לתת ביטוי להיבטים השונים של המלחמה, על מנת להשפיע על התודעה הלאומית של האנגלים. פרט מענין מציין הנ"ל, כי הימלר הורה לא לפגוע, במלך האנגלי, להימנע מהשפלתו.

הזיוף הראשון נעשה בבול המלבני, בצבע ירוק, שהופיע ב־1935 לרגל יובל הכסף של המלך ג'ורג' ה־5. הזיוף היה מוצלח ולמרות השינויים נוצר הרושם סובייטי ובמקום המילים "יובל הכסף וכו' ". נכתב "THIS WAR I JEWSH WAR"

של דמיון למקור. במקום התאריכים של חצי יובל, 1910—1935, נרשמו התאריכים 1939—1944. אמנם היתה זו שנת 1943, אבל הנאצים קיוו כנראה לסיים את המלחמה עד 1944. במקום זרי דפנה שבפינה הימנית צוייר פטיש ומגל וכוכב (תצלום 2) (מלחמה זו היא מלחמה יהודית), כאשר המילה JEWSH נכתבה בשגיאה, בלי האות I. תמונת ראשו של המלך הוחלפה בתמונתו של סטאלין. הצירוף ברית המועצות (בולשביזם) ומלחמה יהודית (יהדות העולם) היה חשוב

.1

.3

.2

הבול המזויף (מוגדל)

הבול המקורי

.4

הבול המזויף (מוגדל)

הבול המקורי (מוגדל)

מאוד בתעמולתם של הנאצים. קיימות שתי סברות, (שאין ודאות לגביהן), כי בולים אלה הוכנסו על ידי סוכנים גרמניים לתיבות המכתבים של אזרחי שוייץ וכן כי הושלכו מאווירון גרמני.

זיוף נוסף נעשה בבולים אנגליים משנת 1937, שהופקו לרגל הכתרתו של המלך ג'ורג' ה־6. בבול המראה את דיוקנו של המלך וכתר מעל ראשו והכתובת POSTAGE REVENUE הוסיפו הנאצים מגן־דוד בכתר, ללמדך, כי היהודים הם שליטיה של בריטניה הגדולה (תצלום 3). בבול אחר, המראה במקור את המלך ג'ורג' ה־6 והמלכה אליזבת, במקום תמונת המלכה מופיעה תמונתו של סטאלין (תצלום 4). בבול המקורי מופיעים המלך והמלכה כמעט בגובה אחד, בעוד שבבול המזוייף כתפיו של המלך גבוהים מעט (לפי האמור לעיל יתכן שהיתה זו כוונה לא לפגוע בו?), אם כי אפשר לראות כאן סמליות נוספת. סטלין נראה מעט לפני המלך, כאילו לוחצו אל הקיר. לסמליות זו, יש כנראה, משמעות. מצד ימין מופיע כוכב סובייטי. במקום הכתר צוייר פטיש ומגל וכוכב סובייטי, במבט ראשון דומים מאוד לציור הכתר המקורי. במקום התאריך 12.5.1937, שהוא תאריך ההכתרה, מופיע תאריך ועידת טהרן. ועידה זו נערכה בטהרן, בירת פרס, בראשית דצמבר 1943 והשתתפו בה רוזוולט, צ'רצ'יל וסטלין. נקבעה בה תכנית הפלישה המתואמת לאירופה הכבושה. במקום הכתובת הרגילה שבבולים האנגליים POSTAGE REVENUE מופיעות המלים S.S.S.R. BRITANNIA עם שני מגיני דוד מצידן — צירוף, הבא שוב להציג את הבולשביזם כמשפיע על אנגליה ושניהם יחד מושפעים, כמובן, מהיהדות העולמית. בשל המחסור בנייר, השתמשו לצורך הדפסת הבולים בנייר, שהיה מיועד להדפסת כרטיסי מזון — נייר בעל סימני מים בצורת גלים. אבל האמריקנים זייפו בצורה טובה כרטיסי מזון אלה על נייר דומה (בעל סימני מים) והפיצו את החומר מהאויר בגרמניה. מסיבה זו נאלצו להשתמש בנייר אחר, שלא היה באיכות טובה. בגלל סימני המים כונה מיבצע זה בשם "גלי מים" — "Unternehmen Wasserwelle". הוצאו גם כמה סדרות מיוחדות, בהן הושם הדגש על הדפסי רכב. בין השאר הופיעה סדרת "ההפצצות" עם הכתובת MURDER RUIN, ציור של פצצות משני הצדדים ומתחתן שם של אחד המקומות שהופצצו על ידי חילות האוויר של בעלות הברית: הקתדרלה של קלן וכן מקומות מחוץ לגרמניה — הקתדרלה של רואן, בצרפת; סן מארינו, שלא השתתפה כלל במלחמה, אך הופצצה קשה על ידי בנות הברית; המנזר הידוע במונטה קסינו; מעון הקיץ של האפיפיור קסטלו גנדלופו וכן העיר השוייצית שפהאוזן, שהופצצה בטעות על ידי האמריקנים ב־1.4.1944 ובה נהרגו כ־50 איש. מטרת הנאצים היתה להוקיע את ה"ברבריות" של האנגלים והאמריקנים ולעורר רחמים. סדרה אחרת, "הקיצוניות של הפוליטיקה העולמית", נועדה להציג את ההשפעה הבולשביסטית־יהודית. הדפס אחד מתיחס לבולשביזם העולמי ושני הדפסים אחרים מתיחסים להשפעה היהודית, כאשר בין שני מגיני דוד מופיעה הסיסמה "הקפיטליזם הבינלאומי" "היהדות העולמית". יתר ההדפסים מתיחסים לוועידת טהרן ולוועידה האטלנטית. ההדפס השישי — "עבדות עולמית" בצירוף הסמלים הסובייטיים.

סדרה אחרת בשם "חיסול האימפריה" (LIQVIDATION OF EMPIRE) ובה 14 פריטים, מציגה מקומות שונים, שהבריטים איבדו במהלך המלחמה. זו היתה

נקודת החולשה של הבריטים — הפגיעה באימפריה שלהם, מקור גאוותם הלאומית בנוסף לערכם הכלכלי והאיסטרטגי. כבר ב־1940 איבדו הבריטים אניות רבות בקרב על התחבורה בהעברת ציוד ואספקה. ספק האניות היחיד היתה ארצות הברית. לבריטים לא היה כסף לשלם תמורת האספקה והם נאלצו, איפוא, להחכיר בסיסים אלה לארצות הברית לתקופה של 29 שנים. עם זאת המשיכו מקומות אלה להיות חברים בקומונוולט הבריטי. מכאן השמות כמו גרנדה, ברבדוס, טרינידד, ג'מיקה, איי בהאמה ועוד. — כולם באזור המזרחי של ארצות הברית ובעלי חשיבות אסטרטגית. יתר ההדפסים מציגים את המושבות הבריטיות במזרח הרחוק, כגון סינגפור, בורניאו, הונג קונג וכו'. בול אחד בסדרה זו הוא הבול עם מגן דוד על כתר המלך (כמו בצילום 3), אבל נוסף לו ההדפס "חיסול האימפריה" — כמובן, באשמת היהודים.

סיומה של פרשת הבולים המזוייפים של הנאצים במסגרת הלוחמה הפסיכולוגית, גורלם ואחריתם, כיצד הושמדו וכיצד נשתמרו בחלקם, לא הובא כאן. זהו נושא למאמר נפרד.

בימי שואה וגבורה

חברים מעלים זכרונות...

רב־שיח של ותיקי קן "הנוער הציוני" בלודז' על פעילותם בגיטו

יוזמה נאה נקטו עשרה חברים מוותיקי קן "הנוער הציוני" בלודז' במלאת 50 שנה לפרוץ מלחמת העולם השניה וכיבוש עירם בידי הנאצים, ביוזמתם של הח"ח יוחנן כהן (השליח הראשון מהארץ לפולין בתום המלחמה, משנת 1945 ודון גורן (גרינשפן — המרכז האחרון של הנהגת תנועת "איחוד הנוער הציוני עקיבא" בפולין שלאחר המלחמה) התכנסו בביתו של זה האחרון באחד מימי אוגוסט 1989 הח"ח: צבי ברגמן, יוטה ברגמן, ריבה חירורג, ישראל אבירם (קליסקי), משה זילבר (זילברשטיין), רוז'קה זילבר (גרוסמן), אריה בן־מנחם (פרינץ) ואטקה ליפמן (פריד). במיפגש הועלו זכרונות וחוויות משנות השואה והחיים בגיטו וכן סופר על פעילותם של חברי התנועה בתקופה ההיא. כל אחד מהחברים תרם את חלקו לסיפור. הדברים הוקלטו והועתקו מהקלטת.

מתוך סך הכל של הדברים מצטיירת תמונה מרשימה על פעילותן של תנועות הנוער בכלל ושל "הנוער הציוני" בפרט בלודז' הכבושה ובגיטו. פעילות זו התחילה מיד עם פרוץ המלחמה. הנוער חש באופן אינסטינקטיבי, שעליו להמשיך באורח פעיל את מסורת התנועה, כי רק בדרך זו יהיה אפשר להחזיק מעמד בצרות ובאסונות, העתידות להתגלגל על העם היהודי במצב החדש שנוצר ואשר את סופו הטרגי איש עדיין לא העלה על דעתו.

ההתארגנות התחילה זמן רב לפני הכניסה לגיטו בכל הפלגים והשכבות של הנוער: בתנועות הציוניות והלא־ציוניות ובקרב נוער בתי־הספר. התנועות הציוניות־כלליות מנו באותו זמן ארבעה קיבוצי הכשרה ובהם 180 חברים. עם המעבר לגיטו נמשכה הפעילות עד לפתיחת המחנה במרישין (חווה חקלאית בגיטו).

במרישין התארגנו התנועות מחדש והמשיכו בפעילותן עד לפיזורה של הנקודה ועד לחיסולו של הגיטו וגירוש האוכלוסיה למחנות הריכוז וההשמדה.

ההתארגנות התחילה למעשה בשני מוקדים: נוער בתי הספר, שלא היה מאורגן קודם לכן, הקים גוף, שקרא לעצמו "חזית דור בני־המדבר". גוף זה מצא עד מהרה את דרכו אל תנועת "הנוער־הציוני". החלה פעילות משותפת של שתי הקבוצות, שנתמזגו והפכו לגוף מאורגן אחד, "חזית הנוער הציוני", אליו הצטרפו חברים מהאירגון הציוני "התחיה".

הפעילות התבטאה בפגישות חברים בקבוצות גדולות וקטנות. בפגישות אלה שמעו החברים הרצאות בתולדות ישראל ותולדות הציונות, למדו עברית, ניהלו ויכוחים אידיאולוגיים, ערכו מסיבות עונג־שבת, ערבי שירה בציבור, הוציאו עיתון־קיר מאוייר בצילומים. לציון מיוחד ראוייה הפעילות בתחום העזרה ההדדית, בעיקר בהשגת תרופות ומזון.

הואיל וכל ההתארגנות והפעילות היתה למעשה בלתי חוקית, היה הכרח להתארגן בקבוצות קטנות, בחמישיות, כדי להקל על קיום הקשר בין החברים.

בסוף תקופת הגיטו, כאשר לא היה עוד ספק, מה מצפה לאוכלוסיה היהודית תחת שלטונם של הנאצים, עסקו החברים בקדחתנות באיסוף החומר והטמנתו בפחים, שנקברו באדמה, בתקווה, שמי שישרוד, יגלה אותם וינציח את זכרה של יהדות לודז' שהושמדה.

אחד הפרטים המעניינים בתוך פעילות זו של שימור תעודות היה הטמנת פתק בקרון של רכבת הגירושים עם רישום התחנות שבהן היא עוברת — כדי לגלות את יעד נסיעתה. כך נתגלתה לציבור בגיטו האמת הנוראה על מחנה אושוויץ.

להלן קטעים מדברי החברים, שהשתתפו ברב־שיח זה, הממחישים בצורה חיה את האירועים והחוויות, שאליהם התייחסו הדוברים.

חגיגת שמחת־תורה בגיטו לודז'

החברים שנמצאים כאן הם חברי הנוער הציוני מלפני המלחמה, חברים שהצטרפו לנוער הציוני בזמן המלחמה בגיטו לודג׳ וחברים שהיו פעילים תקופה מסויימת בתנועה שהיתה נקראת "חזית דור בני המדבר". באיזשהו זמן אנחנו התאחדנו והקמנו תנועה, ששמה היה "חזית הנוער הציוני".

כל אחד בחלקו כשיספר, יספר על פעילותו בתוך הגיטו כי החברים שנמצאים כאן הם היו חברי ההנהגה הראשית ופעילי "הנוער הציוני". אני הייתי כבר לפני המלחמה בהנהגה של קן לודז׳, חברים אחרים היו בזמן המלחמה בהנהגה של הקן ויש פה לפחות שני חברי "הנוער הציוני" שהצטרפו אלינו בגיטו, ואחר כך במשך הזמן היו גם פעילים בכל מיני פעילויות.

הייתי מחלק את זה באופן כרונולוגי בהתאם לאירועים שהיו בגיטו, בהתאם לפעילות כי יש להדגיש כבר בהתחלה, שאנחנו — הקן שלנו — החברים שלנו, היו פעילים במשך כל תקופת הגיטו, לפעמים בצורה פחות אינטנסיבית, לפעמים יותר אינטנסיבית, אבל הפעילות והקשר עם כל החברים התקיים במשך כל הזמן.

הפעילות שלנו התחלקה לכמה נושאים.

קודם כל הנושא האידיאולוגי שכלל פעולות תרבות ולימוד עברית; יצירת אווירה מסויימת, שתעזור לחברים לעבור את התקופה הקשה הזו, אם כי בהתחלה לא ידענו כמה זמן זה ימשך, כמה זמן יקח, אבל בכל מקום, בכל תקופה, השתדלנו להוציא את הטוב מההתרחשויות ומההתפתחויות ולעודד חברים. זה היה שטח אחד.

השטח השני היה עזרה הדדית, שהיתה די ענפה וזה כלל גם עזרה בצרכי מזון וגם עזרה בחומר רפואי עד כמה שזה אפשר היה, והיו לנו איזה שהן דרכים להשגת הדבר הזה. כמובן שבמשך הזמן גם השתדלנו לצרף חברים צעירים ומבוגרים והצלחנו במידה מסויימת בזה. תקופה מיוחדת בזמן הזה היתה תקופת מרישין עליה כולם מדברים.

בתקופה הזו היינו מרוכזים בכמה קיבוצים של הנוער הציוני והחלוץ הכלל־ציוני במרישין. היו שם גם תנועות אחרות. אחרי תקופת מרישין, שנמשכה בערך שנה, המשכנו בפעילות, זה היה בפרנצישקנסקה. קיבלנו שם לרשותנו אולם, היה במסווה של בית כנסת. שם נמשכה הפעילות בערך כשנה ואחר כך שוב התפזרו למקומות שונים. השתדלנו תמיד לעשות את זה כך, שלא לעורר תשומת לב, אם כי חשבנו שלא אותנו מחפשים כמורדים או מתמרדים בגיטו. חלק מהפעילות, היתה בדירות אצל חברים, במיוחד יש לציין פה בית ברחוב צ׳ישלסקה 24, בית שגרו שם יוסף ווסרצייר (גבעון), מייטק וסטפק קוזניצקי. לרשותנו עמדה דירה, שלא היתה מאוכלסת זמן מה. אחר כך שוב בדירות פרטיות. היום אין צורך להדגיש, שכל פגישה כזו אצל חברים או במקום אחר היתה גם קשורה בסכנה.

ערכנו גם עונגי שבת, לעתים קרובות קיימנו שיחות של בוגרים ושל צעירים, אבל תמיד השתדלנו לקיים את המסורת התנועתית ולשמור על הסגנון שלנו. הדבר הזה נמשך עד חיסול הגיטו, עד אוגוסט 1944. עם חיסול הגיטו הפסקנו, אם כי היו לנו איזה שהן תוכניות, תוכניות של התקוממות, של תפיסת

עמדות חשובות, אבל הדבר לא יצא לפועל מסיבות שונות, שגם לא כאן המקום למנותן. זה כהקדמה וכתמונה כללית.

אריה בן־מנחם

הייתי רוצה בהזדמנות זו, שיוזכרו שני אישים בפעילות שלהם: אהרון יעקובסון ורפאל זלוור כמובן.

ראשית כל מספר מלים על עצמי, כיוון שאני קצת חורג מהמסגרת. אני לא הייתי חבר הנוער הציוני לפני המלחמה ולא הייתי חבר בשום ארגון נוער ציוני או לא ציוני.

בגיטו הייתי אריה פרינץ. אני גמרתי בית ספר "פשמיסלובקה" (מקצועי־טכני) יחד עם צבי ברגמן. היינו בכיתה אחת, נפגשנו עם קבוצת חברים, שגמרו יחד את בית הספר. נפגשנו בגיטו. עד הגיטו לא קיימנו שום פעילות, כיוון שלא היתה לנו שום מסגרת. נפגשנו בגיטו ופשוט לא היה לנו מה לעשות, כיוון שהעבודה עדיין לא אורגנה והסתובבנו בטלים. חיפשנו תעסוקה. נודע לנו, שבמרישין מחלקים חלקות אדמה עם בתים, וילות במושגים של אז ושם מתיישב נוער בתנאי קומונה ומנהל את חייו בנפרד מן ההורים, שגרים במרכז הגיטו. אנחנו, כבוגרי "פשמיסלובקה", פנינו וקיבלנו חלקת אדמה, במקרה בשכנות עם החלקה של "הנוער הציוני", שם נמצאה אטקה, הניק ברגמן וריבה.

זה היה כבר במאי 1940, מייד עם סגירת הגיטו. קיבלנו את החלקה, שהיתה מגודרת. קיבלנו שני בתים, שתי חלקות סמוכות והשלישית גבלה עם קבוצה ג'. זו היתה קבוצה של "הנוער הציוני" ו"התחיה" ביחד. אנחנו קראנו לעצמנו "קבוצה III".

היתה חלוקה לאותיות ומספרים. האותיות היו לאנשי תנועות הנוער, לאו דווקא הציוניות, כי היה שם גם ה"בונד". וכל אלה, שלא היו חברי אירגונים מלפני המלחמה, קיבלו מספרים רומיים. וכך קיבלנו את מס' שלוש הרומי.

ראשית כל צירפנו בנות. אשתי היא עוד משם. יש בארץ עוד בנות, שאנחנו צירפנו. פרט לעבודה בעיבוד החוות האלו, בזריעה וגידול ירקות, בילינו את הזמן, אפשר להגיד, בבטלה. בערבים היינו נפגשים, מדברים, מפטפטים. ניהלנו איזה יומן. היתה מסגרת די מגובשת. בבוקר התקיים מסדר וכל הסימנים של חיי צוותא מאורגנים פחות או יותר. שלחנו אנשים לעבודה. התארגנה משטרה של הקיבוצים לשמירה על הסדר.

אז גם השכנים התחילו לבוא אלינו. היה ביניהם חבר "התחיה" ובמקרה גם הוא בוגר בית־הספר שלנו. קראו לו אהרון יעקובסון. הוא הגה רעיון ביטול המפלגות. הוא טען, שבתנאי הגיטו אין שום טעם לדבר על אידיאולוגיה, על קיבוץ או קבוצה בארץ ישראל, על סוציאליזם או לא סוציאליזם. כל זה יהיה טוב אחרי המלחמה, כפי שהיה לפני המלחמה. פה אין התנאים כשרים לכך. הוא רצה לארגן תנועת נוער, שהוא הגה וראה אותנו כגרעין שלה. ובאמת התחיל לבוא שמה מדי ערב והביא חברים, היושבים כעת פה.

הפכנו לתנועה, שהוא קרא לה "חזית דור בני המדבר". הוא ניהל את זה ביד רמה. בהתחלה הוא הקים מיפקדה, לא הנהגה אלא מיפקדה. במהרה

זה הפך להנהגה ואנחנו התחלנו לפעול כתנועה. עשינו לעצמנו דגל והשתתפנו בכל הפגישות של כל הקיבוצים וההכשרות. היינו כבר כוח, שקבע משהו בתוך החברה הזאת של מרישין. אחר כך מרישין התפזר — בפקודה. בתחילת 1941 הכל פוזר, אם כי רוב האנשים עזבו בגלל המצב כבר במשך החורף וחזרו לבתיהם, אל הוריהם שנשארו, מי כדי לעזור להורים, מי שקיבל עבודה באחד המפעלים, שקמו והתארגנו בינתיים.

אנחנו המשכנו להפגש גם אחרי זה, אם כי כבר יותר במסגרת של "הנוער הציוני" לא ויתרנו על השם "חזית דור בני המדבר" — והדבר נמשך עד 1943.

אני חייב להגיד, שבכל הדברים, שהזכיר כאן הניק, עזרה הדדית בכל מיני מובנים, דבר אחד הוא לא הזכיר. הוא הזכיר מזון, עזרה רפואית, אבל לא הזכיר דבר חשוב: זה היה פשוט הגנה מפני שילוח, גירוש...

הדבר הזה נמשך עד 1943. ב־1943 החלטנו להתאחד עם "הנוער הציוני". בפגישה רבת משתתפים באולם שברחוב זבישי 29 נפגשנו כולנו, חברי "הנוער הציוני", "התחיה" ו"חזית דור בני המדבר" — וייסדנו תנועה, שנקראה "חזית הנוער הציוני". כמובן היה לנו חלק בהנהגה. מישהו מאתנו נכנס להנהגה וככה זה נמשך עד לחיסול הגיטו ב־1944.

לא כולם קיבלו את זה. היתה התנגדות מסויימת מצד חברי "הנוער הציוני", שאמרו: 'אנחנו "הנוער הציוני". אנחנו נכנסנו כ'הנוער הציוני', רוצים לצאת כ'הנוער הציוני'. רוצים להצטרף, בבקשה, תצטרפו."

היה איזה גרעין, שדיבר על התנגדות בכוח. לא אמרתי "התנגדות מזויינת", כי לא היה לנו נשק. אז דיברו על התנגדות בכוח. עוד ב־1940, כשהיינו בהכשרה ועוד לפני הפגישה הראשונה, כשהגיטו נסגר, פשטו שמועות, שהרוסים יגיעו גם ללודז'. השמועות האלו הגיעו מחוץ לגיטו. לא היינו לגמרי מנותקים. היה איזה לילה, שאנשים רצו אל חוטי התיל לראות, אם הרוסים כבר מופיעים. ואז אנחנו התארגנו להגנה מפני הפולנים. ידענו שהפולנים יבואו לדרוש את הבתים שלהם, שאנחנו ישבנו בהם. בלילה היתה שמירה יוצאת עם גרזן, קובה היה הולך עם גרזן ומקל, פן יפלשו ויבואו. זה היה ב־1940.

ב־1943 התחילו לדבר על סוג אחר ש להתנגדות, מבלי לדעת מה יהיה. אבל ידעו, שיכולה לבוא שעה, שנצטרך לעמוד בכוח, שיתנפלו עלינו, שירצו לעשות לנו משהו בכוח. בחרנו מבינינו אנשים, שהיו אחראים על זה. אחד היה דב למברג מזדונסקה וולה. הוא נפטר כאן בארץ. השני היה ויקטור שטיין. היו עוד, אך אני לא זוכר, מי. היו צריכים לארגן את זה.. איך הם עשו את זה, אני לא יודע בדיוק. אני לא הייתי בתוך העניינים.

במשך כל הזמן ניהלנו פעולות תרבות, פגישות, פרסמנו עיתון קיר וקיימנו קשר הדוק בין אחד לשני. לא היה דבר של מה־בכך לדאוג תמיד, שיהיה קשר. אנשים חלו ולא ידעו עליהם, שהם חולים, אך הקשר הזה פעל ומצאנו אחד את השני. דאגנו לאנשים, עזרנו, גם בהשגת עבודה. את העבודה שלי בענף של נעלי קש קיבלתי דרך התנועה, שעזרה לי...

הקשר הזה נמשך עד לרגע האחרון. ואפילו מעבר מזה. לא ידענו, לאן אנחנו נשלחים. רצינו לדעת. אז בקשנו מאחת החברות, שנשלחה, שתרשום.

קראו לה רחל באב מזדונסקה־וולה. היא לא נשארה בחיים, נספתה באושוויץ, בניסויים של תאומים. היא מסרה שהיא תאומה. רצתה להיות יחד עם אחותה, שהיה ביניהן הבדל קטן בגיל. הן לא נשארו בחיים. בקשנו ממנה, כשיצאה לדרך, שתרשום את התחנות. ידענו שאותם הקרונות חוזרים. בקשנו, שתסתיר את הפתק בקרון מסויים. חברה אחרת, לאה סלפצ׳ינסקה, שנספתה בשטוטהוף, עבדה שם במטבח, ברדוגושץ׳. היא עבדה במסוף של הרכבות, במטבח. הגישה מזון. נדמה לי, שחילקו שם גם לחם. היא נכנסה אל הקרונות. עליה הוטל למצוא את הפתק ולמסור לנו.

וכך היה. היא רשמה. (מנייק יחד אתה). הפתק נשאר אצל מנייק וישנו עד היום. הוא מסר את זה ל״לוחמי הגיטאות״. הפתק נמצא שם במוזיאון והעתקו מופיע בשלמות בכרוניקה של גיטו לודז׳, כרך רביעי. רחל רשמה בדיוק את התחנות ובסוף היא כותבת: ״הגענו, אני לא יודעת, איפה.״ זה היה הקשר עד לרגע האחרון.

קשר מעבר לרגע האחרון היה באושוויץ. היינו במקרה שנינו באותו בלוק, למעשה לא באושוויץ, אלא בבירקנאו. היינו יחד עם אבותינו, הוא עם אביו ואני עם אבי. בבלוקים אחרים פגשנו חברים, בין היתר את רפאל זלוור. היינו חודש ימים בדיוק בבירקנאו. במשך הזמן היו שני בחורים, אחד היה רפאל זלוור והשני זכריה מ״מזרחי״. אותו זכריה, שנשלח לעבודה בחוץ במקום, שקראו לו ״קנדה״ — שם זרקו את החפצים, שנלקחו מהיהודים ולא היו נחוצים, כלומר — כל מיני ספרים ודברים, שלא היה להם שום ערך לגרמנים. הוא מצא שם ספר תנ״ך והביא אותו למחנה. הסתיר אותו בבגדיו, והביא למחנה. רפאל זלוור קיבץ אותנו בחצר בין שני הבלוקים וניהל אתנו קורסים לתנ״ך. עד שנפרדנו ונשלחנו למקומות שונים.

דון גורן

כמה מלים על מה שהתרחש בחודשים הראשונים. חזרתי ללודז׳ בערך ב־17 או 18 בספטמבר. אני הייתי מ״הנוער הציוני ב׳״. כשחזרתי, היו אצלי בבית ובבתים אחרים, במיוחד אצל נטק ליברמן, פגישות של אנשי ״הנוער הציוני ב׳״ כמעט יום־יום. לא היינו מאורגנים, אבל בפגישות היו רק אנשי ״הנוער הציוני״: מולק פצנובסקי, שהיה בלודז׳ אחד ממנהיגי ״הנוער הציוני״. הוא היה בא כמעט כל יום אל זושיה לוסטיג. שם היינו נפגשים עם הדרג הגבוה יותר ואני הייתי המקשר בין הצעירים יותר ולבין אלה, שניהלו את הקנים: גרוסמן, שרה וייל, נטקה גרינבאום, אטקה וכו׳. היינו נפגשים והיינו מתכננים ומדברים ועושים ״פוליטיקה״. שום דבר מעשי לא היה שם.

בהתחלת נובמבר, עוד לפני הפיצוץ של אנדרטת קושציושקו, גדוד אחד של ״הנוער הציוני״ נפגש באיזה מקום. אני חושב, שזה היה בבית־הספר של כצנלסון, לפני שהגרמנים נכנסו אליו. הגדוד בא, כולם במדי התנועה ובעניבות צופיות בצבע אחיד ומעילים מעל למדים. באו למסדר של שבת. ב־10 בנובמבר בערך בא חבר ההנהגה הראשית, ליאון לוסטיג, ללודז׳, אירגן

קבוצה, שעל חבריה גם אני נמניתי. עזבנו את לודז׳ כקבוצה של אנשי "הנוער הציוני" ופנינו לכיוון לבוב.

צבי ברגמן

היינו נפגשים בהתחלה בקיבוץ "ביל"ו", אחר כך גם בדרך פרנצ׳ישקנסקה, ערב ערב. לשם באו להפרד מאתנו עוזיאל ליכטנברג, שנסע אחר כך לוורשה, ובומק רב, חבר הנהגת הקן. הוא בא להפרד ומסר לנו, שהוא נמצא ברשימת אלה, שהגרמנים מחפשים, אז הוא מוכרח לברוח. הוא ביקש מהנשארים, שנמשיך בהתארגנות ובפעילות, עד כמה שזה אפשרי. בומק רב נפל במלחמה כחייל רוסי.

היות והוזכרה כאן רוז׳קה גרוסמן... אם ישנו תיעוד בתמונות מהגיטו, עשה את זה מנדל גרוסמן, אחיה של רוז׳קה גרוסמן. צריך גם להוסיף, שעשה את זה בסכנת נפשות. הוא הסתכן ועשה לא רק תמונות רשמיות מטעם המחלקה לסטטיסטיקה של הגיטו... אלא עשה תמונות, שלא היו רצויות לרומקובסקי ולא לגרמנים. ואת התמונות האלה אנחנו הסתרנו, בדרכים שונות, חלק מהן הגיע גם לישראל.

אני רוצה לחזור לרגע ל"חזית הנוער־הציוני". רוב החברים, כמעט כולם, היו בעד האיחוד הזה. אנחנו ראינו בזה באמת איחוד מכל הלב. בין השאר החלטנו, שאם אחרי המלחמה תימשך ההתפלגות וכל תנועה תקיים את המסגרת שלה — אז "חזית הנוער הציוני" תראה את עצמה כחלק מ"הנוער הציוני. האיחוד פעל טוב מאוד, ההתארגנות נמשכה עד הסוף ואנחנו קיבלנו בברכה את האירגון. מ"חזית בני דור המדבר" למדנו את ההתארגנות, בפרט בשכבות של חברים יותר מבוגרים. מצד שני את התוכן הם קיבלו מאתנו. הם ידעו, שיש עבר תנועתי וגם עתיד תנועתי, ברגע שזה יידרש.

משה זילבר (זילברשטיין)

לא היה רגע אחד, שהספקנו להיות פעילים. בין החברים היה קשר הדוק, אחד, כמו שאומרים, תמך בשני ויחד עם זה ניהלנו את הפעילות התנועתית.

אחרי שבאנו למרישין, נפגשנו עם אהרון יעקובסון ורפאל זלוור. אהרון יעקובסון היה איש אירגון יוצא מן הכלל, ידע לנאום, בחור כריזמאטי מאוד. השני היה רפאל זלוור, הוא היה אידיאולוג, איש של "הנוער הציוני". הוא היה האידיאולוג שלנו. בחור בעל ידע רב בעברית. שניים אלה היו המובילים של הקבוצה הזאת אחרי שנפגשנו במרישין. כמובן, במרישין גיבשנו לא רק את החלק של "הנוער הציוני א׳", שהיה אתנו. אז נתגבשה קבוצה של ציונים כלליים ואנחנו היינו אחת הקבוצות הגדולות במרישין.

בהתחלה היו שם שלוש תנועות, הכשרות. היה "החלוץ", "התחיה" (שם היה אהרון יעקובסון וריבה) והיה "הנוער הציוני" (אנחנו ורפאל זלוור). אחרי שערבים ולילות דנו ודשנו בכל מיני רעיונות, הגענו למסקנה, שכאן ישנו מקום עכשיו לאחד את תנועות הנוער ולהכניס למסגרת שלנו. אנחנו ראינו

חברי "Grupa G" בהכשרת מרישין (אנשי "הנוער־הציוני" ו"התחיה")

את עצמנו כמסגרת, שיכולה להתאים להרבה מאוד אנשים.

היתה עוד קבוצה מיהדות גרמניה של "בלאו־וייס". הם היו מאנשי זבונשין. גם אותם הכנסנו. זו היתה קבוצה פעילה מאוד, מגובשת. אחר כך התפשטנו למאחורי הגדר. שם היתה קבוצה של ה"פשמיסלובקה". השתדלנו להכניס גם אותם. אחנו היינו המסגרת, שרצתה להכניס מה שיותר אנשים לתוך האירגון הזה. ל"הנוער הציוני ב' " היתה קבוצה לחוד. הייתי מקורב מאוד לאנשים אלה. אני מדבר על הקבוצה במרישין. זאת היתה קבוצה מגובשת. המגמה היתה, כפי שאמרנו, להתפשט ולהתאחד. אנחנו בתור יותר מבוגרים ראינו את הדבר קצת יותר רחב והשתדלנו להוסיף אנשים. לא ראינו שום צורך לסגור את עצמנו בד' אמות באשר למלחמה ומה שקרה עם היהודים. ראינו, שאין מקום לפילוגים...

ריבה חירורג (ציטרין)

פעם הייתי בחמש שנים יותר מבוגרת. עכשיו אני בחמש שנים יותר צעירה. היתה לי הזדמנות אז, בתור יותר מבוגרת, להסתכל בדברים קצת מבחוץ. היתה לי יכולת לפעול לא במסגרת. אני הצטרפתי למרישין אחרי שזה כבר היה קיים. האירגון במרישין היה לדעתי משהו שלא יאומן, שבתנאים הללו יכולה להיווצר יחידה כזו. אבל כאן אטקה הזכירה שני שמות, שאני הייתי רוצה להתייחס אליהם: אהרון יעקובסון, א. יעקב. אני באתי מ"התחיה" עם אריק יעקובסון ואחרים. אני לא הייתי ב"הנוער הציוני" לפני המלחמה. אני

באתי בכלל מהחוץ. "התחיה" היתה תנועה ציונית רדיקלית בהנהגתו של יצחק גרינבאום.

צבי ברגמן

אני רוצה משהו להשלים. בשנת 1938 היתה ב"הנוער הציוני א' " קבוצה גדולה בגיל 18—19. היתה בעיית ההגשמה והיות והם לא יכלו לעלות ארצה, התחילו להתנהג אחרת מחברי "הנוער הציוני". ואז כל אותה קבוצה החליטה להצטרף ל"תחיה" ולראות בזה המשך. בתוך "התחיה" היו כמה עשרות חברים יוצאי "הנוער הציוני".

ריבה חירורג (ציטרין)

לי יש התייחסות מיוחדת לשני האנשים האלה ואני מסתכלת עליהם מבחוץ, כי גורלי רצה, שעזבתי את מרישין מוקדם מאוד, והייתי יותר עם החברים מ"התחיה". היה בינינו קשר הדוק מאוד. הקבוצה הזאת במרישין לא היתה מנותקת מהתנועה הציונית הכללית וכאן עלי לציין, זה היה מהימין ועד השמאל. ואין לשכוח, שאני הייתי בעצם בין הנוער והמבוגרים. הייתי בחמש שנים יותר מבוגרת מהנייק. אז זה היה הבדל גדול מאוד. והייתי קטנה וצעירה בין המבוגרים מ"התחיה".

אני מתייחסת ראשית כל לאהרון. זאת היתה אישיות בעלת תכונות של מנהיג, ללא כל ספק. ההשתלשלות בגיטו והגישה לכל מיני עניינים היתה, לדעתי, מאוד ביתית. כל אחד היה בתוך המפלגה שלו, בתוך הקבוצה שלו, מבלי לצאת. "מזרחי" לחוד ו"אגודת ישראל" בזה, כאילו לא קורה שום דבר מסביב. יש לנו תנועה ואנחנו צריכים לכתוב עיתונים...

אחד הדברים, שמאפיינים את גיטו לודז' הוא העזרה ההדדית, אחד הגילויים הנדירים בתנאים כאלה... הורדנו מהלחם שלנו, כדי להעביר לשני... קשה בתנאים של שפע לתאר את המצב של רעב בלתי פוסק של חמש שנים. ובכל זאת נשארנו בני־אדם ואני חושבת, שכל אלה שיושבים כאן יעידו על כך.

אני חוזרת לאישיות כזו ורוצה לציין, שראיתי את רפאל זלוור שכזה. רפאל היה אחד מגדולי הנוער, לדאבוני הגדול הוא אבד.

אני רוצה לציין עוד משהו אופייני. אריק יעקובסון היה מנהיג. התמימות של כל אחד מאתנו באותו זמן אולי תצויין על ידי מה שהוא עשה, האקט האחרון שלו בגיטו. אריק שמע, שההורים שלו נשלחו יחד עם כולם החוצה והוא החליט ללכת אחריהם, כדי לעזור להם. התמימות הזו של המנהיג הזה, הצעיר האינטליגנטי, התמימות שאחזה בכולנו היא אולי אחת התמונות הטרגיות ביותר. הוא יצא אחר ההורים לעזור להם...

צבי ברגמן

על אותם אנשים, שהזכרנו קודם, אהרון יעקובסון ורפאל זלוור, קיימנו ערבים.

יש גם הקלטה מפגישות־הערב, שדיברנו וסיפרנו על אנשים אלה... ויש רבים שלא הזכרנו, אך בתוך חיי הגיטאות הוכיחו את עצמם... נשמע את ישראל ויוטה, שהצטרפו אלינו בתוך הגיטו, איך הם ראו את הפעילות הזו ומה התנועה נתנה להם באותם החיים האפורים. ושוב לא דיברנו על רב, שהזכירה ריבה... למרות התנאים והקושי התאספנו ושרנו ועשינו ולחמנו ועזרנו אחד לשני ולא אכלנו אחד את השני, כמו שקרה לעמים אחרים ובמקומות אחרים.

אטקה ליפמן (פריד)

כמעט באף מיפגש שלנו לא הזכרנו את לבק. האמת היא, שאני למשל יודעת עליו מעט, אבל זוכרת אותו, כמו שבוודאי כולנו זוכרים. לא זוכרת את שם משפחתו. הוא היה מן המבוגרים. גם על זכריה לא מדברים. הוא היה "מזרחי".

אני רוצה להשלים את הסיפור, שאריה סיפר על לימודי התנ"ך על ידי רפאל. לי אישית קרה, שנקלעתי לחודש הזה באושוויץ יחד עם ללה קרקובסקה ולא היו לנו אפילו דרגשים, אלא כולנו ישבנו, אחד בתוך השני, לא זוכרת, כמה זמן, כי הכל מטושטש מאושוויץ. וללה קרקובסקה החליטה ללמד אותנו עברית. היא נמצאת עכשיו בברזיל. זה מה שרציתי לספר. היא עשתה את זה בעל־פה. שינינו מלים בהדרכתה.

אריה בן־מנחם

פרט אחד פה נשכח. הקליטה של אנשי המחוז, הפרובינציה. שהגיעו ללודז' בעקבות חיסול העיירות זגיז', ויילון, ואנחנו קלטנו אותם. במיוחד יש להזכיר את הנוער מזדונסקה וולה, שרובו השתייך ל"הנוער הציוני" והם גם קיימו הכשרה בתוך הגיטו בזדונסקה וולה. הם קראו לזה "פרמה". ייסד את זה הד"ר למברג, שהיה שם זקן היהודים ובנו ניהל את זה בפועל. הם באו אלינו ונקלטו בתוך "חזית הנוער הציוני" והיו פעילים ביותר, כמו אותו דב למברג, שהזכרנו פה ושתפס מקום בהנהגה. והיו אחרים, שלא אזכיר את שמם.

משה זילבר (זילברשטיין)

אם היתה איזושהי מחשבה על התנגדות, היא היתה קיימת אצלנו. היינו מדברים על זה. ואטקה הזכירה את הדמות של אבוגוב, שגם ריבה הזכירה. אני לא יודע, אם זה היה על ידי אטקה, שהכירה אותו. הוא פנה אלינו. הוא היה אדם שחשב על התנגדות. הוא ידע, שהאירגון קיים אצלנו. ואני זוכר, שהוא פנה אלינו דרך אטקה ואמר, "איך אתם יכולים להצטרף לאיזו תנועה של התנגדות, כשאנחנו יודעים, שאתם מאורגנים ואצלכם קיים אירגון?" כמובן שענינו לו. הבאנו את זה בפני ההברים ואמרנו לו: "מה אתה רוצה לעשות, אנחנו עומדים לרשותך". זה היה בקשר עם בן אדם, שחשב לעשות משהו...

כשקיבלנו את המכתב של רחלקה (שאריה הזכיר אותה), שהיא שלחה מאושוויץ ואנחנו קראנו את זה, עוד היינו בגיטו. כל הזמן היו גירושים. וכל אחד ניסה

לדחות את זה וחשב להישאר. וכשקיבלנו את המכתב הזה, ידענו, שהגיעו לאושוויץ, מבלי לדעת מה זה אושוויץ. אבל היו לנו שני חברים, שבאו מוויילון, אם אינני טועה. אמרנו להם, הנה הגיע מכתב מרחלקה, שהיא אומרת, שהתחנה הסופית היא אושוויץ. אז הם אמרו: אתה יודע מה זה אושוויץ? אנחנו לא יודעים. אבל אנו יודעים, שבוויילון, אם גוי שמע את המלה "אושוויץ", הוא היה מצטלב. זה מה שידענו על אושוויץ. והקשר היה קיים עד הרגע האחרון ואחר כך מעבר לזה. אנחנו היינו יחד בבירקנאו... היינו נפגשים עם רפאל זלוור שהיה לו תנ"ך. באושוויץ היו מקלחות והיה דבר מפורסם, שנכנסים למקלחות ולא יודעים, אם יוצאים משם. כאשר רפאל זלוור נכנס עם אחיו למקלחת... הוא נתן לי את התנ"ך הזה לשמור. הם באמת יצאו מאושוויץ ואני החזרתי לו את התנ"ך הזה. אנחנו נשארנו עם אריה עוד חודש ימים.

אריה בן־מנחם

היה דבר אחד שמשום מה לא הוזכר כאן ויש צורך להזכיר — ההאזנה לרדיו והפצת השמועות, הידיעות והחדשות. אמנם לא היתה זו פעולה בלעדית של "הנוער הציוני", בכל אופן השתתף בה איש "התחיה", שנחשב כאיש שלנו וזה נתן חיים וידבסקי, שהשתתף בפעולה וגם נפל קרבן בתוך הגיטו ואני חושב, שחובה להזכיר אותו. את סיפורו לא אספר כאן. סיפורו נמצא בכתובים וישנה פה ריבה, שהיא יותר מוסמכת לספר עליו. אתו היה לה קשר אישי הדוק עד הסוף שלו. מה שרציתי לספר על הנושא, קשור לתנועה. אחרי שהתאבד ונקבר — הקבורה שלו בוצעה בסודיות. הוא נקבר בחשאי, ללא השתתפות קהל, בלי להגיד איפה, ולמצוא קבר בבית הקברות היה די קשה, הוא נקבר לא בתוך החלקה של הגיטו, אלא בחלקה הותיקה מלפני המלחמה. אני לא יודע, איך גילו לנו את מקום קבורתו, אבל כבר למחרת, בעצם יום השבת, יצאנו לבית הקברות... היו שם רפאל, רחל, טושיה, רוז'קה, אטקה, משה, אני ומנדל גרוסמן. סדרנו את הקבר וכתבנו עליו "נילי". צמח שם, על הקבר עץ בעל פרות אדומים (יז'מבינה בפולנית). מהפרי האדום הזה סידרנו אותיות מעל הקבר... יש גם תמונה משם.

יוטה ברגמן

באותה תקופה, שאתם סיפרתם על בראשית, אני עוד הלכתי לבית ספר ולמדתי, ואני הצטרפתי ל"הנוער הציוני" בתחילת 1942. אני לא יודעת אם אגזים כשאומר, שאני שרדתי הודות להשתייכותי לתנועת "הנוער־הציוני", אולי זה בומבסטי מדי. אני ינקתי כל כך הרבה, תוך שנתיים, כמעט שלוש שנים, עד הסוף, עד אוגוסט 1944, וזה השפיע עלי כל כך, שאני עם זה הלכתי דרך אושוויץ וברגן בלזן ואם לא ירו בי, אז אני ידעתי, שאחיה. רק בגלל המורל הגבוה שלי, שהיה לי הודות להשתייכותי לתנועה.

להשתייך לתנועה ב־1942 לא היה כל כך פשוט, כי כל התנועות האחרות בגיטו היה קשה לתפוש. אנו עסקנו גם באידיאולוגיה. למרות הרעב והקור

דיברנו הרבה על מה שיהיה, כשהמלחמה תיגמר. והיו תנועות הרבה יותר קיצוניות עם אידיאולוגיה הרבה יותר מגובשת. לנוער הציוני לא היתה אידיאולוגיה קיצונית שנוער זקוק לה, אבל אותי בכל זאת חברים שכנעו. אני זוכרת את הניק, הוא היה ראש הגדוד שלי. קראו לזה "שומרי הגליל". הוא הלך איתי שעות לשכנע אותי, שתנועת הנוער הציוני היא הרבה יותר רלבנטית מהתנועה הקומוניסטית, שהיתה בעיני אז יותר קרובה לי, בגלל הרעב, הקור, ובגלל האידאולוגיה שלה לעתיד. והניק שכנע אותי. הלכתי עם אברהם זליג הרבה ואני חושבת שהלכתי פעם עם שרוליק קליסקי. ודיברנו, רעבים היינו, אבל דיברנו ותיכננו וסידרנו את העולם. והתנועה הזו, הנוער הציוני, היתה בשבילי, אולי לא בית שני, אולי אפילו תפסה את מקומו של הבית הראשון. משום שהיו ערבים שהייתי יוצאת לפעולות אחרי יום עבודה של 12—14 שעות ואימי היתה מתחננת שאשאר בבית. היה ערב חג והיא אמרה לי, תישארי בבית. היו רק אחי ואני ואימי ואני אמרתי, אמא, לא. אני אעשה הכל בבית, אכין ואעזור, אבל אני חייבת בשעה זו וזו לרוץ. וזה נתן לי הכל. אני זוכרת, שבערב כזה הייתי מוותרת ומשאירה את פרוסת הלחם, כי ידעתי שברגע שאבוא לאסיפה, אשכח את הלחם והרעב ושוב מישהו בבית יוכל להנות מהפרוסה.

הערבים האלו התקיימו אצל חברים. כמה מטרים לפני הבית הסתובב הגרמני עם הנשק ואנחנו מתחת לאפו היינו מתאספים, מדברים, בעולם אחר. היינו מדברים על נושאים על היסטוריה כללית, על פלסטינוגרפיה, אפילו על סקסולוגיה, משום שהיינו בגיל כזה, כמו שהיום מתווכחים, האם להכניס נושאים כאלו לבית הספר. ככה גם אצלנו באסיפות זה היה.

רפאל זלוור היה בא עם שעורי עברית, וכשהתקרב כבר הסוף, אני זוכרת את רפאל זלוור אומר לנו בפירוש, שיכול להיות, שבעוד כמה ימים אף אחד מאתנו לא ישאר כאן בלודז'. כולנו יוצאים למקום בלתי ידוע. מה שאני מבקש מכם, שכל אחד יקח תנ"ך, כי בוודאי ניפגש במקומות שונים. אנחנו חשבנו, שכולנו הולכים למחנות עבודה. הוא אמר, שאם נפגוש אנשים שונים, שלא יודעים את המסגרת התנועתית ואין להם חינוך תנועתי, אולי יהיו מיואשים. אנו נהיה אלה, שנעזור להם להתגבר, על ידי החינוך שקיבלנו נוכל להשפיע גם עליהם אבל עם התנ"ך ביד. ואני באמת הלכתי עם התנ"ך, לקחתי את התנ"ך, כדי שאוכל לעזור לפחות להמון אנשים. התנ"ך לא נשאר הרבה זמן, כשהגעתי לאושוויץ. אבל אני חושבת, שהודות לתנועה הזו ידעתי אפילו במחנות להתנהג לפעמים אחרת.

ישראל אבירם (קליסקי)

הצטרפתי לתנועת "הנוער הציוני" בתחילת 1942. אני יליד מאי 1926. לו ידעתי בתקופה שהם היו במרישין, שקיים דבר כזה, הייתי רץ לשם. אלא, פשוט, לא ידעתי. למדתי בבית הספר של גרשון אלי ליס. אני מבית דתי מאוד. אמנם בשנים האחרונות באה לידי ביטוי אצלנו בבית גם הציונות, כך שזה לא היה כל־כך זר לי. הביא אותי לתנועה חבר, שאתו עבדתי. באתי

לתנועה ומיד מצאתי את מקומי. ממש מהיום למחר. החיים שלי למחרת לא היו, כמו שהיו יום קודם. למען האמת באתי ל"הנוער הציוני" במקרה. יכולתי באותה מידה אולי להיכנס לתנועה אחרת. אבל עובדה, ש"הנוער הציוני" היתה התנועה הציונית הדומיננטית בגיטו. היו בה הכי הרבה בני נוער. ואחרי שנכנסתי לתנועה, לא שאלתי יותר שאלות, כי לא חיפשתי אפשרות אחרת, מצאתי מיד שפה משותפת עם רוב החברים. אני יכול לומר בוודאות, ששרדתי תודות לתנועה. משום שלפני זה הייתי רעב כל הזמן. ואחרי שנכנסתי לתנועה, הייתי רעב רק לסירוגין, לא בגלל זה שקיבלתי יותר אוכל, אלא בגלל שהייתי עסוק בדברים אחרים ולא זכרתי שאני רעב. עכשיו אני רוצה לדבר בהרחבה על רפאל זלוור, מפני שהייתי חניך שלו, השתייכתי לגדוד, שהוא עמד בראשו עד לאיחוד עם "חזית דור בני המדבר", שאז התחלפו התפקידים, אבל גם אז המשכתי בקשרים אתו. הייתי סקרן ושאלתי שאלות ולא הבנתי הרבה דברים וכל האידיאולוגיה והדברים של התנועה היו זרים לי. הלכתי אליו לעבודה לשאול ולמדתי ממנו הרבה. הבחור לא היה הרבה יותר מבוגר מאתנו. אוטודידקט, מאוד אינטלגנטי, הבין דבר מתוך דבר. את השאלה ששאלתי אותו לא הייתי צריך לסיים, בטרם סיימתי אותה, הוא ידע על מה אני שואל והסבריו היו מפורטים ושווים לכל נפש. אני מאוד הושפעתי ממנו. שאלתי אותו שאלות בעיקר בעניין האמונה באלוקים. אני, שבאתי מבית דתי מאוד — אולי בגלל שיש לי אופי קיצוני מאז ומתמיד — נהייתי כופר בעיקר. הוא לא היה דתי, אבל האמין באלוקים.

מלה או שתים בקשר לדברים, שנאמרו כאן. השאלה, אם ידענו, או לא ידענו, לאן לוקחים אותנו. כשראינו, איך מעמיסים את האנשים, שום דבר לא הצביע על זה, שהם נוסעים לחיים. אך בכל זאת לא העלינו על דל שפתותינו, שלוקחים אותם להשמדה ואפילו האמנו, שאחר כך באו הגלויות מהם.

יש בנו איזה מנגנון, שמונע בעדנו מלהודות בזה, שאנו הולכים למוות. לולא המנגנון הזה היינו צריכים להבין, שכשמוציאים את האנשים מהגיטו, זה למוות: כמובן שהיו פה ושם גם ניצולים. זו התשובה לנושא.

התנועה העיקרית בגיטו, שנגדה נאבקנו על נפשם של הילדים, היו הקומוניסטים. הם לא היו אולי תנועה כל כך גדולה, אבל הם היו מאורגנים והיה להם מה לאמר. אנחנו היינו צריכים לענות להם, לעמוד כנגדם, כדי להלחם על נפש אותם הילדים. בשבילי זו היתה עיקר הבעיה. על זה בעיקר עבדתי והלכתי אל רפאל בשאלה: "תן לי ארגומנטים, תגיד לי, מה לענות להם. ככה התחזקתי גם בידיעותי בציונות וכך גם ידעתי מה לענות להם וככה הבאתי את הילדים אל הקבוצה במחנה הריכוז. אני יצאתי בין הראשונים מהגיטו. נדמה לי שב־2 או ב־3 באוגוסט, וכאשר החברים באו לבירקנאו, כבר לא הייתי שם. אבל הייתי ביאבוז'נו עם חבר אחד מהתנועה, עם יוסף לוי. הוא נפל ממש בימים האחרונים לפני שהחרור.

עוזיאל ליכטנברג

תנועת "הנוער הציוני" בפולין 1940—1944*

פרק הונגריה, מרס 1942 — מרס 1944

חלק ראשון

שנת שהייתנו בסלובקיה הגיעה לקיצה בליל גירוש הרווקות היהודיות מסלובקיה למחנות בפולין.

אומנם הגירוש הראשון התייחס לרווקות בלבד, כאשר ההסבר הרשמי היה משלוח לעבודה.

אנו, פליטי פולין, לא קיבלנו את ההסבר ובראש המחנה החלוצי יצאנו לגבול ועברנו להונגריה.

דרכנו מסלובקיה להונגריה קצרה, אין מכשול פיזי, השטח מישורי, הלילה חשוך וקר. הולכים דרך שדות מכוסים שלג קפוא, כל צעד משמיע חריקה, אבל אין כאן פחד, הגבול פרוץ, לא הקושי של הרי הקרפטים, לא זרקורים ולא משמרות גרמניים. שקט כאן ורגוע, רק מרחוק נוצצים אורות. אלו הם פנסי הרחוב של קושיצה הרדומה. רק כחצי שעה אנו בדרך וכבר התבשרנו, שאנו בהונגריה. ממשיכים בלי דיבורים בסימטאות העיר לבית משפחת ברטרר, בית ארוסתו של שני פרינץ והמוכרת גם למבריח שלנו, אדם. מתדפקים על הדלת ובשקט נכנסים פנימה. אנו מודים לידידנו הסלובקי, משלמים לו באחרוני השטרות הסלובקיים המיועדים לכך והוא מתחמק בחזרה לכפרו בסלובקיה.

אנו מכונסים במרפסת הבית. המרפסת סגורה הרמטית, משמשת כמחסן ליד חנות הביצים של המשפחה. אומרים, שקושיצה היא עיר מחוז יפה, אבל אנו לא נראה אותה. הונגריה היא מדינת משטרה: זר כי ייעצר בקרבת הגבול, ישלח בחזרה ללא משפט וגם המשפחה המסייעת לו תוענש בחומרה. בהתייעצות

* פרקים קודמים ראה "משואה" ט"ז, עמ' 156—175, ו"משואה" י"ז, עמ' 217—238.

עם בני המשפחה סוכם לא לשהות כאן וכי עלינו לצאת בהקדם לבודפשט. קיים מכשול בלתי צפוי, מוניות המקום מוגבלות במרחק הנסיעה. מותר להן להסיע עד לעיר מישקולץ הנמצאת במחצית הדרך לבודפשט. שם עלינו לשכור מונית מקומית, הרשאית להסיענו הלאה.

בטחוננו ובטחון המשפחה המארחת תלויים בחסדיהם של הנהגים, שיסיעו אותנו לאורך הדרך. המשפחה נרתמת למשימה, למצוא נהג הגון וישר, שיסיע אותנו וגם ימצא נהג במישקולץ. קיימת גם סכנה מבדיקות שגרתיות בדרך. גם כאן קיים פיקוח על סחר במצרכי מזון. אסור להוביל ללא רשות מצרכים. פקחי הרשות עוצרים רכב בדרכים ומחפשים מזון מוברח. עלינו לקבל שיעור ראשון בידיעת השפה ההונגרית. להקשיב לשאלות הבודקים ולענות להם. מילת הקסם שלנו קצרה "נם", אשר פירושו "לא". אבל העיקר ללמוד להבין את השאלה.

בקושיצה אכלנו ארוחת בוקר ומיד אחרי זה יצאנו. רבה הדרך לפנינו ועלינו להגיע לבודפשט בעוד יום, כאשר המשרדים עדיין עובדים. מטרתנו — בודפשט ארז'בט קירוט 26, המשרד הארצישראלי, זאת היא הטריטוריה שלנו, הטריטוריה הציונית. נהגנו הראשון, יליד המקום דובר סלובקית, משגן לנו את נוסחת השאלה ותשובתנו. רבים הפקחים בדרך, השאלה חוזרת על עצמה ואחריה תשובתנו הקצרה. במישקולץ עברנו למונית מקומית של ידידו של נהגנו הראשון. החדש הוכנס בסוד הנוסעים ותמורת תשלום הוגן הוא מסיע אותנו הלאה. שניהם עמדו במבחן היושר. ככל שמתקרבים לבודפשט, רבים הבודקים, אבל מזלנו עמד לנו וללא תקלות הגענו לבודפשט. הנהג מביא אותנו עד לכניסה לשער הבית. נפרדנו ממנו ונכנסנו מהר פנימה. ידענו שהמשרדים שוכנים בקומה, בלי לשאול עלינו עד לדלת, שעליה היה מותקן שלט בהונגרית ובעברית. הגענו למקום חפצנו. המשרד מלא אנשים צעירים, בלי לבקש רשות אני נכנס לחדר המנהל, מר (משה) מיקלוש קראוס. שמו ידוע לי, מציג את עצמי ומוסר לו דרישות שלום מעמיתיו הסלובקיים, החברים רוזנטל וקרסנינסקי. תשובתו לא־ידידותית ובהמשכה הוא מודיע לנו בפסקנות, שכניסתנו לכאן היתה משגה. המשרד הוא מוסד מוכר על ידי המדינה, ואין הם רשאים לארח זרים בלתי־ליגליים. שהייתנו מסכנת אותם ועלינו לצאת מכאן מיד.

השלטון במשרד הארצישראלי בבודפשט הוא בידי קואליציה מוזרה, השומר הצעיר והמזרחי. משה קראוס חבר המזרחי ונשען על רוב פוליטי מיוחד בעולם הציוני. הציונות הכללית ותנועת העבודה (מפא"י והחלוץ הכללי) הם באופוזיציה ובמיעוט. מצב פוליטי זה היה ידוע לי מראש. אבל מכאן ועד לתגובה שלילית כזאת רב המרחק. הופתעתי, תשובתי ליתה חד־משמעית: כל זמן שאין לנו מקום אחר, לא נעזוב את המשרד. לרחוב לא נצא. ידענו, שבהונגריה קיימת תנועת הנוער־הציוני א' ובראשה חברנו ד"ר זיגפריד רוט, הכרנו הדדית איש את שם רעהו, אבל טרם נפגשנו. את מצבנו הצילה שרה פרידלנדר, מזכירת קרן היסוד, חברה בכירה בתנועתנו, שהופיעה והזמינה אותנו לעבור זמנית למשרדי הקרן. את המשך הערב, הלילה והיום שלמחרת בילינו במשרדי הקרן. ישננו על הרצפה כשהתרמילים למראשותינו. כאן אכלנו את ארוחותינו הראשונות בהונגריה, כריכים ושתייה קרה. הראשון הופיע אצלנו

חברנו ד"ר רוט.בן גילי, אך נראה מבוגר, בעיקר עקב לבושו הבורגני. לאחר שיחה קצרה נוצרה בינינו הבנה. מוצא משפחתו מבוהמיה, ועל כן הוא דובר גרמנית רהוטה. בכך הוא נבדל מיתר מנהיגי תנועות הנוער, דוברי הונגרית בלבד. ד"ר למשפטים, פיקח, מהיר תפיסה. תופס עמדה בכירה במוסד הקהילתי ה"אומז'ה" — תחליף לג'וינט בעולם היהודי. הציבור היהודי בהונגריה, המפולג בין שתי הקהילות הגדולות, האורתודוכסים והניאולוגים, משתף פעולה ב"אומז'ה", שהפך למוסד מרכזי, המטפל בצרות של היהודים, מגיש עזרה לנצרכים ובעיקר לפליטים היהודיים. בעיה זאת לא נוצרה עם בואינו לכאן. היא קיימת מאז סופח חבל קרפטו־רוס מצ'כיה להונגריה. תושבי האיזור הנוצריים קיבלו אוטומטית אזרחות הונגרית. לא כן היהודים, מהם נשללה כל אזרחות. מטלטלים אותם לבתי־סוהר, למחנות עצורים. מאיימים לשלוח אותם מעבר לגבולות, ליעד בלתי ידוע. ה"אומז'ה" מטפלת בהספקת הגנה משפטית, בעיקר באספקת מזון למחנות ובשתדלנות למען החזקתם במחנות על חשבון ה"אומז'ה", בשטח הונגריה. ב"אומז'ה" מצאו את מקומם הרבה יהודים טובים, העוסקים בצורכי הציבור באמונה. זכור לי לטובה ד"ר פרקש, עורך־דין, ראש מחלקה במוסד, אתו היה לי הכבוד לשבת זמן קצר בתא משותף בבית־המעצר. אך נתקלתי גם בנוכלים, תאבי שוחד, הנמצאים בכל מקום בעולם.

השיחה עם זיגפריד חברית, מחפשים פתרונות זמניים במציאות החדשה. עם תום השיחה ידענו, ששהייה כאן תהיה לנו קשה, ומלאת סיכונים.

ממשלת הונגריה מפולגת, מכהנים בה שרים פרו־נאציים לצד מצדדי קו פרו־מערבי. ראש־המדינה הוא האדמירל הורטי. תוארו הרשמי "מ.מ. קיסר אוסטריה ומלך הונגריה". המדינה היא עדיין רשמית מלוכה המצפה לחזרת מלכה הגולה. הורטי מתמרן על מנת לשמור על עצמאות המדינה ולא להכנע לתכתיב הנאצי. ברחוב שולטת המשטרה, כאשר מחלקת הזרים, הידועה בשם המקוצר KE-OK, מנוהלת על ידי מפקד אנטישמי, נאצי מובהק. חיפושים אחרי זרים, מחוסרי אזרחות הונגרית, מתקיימים בכל דרך אפשרית. בעיקר ידועות ה"רציו". בלשי היחידה במדים וללא מדים פושטים ברחובות, במסעדות ובכל מקום ציבורי פתוח, לזהות את כל הנקלע בדרכם. כל מי, שאינו יכול לזהות את עצמו בתעודת זהות ובכתובת מגורים, נעצר במקום. קיים כאן חוק משטרתי, כי כל אדם חייב לדווח למשטרה על מקום מגוריו. ביצוע החוק הוא בידי שומרי הבתים — מעמד מיוחד. לא רק מנקי מדרגות והחצר, סוגרי השער לשעות הלילה וגובי תשלום תמורת פתיחתו למאחרים לחזור. בהונגריה, הם נציגי החוק. לא יגור אדם בבית, כי אם נרשם בפנקס הבית, והם הממונים על ניהולו. אצלם ממלאים טופס הרשמה הכולל גם מקום הולדת. הטופס מובא למשטרה לאישור. לאחר קבלת אישור בחותמת המשטרתית ובחתימה, הם רושמים את הדייר בספר הבית. השומרים מקפידים על מילוי תפקידם במלוא החומרה.

הבעיות קשות וצריך יהיה לחפש פתרונות. לפתרון זמני גויסו בוגרי התנועה. זכורים לי מספר חברים, שטיפלו בנו בימים הראשונים. שמוליק פישר (חבר ניצנים כיום. מוצא הוריו מפולין, אביו היה פרופסור לכלכלה, שנמנע מלעלות ארצה בגלל נישואיו לאשה נוצריה). סמושי גזה (ממשפחת נגנים, הגיע אחרי

המלחמה לדרגת פרופסור למדעי הגרעין היה מקורב לרייק, המנהיג הקומוניסטי. נשוי לאוסנת שטרנברג, הגיע ארצה לאחר מרד ההונגרים ודיכויים על ידי רוסיה הסובייטית, כאשר שמו מפורסם בעולם המדע. ייצג את ישראל בכנסים מדעיים בינלאומיים בשם מושאל בגלל התנגדות הרוסים לנוכחותו. ניהל בארץ מוסדות מדעיים, אך פתאום נאלץ לעזוב את הארץ — מסיבות לא ברורות לי). הם קיבלו על עצמם לפזר אותנו זמנית אצל משפחות החברים עד למציאת פתרון.

כעבור יומיים חל ערב פסח, הופרדנו וכל אחד הובא למקום מסתור זמני. בחלקי נפל להתארח אצל משפחת רוזנטל. משפחת סוחרים אמידה, בעלי מפעל לייצור קפה, בימים הבאים ניצלתי את היכרותי על מנת לעבוד במפעלם, ראשית כבמקום מסתור מפני שוטרי ה"קה אוק" ובעיקר כדי להרוויח כסף לקיום. זכור לי, איך היינו טוחנים עלים מיובשים וגרעינים קלויים, מערבבים וממלאים שקיות עם שמות שונים. ההונגרים שותי קפה הם והמפעל היה מספק קפה בטעמים שונים לכל דורש. הכל היה בתערובת שערבבנו, פרט לפולי קפה, שהופסק יבואם בזמן המלחמה. בימים, שחסרו חומרים לטחינה, נשלחתי לתחנת הרכבת לעבוד בפירוק שקים, שהגיעו עבור המפעל. דמי הסבלות משתלמים מאוד, אבל חייב הייתי להעמיד פני חרש ואילם. הפועלים התרגלו אלי, אבל התפקיד קשה ודורש ערנות מתמדת, כדי לא להתגלות. אסור להגיב על קריאה, הבאה מאחורי גבך. אם כי ברור, שכוונה אליך.

העבודה אצלם לא נמשכה זמן רב, חייב הייתי לחזור לעבודה בתנועה. הבריחה מסלובקיה גברה, חברי מכבי הסלובקי מתקבצים בבודפשט ועלי הוטל התפקיד לטפל בהם ולייצגם.

אבל בטרם אמשיך בסיפורי אחזור לימים הראשונים, כאשר הופרדנו ואני מתארח אצל משפחת רוזנטל. הדו־שיח בינינו מתנהל בקושי, ההורים מבינים גרמנית, אבל הדיבור בשפה זאת קשה עליהם. הילדים הם דוברי הונגרית בלבד. עם ערב התיישבנו לסדר פסח. זר הרגשתי כאן. כמעט שלא מדברים אתי, ובעיקר מפני עיני המשרתת ההונגרית. עלי לשמור על סוד מוצאי. קראנו את ההגדה, המילים והתוכן ידועים לי, אבל לבי לא כאן. דואג אני, לאן נלקחו יתר חברי.

סדר הפסח המושבת של יהודי סלובקיה. רק לפני שנה חגגו את ליל הסדר בבתיהם מתוך תקוה ובטחון, ואני, הפליט מפולין, לצידם. והנה גם עליהם נחת הגורל — גורלי האישי, המתעתע בי מאז פסח 1938. האורות בחדר המצוחצח מסנוורים עד כדי כאב. שוב יהדות החייה עדיין ברווחה ובטחון ואינה מרגישה את המצפה גם לה.

תם הסדר. לאחר שהמשרתת הנוצריה סיימה את עבודתה, נשארנו לשיחת היכרות. ספרתי על יהדות פולין, על הגירושים מהעיירות למחנות ולגיטאות מרכזיים. תיארתי מחזות מחיי הגיטו ומכל מה שהתנסיתי בגניבת גבולות למען הצלת יהודים. כל הסיפורים אותם סיפרתי בשנה החולפת ליהודי סלובקיה. גם על גירוש בנות רווקות מסלובקיה למחנות בפולין, משם טרם חזר איש. הסברתי את עיקרי אמונתי, "להאמין לכל מילה הנאמרת על ידי הגרמנים", ולכן עלינו להמלט מהם, לא חגגתי אותו ליל הסדר והרגשתי, שקלקלתי גם

להם את שמחת החג.

הפתעה גדולה ציפתה לי למחרת. מסיבות מובנות נשארתי בבית ולא הלכתי אתם לבית הכנסת, כשחזרו, אכלנו ארוחת צהריים חגיגית. והנה נפתחה הדלת ונכנס מר שטרנברג. בלומה נלקחה על ידי אוסנת שטרנברג לבית הוריה. המשפחה אורטודוקסית עשירה, בעלי בית מסחר גדול לעתיקות ושטיחים פרסיים. האב, חבר "המזרחי", הגיע ארצה בשנת 1935 וניסה להעתיק את עסקיו הנה. קרוב למשפחת מאיר, יזם עסקים משותפים את,ם שכנראה לא הצליחו וחזר לבודפשט. אשתו, שעזרה בעסקיו, ניהלה את בית המסחר בהיעדרו. למשפחה שתי בנות ובן צעיר. הבת הבכורה בוגרת תיכון, נתפסה לרוח השמאלנות, הרווחת באינטליגנציה היהודית, רחוקה מציונות. מאמינה ברעיון הקוסמופוליטי ובאבירות ההונגרית. בשנת 1944, כאשר הגרמנים פלשו להונגריה, והמוני ההונגרים לבשו את מדי "הסלשים", הנאצים ההונגריים, נשברה והתאבדה. הבן הצעיר, חניך השומר הדתי, עלה ארצה וחי בקיבוץ דתי. הבת האמצעית אוסנת חברת הנוער־הציוני. מחמת עינא־בישא של המשרתת הנוצריה החביאו את בלומה לשעות היום במחסן הפחם שליד דירת המגורים, עם ערב, עת אבי המשפחה עם בנו חזרו מבית הכנסת, הוכנסה הביתה והוצגה לפני ההורים. קיבלו אותה בחביבות רבה, כל המשפחה דוברי גרמנית, התענינו בקורותיה ובמוצאה. האב מאוד שמח כאשר שמע שמוצאה מלודז', אולי גם תוכל לעזור לו בידיעות על גורל משפחה יהודית מלודז' ואת שקרה לבנם. בלומה מצננת את שמחתו, קשה להניח שהיא תדע על המשפחה, כי בלודז' הטרום־מלחמתית גרו מעל ל־200,000 אלף יהודים ולא יתכן להכיר את כל יהודיה. סיפר האב, כי בהיותו בארץ עבדה אצלו בחורה לודז'אית כמזכירה. ההיכרות לא נפסקה עם חזרתו להונגריה. עם פרוץ מלחמת גרמניה—פולין וצירופה של אנגליה וצרפת למלחמה נותקו קשרי הדואר מהארץ לפולין הכבושה. במכתב שהוא קיבל ממנה, ביקשה ממנו לכתוב מכתב ללודז' ולוודא על גורל המשפחה, ובעיקר על הבן, ששרת בצבא הפולני. שם הבחורה לאה ליכטנברג. בלומה עזרה לו ביתר השמות, של ההורים והבן עוזיאל. והנה המקרה הביא אותה אליהם ועוזיאל נלקח למשפחת חברים אחרת. "גדול הוא העולם וכמה קטן הוא". למחרת החג לאחר התפילה הלך האיש מרחק רב ברגל, כדי לפגוש אותי, לברך ולמסור ד"ש מאחותי לאה בארץ. כיהודי דתי הציע לי ללכת לבית הכנסת ולברך ברכת הגומל. סרבתי באדיבות, ידעתי, שטרם באנו אל המנוחה ולבטח לא אל הנחלה. בימי החג התארחנו אצל משפחות החברים. עם תום החג חייבים לעזוב אותם ולחפש מקומות מגורים. את מקומי כמפרנס תפשה בלומה. בעזרת חברים מצאה לה עבודה בבית מלאכה למברשות, מקצוע בו הצטיינה בקיבוץ בוורשה. בעבודתה הרוויחה לקיום שנינו. עסקנות ציבורית טרם היתה מקור לפרנסה.

כבר בימים הראשונים לבואנו לבודפשט צורפתי להנהגה הראשית של התנועה וכנציגה למרכז המפלגה הכלל ציונית בראשותו של קומוי אוטו. גם במשרד הארצישראלי התמניתי כסגן חבר הוועדה וזאת על אפו וחמתו של משה קראוס. אבל עיקר עבודתי בוועדה החלוצית של פליטי סלובקיה. הוועד הראשון הורכב מהחברים יושקו באומר ובניטו רוזנברג (השומר־הצעיר) פרץ רווס וכהן (מכבי

הצעיר) דב ווייס (השומר הדתי) ואנוכי (הנוער־הציוני־מכבי). המפגשים וההתייעצויות נעשו במקומות פתוחים, בגינות. המוסדות הרשמיים היו סגורים בפנינו. המגעים התנהלו לעת עתה עם נציגי התנועות על ידי כל תנועה בנפרד. העבודה קשה וראשונית, מדי יום מגיעים פליטים נוספים, והדאגה העיקרית היא למצוא מקומות מגורים ואת האפשרות לרשום אותם בהתאם לדרישות החוק.

טרם הופעל ייצור סדיר של ניירות. משיגים בסחיבה חותמת משטרתית. עם מציאת מקום מגורים אנו "מקילים" על מלאכת שומר הבית. במקום למלא אצלו טופס רישום שעליו להחתימו בתחנת המשטרה, אנו "מתנדבים" ללכת ולהחזיר לו את הטופס חתום כדת וכדין.

כעבור ימי חיפושים בעיקר באיזור מרוחק ממרכז היהודים, מצאנו לעצמינו חדר אצל אלמנה נוצריה. דמי השכירות, הכוללים ארוחת צהרים, נמוכים מדמי שכירות המקובלים אצל היהודים. החדר קטן עם מעט אור. האלמנה שמחה בחברתנו, אם כי לא יודעים לשוחח אתה. ההסבר שלנו — המוצא. אנו זוג צעיר מקרפטו־רוס ושם מדברים רוטנית. באנו העירה לחפש עבודה. אנו יוצאים עם בוקר העירה לעבודה וחוזרים רק לפנות ערב, זוג שקט ללא בעיות. שומר הבית קיבל אותנו ללא בעיות, האשה הסבירה לו את מוצאינו, חסכנו לו הליכה למשטרה, הבאנו טופס חתום ונרשמנו בשמות בדויים. אבל צרה צרורה עם האוכל. האשה פשוטת עם, דואגת לאוכל שלנו לאחר יום עבודה, ובהתאם למוסכם מגישה לשולחן צלחת עמוקה, מלאה בשר מבושל ברוטב של פפריקה אדומה, חריפה. מיד אחרי נגיסה ראשונה ראיתי להבות בעיניים. הגרון שורף, לא מסוגל להוציא הגה מהפה. למזלנו מגישים ההונגרים כד מים לשולחן ואנו לוגמים בלי הרף לכבות את השריפה. הבשר טעים, אבל אנו פולנים, לא יודעים, פפריקה מהי. אנו אוכלים, כדי לא לבייש אותה; אבל רוב הבשר נשאר למורת־רוחה בצלחת. אנו מקווים, שברבות הימים נתרגל לשורף הזה. עם כניסתנו שילמנו מקדמה. את היתר נשלם באמצע החודש, כשנקבל תמורת עבודתנו בעיר, כשבועיים נהנינו מהמגורים ומהשקט, והנה, כשחזרנו לעת ערב, התבשרנו שחברים ביקרו אצלנו. כתובתנו היתה חסויה, ידעו עליה בודדים בלבד וגם להם אסור היה לבקר אותנו. והנה, גם שומר הבית נכנס אחרינו לביקור נימוסין. הרמז ברור: התגלינו ועלינו לעזוב, בטרם יחזרו לעצור אותנו. הודענו לבעלת הבית, שהחלטנו לחזור למספר ימים אל הורינו — זוג צעיר מתגעגע להורים — ובהקדם נחזור. חפצינו נשארים כאן, אכלנו ארוחה, נפרדנו ויצאנו לחפש מקלט לילה. מקום מגורינו שרוף ועלינו למצוא דירה חדשה. כרגע עלינו למצוא מקום לינה זמני. לאחר שעות ארוכות של חיפושים, עייפים מאוד החלטנו להכנס ללון ב"מלון". המקום מפוקפק וגם נתון לביקורי פתע של המשטרה, אבל אין לנו כרגע פתרון עדיף. כאן לא שואלים לתעודות, רושמים בלי בדיקה, מקבלים תשלום בעד חדר מראש ללינת לילה, החדר קטן, כמעט כולו תפוס על ידי המיטה. נכנסנו וניסינו להרדם מרוב עייפות. אבל רק כיבינו את החשמל והחלה התקפת פשפשים. גייסות שלמים הגיחו ונוגסים בנו. עם הדלקת האור הם נסוגים. טרם התנסינו בחיינו במכת פשפשים. צונחים ממרומי התקרה ישר על הפנים וכל חלק גוף חשוף. אחרי נסיונות בלתי מוצלחים להבריחם, נכנענו.

הדלקנו את החשמל, התלבשנו, נמנמנו בישיבה עד אור הבוקר. בלית ברירה יצאנו לחפש מגורים באיזור היהודים. כאן בודקים ושואלים על תעודות. הנתפס על נתינת מחסה לפליט, נענש בחומרה. אומנם משכירים מיטות ללינת לילה, אבל במחירים מפולפלים. לבעלת הבית שלנו שילמנו תמורת החדר, כולל צהרים וכביסה לשנינו, 100 פנגו לחודש. כאן דורשים 3 פנגו ללינת לילה ליחיד. לאחר חיפושים מצאנו יהודי, שהסכים להלין אותנו בתנאים חמורים. א. — עלינו לשלם מראש עבור 10 לילות, מותר לנו להיות בדירתו רק בשעות הלילה. ב. — עלינו לבוא רבע שעה לפני סגירת השער, ולעזוב את המקום בשעות הבוקר מיד עם פתיחת השער. ג. — אין להשאיר במקום שום חפצים אישיים. מחוסר ברירה קיבלנו על עצמינו את תנאיו החמורים ושילמנו מראש כנדרש.

בערב עם בואנו הופתענו למצוא חדר מלא אנשים, הושכבנו על גבי שמיכות על הרצפה, ישנים בצפיפות, כי צר המקום מלהכיל את כל האנשים. שבורים ורצוצים קמנו בבוקר על מנת לעזוב בעוד מועד את הבית. כעבור שלושה ימים הישגנו חדר ברחוב דוהן־אוטצה. רחוב הסינגוגה המפורסמת בבודפשט. חזרתי לבעל־הבית וביקשתי החזר חלק מהתשלום, טענתי, שאין אנו מסוגלים לישון בצפיפות על הרצפה. סירב בתוקף, זועם על החוצפה, שהעזתי לבוא אליו באור היום, (התעלם שלמעשה השכיר לנו את המקום בשעות היום), חוצפה של "פולני". בלית ברירה ויתרתי על הכסף. הלכנו לדירה הקודמת לאסוף את החפצים ולסיים את ההתחשבנות עם בעלת־הבית. מה רב השוני בינה, האשה הפשוטה, ובין בן הברית היהודי. ראשית שמחה, כי חשבה שחזרנו לגור. הצטערה, כשהודענו לה, כי באנו רק לאסוף את החפצים וכי בגלל רצון הורינו אנו חוזרים לקרפטורוס. סיפרה, כי בהעדרינו שוב באו ה"חברים" לבקר אותנו. השאירו לה ולשוער כתובת לאן להודיע, כאשר נחזור לגור כאן. כעת ראינו את האשה בגדלותה. עשתה אתנו חשבון צודק על פי אמונתה. תמורת הימים שנעדרנו לקחה חלק יחסי משכר־הדירה והפחיתה את עלות האוכל שלא אכלנו. אוכל לעולם לא מתקלקל. היא הכינה וכאשר לא הופענו, אכלה אותו לבדה. רק החדר חיכה לנו. דמי שכירות לימים, שחסרו עד סוף החודש, בשום אופן לא לקחה. לא נראינו לה מספיק עשירים, שראוי לנצלם. נפרדנו בידידות, בהבטחה, שאם נחזור לבודפשט, נגור אצלה שוב.

הימים בתחילת האביב גשומים, רוחות קרים נושבות. בלומה סובלת מהצטננות ובעיקר מדלקת שלפוחית השתן. הטיולים במשך ימים שלמים ועד לשעות הערב המאוחרות ברחובות העיר לא הטיבו לה. ביקרנו אצל רופא והוא יעץ לה ימי מנוחה במיטה חמה ואמבטיות חמות. למזלנו מצאנו מקום אצל משפחת שכירים יהודים, המשכירים חדר לצורך השלמת הכנסתם.

החדר יפה ומרווח, ישנה גם אמבטיה עם מים חמים. אנו זקוקים לכך אחרי ימי הנדודים. בלומה זקוקה למטה חמה ואין אנו משוחחים עם בעלי הדירה בגלל חוסר שפה משותפת. אחרי יום מנוחה חזרה בלומה לעבודה בבית המלאכה. ממשכורתה נחיה שנינו. אני, זמני כולו מוקדש לפעילות ציבורית, בוועדה החלוצית של פליטי סלובקיה.

גל הפליטים מסלובקיה גובר, מדי יום מגיעות קבוצות חדשות. מנגנון הבריחה וההצלה פועל ומאורגן יפה. בראש מערכת ההצלה ראשי התנועה הציונית, עם

גיזי פליישמן (נשיאת וויצ״ו ואחראית לעבודה סוציאלית ב־U־ZE, אם יהודיה חמה), ד״ר אוסקר גוימן, ד״ר ווינטרשטיין, גיולה פליישהקר, כולם עסקני ציבור, ממיטב מנהיגי יהדות סלובקיה, שמילאו בכבוד את תפקידם. יושרם האישי והציבורי עמד במבחן עד כלות. לא נטשו ולא ברחו בימי סכנה. הם אשר ניווטו את כל הפעולות, בהברחת חלק מהאנשים אל מעבר לגבול, והצלת כל הנותרים. לחמו את מלחמת ההישרדות של יהדות סלובקיה ורשמו דף מזהיר בהיסטוריה הכאובה של ימי השואה, תחילה בקליטת פליטי פולין, ולאחר מכן במלחמתם על הצלת יהודי סלובקיה. מערכת הבריחה נוהלה על ידי תנועות הנוער. בין מרכזי התנועות הוסכם על החלפת מידע על דרכי הבריחה ועל הגשת עזרה הדדית. הגבול פרוש, ארוך ומישורי, נוח מבחינה פיזית למעבר. האוכלוסיה המקומית מסייעת, בשום אופן אינה מתנכרת. את הקשרים למבריחים מקצועיים מספקים חברים, תושבי איזורי הגבול. למרות זאת קורה, שקבוצות נתפסות על ידי שומרי הגבול ההונגרים ומוחזרים לסלובקיה. כאן פודים את האנשים בשוחד והם חוזרים לגבול. השוחד פורח ויש צורך בהרבה כסף. העוברים את הגבול ממשיכים דרכם לבודפשט. ידיעת השפה ההונגרית, השגורה בפי יהודי סלובקיה, מקלה עליהם את התנועה. קיימים גם קשרי משפחה משני צדי הגבול, בעיקר בשטחים שרק מקרוב נקרעו מצ׳כיה וסופחו להונגריה. מצבם טוב לעין ערוך לעומת מצבנו, פליטי פולין. אין אנו יודעים את השפה ואנו מרגישים כזרים בין יהודי הונגריה. למרות התנאים הנוחים כביכול לבריחה היחסים בין התנועות מתוחות. הסכמי המרכזים אינם נשמרים בשטח, כאן קיימת התחרות בהעברת חברים, העלמת מידע מחברי תנועות אחרות. ישיבותינו בבודפשט עמוסות בתלונות של התנועות המאשימות זו את זו הדדית בכשלונות ובמאסרים בגבול. אנו מקדישים הרבה זמן ומרץ לפייס ביניהן, להחזירן לשיתוף פעולה לטובת החברים התקועים עדיין בסלובקיה ולמען העבודה השוטפת כאן בבודפשט. המציאות המפלגתית בבודפשט שונה מכל המוכר לנו עד כה. יחסי הכוחות אחרים. מצבנו כחברי ״הנוער הציוני״ השתפר לעין ערוך. קיימת כאן תנועה מאורגנת ופעילה עם רשת קנים בכל המדינה. תנועה, המוכנה לקלוט אותנו ופותחת לפנינו את שעריה.

על מרכזי תנועות הנוער המקומיות עובר גל של זעזועים. הבולשת מנסה לגלות את הפעילים ולעוצרם בעוון הגשת עזרה לזרים. הראשון נעצר שמחה הונוולד, חבר הנהגת השומר־הצעיר, אשר לא חזר יותר. המעצר חייב את יתר הפעילים למשנה זהירות. לזכותם ייאמר, כי למרות המעצר לא מנעו את עזרתם מאתנו. אנו, ועד החלוצים הפליטים, מקיימים את פגישותינו תחת כיפת השמיים, בגינות ציבוריות. המשרד הארצישראלי, אשר בו אנו רואים את מעוננו הטבעי, ואשר למענו נוסד וקיים, סגור בפנינו. קראוס מקפיד על מעונו הרשמי. הראשון — המופיע במקום ואשר סביבו מתחיל להתגבש צוות לארגון והגשת עזרה לפליטים ואשר ייקרא בעתיד ועד ההצלה ויעסוק בהצלת יהודי הונגריה, כשעליהם תעבור כוס התרעלה — היה רגז קסטנר ז״ל, עתונאי ציוני מקולוז׳בר, מנהיג טבעי. לידו ד״ר משה שוויגר מאיזור המסופח מיוגוסלביה והלל דנציג, גם הוא מקולוז׳בר. כולם יוצאי השטחים, שסופחו להונגריה. כל אלה, למרות היותם מעורבים בתרבות ההונגרית ודוברי שפתה, מרגישים את

עצמם ראשית כל כיהודים ומקורבים לנו, הפליטים. אתם אנו מוצאים שפה משותפת. קסטנר גר בדירת פנסיון בפרבר העיר, הבית הראשון בבודפשט המוכן לארח ישיבת פורום מלא של ועד הפליטים. אליו הצטרף יואל ברנד, יהודי צ׳כי, שהתאזרח בהונגריה, בעל בית מלאכה וחנות לסוויטרים. בית המלאכה והחנות מנוהלים על ידי אשתו הנזי. כאן קיימת גלריה המשמשת משרד לבית לבית המלאכה. בגלריה זאת נהגנו מדי פעם להתכנס לישיבות ולקבלת כספים מעת הוועד. פעיל נוסף היה שמואל שפרינגמן, המכונה ש׳מו, יהודי פולני ואזרח הונגריה שתעסק בעסקי אוויר, סוחר בזהב, יהלומים ובמטבע חוץ, אחר־כך גזבר ומקשר בין הנוסעים והמבריחים הבין לאומיים. קבוצה זאת הוותה את הבסיס להנהגה חדשה, הנהגה לשעת חירום, שנשיא ההסתדרות הציונית אוטו קומוי פרש עליה את חסותו. לצוות זה הצטרף בשם תנועתנו וכנציגנו בהונגריה ד״ר זיגפריד רוט. פעולתו של צוות זה היתה מנוגדת לעמדתו של משה קראוס, ואשר נגדו נלחם קראוס מרגע הקמתו ועד לסיום המלחמה. ראשיתו של הצוות היתה בהגשת עזרה לפליטים, אך לבסוף להצלת יהדות הונגריה עצמה.

מצבנו קשה. המשטר קשוח, המשטרה והבולשת ומפקדה מרטינידס (Martinides) מחסידי היטלר, מנהלים מלחמה מתמדת בפליטים, עורכים מעצרים ברחובות, בבתי קפה, במסעדות, עוצרים כל מי שנראה זר בעיניהם. קשה במיוחד לפליטי פולין בגלל השפה הזרה והמשונה, היחידה בכל אירופה, שאין דומה לה. אנו לומדים לפחות מלים אחדות, הדרושות לנו לחיי יום־יום. לקנייה בחנות, להזמנת אוכל במסעדה. מסיבה זאת אנו מעדיפים לאכול בברים האוטומטיים. כאן תמורת מטבע של עשרים פילר מוגשת לך צלחת מרק חם וטעים. יתר מזוננו מהווה אוכל יבש בבית. אנו נמנעים מלבוא למקומות ציבוריים. תיאטרון, קולנוע או בית האופרה — כולם מחוץ לתחום בשבילנו. קיים כאן מוסד אחד בודפשטאי זכור לטובה: בתי קפה, בהם בשעות אחרי־הצהריים והערב, מופיעים זמרים צוענים, השרים שירי עם הונגריים־צוענים ערבים לאוזן. לשירתם מצטרפים רוב האורחים. בילוי זול ועממי, הנכלל במחיר ספל קפה ועוגה, שאנו מזמינים. גם הנה, בגלל הסיכון הרב, אנו באים רק לעתים רחוקות. מהר מאוד הגענו למסקנה, כי רב ההבדל בין הונגריה לסלובקיה. כאן אין סיכוי למצוא מסתור לזמן ממושך. מוקדם או מאוחר נמצא את עצמנו מאחורי הסורגים ונישלח בחזרה לסלובקיה ואולי אפילו ישירות לפולין. גם יהדות הונגריה, היושבת עדיין שקטה — פרט לחלק הציוני, המהווה בה מיעוט — דוחה אותנו ורואה בנו זרים, שבפלישתם עלולים לסכן את מעמדה. לכן עדיף כבר לחשוב על המשך הנדודים. כיון שנתפשנו למחשבה זאת והתחלנו לחפש קשרים לכיוון רומניה. בכלל היינו בדעה שיש להתור קדימה, עד שניחלץ מאירופה הנאצית. אני משוחח עם זיגפריד, יחד מעלים את הנושא בנשיאות ההסתדרות הציונית ובהנהלת המשרד הארצישראלי. בדבר אחד כולנו תמימי דעים, שהסיכון בחייו של פליט כאן, זהה לזה שבמאמץ להמשך הנדידה. אבל הטיפול בנושא הוא מעניינו בלבד, אנשי המקום לא יהיו מעורבים. רשאי אני לפעול על אחריותי בלבד. הם מתחייבים לתת לידי כספים, שיידרשו לכך. המסר ברור: אני אפעל, ההצלחה תהיה נחלת הכלל, הכשלון שלי בלבד. ובכן, המטרה כעת — רומניה.

הקשר לארץ עדיין כפי שהיה מסלובקיה על ידי לשכת הקשר בג׳נבה. אליה

אנו מעבירים את רשימת הפליטים, חברי התנועות המגיעים לבודפשט. אנו זקוקים לסכומים אדירים לקיום המינימלי של החברים, אבל העזרה המגיעה היא מזערית. הכסף המגיע מתחלק על ידי הוועדה החלוצית לפי מספר האנשים, המגיעים מכל תנועה. כאן לפחות התפטרנו מהמשטר המעוות של "האחוזים". אבל כיון שהסכומים קטנים, אין החברים יכולים להתקיים מהעזרה בלבד. למזלי בלומה עובדת כל הזמן ואנו מתקיימים ממשכורתה.

הרעיון להמשיך בנדודים לובש עור וגידים, כאשר נפגשתי עם נגדי גולדשטין. חבר מרכז מכבי, מראשי הסניף ב־Piestany, מידידי בסלובקיה. לדבריו, הצליח דודו וילהלם, פליט סלובקי, הודות לקשריו לאיש שגרירות רומניה, לצאת את הונגריה בפספורט רומני עם אשרת כניסה לספרד. לפני צאתו סידר פגישת הכרות עם האיש. נגדי הסכים להפגיש אותי אתו. בפגישתנו הודה הנ"ל, שתמורת תשלום נאות מוכן הוא לשתף אתי פעולה בהוצאת דרכונים מהשגרירות בכמויות בלתי מוגבלות. בעיסקה מעורבים בכירי השגרירות, הרוצים להרוויח כסף. הרומנים אוהבים כסף, ושוחד הוא דבר מקובל בפקידות הממשלתית. הנושא שעלה בפגישות הבאות הוא המחיר ליחידה ותנאי התשלום. על תוצאות הפגישות דיווחתי באופן שוטף לזיגפריד רוט ולנשיא ההסתדרות הציונית מר אוטו קומוי. לאחר שקיבלתי אור ירוק, המשכתי בפגישות ובמשא ומתן. ברור שהכסף יותן לי מהמוסדות המרכזיים והאפשרויות תועמדנה לרשות כלל התנועה החלוצית. הפגישות נערכו מדי יום בשעות קבועות בבית קפה אלגנטי במרכז העיר. כאשר נגדי משתתף בהן. המיקוח היה ארוך ומיגע עד שסוף כל סוף הגענו למחיר ותנאי הספקה ותשלומים מוסכמים. כעת הצטרכתי למסור לו שמות ותמונות לפספורטים. על דעת ראשי המוסדות החלטנו להעמידו בניסיון האמינות, לשלם עבור שני דרכונים ראשונים ולאחר שיוכיח את מהימנותו, נמשיך במסירת שמות ותמונות. כאן פרץ בינינו ויכוח ראשון, כאשר איש שיחי סרב לתנאי החדש ועמד על רשימות מלאות, כפי שדובר לכתחילה, סרובו עורר בי חשד. זאת לי הפעם הראשונה שחשדתי בו, למרות שנתקבל אישור מדודו של נגדי מספרד. בפגישה עם זיגפריד רוט החלטנו על עמידה עקשנית לתנאי המוקדם ובמידה ולא יסכים לו, לנתק אתו את המגע. ליתר הזהירות סוכם, כי חברים, ששמותיהם ידועים לבר־שיחי כמועמדים ראשונים לפספורטים, ידעו על מועד פגישותי ואם יום אחד לא אחזור מהפגישה, ייעלמו ממקום מגוריהם, למען לא יפלו במלכודת חלילה.

באמצע מאי 1942, חודשיים לשהותי בבודפשט, יצאתי לפגישה המכרעת. הפעם בר שיחי חייב היה להביא שני דרכונים ראשונים. בערב קודם הודעתי לזיגפריד על השעה ומקום הפגישה. בלומה לא יצאה לעבודה. סוכם בינינו, כי אם כעבור שעה לא אחזור, היא תשמיד את כל הניירות והכתובות הנמצאים אצלנו ותעזוב את הדירה, לגור אצל חברים. אבל בלומה החליטה אחרת, עם צאתי מהבית הלכה אחרי ועקבה אחר המתרחש אתי. טיילה על המדרכה מול בית הקפה. ראתה אותי בכניסתי לבית הקפה המפואר ברחוב Rakoczy, כשבחזיתו דלתות מסתובבות. כעבור זמן הגיעה מכונית שחורה, שעצרה מול הכניסה, כאשר המנוע ממשיך לפעול. יצאתי מבית־הקפה. היושבים במכונית יצאו מולי ובמהירות הוכנסתי למכונית, שעזבה מיד את המקום.

העניינים התרחשו במהירות. הוא דייק לפגישה, לבוש בהידור כרגיל, דרש את רשימת השמות. חזרתי על עמדתי. להפתעתי הודיע על הסכמתו, מתוך תקווה שאשתכנע במהימנותו, הזמין אותי לצאת אתו החוצה, שם ימסור לי בדיסקרטיות את שני הדרכונים הראשונים הנמצאים בתיקו. הלכנו לכיוון היציאה, יצאתי ראשון והוא נשאר בפנים. מצאתי מולי שני אזרחים עם אקדחים, שדחפו אותי לתוך המכונית. לא היתה כל אפשרות לברוח. עוד שני אנשים חיכו בפנים המכונית. נפלתי במלכודת. קיוויתי רק שבלומה תינצל. הרי סיכמנו בינינו, איך עליה להתנהג כאשר אתמהמה בפגישה. בכיסי תעודה משטרתית עם כתובת מגורי בהתאם לדרישות החוק. נכון ששמי הרשום בתעודה שונה מהשם שהצגתי עצמי לפניו, אבל פרט זה לא חשוב כרגע, העיקר בכתובת מגורי. אין לי אפשרות להגיע לכיסי להשמיד את הנייר, ידי קשורות מאחורי באזיקים. אני מקווה, כי הזמן אשר יחלוף מרגע מעצרי, ההסעה לבית הסוהר, גילוי הכתובת שבכיסי, החזרה לדירתי לחיפוש, יספיקו לבלומה להסתלק מהבית. אלפי מחשבות חולפות במוחי, אבל כל העצות הן ללא תועלת. כרגע אני שלו, הגרוע קרה, אני עצור ועלי לחשוב בקור־רוח, מה הלאה?

עוצרי הביאו אותי לבודה, חלק העיר מעבר לדונאו, למבצר "הודיג" — בית הסוהר הצבאי. הסוהרים כאן הם אנשי צבא. נגדי גולדשטיין, שנעצר יחד אתי, הופרד והובל לבית סוהר אזרחי. חושדים בי, שעסקתי בריגול. לאחר חיפוש בבגדי הוציאו את התעודה המשטרתית. את יתר הדברים, כולל חגורת המכנסיים ושרוכי הנעליים, שמו בקופסה למשמרת במשרד. עוצרי, שנעלמו עם תעודת המגורים, חזרו והביאו את בלומה. אני רואה אותה, אבל אנו מוחזקים במרחק ואין אפשרות להחליף מילה. מופתע מהופעתה, אבל בלבי ידעתי, שאכן צדקה ונהגה, כפי שגם אני הייתי נוהג. נוכחה בעת מעצרי, חזרה הביתה, ביצעה את חלקה העיקרי. השמידה כל פתק או כתובת של חברים, התלבשה וחיכתה לעוצרים. סרבה להסתתר, העדיפה להתחלק בגורלי, בגורל המשותף לשנינו.

בית סוהר "הודיג" אינו מהידועים בציבור, אבל הוא בין הגרועים. מצניעים מהציבור את קיומו. הנעצר כאן מנותק לגמרי מהעולם החיצוני. למשפחות אין מוסרים הודעה ולעורכי הדין הכניסה אסורה. השטח מחוץ לתחום. כאן החקירות של מחלקת הריגול הנגדי הצבאי, כאשר חוקרים גרמניים בצוותא עם הונגריים מנהלים את מלחמתם בריגול. בית הכלא שוכן במבצר עתיק והכלואים מבודדים בתאים שבמרתף. אור היום אינו חודר פנימה, מנורת החשמל המותקנת בחור מעל לדלת, דולקת כל הזמן. מדי פעם שומעים בלילות קולות ירי, אילו הן הוצאות להורג, המבוצעות בחצר המבצר. הנעצרים פה מבודדים מהעולם ומעטים הם בני המזל, שיצאו מכאן בשלום. והנה דווקא פה, בין כותלי בית הסוהר, נודע לנו מידע רב חשיבות, שנעלם מאתנו בהיותנו חופשיים בבודפשט: קיומו של ועד פליטי פולין, ועד המוכר ונתמך רשמית על ידי ממשלת הונגריה וממשלת הגולה בלונדון, ואשר מתפקידו ויכולתו לטפל בפליטים אזרחי פולין.

בשנת 1939 עם התמוטטות צבא פולין, עברו את הגבול להונגריה יחידות שלמות על ציודן. בעקבותיהן באו גם משפחות של אנשי צבא הקבע ואזרחים,

שנסו מפני הגרמנים והרוסים. הממשלה ההונגרית, שגלתה את אהדתה לגרמניה הנאצית והצטרפה ל"ציר", וגם נהנתה מנדיבותו של היטלר שמסר לה נתחים שמנים, שנקרע משכנותיה — קרפטו־רוס מצ'כיה, ערי גבול מסלובקיה, שטחים מרומניה ויוגוסלביה — למרות זאת שמרה אמונים לפולין וידידות לעמה. מאות שנים קיימו שני העמים יחסי ידידות, כאשר מלכים משותפים שלטו בהם — וגיבורים לאומיים לחמו למען חירותם. נוצרו גם קרבת דם ומשפחה, בעיקר בין האצולה של שני העמים. אחרי פרוץ המלחמה נקלעה הונגריה למצב דו־ערכי: מצד אחד הכירו ההונגרים בכיבוש פולין על ידי הגרמנים, מאידך קיימו יחסים בלתי רשמיים עם ממשלתה הגולה של פולין בלונדון. הכריזו, שאין להפר ברית דמים של דורות. היחידות הצבאיות פורקו מנשקן, שנמסר לאחר הערכה כספית לצבא ההונגרי. התמורה הועמדה לרשות הוועד הפולני, שהוקם במקום הנציגות הדיפלומטית. החיילים והאזרחים הוכרו כפליטים פוליטיים והורשו להשאר בתנאים מיוחסים. לוועד צורפו נציגי ציבור הונגריים, והם אשר קיימו את המגע עם הממשלה הגולה. בראש הוועד נציג פולני רשמי. בבודפשט נמצא מעון הוועד וחבר הפעילים, לפי החלטתם הבלעדית משוכנים הפליטים במחנות ברחבי המדינה. למושג "מחנה" משמעות מיוחדת. הפליטים המתגוררים בעיירה כל־שהיא שייכים למחנה על שם העיירה. רשאים לגור כאוות נפשם ולנוע עד למרחק של שלושים קילומטרים. כל נסיעה מרוחקת או לבודפשט טעונה אישור מאת ראש המחנה, הממונה על ידי הוועד הראשי. השליטה בציבור הפולני היא בידי הצבא והממונה המקומי הוא הבכיר בדרגתו הצבאית המתגורר במקום. המתגורר במחנה מקבל תמיכה חודשים של 250 פנגו לחודש, המתאימה למשכורת של פקיד ממשלתי בדרגה בינונית. מוטל איסור לעסוק בעבודה, על מנת לא להוות תחרות לכח העבודה המקומי. ליד הוועד הרשמי קיים גם אירגון צבאי סודי, המטפל בצד הצבאי של האוכלוסיה, מחלקה להעברת חיילים לצבא הפולני, המתארגן בשטחי בנות הברית, כאשר את מקום הנשלחים ממלאים פליטים חדשים, המגיעים או המוברחים משטחי פולין הכבושה. קיימת גם מחלקת מודיעין, הידועה בפולין בשם Dwojka. במחלקה זאת מועסקים מיטב המוחות שבין הפליטים. מדי פעם נעצרו אנשיהם ולא חזרו יותר. לאחרונה חל שבר ממש. רוב העוסקים בכך נעצרו וממלאים ב"הודיג" את התאים. כולם מהעלית שבעם הפולני. כאן ב"הודיג" נעצרנו בתאים משותפים.

לאחר חיפוש מדוקדק בכלי הורדתי למרתף אפל והוכנסתי לתא. התא צר ומתאים לאדם אחד בלבד. לשני צדיו מיטות עץ מורמות ומחוזקות לקיר, עם הורדתן התא נחסם כולו. אין כאן שום ציוד נוסף. בתא בפנים מצאתי אדם מבוגר, יושב על הרצפה ושותק. אני משוכנע, שהאיש הושתל לתאי ועלי להזהר מפניו. ישבתי גם אני ושתקתי. שנינו חושדים הדדית. מדי פעם נשמע הד פסיעות חיילים, השומרים בפרוזדור, מתקרבים לדלת, נעצרים, המציצן מוזז ורואים את עינו של השומר, המציץ פנימה. אנו רשאים לשבת על הרצפה או להתהלך. התענוג ללכת ניתן רק לאחד בלבד, שנינו לא יכולים פיזית לנוע בבת אחת. מיטות מותר להוריד רק בלילות, ביום אסור לשכב, אפילו לא על הרצפה, פן תרדם. לישון מותר רק בלילה ולאחר שתנתן לכך האות על ידי החייל־השומר. האוכל מוגש שלוש פעמים ביום. בבוקר פרוסת לחם

ושתייה חמה, לצהריים צלחת מרק, ולפנות ערב לחם ושתייה. האוכל מוכנס על מגש, כעבור זמן מה נפתחת הדלת והמגש על תכולתו מוצא. בעייתו של האסיר היא לאכול בזמנים קבועים. נעדרת מהתא בשעת האוכל, הפסדת את מנתך. רבות המנות, אותן הפסדתי, כי שהיתי בחקירות, או שכבתי חבול על הרצפה ולא הייתי מסוגל לבלוע את האוכל המוגש. לשרותים מוצאים ביחידות בזמנים קבועים, או לפי דרישתך בדפיקות בדלת. את הצרכים עושים בבית הכסא הנמצא בקצה הפרוזדור, כאשר הדלת פתוחה לעינו של החייל השומר.

חשדנותנו ההדדית גדלה שבעתיים, כאשר התברר, ששנינו דוברי פולנית. הנה נכנס החייל והודיע לנו דבר, שלא הבנו. שנינו עונים בפולנית, שאין אנו מבינים את דבריו. השתיקה בינינו גברה. ישבנו על הרצפה מבלי להוציא הגה. האור בתאינו מועט. המנורה הדולקת תקועה בחור מעל לדלת הכניסה ומספיקה בקושי לצורכי ביקורת, פן ננסה להתאבד, אם כי גם לכך אין תנאים בתא. מדי פעם אחד מאתנו קם להתהלך לחילוץ העצמות. השינוי חל, כאשר חזרתי מהחקירה הראשונה. בין מאסרי לחקירה חלפו לפחות עשרים וארבע שעות. שעות ללא שינה, בהם ניסיתי להכין את עצמי לחקירה. מצבי בכי רע, אף אחד לא ייחלץ לעזרתי, עלי מוטלת החובה לא להפליל אחרים, המנסים לעזור לפליטים. הגעתי למסקנה, שהדרך להחלץ מכאן, היא לחזור לזהותי האמיתית, אין טעם לדבוק בשם הבדוי בו נעצרתי (קריינדלר חיים יליד קרפטו־רוס) מה שטוב במעצר משטרתי, לא יעזור כאן בידי אנשי ריגול. למסור שמי האמיתי, יליד פולין, חייל בצבא הפולני, שחזר משביו ולא מצא את קרוביו. החלטתי לצאת לנדודים עד שתסתיים המלחמה. בסלובקיה עבדתי בחקלאות, בהונגריה אינני יכול לחיות מפאת חוסר קרובים וידיעת השפה. התפרנסתי מסבלות (יכולתי לתאר כל פרט) ומעבודת אשתי. נעצרתי, כי רציתי להמשיך ולנדוד. ניירות כיסוי הונגריים השגתי ברחוב קירלי באיזור בתי הקפה, שם נמכרים ניירות בחוצות. את הכסף לכך הבאתי מחסכונותי בסלובקיה. דשתי בנושא ביני לעצמי והגעתי למסקנה; שאם כך אנהג, יש להניח, שגם בלומה תנהג ככה, כי לא פעם דיברנו על הנושא למרות שהיתה זאת, כמעט האמת במלואה, גירסתי לא נראתה בעיני חוקרי. לדעתם אני מרגל קומוניסטי. תדמית זאת, שניסו להדביק לי, היא שהצילה אותנו מידיהם. חוקרי הגרמניים דורשים לגלות שם עוזרי המקומיים ומפעילי במרחקים. המעבר משאלות למכות הוא מהיר, הם שניים ויותר המתחלפים בתדירות, אחד נוסף המתקתק בלי הרף במכונת הכתיבה. שניים שואלים, כאשר שאלותיהם מצטלבות. טרם הספקתי לענות לראשון, כשהשני מנחית מהלומה, על שהתעלמתי משאלתו. מהר למדתי את הלקח, לעכב תשובה עד ששניהם מסיימים. בפועל אינני עונה לשאלותיהם כלל וכלל, דבק בפזמוני, וחוזר באופן אוטומטי: אני פליט יהודי מפולין ורוצה לחיות חופשי בארץ ישראל. המכות מכאיבות אבל לא שוברות, העיקר שהראש צלול ופועל עד לאותו רגע כאשר כתוצאה ממכה במקום רגיש נפלתי ואיבדתי את ההכרה. התעוררתי, כאשר שפכו עלי דלי מים, העלו על אלונקה והחזירו לתא, מצבי שכנע את שכני ביושרי. גם אני שוכנעתי בכנותו, כאשר גם הוא הוחזר לתא מוכה וחבול. אז רק התחלנו לשוחח בינינו. ממנו נודע לי בפעם

הראשונה על קיומו של וועד פולני רשמי ומוכר בבודפשט. למרות שהותנו המשותפת דיברנו רק מעט על ההווה, שתקן היה ואולי מהקהילה המודיעינית ופרט לכתובת וראש הוועד, נמנע מלמסור לי פרטים נוספים. לא האמין, שיתכן לצאת מכאן חי. הוא עונה קשות בעת החקירות. סופו לא ידוע לי.

בינינו לבין יתר האסירים אין כל מגע פיסי. אין טיולי חצר, כל הזמן אנו בתא או בחקירות. הידיעות בין התאים מועברות על ידי "טלפון פנים", דפיקות קצובות בקיר, המופסקות לעיתם על ידי שומרינו. תלמיד חרוץ הייתי ומהר למדתי לפענח את הדפיקות.

ששה שבועות הוחזקנו כאן, עד שיום אחד סגרו את החקירה, כאשר ראש צוות החקירות פסק: טיפש הבחור, יותר מכפי שהנחנו ובזה נחתם גורלנו. חזרה למשטרה ובית סוהר אזרחי.

בששת שבועות החקירות למדתי לקח, אותו אני משנן כל חיי: קל לעמוד בחקירה, כאשר אתה נחקר על דברים, שאינך יודע. בעת שמכים אותך אתה זקוק צידוק לשתיקה. קשה מצבך, כאשר שואלים על דברים ידועים, עם כל מכה אתה עושה הערכת מצב, שומר את פיך, פן תפלוט מלה יתירה. אדם לא נולד גיבור, וכל הזמן הוא עושה הערכת הכוחות, האם יוכל לעמוד בזה וכמה זמן. קשה ביותר היה, כאשר נשאלתי לשמות חברים ועוזרים מקומיים. לעתים נדמה היה לי, שאני על סף השבירה. עוד מריטת שער אחד ואני אזעק ואדבר, ואז חזרה השאלה על מקורות מידע וריגול. נאנחתי לרווחה. הפעם יכולים להרביץ, אישית אינני אחראי למכות שאני סופג. כשהוחזרתי לתאי, הרגשתי רגש של נצחון. עמדתי בנסיון, אבל קינן בי הפחד מפני הפעם הבאה. ואז למדתי את הכלל: **לא לשאול ולא לדעת דברים, שאינך חייב לדעת.**

המפגש עם חוקרים הגרמניים ב"הודיג" עזר לימים ליהודי הונגריה, כאשר נציגיהם הגישו תביעה לקבל שילומים מגרמניה, ואלו הכחישו את נוכחותם בהונגריה. ד"ר רוט אשר ידע על נסיוני ב"הודיג", הזמין אותי להעיד לטובתם. בעקבות סרובי לנסוע לגרמניה, הגיע שופט לארץ, לפניו מסרתי עדות מפורטת. בפסק הדין שאישר את התביעה, ציטטו את עדותי כעדות מסייעת שהכריעה את הכף.

במשך תקופת שהותי ב"הודיג" לא ראיתי את בלומה, ידעתי על מציאותה בכלא, כי היתה נוהגת לדבר בקול רם בהליכתה לשירותים המשותפים לכל דיירי המרתף. הרגשתי רק שטיעונה תואם את תשובותי לחוקרים. מרגע שהובאה לכלא הוכנסה במרתף לתא משותף עם אשה פולניה, מבוגרת ממנה, בת למשפחת אצולה ידועה בפולין. השיחות ביניהן קלחו יותר. סיפרה על הפולנים השוהים בהונגריה, פעולותיהם האירגוניות והסודיות. רוב הידע שלי על הפולנים בהונגריה נובע מהמידע, שקיבלה בלומה. שכנתה לתא גילתה לה סוד, שהתגלה פה בבית הסוהר. מזמן ידעו בצמרת הוועד על חפרפרת הפועלת בשורותיהם, טובי הפעילים נעצרו ונעלמו. הוא היה איש צמרת, היודע על הסודות הכמוסים הצבאיים. אותם הוא מוסר לאוייב. עדות לכך יושבי הכלא, הנמצאים כאן כיום בחקירות. והנה בעת חקירתה נפגשה במלשין: קצין צעיר, ששירת לפני המלחמה ובזמן הקרבות במטכ"ל בוורשה, בן למשפחת אצילים ותיקה ומפורסמת, מכר אישי שלה. משגילתה את הסוד, מחפשת היא הזדמנות למסור את המידע החוצה.

סיכוייה לצאת מכאן קלושים והאיש ממשיך לפעול בצמרת הוועד. ביקשה אפוא מבלומה, שאם נצא מכאן, ניצור קשר עם הוועד הפולני ונמסור את שם המלשין. לדעתה ייחלץ הוועד גם לעזרתנו כאזרחי פולין וכפליטים.

סיפורה של בלומה נודע לי, כאשר הועברנו לבית הסוהר האזרחי ברחוב מושוני הנקרא "Tolonzhaz".

הקירתה של בלומה היתה קלה יותר, לא ייחסו לה פעולה אקטיבית, רק התכוונו לאימות הפרטים שמסרתי. והם תאמו. שנינו נקטנו באותו קוו, שהכתיב השכל הישר. חלקה בחקירות היה פעוט ביותר, אבל הסבל הנפשי לא פחות. קולות הירי בלילות חדרו גם לתאה, קולות הדפיקה בקירות לא פסחו גם עליה, בהזרימן מידע בין־תאי. חוסר הידע על המתרחש אתי והעתיד המחכה לנו רבץ גם עליה.

שנינו הובאנו לחדר המשמר. כאן החזירו לנו את החפצים האישיים. אור יום ושמש לאחר ששה שבועות של לילה מתמיד. גם לחקירה הובלתי דרך פרוזדורים פנימיים. חדר החקירות היה אטום, מואר בחשמל בלבד. אותה המכונית אבל הפעם שנינו בלבד במושב האחורי, כשהנהג ומלווהו החמוש במושב הקדמי. מובילים אותנו בלי להגיד לנו לאן. על ה־Tolonzhaz ידעתי לפני שהובאנו לכאן. זהו בית מעצר עירוני, הקולט את כל העצירים במבצעי המצוד של המשטרה. השהות כאן בלתי מוגבלת, תלויה בהחלטה של המשטרה או של בית דין סמוי במקום כל־שהוא. יש המוצאים מכאן למחנה Rombach, שפירושו גירוש לסלובקיה. קיימים גם מחנות ה־Internalo־tabor, המפוזרים במקומות שונים ברחבי הארץ, וקטנים יותר בבודפשט עצמה. לכאן מועברים בני המזל, שהמדינה הסכימה לעצור במחנה ולא לשולחם מעבר לגבול. אין כאן קריטריונים ברורים, כנראה קיימים אפיקי שוחד ופרוטקציה ולפעמים הנחיות מגבוה. אחת התחבולות להישרד היא להישאר במקום בבית הסוהר.

המכונית הכניסה אותנו לתוך חצר בית הסוהר ה־"טולונז" ומכאן לחדר המיון. לאחר שהייה קצרה הובילו אותי לקומה ב', כאן בחדר ענק מרוכזים כל הגברים היהודיים, הנמצאים במעצר. בלומה הוכנסה לחדר נשים יהודיות בקומה מעלינו, קומת הנשים. בהתאם לנוהל הקיים כאן, אנו מוצאים מדי יום בשעות לפני הצהריים לטיול של חצי שעה, ראשונה הנשים, ואחריהן הגברים. לזוגות הרשומים בספר הקבלה כנשואים, זכות לשיחה יומית בזמן טיול הגברים. השיחה ליד אחד הקירות, בצוותא ומול השוטרים המפקחים על הסדר בחצר. כבר בפגישות הראשונות סיפרה לי בלומה על הגילויים בענייני הוועד הפולני. ועל אישיותו של המלשין הפועל בשורותיהם. ברור לנו, שנחפש אפשרות להעביר את המידע לידיעתם. והנה קרה הבלתי צפוי בכלל. יום אחד הוכנס לתאי פולני מלובש נאה. עם כניסתו הרגשתי: הנה לפני המלשין. כי מה לנוצרי בחדר היהודים. כנראה לצורכי יצירת אליבי בין חבריו, העדיף לשבת במעצר משטרתי. בשעות היום ישב אתנו בתא, אולם עם כיבוי האורות נעלם מחדרנו עד לבוקר הבא. כמפגש בין שני פולנים, שמחנו מאוד, כאשר השיחה קלחה בינינו על נושא המולדת הפולנית והמלחמה. התפאר לפני בשמו האצילי, בדרגתו הצבאית, סיפר בגאווה על תפקידו במטכ"ל. כעת ידעתי את כל האמת. העדפתי להמנע משאלות פרובו־

קטיביות ואת "הודינג" לא הזכרתי אפילו לא ברמז. קצת התקשה בהסבריו לסיבת מעצרו טען שזאת טעות ובטח ישוחרר בהקדם. ידעתי, שעלי לפעול ומיד. את הרשות לכתוב גלוייה פעם בשבוע נצלתי מיד. פניתי לוועד הפולני וביקשתי לבקר אותי בדחיפות ולטובתם. כעבור מספר ימים הופיע נציג הוועד ונקראנו לשיחה אתו. ניסינו לכרוך מסירת מידע עם הגשת עזרה בשבילנו, אבל לשווא. הוא סרב לעזור. טען, כי אין החוק מרשה להם לטפל ביהודים. גם הרמז, כי אנו באים מ"הודיג" לא הועיל. הבעיה שעמדה לפנינו, היתה מוסרית והכרענו לקבל את הדין. בפגישה השנייה הוציא האיש 10 פנגו וניסה למסור לנו. דחינו את עזרתו, אבל גילינו את הידוע לנו מ"הודינג". מסרנו לו על העצורים אתנו ואת שם המלשין. וכן על המיפגש האישי עם המלשין, המופיע כאן לימים שלמים. הנציג רשם כל פרט, הודה לנו והלך. לאחר השיחה נעלם המלשין וגם נציג הוועד לא ביקר אצלנו יותר. על סופו של המלשין שמעתי מאוחר יותר, כאשר צורפתי לוועד הפולני ואז סיפרו לי חברי הוועד, כי בית דין שדה פסק לו עונש מוות. הוא נשלח לעיירת שדה לפגישה סודית ושם נורה. רשמית נמסר, שהאיש התאבד.

החיים ב־Tolonzaz הם גן עדן לעומת חיי המתח והאימים ב"הודיג". ראשית כל המשטר: כל היום אתה חופשי לנפשך, אין חקירות, אין מכות. אנו נמצאים בחדרים מלאי אור. החלונות, הקבועים בקיר מעל לראשי האנשים, הם בצורת חללים מסורגים מבחוץ, תועלתם רב גוונית ביותר. ראשית כל הם מספקים אור ואויר צח לחדר הדחוס אנשים. נוסף לכך הם משמשים כמקום מחבוא לחפצים האסורים באחזקה בחדר. להלכה הכל אסור כאן באחזקה. אסור להחזיק עפרון, למרות שזכותנו לכתוב מכתבים פעם בשבוע. אסור להחזיק כלי גילוח, למרות שחייבים להופיע למסדר בוקר מגולחים. אסור לקרוא ספרים, אסור לשחק בקלפים, אסור להחזיק חוט ומחט, אבל חייבים לתקן בגדים, כשהם נקרעים. אסור להחזיק מזון לאחר שעת האוכל, אם כי מותר לקבל חבילת מזון מבחוץ. אסור לעשן או להחזיק סיגריות. הכל אסור. אולם במציאות נמצא הכל בחדר. תמורת תשלום נאות מספקים השוטרים למכריהם בין העצירים את כל הדרוש להם. ואלה סוחרים ומוכרים במחירים מפולפלים בתוך החדר. אותם שוטרים, המספקים את כל הדברים האסורים, עורכים מדי פעם "חיפוש" בחדר ומחרימים דברים אסורים. על מנת לשמרם מפני החיפושים, קושר לו כל אחד חוט לסורגים החיצוניים ולקצהו קשורים כל הדברים האסורים. כשניתנת האתראה ל"חיפוש", אנו מעיפים החוצה דרך החלון את החוט עם האוצרות, בתום ה"חיפוש" מושכים את האוצרות פנימה והחיים חוזרים למסלולם הרגיל, משחקים קלפים, קוראים ספרים, מתקנים בגדים ומי שיש לו, מעשן סיגריות. כל מי שאינו מספיק להוציא את אוצרו החוצה, זורקו לאמצע החדר ובלבד שלא ימצא בכליו. העונש חמור, בעד כל דבר מקבלים "קרצר" — צינוק החל משלושה ימים ועד לשבוע. למזלי, רק פעם אחת קרוב הייתי לחטוף עונש "קרצר" ונחלצתי בשתי סטירות בלבד. הישיבה בבית־הסוהר לא נעימה. מרתף קר, השינה על הרצפה, ללא כיסוי, האוכל — לחם ומים בלבד, והגרוע מכל — שכנות העכברים. החדר גדול, אנו שישים איש, יהודים בלבד. פרט למקרה של הפולני, שהובא לחדרנו, נשמרת כאן הפרדה גזעית. בני ה"אליטה" בחדר,

המכונים "הרשטים", הם ראשי עולם הפשע, הידועים בהונגריה. השליטים בעולם זה הם רובם יהודים ומרותם מקובלת על כל הפושעים ללא הבדל גזע. הם ידועים בשמות כינוייהם ומכובדים גם על ידי המשטרה. זכיתי להכיר אחדים מהם כגון "Fo-detektiv" "Ehorchil" "Botian". אחד מהם הציע לי אפילו להצטרף אליו לכשאשתחרר, כנראה קבע, שיש בי משהוא. בחדר הם השולטים, לאורם מתחממים גנבים קטנים, מתלמדים, המבצעים עבורם כל שרות אישי ובלבד להמצא בקרבתם וללמוד מהם "תורה". הרוב המשולל גם כאן זכויות, "עמך", אלו יהודים מחוסרי האזרחות ההונגרית, יהודי קרפטו-רוס, איזור שנקרע מצ'כיה וסופח להונגריה. העקרון המנחה היה כאן דומה לרעיון הנפוץ היום בארצנו, פיפוח השמה אבל בלי האוכלוסיה. עקרון זה הונהג כלפי היהודים. נשללו מהם זכויות האזרחות, והם ממלאים בהמוניהם את בתי הסוהר ומחכים לעזרה. מיעוטנו כאן פליטי סלובקיה (גם אני ובלומה שייכים להם), המייצגים בתוך כותלי בית הסוהר את כל תנועות הנוער הציוניות. בחדר הנשים, ההרכב דומה בעיקרו, אם כי לשינוי הנוף מופיעות כאן לביקורי סוף שבוע זוגות יהודיות, הנתפסות ברחובות בודפשט לקראת שבת ויום א', יום המנוחה הנוצרי. מכריחים אותן לעבור בדיקות רפואיות ולאחר שהות של יומיים הן משוחררות שוב. הופעת זונות יהודיות ליד נשי קרפטו-רוס התמימות מביאות למצבים מבדחים. תמהות הן, מה לבחורות בודפשטיות, בעלות "Alompolgarsag" (אזרחות הונגרית) ולמעצר. אחת מהן, פקחית, הסבירה להן "דודה, אצלנו בשבת אוכלים צ'ולנט. אוכל, שסרבתי לאכול אותו, כעונש הובאתי הנה, אבל אל תדאגי בעוד יום-יומיים ישחררו אותי".

חלופת העצירים רבה כאן, מדי יום מוכנסים חדשים. רישום העצירים מרושל, הם נרשמים לפי הפרטים, שהם עצמם מוסרים, ללא ביקורת מיוחדת. הצבא, שהחזיר אותנו, לא טרח למסור פרטים שנרשמו מפינו בעת החקירה, לכן חזרנו על השם הזוג קריינדלר, פליטי סלובקיה. רשומנו כזוג הועיל לנו, כזוג אנו רשאים להיפגש לשיחה יומית. המשטרה מקפידה, שרק זוגות רשומים יוכלו לקיים את המפגש. קרה מקרה, שצוענית עצורה ניסתה להתאבד, כיון שסרבו לה להפגש עם בעלה, שקיים פגישות עם אחרת, שהקדימה להודיע על נישואיה לבחור. האוכל כאן מסודר ומחולק שלוש פעמים ביום, אבל הכמויות זעומות. רוב הציבור כאן מקבל חבילות מזון מהחוץ. אנו נמנים עם הדלים כאן ואחרי ה"בילוי בהודיג" אנו רעבים. למזלי גיליתי נגריה הפועלת כאן ומעסיקה עצירים. התמורה הרשמית 5 פילר ליום. לפנג ההונגרי, ששוויו כ-20 סנט, מאה פילרים. התמורה נרשמת לזכותו של העציר ומשולמת לו ביום שחרורו מכאן. ההטבות המידיות הן מנות כפולות של מרק לצהרים ולארוחת ערב וחמש סיגריות מדי יום. את הסיגריות חובה לעשן בשעת העבודה ובמקום. מנהל ובעל הנגריה, יהודי נכה מלחמת העולם הראשונה, מנהל את המפעל ביד קשה. נשען בהליכתו על מקל, המשמש לו לחבוט בעורף המתרשלים בעבודה. מנסרים כאן בולי עץ במסורים מיכניים ומייצרים קולבים ולוחות גהוץ. כל העובדים כאן מתנדבים וגם אני ביניהם. מהר למדתי את המלאכה, להפעיל את המסור ולחתוך את העצים ותוצרתי טובה. הגעתי גם להסדר חשאי עם בעל הבית. תמורת עבודה טובה תשלום נאות. אני מקבל תוספת תשלום של פנגו ליום. לכסף ערך יחסי.

הנה, בתא יכולתי בתמורה לקבל מנת לחם וסיגריה, אבל כאן אני נהנה מעזרת המנהל ועוזרו, אשר מביא לי מדי יום תוספת סיגריות וחתיכת נקניק, הכל במחירים נורמליים בשוק. כעת עלי למצוא דרך להתחלק במזון עם בלומה. הנגריה ממוקמת במרתף, בקומה ראשונה נמצאים משרדי השוטרים; מקומנו בקומה ב׳ ומגורי הנשים בקומה מעלינו. לאחר תצפית גיליתי, כי בשעות אחרי הצהרים כל בית הסוהר שקט, השוטרים מנמנמים. שוטר השומר ליד דלת היציאה מהמרתף נעלם, גם השוטרים השומרים בקומות נחים ומנמנמים בעת מנוחת צהרים, אני עולה בשקט לקומת הנשים עם צלחת מרק וחתיכת נקניק ומכניס לחדרה. הדרך בחזרה בידיים ריקות פחות מסוכנת. לא כך העניינים בסיום העבודה וחזרה לתא. כאן המשטרה בודקת אחד, אחד. ראשית כל, חיפוש אחר כלי עבודה המוגנבים לחדרים ועלולים להיות מנוצלים למעשים פליליים, שנית, מחפשים סיגריות המותרות בבית המלאכה אבל אסורות בתא. החיפושים קפדניים, וגם אנו מפעילים כוחות המצאה על מנת להתגבר עליהם. מלחמת מוחות. סיגריות בתא, תענוג עילאי לעשן בשקט בשכבך על הדרגש לפני השינה. האפשרות להתחלק עם חבר, המחכה בתור אפילו למציצה בלבד. רבות התחכמתי ומדי יום המצאתי חידוש. מקפלים את הגרבים, כאשר בין הקיפולים סיגריות בודדות. מסובך, אבל יותר בטוח לקשור סביב לגוף חוט ולהעביר קצה אחד מעל לזרוע עד לאמצע גובה הגב ושם לקשור בקצהו סיגריות או נקניק. צריך לקשור שטוח, כדי שלא יבלוט מתחת לחולצה. פטנטים שונים, חדשים לבקרים, אבל העיקר להצליח להערים על השוטרים. ימים רבים בליתי בנגריה, נחשבתי לפועל טוב, המנהל התייחס אלי בכבוד ומעולם לא הרים עלי את מקלו, בזכות העבודה נהנינו מתוספת אוכל, וסיגריות שממחסורם סבלתי. בבית הסוהר בתא האסירים נהוג שלטון עצמי, ז״א כל הנעשה בתאים בפנים, הוא עניינם של האסירים בלבד. המשטרה מקפידה על שקט ולא על צדק. בראש כל חדר ה״Szobagazda״ ״בעל החדר״, שלטונו אבסולוטי. מעניינו לנהל את הסדר הפנימי והוא נהנה מעזרתם של השוטרים. העניינים כאן רבים, החל מקביעת מקום שינה. אנו ישנים על מטות ברזל, מסגרת עם רגלים נמוכות כ־20 ס״מ גובהם, למסגרת מולחמת רשת ברזל. ביום המטות מוערמות בפנת החדר, בערב לפני השינה, עוזרי ״בעל החדר״ מחלקים את המיטות. מיטות שרשתן מתוחה וטובות לשינה מחולקות לפי מידת הקרבה לשלטון, היתר מקבלים מטות עם רשת רפויה, שהשוכב עליה ישן למעשה על רצפת הבטון בלבד. מספר השמיכות זהה לכמות המטות, הווה אומר לכל אדם שמיכה. אבל הלילות כאן קרים, כנפי החלונות סולקו מהחדרים והאויר הקר חודר דרכם, וקשה להתכסות בשמיכה אחת ובו בזמן גם להשתמש בה כמצע. התחכמו המחלקים, קרעו את השמיכות לחצאים ורבעים, ״לעמך״ נותנים מיטה רפוייה עם שמיכה יחידה, אפילו רבע בלבד, ולעצמם הם משאירים מטות טובות ואת עודף השמיכות ש״נחסך״. והרי לך שינה טובה על שמיכות מלמטה ומלמעלה. חשוב גם מקום השינה. המטות נפרסות מסביב לקירות החדר, החל מדלת הכניסה ועבור למקום ה״דלי״ והשירותים ולמקומות המיוחסים בחדר. הנכנס אחרון, זוכה למקום ליד ה״דלי״ ועם עזיבת אנשים, מזיזים את מקומות השינה וזוכים במקום טוב יותר. כך אומר הצדק, אבל לא שליט החדר. לדעתו זכותם של תושבי הקבע בבית הסוהר,

ז"א, אלה שבית הסוהר הוא ביתם השני — אנשי עולם הפשע — למקום מכובד ושוב, כל אימת שהם מגיעים לכאן. אזרחים רגילים, שבמקרה הגיעו לכאן, חייבים לכבד את הנוהג הקיים. לכן כשמגיע "איש חשוב", מקומו בצמרת מובטח ואל לנו להתלונן על כך. לנו הישיבה כאן היא אפיזודה חולפת והשינה ליד "הדלי" לא תזיק לנו. יש בזה מן הצדק הבסיסי, אבל בדיעבד אתה מתקומם ולא מסכים.

ואחרון אחרון — חלוקת האוכל. עם בוקר הולכים עוזרי "השליט" להביא סל עם מנות הלחם. תפקידם לחתוך ולחלק את המנות. בצהרים מביאים בדודים מרק, הם מחלקים את הסמיך והמזין למקורבים, עמך מסתפק במנת מים דלוחים מהמרק הצף למעלה. מנות הלחם זעומות ומוקטנות.

ה־Szobagazda בחדרנו, אחד מראשי הפשע, שכינויו detectiv־"Fo", פירושו "בלש ראשי", הנהו אישיות מכובדת על שוטרי בית הסוהר. בישיבתו כאן הוא נהנה מגינוני כבוד, גם המשטרה פונה אליו בתוארו המכובד. מתחזה בתפקידו, נוהג היה לבקר אצל סוהרים, לחקור על עסקיהם המוצנעים, סוחט שלמונים באיום של החרמת מחסני סחורות לטובת המכס או מס הכנסה. לא היסס לבצע החרמות בעזרת שוטרים מחופשים מעוזריו בעולם הפשע.

יום אחד הוכנס לתאינו איש מכובד, סוחר אמיד, שנאסר בגלל חוסר אזרחות תקינה. והנה מיד בכניסתו ראה את האדון "הבלש", נבהל ובשום אופן לא השלים עם המחשבה. שהנ"ל הוא נוכל. לדעתו, הושתל האיש לתא בתוקף תפקידו.

אני אישית הרשמתי אותו כנראה, כאשר בשיחת ידידים הציע לי לפנות אליו כשאשתחרר מהכלא והוא יצרף אותי לחבורתו. המשטרה רואה את עושק החלשים, אבל נוח לה לעמוד בצד. עזרתה נתונה מראש לחזקים. והנה באחד הימים גדלה קבוצת החלוצים בחדר והחלטנו לשים קץ לעוול. התחלנו במו"מ עם ה"שליט" למען יסכים בדרכי שלום לשנות את הנוהלים. ראשית כל לקבוע תורנות של שניים, שיתחלפו מדי יום, הזוג יורכב מנציג אחד מכל צד והם יטפלו בסידורים הדרושים, ישמרו על שוויון וצדק. כיון שהועלתה הדרישה, התחלק החדר לשלושה מחנות: השליט ועוזריו, אנחנו והרוב הדומם. נדהמו מדרישתנו, כזאת טרם נשמע בבית הסוהר, להמרות פי ראש כנופיה. מריב קולני עברנו למהלומות. השוטרים הציצו מדי פעם דרך המציצן אבל לא התערבו. ידעו את נושא הצעקות אולם הפגינו ניטרליות. מיד עם בוקר החלטנו להשתלט על סל הלחם, לאחר המכות הראשונות ויתרו הגיבורים, וה־Szobagazda החליט להציל את כבודו. הוא ישאר על כנו וכממלא מקום לצידו חבר שלנו. עוזריו הודחו ואנחנו קיבלנו תפקידי המחלקים הבלעדיים. המשטרה קיבלה את המצב החדש כדרכה והכירה בשלטון החדש. בשעות אחרי הצהרים העסקנו את הציבור בתפירת שמיכות, ובאיחודן מחדש ובערב כל אחד זכה בשמיכה שלמה. שלטוננו החזיק מעמד עד שיצאנו למקומות אחרים ואז המצב חזר לקדמותו. כעבור חודשיים הגעתי בחזרה לכאן, השלטון היה בידי הפושעים אבל זכרו לי חסד נעורים והקרב בו השתתפתי. נהניתי מיחס מיוחד כאחד משלהם.

ה־Tolonzhaz הוא בית סוהר גדול, המאכלס כ־3,000 עצירים בבת־אחת

התחלופה גבוהה. הנעצרים ברחבי העיר מובאים לכאן, פליטים בלתי ליגליים מחוסרי אזרחות עוברים כאן את התחקיר הראשוני, המועבר לטיפול הבולשת. על פי רוב אין המשך לחקירות, גורל הפליטים נחרץ אם לשהייה ממושכת במחנות המכונים — Jnternalotabor, או מוחזרים מיד לגבול ומגורשים. אין רישום מדוייק, המונים מועברים מבית הסוהר למחנות ללא רישום. חיש למדנו את הלקח להרשם בעת המעבר בשמות חדשים, העוזרים לטשטש עקבות.

כעבור ימים אחדים לאחר שהובאתי לכאן, נקראתי למשרד לתחקיר ורישום. בחדר גדול מאחורי מכתבה ישב פקיד לבוש אזרחית. בתשובה לשאלתו הראשונה עניתי בגרמנית, האיש, דובר גרמנית רהוטה, הראה התענינות אנושית. היינו לבדנו בחדר. לאחר דקות ספורות אמר לי את שמו, יבור (Jvor), וכי למעשה גם הוא עצור כאן. מעורכי ה־Pester Lioyd, עתון ליברלי בשפה הגרמנית בבודפשט. נעצר בגלל מאמר מערכת אנטי פשיסטי, בו התקיף את השלטון. בבית הסוהר נהנה ממעמד מיוחד, גר בחדר נפרד, בערבים מורשה לצאת וללון בעיר. הרושם הוא כי הוא מוחזק כאן במעצר חסות וכי מעצרו נועד להרתיע את העתון מפרסום מאמרים נגד הממשלה ולא כעונש אישי. את שעות היום הוא ממלא כפקיד, רושם את הנכנסים, וממלא את טופסי התחקיר הראשוני. עוד טרם המשיך לרשום את תשובותי, גילה לי דבר חשוב, הנוגע לנו. עם העברתנו לכאן לא מסר הצבא שום פרטים עלינו, אבל ציין אותנו כאנשים לא רצויים בהונגריה, צייד אותנו בצוו אדום, האומר לגרש אותנו לפולין. קיים כעת גבול משותף בין הונגריה לדרום־מזרח פולין, איזור אוקראינה הפולנית. השלטון שם הוא צבאי גרמני והוא נעזר באוקראינים. בשבילנו גירוש שמה, פירושו מוות בטוח. המסקנה היא ראשית כל למסור לפרוטוקול מוצא סלובקי, שאולי יצליח. רצוי וצריך לקבל עזרת "Omza", כדי להוציא אותנו מכאן למחנה של פליטים סלובקיים, שם ניעלם בתוכם. השהייה כאן מסוכנת, מכאן נשלחים מדי פעם משלוחי מגורשים לאוקראינה. אם כי תכיפות הגירושים תלויה במספר המועמדים המצטברים. המגורשים לשם הם נערים אוקראינים, שנשלחו לגרמניה ולאוסטריה לעבודות כפייה. רבים מהם בורחים. הנתפסים באיזורי הגבול, מוחזרים לגרמניה. בודדים המצליחים להגיע לבודפשט והנעצרים כאן, נשלחים למולדתם. לכן המשלוחים נדירים ועלינו לנצל את הזמן. ה־"Omza". הוא מוסד סעד מטעם הקהילה היהודית, המטפל בעצורים מחוסרי האזרחות. לבית הסוהר מגיע מדי יום נציגם מר קליין, יליד קרפטו־רוס, המגלה רגישות לנושא, מאחר שרבים מהעצורים הם ילידי קרפטו־רוס. האיש, שתפקידו לעזור לנו, הצליח ליצור קשרים טובים עם אנשי המשטרה ורבים נעזרים על ידו אבל הושפע מתפקידו והושחת. עיקר פעילותו בשתדלנות ושוחד בחוגי המשטרה והוא סיגל לעצמו מאותן תכונות פסולות. מתנהג בחשיבות עצמית מרובה, מזמין אליו אנשים שבטיפולו, ללא הגבלות מצד המשטרה: קובע גורלות, "חולים" מועברים לאישפוז, אחרים משוחררים לשהייה זמנית או העברה למחנות ה־Jnternalo-tabor ברחבי הארץ. ברם, ידוע לכל, כי כל המטופלים שיחדו אותו או משפחותיהם החופשיות הסדירו אתו את הענינים. לנו אין סיכוי להיות מוזמנים אליו, למרות שיבור שוחח אתו בענינו. החלטנו אפוא להפתיעו, כשיופיע בחצר. יבור הזמין אותי רשמית לשהות בחדרו כעוזר מתרגם משפות

סלביות לגרמנית. מיותר לציין, שאיש משכיל היה ושלט בשפה הצ'כית והרוסית. מחלון חדרו נתן היה לעקוב אחר המתרחש בחצר. שעות חיכיתי במארב לתפוס אותו יחידי בחצר. היציאה להצר ללא ליווי היא עבירה משמעתית חמורה אבל זאת הברירה היחידה, שעמדה לרשותי. הופעתי הפתיעה אותו. ראשית ביקשתיו למסור ד"ש לד"ר זיגפריד רוט, המוכר לו כעובד בכיר ב"Omza", על מצבנו החמור במיוחד בעקבות צווי הגירוש העומד נגדנו. מר קליין לא הראה התענינות מיוחדת בגורלנו, להיפך, ראשית כל גער בי על הפרת המשמעת, על החוצפה בפנייה אליו מבלי שהוזמנתי ואשר לצפוי לנו, אמר משפט המהדהד באוזני כל אימת שאני נזכר במעמד אומלל זה. הוא אמר באידיש מגורמנת: "קעגען ווינד קען מדען ניטש פישען" (נגד הרוח אי אפשר להשתין), פסק ועזב אותי באמצע החצר. מדוכא ומבוייש רצתי בחזרה ליבור, חזרתי על המשפט. יבור לא הופתע מהתשובה ומהאיש. ניסה להרגיע אותי. ננסה דרך אחרת, נחשוב, בפגישה הבאה הציע לי הצעה מקורית. אלפי עצירים מתחלפים כאן בלי הרף, באים ונשלחים מכאן. ללא טיפול באלפי התיקים המצטברים. ערימות התיקים מרקיעים עד לתקרה, אם נסכים להישאר כאן מבלי שנבקש טיפול מיוחד מצד גורמים חיצוניים, הרי הוא מוכן לשים את התיק שלנו בתחתית הערימה, הסיכוי שהבולשת תטפל בתיקנו האישי כמעט אפסי. אם המזל ישחק לנו, אנו עלולים לשהות כאן עד סיום המלחמה. ההצעה נראתה לנו, ממש נס בלתי צפוי והסכמנו לה בתודה.

יחסינו עם זיגפריד רוט טרם חודשו. עם מעצרנו עברו עליו הרבה רגעי חרדה. הוא היה האיש הכי קרוב לנו בבודפשט ומועמד למעצר, אם לא ננצור את פינו. אומנם הבולשת לא חפשה אחריו, אבל פחדו לא פג. כאשר הועברנו לכלא האזרחי נמנעתי מלכתוב אליו ישירות, אולם נצלתי כל הזדמנות להעביר לו שדר ולהזמינו לבקר אותנו. חייב הייתי לספר לו כל שעבר עלינו מיום המעצר ומי האיש, שהפיל אותי בפח. כמו כן היה חשוב, שהוא ויתר החברים ידעו, שעמדנו בחקירה ולא הפללנו אף חבר. באותו מועד נאסרה בחורה בשם רות, חברת ההנהגה הראשית של השומר־הצעיר בסלובקיה. נעצרה על ידי הבולשת הצבאית והוחזקה בחקירה בכלא Margit-Korut, נשברה ומסרה את חבריה לפעולה. היא שוחררה מהכלא, אבל התנועה התנערה ממנה. לאחר שחרורה נעצרו רבים מחבריה והוחזרו לסלובקיה. למרות ישיבתנו בכלא. ידענו על המתרחש בחוץ, כי כמעט שאין יום בלי עצירים חדשים, וביניהם חברים מכל התנועות.

יום אחד הגיע לביקור זיגפריד. בכניסתו נרשם כעו"ד ה־"Omza". הבנתי את פחדיו, אבל היינו בסכנת הגירוש לפולין ורציתי, שיעזור להעביר אותנו למחנה מעצר מרוחק ככל האפשר מכאן. אנחנו אותו הרגענו אבל הוא לנו לא הבטיח עזרה ממשית. ישתדל לבקר מדי פעם, כל זמן שנשאר כאן. נסמוך על העתיד, שיפתור גם את בעייתנו. בפרידתו הכניס אותי לצרה, שלא חשב עליה. הושיט לי את ידו לפרידה, ואני הרגשתי בכף ידי נייר. ברור לי, שטר כסף מקופל. עבירה חמורה על המשמשת. אינסטינקטיבית הכנסתיו לתוך צוארון החולצה. לחיצת היד לא נעלמה מעין השוטר המפקח על הביקור. הוא תפס בידי והכניס אותי לחדר המשמר. כאן החל בחיפושים אחר המטמון. דרש

בתוקף, שאמסור את הכסף שקיבלתי. היה ברור לו, שמבקר מבחוץ, הלוחץ ידי עציר בפרידה, עושה זאת למען להשאיר שטר כסף. מרגע שלחצנו ידים לא הסיר עיניו ממני, אבל נעלמה ממנו תנועת היד לכוון צווארון החולצה. כעת חיפש בכיסים, הוריד לי את המכנסיים, לא גילה, אבל לא ויתר. סטירות לא הועילו. טענתי להד"ם. להודות באשמה פירושו הפסד הכסף וכתוספת ימי צינוק בגין העבירה. התפשטתי לגמרי ותוך כדי כך העברתי את השטר מתחת לכף הרגל. ואז ציווה עלי לקפוץ והשטר התגלה. השוטר היה מאושר מהמציאה, אבל התנהגותי עוררה בו התפעלות. מיבצע גנבה מעולה, מאבק ספורטיבי בתנאים לא שווים. ובכן פסק את דינו: הכסף יוחרם "לצלב האדום", לא ירשם ובי לא יפגע. יצאתי בחסד.

הביקור הסתיים ללא שמץ של תקווה. כרגע רק הסתרת הנירות על ידי יבור מנעה את גירושנו הישר לפולין. מעמדנו דומה לזה של כל העצורים המחכים לגורלם.

מדי בוקר מסדר ספירת אנשים. למסדר יוצאים כולנו מהחדר לפרוזדור. שוטר קורא את שמות הנוכחים. בהקרא השם, עונים וחוזרים לחדר. המיועדים להעברה מרוכזים בחוץ ויורדים לחצר. את מקום היעד לא מגלים להם, זאת יודעים המועברים לאחר הגיעם למקום. ענין יומיומי.

באמצע אוגוסט הגיע תורנו. לאחר מסדר־הבוקר נקראנו לרדת לחצר ומכאן במכונית משלוח סגורה הועברנו למחנה Rombach, מחנה קטן במרכז בודפשט, באיזור היהודי. החצר מוקפת חומה גבוהה, השער נעול. בחצר מספר מבנים ישנים חד־קומתיים. המחנה מוחזק על ידי ה"Omza" ומשמש כמחנה מעבר לגירושים לסלובקיה. המחנה מנוהל בידי העצירים, בפיקוח בולשת משטרת ה־Keok. מנהל המחנה הוא פליט מסלובקיה, גובי, ולידו שני עוזריו פולק ופירסט. שלושתם בתחילת שנות השלושים. התנהגותם גובלת בבגידה, יוצאים בחברת הבלשים לצייד אחר בלתי ליגליים, בתמורה רשאים לבצע סחר חליפין במיועדים לגירוש. תמורת שוחד כספי ומין זוכים בהצלה מגירוש. הסחר נערך לעיני כל ובגסות. אנו חופשיים לטייל בחצר ולראות כל המתרחש, רק לקראת ערב אנו סגורים בחדרים, כשבחדרי ההנהלה והבולשת מתקיימות נשפי ניאוף. בחורות מתפתות, כדי להציל את עצמן, ואת קרוביהן. העשירים פודים את עצמם בכסף ובמקומם מוכנסים חדשים, המובאים הנה בלי הרף, כדי למלא את מכסת המגורשים. השלישייה מנצלת את השליטה בחיי האנשים. הזעם והשנאה כלפיהם מתעוררת אצל כל מי שמזדמן לכאן ורואה אותם בקלקלתם. משתפי פעולה במלוא כיעורם. כעבור שנה, בעת שהייתי במחנה גרן, הגיע משלוח עצירים וביניהם גובי. עצירי מחנה רומבך לשעבר הכירו אותו וכאשר השוטרים נכנסו לחדר המשמר, התנפלו עליו והכוהו בכל הבא ליד. היו הורגים אותו, אלמלא התערבה המשטרה ברגע האחרון. מאז הוא חי מושפל ומנודה בפאתי המחנה.

כעת ידענו, שאנו עומדים להיות מגורשים לסלובקיה. עובדת הגירוש לא היתה סוף פסוק, כיון שזה היה גירוש חד־צדדי, ללא הסכמת הסלובקים. המגורשים הובאו לאיזור הגבול, המגורשים נעצרו ליד קו הגבול וציוו על המגורשים להתקדם לשטח שמעבר לקו הגבול. עם רדת החשיכה החלה החזרה והנסיון להגיע לבודפשט. הגירוש עדיין היה הרע הנסבל. הרוב הצליחו לאחר

נסיונות מספר לחזור לבודפשט.

ניצלנו את השהות כאן, חברים הביאו לנו את הדברים ההכרחיים, שנשארו בחדרנו ומזוודה לדרך. אנו נדברים עם חברנו למחנה ומתכננים את נסיון החזרה. שהותנו כאן קצרה, אנו בין הראשונים למשלוח. מוקדם בבוקר נצטווינו לקום, קראו את שמות המיועדים לגירוש. נדחסנו לתוך מכונית משטרתית סגורה, נעולים מבחוץ ובלווי המשטרה הוסענו לתחנת הרכבת. השעה מוקדמת. העיר טרם ניעורה, רק בודדים נראים ברחוב. המכונית שלנו גדושה, כולנו בעמידה, יחידים, בני מזל, העומדים ליד הדלת, מציצים דרך חור המנעול. הנה נראו להם מנקי ארובות היוצאים לעבודתם היומית, והרי מהמפורסמות היא, שהרואה עם בוקר מנקה ארובות, חייב לתפוס ולהחזיק בכפתור מעילו ולבקש מהגורל וכל משאלות לבו תתמלאנה. הראשונים ביקשו במלוא הכוונה וכמותם הבאים בתור. צער רב הצטערתי, כי עד שהוסברה לי סיבת ההתרגשות והגעתי לחור המנעול נעלמו לי נושאי המזל. את הדרך מבודפשט עד לעיירת הגבול עשינו ברכבת. הוכנסנו לקרון נוסעים רגיל, בתאים נפרדים מיתר הנוסעים, מלווים בשוטרים לבושים אזרחית. השוטרים יושבים אתנו ושומרים בפרוזדור ליד הפתחים. אנחנו קבוצה של שלושים איש ואשה, כולם יוצאי סלובקיה. הנסיעה ארוכה ואנו משוחחים עם השוטרים הדוברים סלובקית. מוצאם מאיזורים שסופחו מצ׳כיה. השוטר בתאינו לא מש כל הדרך. ימי קיץ ארוכים, נגיע לגבול בשעות אחר הצהרים ובדמיוננו מתכננים כבר את החזרה. פתאום גילה לנו את הסוד, אנו הקבוצה הראשונה מבין המגורשים, שתימסר רשמית לידי נציגי הסלובקים. הפירוש המעשי הוא שנגוז חלום החזרה הבלתי־ליגלית לתחומי הונגריה וגרוע מזה, יתכן משלוח ישיר למחנה בפולין. מהר נתבדתה האמונה התפלה, אשר עוד בשעות הבוקר חגגה את קיומה.

משה וטנשטיין־וטי

1944 — המצילים במדי האויב*

זייפתי תעודות בצורה הפשוטה ביותר. השגנו תעודות זהות אמיתיות של גויים, רחצנו אותן בתמיסת "היפרמנגאן". הכתוב בדיו נעלם — ורשמנו בתעודה פרטים חדשים המתאימים לנו ולחברים הנזקקים.

ביום 19 במרס 1944 השתלטו הגרמנים על הונגריה. למדתי אז בבודפשט מלאכת הטקסטיל וגרתי עם מספר חברי "הנוער הציוני" בפנימיה שבהנהלת הקהילה. למחרת כניסת הגרמנים נלקחו כל דיירי הפנימיה לעבודת כפיה, כדי לבצר את המפקדה הגרמנית ובמאי גוייסנו למחנה עבודה ואני בן שש־עשרה וחצי.

במהרה העבירו אותנו לגבול האוסטרי לעבוד בבית חרושת ואני, הצעיר שבהבורה, הפכתי לנער שליח של הקצינים ההונגרים. לאחר מכן הוקמה מחלקה של פועלים מקצועיים והופרדתי מחברי. מחלקתי נסעה לבודפשט, והועסקנו בתיקון נזקי ההפצצות ברשת הגז.

אז בא המפנה החמור: נסיון השלום של המושל הורטי נכשל וכנופית מפלגת צלב החץ הפשיסטית לקחה לידה את השלטון. סאלאשי (Szalasi) הנאצי הוכרז כמנהיג האומה ההונגרית ורדיפת היהודים הוחרפה. ההפצצות מן האויר גברו מיום ליום. יחידתנו חנתה בקרבת צ'פל (Csepel), שם רוכזו מפעלי הפלדה והתעשיה הכבדה וסביבה זו שימשה מטרה למפציצי בנות הבריח. המפקדה ההונגרית התכוונה לשלוח מערבה את פלוגתנו, אולם הנהגת "הנוער הציוני", אשר פעלה במחתרת, הודיעה לנו, שאפשר למנוע את הגירוש: עלינו להצטייד בתעודות מגן בצירות השוייצית.

* הועתק מעלון קב' כפר־גליקסון "בישובנו".

המסע לצירות שוייץ

קשה היה להגיע ממחננו לרחוב וואדאס (Vadasz), שם שכנה הצירות. תכננו תחבולה: ציידנו יהודי במדי צבא, גנבנו עבורו רובה והוא ליווה אותנו, כאשר אנו הולכים בשורה ועונדים הסרט הצהוב על הזרוע ומגן דוד צהוב על החזה.

לאחר צעדה מתוחה של כעשרה קילומטר הגענו לשערי הצירות. מאות יהודים צרו על הבית. כולם רצו לזכות בתעודה המצילה מגירוש וממות. כנופית נאצים ניצלה את ההתקהלות וערכה התקפת פתע על הרחוב, כדי ללכוד יהודים. אחד מחברינו נפצע מירי. שערי הצירות נסגרו, אך אנו לא ויתרנו, המזל שיחק לנו, כי במקרה ראה אותי מורי לתנ"ך, אשר היה בתוך הבניין. הוא פתח את הדלת והכניס את קבוצתנו. מצויידים בתעודות שוייציות שבנו למחנה, פן יעונה רע לאחרים בגלל עריקתנו. מיד אורגנה מחלקה "שוייצית" מבעלי התעודות, אבל כעבור ימים מספר הודיע "שרות הביון" שלנו, שהגרמנים לא יכבדו את תעודותינו ויגרשו גם אותנו, כי הצירות השוייצית, שפעלה תחת לחץ כבד של התנועות החלוציות, חילקה תעודות רבות פי עשר, מאשר הוסכם עם הגרמנים.

בית מלאכה לזיוף תעודות

ברחנו מהמחנה ובלית ברירה חזרנו לפנימית הקהילה. מנהל המוסד נתקף פחד והתחנן שנסתלק, בל נסכן את בטחונם המפוקפק של התלמידים ה"ליגליים" במקום. אך בלי תעודות אי־אפשר היה לנוע ברחובות.

אז גילינו את שיטת ה"היפרמאנגאן", התחלנו לרחוץ תעודות זהות ולהתארגן לפי דרכנו. מצויידים בתעודות "מתוקנות" אלה העזנו לצאת לדרך והגענו בשלום למרכז התנועה שברחוב בנצור (Benczúr), בביתו של ארגון הצלב האדום. תנועת "הנוער הציוני" השתלטה על הקומה השניה של הבית. בכל קומה יושבת תנועה אחרת. חברי המזכירות נתנו לנו ניירות חדשים, המוכיחים, שהננו עובדי הצלב האדום הבין־לאומי. כאשר סיפרנו להם, שתעודותינו הרחוצות פועלות כשורה, הוטל עלינו להקים בית מלאכה לזיופים ואכן ארגנו והפעלנו אותו בבנין הפנימיה.

ב"טיפול" הנאצים

בעת שעסקנו בייצור תעודות מזוייפות, ראינו כתה של כעשרה אנשי צלב־החץ מזויינים שמים מצור על הבניין לשם עריכת חיפוש. המנהל ניסה לעכב בעדם — בטענה שהמוסד פועל בחסות הצירות הספרדית. ידענו, שהנאצים יפרצו בסופו של דבר, והחלטנו לברוח. הצלחנו לעבור את הגדר, שהפרידה בין חצר הבית לבין בתי השכנים. השוער היה לרוע מזלנו פשיסט, מסר אותנו לידי הנאצים, והם החלו לחקור אותנו. תעודה יהודית לא היתה לי, אלא שני מסמכים עם תמונתי ושניהם על שמות שונים. לכן אמרנו לחוקרינו שאין לנו כל תעודות וברחנו ממחנה עבודה. השוער התערב: "אל תאמינו להם

מילה! הם עשו לי צרות ורצו לברוח!"

מפקד הנאצים לקח אותנו "לטיפול" הועמדתי עם הפנים אל הקיר והרגשתי קנה תת־מקלע לוחץ על עמוד השדרה שלי. ידעתי, שאין לי מה לקוות, כי חיי היהודים הם הפקר. חבטו בי. הרימותי ראשי ואז הנחיתו מהלומה על עורפי. אפי נתקל בקיר בעוצמה כזו, שמולו נתהווה בטיח חור עמוק, מלא דם. עצם האף נשברה. התעלפתי. הנאצים שפכו עלי דלי מים קרים. התאוששתי ושוב החל ה"טיפול". שוב התעלפתי. כאשר הייתי מסוגל לנוע, זחלתי למטבח ושרפתי את שתי התעודות שלי באש הכירה. הם עזבו את ארבעתנו — שזכינו ב"טיפול" — בידי המנהל באומרם, שישובו לקחתנו. התחננו למנהל, שיתן לנו לברוח, אך הוא פחד, שאם נברח, יאונה רע לשאר הילדים, וסגר את השער. עברו שלוש שעות והפשיסטים לא חזרו. לעומת זאת הגיע אוטו של הצלב האדום והביא לחם. ארבעתנו התנדבנו לפרוק את המטען. יצאנו לרחוב... ולא חזרנו עוד.

פצועים וזבי דם, לא יכולנו ללכת ברחובות העיר. בין שיחי גן ציבורי צפינו לרדת החשכה. בחסות האפלה הגענו למטה התנועה. ניצלנו.

יהודים במשמר הלאומי

בתנועה נודע לנו על יחידה צבאית מיוחדת במינה בשם "המשמר הלאומי", שתפקידה המוצהר לשמור על רכוש המדינה ועל בניני הנציגויות הזרות. היחידות הורכבו ברובן מהונגרים בעלי נטיות שמאליות ובמיעוטן מיהודים נושא תעודות מזוייפות. בעזרת אחד הקצינים, שהיה ציוני, התגייסנו, 16 חברי "הנוער הציוני", למחלקתו. למפקדנו, הד"ר טאנאץ' (Tanacs) היו פנים יהודיים מובהקים ואת אפו הגדול הסתיר בתחבושת ענקית.

ישירות פקד עלינו פישטא (יצחק יצחקי) בדרגת סמל. בהתאם לפקודות יצאו חברינו לסייר בבירה ובהתקלם בפטרולים של אנשי צלב החץ פתחו עליהם באש. המשימה הראשונה, שהוטלה עלינו, היתה שמירה על מחסני הרכבת. למזלנו מצאנו שם כמה חביות יין לבן ולקחנו הביתה... כדי לכבס בו את חולצותינו, כי המים הזורמים הספיקו רק לשתיה, וכדי לשטוף בו את... בתי השימוש.

במדי הצבא ההונגרי ובידינו רובים ותת־מקלעים שמרנו על מרכז התנועה הציונית ברחוב בנצור. הבית שימש בסיס לפעולות ההצלה ומכאן הפצנו את התעודות המזוייפות ליהודים המפוזרים בעיר.

במדים נאצים

אם נפלו חברינו לידי המשטרה, נחלצנו מיד לשחרורם. שרות המודיעין שלנו, שזרועותיו הגיעו עד למטה המשטרה, עקב אחרי גורלם של אומללים אלה. בעת שלוו אותם מהכלא לבית העינויים המפורסם, למרכז המפלגה הנאצית, לשם חקירה, יצאו חברינו לפגשם ברחוב. בדרך כלל הלבשנו שנים מהחבורה במדי מפקדים גבוהים של המיליציה הנאצית וציידנום בתת־מקלעים ובאקדחים.

בטיילם ברחוב נתקלו "במקרה" באסירים ופנו אל השומרים:

— לאן אתם לוקחים יהודים מסריחים אלה?

— לחקירה לבית המפלגה — היתה תשובתם.

— לנו יש חשבונות מיוחדים אתם. תנו אותם לנו ונטפל בהם בדרך לחקירה!

האסירים נמסרו לידי "קציני צלב החץ" והובלו למקלט בטוח.

בימים 15.1.45-16 התחוללו קרבות ברחובות בודפשט. הרוסים התבצרו בפרק העירוני והגרמנים גייסו לחזית שבקרבת בית התנועה כל לובשי המדים: חיילים, דוורים, פועלי רכבת וכרטיסני חשמלית. גם יחידתנו הוזעקה לחזית בליווי טנק גרמני. לאחר זמן קצר נפגעו בקטע זה שני דוורים. הסמל פישטא רכז במהירות את אנשינו, העמיס את הפצועים על גבי אלונקות ופינה אותם... אל מקום מגורינו.

למחרת בבוקר הופיעו ברחוב המושלג בני אדם מוזרים במדים מוזרים. אחד הבחורים שלנו(אז לבשנו כולנו בגדים אזרחיים) קרא להם מבעד החלון. מונגולים מהצבא האדום נכנסו לחדרנו, היו מכוערים מאוד, אבל חיבקנו אותם ונשקנו את פניהם.

נדמה לי, שאף פעם לא אהבתי את הרוסים כל כך, כמו באותו בוקר...

ש. אבני

"הנוער הציוני" ברומניה — הגלישה למחתרת פעילה 1942—1943*

בינואר 1942 פירקו שלטונות רומניה את "איגוד הקהילות" והקימו במקומו נציגות יהודית חדשה בשם "מרכז היהודים" [מקביל למה שידוע בארצות אירופה אחרות בשם "יודנראט"], כפוף לראדו לקה, האיש שמונה ב־30.10.41.** על פי הצעתו של שגריר גרמניה מנפרד פון קילינגר, לטפל בבעיות היהודים. תוארו היה "קומיסר לענייני היהודים". לקה, שהיה ידוע עוד לפני השואה כחבר במפלגה האנטישמית של קוזה וכמרגל גרמני, קיבל הנחיות מגוסטב ריכטר, נציגו של אדולף אייכמן ברומניה.[1]

מקובל על כל הגורמים, העוסקים בתולדות התקופה, שהקמת המרכז היהודי נעשה בהשפעת גרמניה כשלב נוסף בהכנת "הפתרון הסופי" ליהודי רומניה. אכן, במאמר שהופיע בעתון הגרמני בבוקרשט, "בוקארשטר טאגבלאט" באוגוסט 1942, מצביעים על מרכז היהודים כעל גוף, שעליו מוטל לטפל באירגון גירושם של יהודי רומניה.

עם הקמתו של ה"מרכז" הועברו לסמכותו הבלעדית כל הבעיות היהודיות, כגון: עזרא סוציאלית, פולחן, חינוך, תרבות והקשרים עם השלטונות. לפי הוראת הצו להפעלת המרכז נאסר על כל יהודי להפנות את בקשותיו ישירות לשלטונות. כל בקשה היתה אמורה להישלח רק למרכז היהודים.[2] בהוראה זו התכוונו הגרמנים יוזמי המרכז היהודי, לנתק את ראשי השלטון ברומניה מכל קשר, הן עם הקהילות היהודיות, הן עם ההסתדרות הציונית, שהמשיכו לפעול

* פרק מספר על "הנוער הציוני" ברומניה, העתיד לצאת לאור ביוזמת "משואה".

** בפנקס הקהילות פרק רומניה, צויין יום מינויו של לקה ב־30.10.41 ואילו בספרו של ד"ר ת. לביא "יהדות רומניה במאבק על קיומה" נאמר, שהוא מונה לתפקידו ב־20.9.41 לאחר שהוצע לממשלה על ידי קילינגר ב־5.9.41.

כשתדלנים הן אצל השלטונות, הן אצל גורמים בעלי השפעה על השלטון. מנהיגי המוסד החדש כונו ברחוב היהודי "היטלריודן" והמוסד כולו נתקבל בחוסר אימון מוחלט, מה גם שד"ר פילדרמן, מנהיגה הנערץ של יהודי רומניה, הורחק מראשות הקהילות היהודיות ובמקומו מונה כמזכיר כללי של ה"מרכז" ד"ר נאנדור גינגולד, יהודי מומר, שהיה רחוק מכל עניין יהודי. החל מה־21 בדצמבר 1942 — לאחר שיו"ר ה"מרכז", ח. סט. שטרייטמן, הורחק מכהונתו, מונה המומר גינגולד לתפקיד זה. השבועון "רינשטריה נוסטרה", שהמשיך להופיע כל השנים הללו, נסגר בפקודת השלטונות ובמקומו פרסם "המרכז" בטאון משלו, "גאזטה אבריאסקה". לעורך השבועון החדש מונה א. וילמן, חבר בהנהלת המרכז, איש ידוע לשימצה בקרב יהודי רומניה גם בשל סידרות חוברות שפרסם ובהן הטיף להקמת מדינה יהודית בתמיכת היטלר, לא בארץ־ישראל. כן המליץ, שהיהודים יבואו לידי הסכם עם המופתי של ירושלים על ידי ויתור על ארץ ישראל, כדי להקל על הערבים להתקרב לגרמניה. בכך יזכו גם היהודים ברצונה הטוב של גרמניה.[3]

האדונים שטרייטמן ווילמן, הופיעו במרכז ההנהלה הציונית (האקזקוטיבה) ודרשו לקבל לידיהם את ההסתדרות הציונית. ראשי האקזקוטיבה הציונית הצהירו בפני שני עסקני המרכז, שאמנם קיבלו לתשומת לבם את הודעת השלטונות על פירוק כל המוסדות היהודיים, אך כל עוד לא קיבלו הודעה מן השלטונות על התמנותם של חברי המרכז, אין בדעתם למסור לידיהם את ענייני ההסתדרות הציונית.

בקונגרס הציוני הארצי, הראשון לאחר השואה, שהתקיים בבוקרשט ב־28.4.1946, מסר מישו בנבנישתי, שכיהן כיו"ר ההסתדרות הציונית ברומניה עד מאסרו על ידי משטרת הבטחון בסוף 1943, דין וחשבון על התקופה שבין אפריל 1941 וסוף 1943. בנבנישתי סיפר, שביקר אצל המזכיר הכללי של ה"מרכז" והציע לו, שהוא, המזכיר, יסכים להמשך פעילותו בשירות האוכלוסיה היהודית בראשות התנועה הציונית. המזכיר ענה, שאין לו מאומה נגד הציונות, אבל בקרוב, בהזדמנות הראשונה יבקש ריכטר את גירוש המנהיגים הציוניים.

"הסברתי לו — אמר בנבנישתי — שמחובתו למנוע זאת".

אחרי כמה ימים הוזמן אל גוסטב ריכטר. בנבנישתי מעיר: "החלטנו, שאם נמנע מללכת לפגישה זו, נוכיח פחדנות. הוחלט, שלפגישה עם ריכטר ילכו בנבנישתי וד"ר קורנל ינקו (יו"ר סיעת "רינשטריה" ויו"ר קרן היסוד). בשיחה, שהתקיימה במשרדו של ריכטר, השתתף גם המזכיר הכללי של מרכז היהודים וסטנוגרפית, שרשמה את השיחה. בפגישה זו, שהתקיימה בראשית שנת 1942, אמר ריכטר לשני המנהיגים היהודיים, ש"הפירר" החליט לבקשת "המופתי", שפלשתינה שייכת לערבים וכי יש לעכב כל פעולה המכוונת לעליה. היהודים יקבלו לאחר המלחמה שטח ארץ אחרת מחוץ לאירופה ולכן עליהם לראות קץ לפעולה הציונית".[5]

בנבנישתי ענה, שממשלת רומניה היא בעד עלייה. הוא והדוקטור ינקו הציגו את הרעיון הציוני והסבירו, שבדעתם להמשיך ולפעול בשירות הרעיון הזה".

התוצאה: ההסתדרות הציונית פורקה רשמית ב־7 באוגוסט 1942 על סמך הוראת המשרד האנטישמי בברלין, שגם דרש את גירושם של מנהיגי התנועה.

כן נדרשה הרחקתו של מישו בנבנישתי מהוועדה לעזרה סוציאלית של המרכז היהודי, שפעלה בראשות עו"ד שוופלברג. ברלין דרשה עריכת משפט ציוני.[6] ראשי התנועה הציונית אמרו לראדו לקה שאם לא ישיגו אישור לפעילות רשמית, יעברו לפעול במחתרת. ואילו המזכיר הכללי של המרכז אמר למנהיגי התנועה הציונית, שהוא מוכן לסבול את פעילותם, בתנאי שיוותרו רשמית על השם "התנועה הציונית". ראשי ההסתדרות סירבו לעשות זאת.

בסיכום אומר בנבנישתי בדו"ח שלו: "החלטנו להפוך למגיני האוכלוסיה היהודית, כל אימת שתתעוררנה בעיות או תיווצרנה סכנות לאוכלוסיה זו. אכן פעלנו והגנו על היהודים". הוא מביא כדוגמה, שכאשר נדונה במשרדו של לקה ההצעה לכלוא במחנות את היהודים בעלי דרכונים זרים, שמספרם הגיע לכמה אלפים, "ביקשתי את רשות הדיבור והצבעתי, שהדבר נוגד את החוק הבינלאומי ותיפגע יוקרת רומניה בעולם. גם פילדרמן נאם באותה הזדמנות. לקה חזר בו". בנבנישתי גם טוען, שהשיג, שהיהודים, פליטי פולין בצ'רנוביץ, לא יגורשו בחזרה, אלא יותן להם להתחמק (שם).

לאחר הקמת מרכז היהודים הוקם מוסד מחתרתי כלל יהודי בשם "המועצה היהודית", ששמה לעצמה כמטרה להתייעץ בכל ענייני הצלה. המוסד המחתרתי הורכב מחמישה אישים ואלה הם: הרב הראשי של יהודי רומניה, ד"ר אלכסנדר שפרן, ד"ר וילי פילדרמן, מי שהיה מנהיג הקהילות היהודיות ברומניה, מישו בנבנישתי, יו"ר ההסתדרות הציונית במחתרת, עו"ד ארנולד שוופלברג, משפטן בעל שיעור קומה ופרי (פ'רפויה וסגולה) פרוימסקו, נציג הקהילות הספרדיות ברומניה.[8]

נסיון הגרמנים לבצע את "הפתרון הסופי" ביהודי רומניה

שנת 1942 התחילה במאמץ מצד הנאצים בשיתוף פעולה עם כוחות הרשע ברומניה להשמיד גם את יהודי רומניה. המוסדות היהודיים המסורתיים פורקו ובמקומם הוקם מה שאמור היה להיות "יודנראט", שישרת את התוכניות הגרמניות. מצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית היה קשה מנשוא. כל הגברים מגיל 18 ומעלה נמצאו בפלוגות עבודה, בתנאים של עבודת פרך. המצב בטרנסניסטריה היה של ייאוש ממש. איום הגירוש ריחף גם על יהודי רומניה. הם חששו אז מפני הגירוש לטרנסניסטריה, כלל לא שיערו, שהגרמנים מכינים להם גורל חמור מהגירוש לטרנסניסטריה: גירוש למחנה ההשמדה "בלז'ץ" בפולין. לא קשה לדמיין, באיזה מצב נמצאו תנועות הנוער החלוציות, כולל "הנוער־הציוני". הן עמדו בפני הבעיה, כיצד להמשיך, כיצד לקשור מחדש את הקשר עם חבריהם בארץ ישראל ולקבל עידוד ועזרה וכיצד להמשיך בקשרים עם חבריהם ברומניה, כדי לשמור על הגחלת.

במשא של הסופר י.ל. פרץ, "דאס פינטעלע ייד", הנקודה היהודית, מפתח הסופר את רעיון הלהבה הפורצת בחיי העם היהודי. אך ישנם ימים קשים, ימים של מצוקה, כאשר הלהבה הולכת ודועכת, הופכת לנקודת אור זעירה, בודדת בחשכת הימים, שאסור, שתיכבה אי־פעם. אכן, תנועות הנוער גם הן הבינו, שמחובתן לשמור על אותה נקודת אור, שלא תיכבה חס־וחלילה.

בשנת 1942, בהיותם בשיא כוחם, התאמצו הגרמנים ליישם את תוכנית "הפתרון הסופי" לגבי יהודי רומניה. בוועידה טכנית, שהתקיימה במשרד הראשי לבטחון הרייך, ב־26—28 לספטמבר 1942, הוחלט גם על גירושם לפולין של 280,000 יהודים מרומניה. הרכבות עם המגורשים אמורות היו לנוע בקו פלוישטי־צ'רנוביץ, לעבור לפולין בתחנת סניאטין ומשם להגיע לבלזיץ, "לטיפול סופי" בגזים. אחת ליומיים אמורה היתה לצאת מרומניה רכבת מיוחדת בת 50 קרונות, שתוכל להוביל כאלפיים יהודים. מנהיגות יהדות רומניה, ובראשה הרב הראשי הד"ר אלכסנדר שפרן, עשו מאמצים אדירים, כדי להסיר את רוע הגזרה. המנהיגות פנתה לכל מי שרק יכול היה לעזור: לדיפלומטים זרים, לאנשי דת ולפוליטיקאים, בבקשה, שישפיעו על הרודן יון אנטונסקו לבטל את רוע הגזרה ואמנם הצליחו. ב־14.1.43 דיווח ראש הגסטאפו להימלר, כי הפתרון הסופי ברומניה נתון בסכנה מפאת גישתה של ממשלת רומניה. ב־20.1.43, השיב לו הימלר, כי ברומניה אין כעת מה לעשות.[9]

כל זה נותן מושג, באיזה תנאים נאבקו חברי "הנוער הציוני", שלמעשה היו צריכים להימצא גם הם באיזה מחנה עבודה, בתנאים מחפירים. "קנים" — כלומר מועדונים, כבר לא היו קיימים. כפי שנוכחנו לדעת בפרקים הקודמים, החל מ־1938 פעלה "הנוער הציוני" בתנאי מחתרת למחצה. אנחנו זוכרים היטב, מה קרה בהרצאת ינק דזוביאנסקי בסירט, כאשר המשתתפים נעצרו. אנחנו זוכרים, שהחברים לא השיגו רשיון למחנות־קיץ ב־1939 והמחנות בטופליצה התנהלו בתנאים מחתרתיים למחצה. ב־16.1.39 כתב מזכיר גליל בוקובינה להנהגה העליונה בתל אביב: "מצבנו המשפטי טרם השתנה. להפך, כאילו בחרו בבוקובינה למקום, שבו מפעילים כל מיני גזירות... רק היום הופיעה בפני בית דין צבאי קבוצת חברים משלנו מכפר פֶּטראוץ בגלל נשף שארגנו. כל הקנים שלנו פועלים בלי רשיונות ולכן הם בסכנה".[10]

דברים דומים אנחנו שומעים גם בטרנסילבניה מפי השליח צבי הרמן. כל זה היה כאין וכאפס לעומת מה שקרה בתקופת שלטון הלגיונרים (ספטמבר 1940 — ינואר 1941), תקופה, שבה פעילות ציונית בקני התנועה גבלה בסכנת נפשות וכל מה שנעשה, נעשה במחתרת. כבר אמרנו, שלאחר תקופת הלגיונרים השיג היו"ר בנבנישתי רשיון לפעילות הציונית. הרשיון ניתן ב־27 במאי וכעבור פחות מחודש הצטרפה רומניה למלחמה והמשטרה החשאית עקבה אחר כל צעד ושעל של חברי התנועה. כל עוד נמצאה פלוגת החלוצים באנטון פן, נמשכה איכשהו הפעילות בדפוסים הקיימים. בשנת 1942 נעלמה גם משענת זו. ואז עברו לפעול בשיטת "הגרעינים". קבוצת חברים שכרה דירה משותפת וניהלו חיים משותפים. בבוקרשט היו קיימות כמה דירות כאלה, ששימשו הן כמגורים לחלוצים ולפעילים, הן כמקומות מפגש וגם כמקלט לחבר בעת צרה. יש לציין, שבימים ההם מעטים הסתכנו באירוח בביתם של יהודי, שתעודותיו לא היו בסדר ומצבו בלתי ברור. פעם בשבוע, בדרך כלל בערב־שבת, היו מתכנסים כולם, כל הגרעינים, לסעודה משותפת בפנסיון "מוסברג", פנסיון צנוע במרכז השכונה היהודית, ברחוב "מירטשה־וודה": "אכלנו ארוחה משותפת, היינו שרים משירי־שבת ובמשך הסעודה היינו מסדרים עניינים, שהיו זקוקים להתיעצות".[11]

יצחק ארצי מאריך יותר בנידון: "לא רצינו להרוס את המסורת הקיימת. לכן עודדנו את הבנים ואת הבנות לשכור לעצמם חדרי מגורים משותפים — שלושה ארבעה ואפילו חמישה בחדר אחד.. נוכח מצוקת הדיור בבוקרשט של הימים ההם לא הזדקרה לעין שכירת חדר על ידי כמה אנשים ביחד. הדבר נראה כטבעי. בנוסף לכך מצאנו פנסיון, נוסח הפנסיונרים המתוארים על ידי שלום אש בטרילוגיה שלו. היה זה פנסיון, שהוחזק על ידי משפחה בדירה גדולה ושאליו באו כל מיני טיפוסים לאכול ארוחת־צהריים. החלטנו להפוך את הפנסיון למקום מפגש. כיצד עשינו זאת? היינו מודיעים לכל חברינו, שהיו פזורים בדירות שונות בעיר, שביום זה וזה נסעד בפנסיון ארוחת צהריים בצוותא. בשעה היעודה התכנסו האנשים, כאילו באו במקרה ונפגשו. לסידורים דומים היינו הואגים לערבי שבתות וחגים. בצורה כזו יכולנו להמשיך בקשרים, לשוחח ולהשמיע ולפעמים גם להרצות.[12]

קיימנו פגישות לא רק עם חלוצים ופעילים לשעבר: "לא הפסקנו, אף לא לרגע, את הפעילות האופיינית של תנועת־נוער. מלבד הפגישות, שהזכרתי, היו לנו בבוקרשט פגישות מסוג אחר... אם רצינו לארגן שיחת־קבוצה — וכל קבוצה כזו מנתה משהה עד שנים־עשר חברים — היינו נוהגים לקבוע את המפגש ליום א' בשבוע, יום המנוחה הרשמי, ליד אחד האגמים המקיפים את העיר בוקרשט, או ליד האגם שבמרכז העיר. היינו שוכרים סירה גדולה ותוך כדי חתירה באגם ניהלנו שיחות, דיווחנו על כל מיני פעולות, או העברנו מסרים הסברתיים... מובן, שהיינו נפגשים גם בבתי החברים בימי הולדת או לרגל כל מיני הזדמנויות ותירוצים שהמצאנו... בבוקרשט היה הדבר קל... פעילות כזו היתה הרבה יותר מסובכת בערים הקטנות, אבל גם שם הצלחנו בפעילותנו. אני רוצה להדגיש, שהפעילות התנועתית שלנו נמשכה כל ימי המלחמה, אפילו אם הדבר נשמע כיום תמים במקצת".[13]

ב"יומנה",* שכתבה קוקה סגל (כיום קוקה דרך, אלוני אבא) ב־1944 בתל־יצחק, יש פירוט יותר רגשני של הפעילות ההיא. וכך נשמעים דבריה: "בשטח שבין רחוב מירטשה־וודה לבין פנסיון 'מוסברג' נעשו כל 'העבירות'. שם נמצאו פליטי־פולין, משתמטים מעבודת־כפייה, יהודים בלי תעודות, בלי הצהרת־דייר — (כל מי שארח בן אדם בביתו, בכל צורה שהיא, חייב היה להצהיר על כך במשטרה), — בלי כלום. שם היו מתווכחים על הפוליטיקה, מגדפים את המשטר ואת הגרמנים, מעלים רעיונות נשגבים, מנחשים עתידות. בחביון לבו טיפח כל אחד את התקווה, שיעברו הימים הללו ונזכה לראות את ארץ־ישראל... בחדר האחורי — (של פנסיון מוסברג) — גר הגרעין שלנו. הגרעין היה צורת האירגון שלנו אחרי פירוק הסניף ברחוב דודטש. חדר זה ישמש לנו בעתיד כאולם. ערב ערב היינו מתאספים כאן, חרדים ויגעים מכל כך הרבה מהלומות, שנפלו על ראשנו. נשארנו מעטים. כעשרה... בפעם הראשונה חיים אנחנו בבוקרשט בצל הגירוש לטרנסניסטריה... לפתע פתאום נולד רעיון הפלוגה... 'הפלוגה הנבחרת' של התנועה, חלוצי העם העברי... נתבקשנו להשתלם, להשתכלל, להתעלות,

* מדובר ביומן, שכתבה ה"עולה החדשה" קוקה סגל וסיפרה על מאורעות שנות השואה, שעברו עליה ברומניה. היומן נמצא בארכיון "משואה".

להרחיב את המסגרת, להטיף לרעיון הציוני בכל מקום הימצאותנו: בעבודה, אצל קרובי המשפחה, להביא נוחם למשפחות, שבהן ראש המשפחה הוא בעבודת־כפייה... חולקנו לחוגים. כל אחד קיבל על עצמו נושא להתכונן בו: תולדות־הציונות, האידיאולוגייה של התנועה, תולדות עם־ישראל...

חבר תורן עובר מחבר לחבר, מקריא לו את פקודת היום. אחרי יום עבודה אצים כולנו לספריות. קוראים ורושמים, מכינים עבודה ומשתדלים להעיר לתשומת לבם של כל אלה הבאים במגע אתנו, שידעו, שלפניהם אדם בעל כוונות נעלות, נשגבות. גיבורי איבסן נכשלים בעלייתם ונופלים. כך קרה גם לנו. אחרי זמן קצר הפכנו לחלוצים פשוטים של דור־המלחמה, אנשים המתכוננים לחיי קבוצה בא"י...".[14]

הקטע הנ"ל אופייני ואותנטי. הוא מצביע על נסיונה של התנועה, הנאלצת לצמצם את עצמה מבחינה כמותית, להפוך את חבריה לאנשים מיוחדים במינם. הנסיון — שכפי הנראה לא ארך זמן רב — היה תשובה לכל מה שהתרחש אז בעולם היהודי. תשובה מיוחדת במינה, שאולי קשה כיום לרבים להבינה, אולם זו היתה הגישה, — כך בצ'רנוביץ וכך בבוקרשט או במוגילב ובמחנות עבודה — להיות יותר טובים, לתת דוגמה. בעבודתה ממשיכה קוקה לתאר את פעילות חבריה בימים ההם. מן הנסיון, מסיפורי החברים ומן המסמכים המעטים הקיימים אנחנו יודעים, שצורת פעילות זאת נכונה הן לגבי 1942, הן לגבי 1943 ו־1944, עד ליום שבו ניתקה עצמה רומניה מן המחנה הגרמני.

בהמשך דבריה מתארת קוקה את הפעילות, שהתנהלה על ידי החניכים, שגרו בבית המשפחה: "שיחת קבוצה חינוכית: האם סורגת ומטילה מבטים חשודים לעבר הנערות המתווכחות, הפולטות מפעם לפעם מלים כמו: בית־ספר, אופנה, קולנוע, כדי להטעות את האם... אמש נשמעה מנגינה בחצר. הנערה הפסיקה את ארוחתה, ירדה וקיבלה מכתב — פקודת מנהל (מדריך) הקבוצה, הוראה להשתתף במבצע העזרה למען גולי טרנסניסטריה. המבצע נערך בקן, בבית הכנסת, בחתונות. האב נזף בבתו, איים עליה, הנערה התעקשה, האם שמעה על תנועת נוער, שהמיטה אסון.* הרי אסור להתאסף, אסור להפיץ עלונים, אסור לעיין בספרים אסורים... עת מלחמה היא והמשטרה רואה בכל גרעין של אנשים צעירים חבורת "שחפנים". ומי שנתפס — קשה לתאר את העינויים המזומנים לו... רעיון התנועה קסם להרבה נערים ונערות. קן בוקרשט פעל באינטנסיביות גם בזמנים הטרופים ההם".

"...עכשיו אני ברחוב אחר, בקומה, מעל למסגריה. אחד אחד אנו מתגנבים פנימה, כדי לא לעורר חשד. כאן התאספו חברים לסמינר, שעליו הוטל לעצב את דור המדריכים לעתיד. כאן התאספה גם 'שיחת ראשי הקבוצות' ו'מזכירות הקן' לתכנן תוכניות עבודה.

* בשנת 1942 נאסרו שלושה נערים, חברי "השומר־הצעיר", שניסו לפזר שטרות כסף ועליהם חותמת: "הלאה המלחמה!" עם הפצת השטר הראשון נאסרו השלושה והודו במעשיהם. הסתבר שהיו קומוניסטים, שמצאו מקלט לפעולתם במסגרת "השומר־הצעיר". השלושה נידונו למוות והוצאו להורג. בעקבות המעשה נעצרה כמעט כל צמרת "השומר־הצעיר". הדבר הרתיע הורים רבים מפני תנועות הנוער.

יום ראשון — יום מנוחה לכולם. לפחות פעם בשבוע ייפגשו כולם, כל אוטובוס מוריד כמה נערים ליד שער הגן הבוטני. בזהירות, בלי לשוחח ביניהם, הם נכנסים לתוך הגן וממשיכים בשדרותיו, כל אחד לכיוון אחר. כמה מהם מצאו מקום נוח, שאין בו חשש מעין זרה, בלתי רצויה. נשרקת מנגינה מיוחדת ומבין העצים האקזוטיים מופיעים כולם ויכולים להקשיב ל'שיחה' (הרצאה), לשיר וגם לשתוק וליהנות משמש של יום קיץ ומרון עלומיהם.

יום ראשון אחר — בקצה קו־החשמלית 17. אחרי הליכה רבה בשדה הפתוח מגיעים לחוות 'פרוגרסול'. בחווה זו הצליחה תנועת 'דרור' להקים לעצמה קיבוץ־הכשרה במסווה של חינוך לעבודה פרודוקטיבית. שיכורי־חופש, בריחו הרענן של השדה, מתחילים אנחנו בתחרות ספורטיבית. פתאום מפסיקים. מישהו מדבר על יסודות תנועת־הנוער... ושוב משחקים ולאחר מכן משתתפים ב'משפט־ספרותי'. הנושא: ההיה יוספוס פלאביוס בוגד בעמו, אם לאו? הלילה יורד וכולם מתפזרים לבתיהם. מי יודע, אילו גזיפות מצפות להם בבית. וכי איכפת להם?

ואם תרצו אובילכם לגן העירוני 'קרול'. בסירה על האגם, השטה בין פרחי הנופר, נותן המדריך את שיחתו הראשונה... על הציונות ועל הבעיה היהודית..." הנה, כיצד נוהלה הפעילות החינוכית בימים ההם. אין ספק, שנדרשו כוחות נפשיים אדירים כדי לעמוד מול הסכנות, שארבו בכל פינה להסתתר מזעם ההורים, החוששים לגורל ילדיהם — ובצדק. האם פלא הדבר שמי שהשתתף בפעילות זאת, לא בנקל התנער מן הרגשות, שבהם התנסה ואפילו אם פותה לאחר השיחרור מעול הנאצים ועבר לצד השני, שפיזר הבטחות בשפע. בשעה שבמחנה שלנו שררו מבוכה ואכזבה, הרי חזר באחד הימים והצטרף אל ההמונים, שתבעו את זכותם לעלות ארצה.

ההתמודדות עם המשימות

מלבד המשך הפעילות החינוכית בתנאים, שהמצב כפה אותו על התנועה, עמדו בפני הנהגת התנועה כמה משימות, שצצו בכורח הזמנים. חברי התנועה ניסו לעמוד בכבוד גם במשימות אלה.

א) אחת המשימות היה הקשר עם ארץ־ישראל. חברי תנועת הנוער רצו להיות משוכנעים, שמעשיהם רצויים ומועילים למטרת בניין מולדת לעם ישראל והם מקובלים על מרכזיהן בארץ ישראל. כן רצו לקבל עידוד ועזרה בהמשך דרכם. ככל שהמצב הלך ונעשה קודר יותר, קשה יותר, כן היו זקוקים לעזרת התנועה ורצו להיות בטוחים, שמעשיהם הם על דעתה. התנועה, כמושג כללי, היתה ונשארה מקור השראה למעשיהם.

ב) הצלה: במשך הזמן חדרה לתודעתם ההכרה, שהאויב אורב לנפשם וכי יש לעשות ככל שביכולתם להציל קודם כל את חבריהם. רק בסוף התהליך, בשנת 1944, עם בוא הצנחנים, תפסו, שעם ישראל כולו זקוק להגנה ולהצלה ולא רק חברי התנועה. אז גם הבינו, שהם נציגי העם כולו ולא רק של קומץ חברים. עד אז ראו עצמם מחוייבים רק לשותפיהם לעשייה, לאמונה ולמאבק. האם מוזר הדבר שבני־נוער, שהחליטו לבנות את חייהם על שותפות

מלאה, ובגלל זה היו מובדלים מן האחרים, ירצו להגן ולעזור לחבריהם בצרה?

ג) הגנה: כשהגיעו פליטי פולין והציעו להם להתכונן להגנה על חייהם, התקבל הדבר מיד על דעתם והתחילו בהכנות לקראת המשימה. ברחוב מימולאר, בלב השכונה היהודית, בבית הכנסת של הפחחים, שבעלייתו התקיימו החזרות של מקהלת "הנוער־הציוני" בימים ההם, הדהד כהימנון השיר "עס ברענט" (העיירה בוערת!) אותו הביאו עמהם פליטי פולין מן הגיטאות הבוערים. "עס ברענט / יידן, עס ברענט / אונדזער ארעם שטעדטל ברענט! / (בוער / יהודים בוער! / העיירה שלנו עולה באש!) לשיר זה נודעה כמעט חשיבות מיסטית.

ד) תוכניות לעתיד: חרף המאמץ לעמוד בצוק העתים ולמרות המאבק הקשה על הקיום היומיומי ועל ההצלה השתדלה צמרת התנועה לשרטט קווי פעולה לעתיד. מובן, שהחלום על העתיד היה מעין סם מרפא להווה. בעצם רוב רובם של בני התקופה חלמו על עתיד מפואר ודמיינו לעצמם את המחר המאושר, שינץ עם קץ הלילה האיום שירד עליהם, אבל חברי התנועה לא רק חלמו, אלא גם הכינו בפועל את המחר, במיוחד את הצוות, שיבנה מחדש את התנועה. הם הביעו גם את תקוותם, שצוות זה ימצא אוזן קשבת אצל המוני בני הנוער, שבוודאי ילמדו את לקח השואה וירצו להשתתף במפעל, שיביא שינוי בגורלו של העם היהודי.

ארבע המטרות הללו, מלבד המשך הפעילות החינוכית, בממדים המצומצמים שהתקופה כפתה עליהם, העסיקו את התנועה כולה. הדבר בולט במעט המכתבים, ששרדו בארכיונים ובעדויות החברים, שחיו ופעלו בתקופה ההיא. החומר ששרד מראה, שנקפח את החברים, שפעלו בימים ההם אם לא נשתמש בזכרונות בעל פה. אמנם קיימת ההנחה שיהיה מי שירצה להפריז, לשפר את דמותו שלו ושל חבריו ויגזים בתיאור מעלליהם. מעט החומר, שכן קיים, מאמת חלק גדול של הזכרונות. לא פעם פקפקתי באמיתות סיפוריהם של חברים. ברבות הימים מצאתי אישור לסיפורים, או לפחות רמזים במסמכי התקופה.

נגסה, איפוא, לראות, כיצד התבטאו במציאות, השגתן של ארבע המטרות החשובות, שצוינו כאן.

מאז עלו הלגיונרים לשלטון ב־6.9.40 השתבש בצורה רצינית הקשר, הן הפנימי בין החברים, הן זה עם חוץ־לארץ. הכל ידעו, שמכתבים נפתחים ומצונזרים וחששו מצרות. עובדה: חברים נעצרו ועונו בתקופת הלגיונרים, מפני שמכתביהם נפתחו והוחשדו בפעילות עויינת — (מה לא נחשב פעילות עויינת, בימים ההם?). עם כניסת רומניה למלחמה, המצב הורע עוד יותר, המכתבים מעטים ויש בהם רק פרטים, שאינם אומרים הרבה, אף לא תיאור של תחושת המצוקה, שהיתה נחלת כולם. החל מראשית דצמבר 1941, נמצאה רומניה במצב מלחמה עם בריטניה הגדולה וחליפת המכתבים בדרך הרגילה, בדואר, הופסקה לחלוטין. הקשר היחיד התנהל באמצעות "טופסי הצלב האדום הבינלאומי", שעליהם ניתן היה להעביר לקרובים 25 מלים הכוללות רק ענייני משפחה. גם מכתבים אלה צונזרו, וכשהצנזור חשב, שקיים חשש, שיש במלה כלשהי מעין רמז, חתך את המלה, או השחירה.

טרם הצלחתי למצוא בארכיונים מכתב, שנשלח מרומניה בשנת 1941, לאחר התחלת המלחמה שבין רוסיה לגרמניה (כמובן: העובדה, שאני לא הצלחתי,

אין פירושה, שלא קיימים מכתבים כאלה, אבל ודאי שאינם נמצאים בשפע). בקיץ 1942 הגיעו לכמה מחברינו גלויות משוויצריה. השולח, יהודי בשם נתן שוולב... מובן, שהחברים לא ידעו, מי זה נתן שוולב, שהיה שליח המוסדות הלאומיים, שנשלח לג'נבה, לארץ ניטרלית, בין השאר גם כדי למצוא קשר עם גיא־ההריגה. החברים תפסו מיד במה העניין והשיבו. לדוגמה: הקשר בין שוולב לחברינו בצ'רנוביץ הוקם, לאחר שליאו רוזנשטוק (אריה ורדי), מראשי הקן, השיב לגלויה של שוולב, שנשלחה לכתובתו של חבר "גורדוניה", שכבר לא נמצא בצ'רנוביץ. ליאו ניצל את ההזדמנות, השיב על הגלויה וכך הוקם הקשר, שהיה לברכה.

בארכיון משואה נשמרים העתקי מכתביו של שוולב למשה קול ובהם ריכוז ידיעות על התנועה ברומניה.

מוזר הדבר, שבצד השני, כלומר בארץ ישראל, הוזנח הקשר עם הגולה תקופה די ארוכה. במכתב מה־12.5.42 מטעם המזכירות העליונה, בחתימתו של חיים (מילשטיין), הממונה ל"כפר־גליקסון" ול"משמר־הכפר", קיבוצים של "הנוער־הציוני", מציע הכותב להקים ועדה מורכבת משלושה חברים: אחד מבין יוצאי פולין, אחד מרומניה ואחד מהונגריה, שתשמש "ועדת־קשר", שתשקוד על קשרים עם החברים בארצות הכיבוש ותיזום שליחת מכתבים דרך "הצלב־האדום". ממכתבו של חיים עולה נימה של נקיפות מצפון, על שהקשר עם החברים בגולה הוזנח עד כה. המזכירות מקציבה סכום כסף לצורך הקשר: חצי לירה לחודש לכל אחת משלוש הקבוצות: גבעת המעפילים, כפר גליקסון ומשמר־הכפר הנמצאת באושה. במכתב נאמר, שבנוסף לכסף המוקצב, אפשר להשיג גם תרומות בסך של כשני סטרלינגים. חיים דורש, שכל אחת ממזכירויות שלוש הקבוצות הנזכרות, תבחר חבר לוועד הקשר והוא מוסיף, שגם יהודה שויארמן־שערי, ממוצא רומני, ישתתף בוועד הקשר (א"מ, נ"צ, 6—78). בתקופה ההיא שהה שערי בגרעין התיישבותי בהכשרה בקבוצת גבע.

ב־16.12.42 כותב יהודה לחיים מכתב ובו פירוט המכתבים, שהגיעו אליו מרומניה באמצעות הצלב־האדום. סביר להניח, שלאחר יוזמתו של חיים, במאי 1942, ניגש יהודה (וכל השאר) לעבודה. החל מאוגוסט 1942 הגיעו תשובות מרומניה ויהודה מסכם את המבצע במכתב מדצמבר 1942. במכתבו כותב יהודה, שקיבל מכתב מיצחק, (ודאי יצחק הרציג) מה־21.8.42, שנשלח מעיר בראילה — מה שמצביע על כך, שחששו מבלשי המשטרה ורצו לטשטש את עקבות השולח. וזו לשון המכתב, שנשלח דרך הצלב האדום: "אנו מברכים אתכם ליום הולדתכם (כנראה שהכוונה היא ליציאתם להכשרה לגבע). כולנו בריאים. ברל בבית ונוסע, כנראה, להוריו. אני חסר עבודה, כי חוסלה ה"פירמה" (הכוונה כנראה לאנטון־פן, או להסתדרות הציונית) אל תדאגו לנו... כיתבו, איפה כל הקרובים". ובכן, מכתב משפחתי למופת, כנדרש לפי כללי הצלב־האדום.

במכתב נוסף מה־16.9.42 נאמר: "אנו מאחלים לכם שנה טובה. כולנו בריאים. כיתבו איפה אבא (ברדיצ'ב), חיים (שפר), בן־ציון, כולכם. ד"ש, מלא געגועים, איציו. יש גם הוספה: "קיבלנו תשובה למכתב, ששלחנו לצ'רנוביץ".

גם מצ'רנוביץ הגיע מכתב מה־10.8.42 על טופס הצלב האדום, וזו לשונו: "קניה בת ארבעים (בקן ארבעים חבר). בבי שטמלר גורש על ידי הרוסים.

ליאו (רוזנשטוק), סרול (אייזנברג), הרשלי (ארליך), ויזיו (וידברג) בהנהגה". בהמשך מחיקות הצנזורה. "ד"ש מטורי (הולצהקר)".

מספר גלויות נתקבלו גם בחודשים אוקטובר ונובמבר 1942. בין השאר כותבים, שאדון סניף (קיבוץ־הכשרה) במצב חומרי קשה. בגלל זה נאלצו חברים רבים לחזור לבית הוריהם.[16]

הדגשנו במכתב, שנשלח ב־21.8.42 את הפרט "ברל בבית ונוסע, כנראה, להוריו". הדבר טעון הסבר קצר. הוריו של ברל גורשו לטרנסניסטריה באוקטובר 1941, יחד עם כל יהודי עירם ואטרה־דורנה. בקיץ 1942 נאסר ברל, לאחר שנתגלה מכתב חשוד אצל אחת מחברות קן בוקרשט. החברה מסרה לחוקריה, שברל הוא איש הקשר שלה. את המכתב קרעה, אולם אנשי הבולשת אספו את הקרעים ושיחזרו מחדש את המכתב. ברל נעצר, הוחזק כמה ימים במעצר והמשטרה החליטה להחזירו לעירו, לדורנה־ואטרה כחשוד בקומוניזם.

משטרת דורנה ואטרה חיכתה להזדמנות, כדי לשלוח אותו לטרנסניסטריה, שהרי זה היה דינם של היהודים בעירו. איצ'יו עשה מאמצים נואשים להצילו. הוא שלח איש נוצרי, שאמור היה להבריחו בחזרה לבוקרשט, תמורת סכום כסף נכבד. לפני צאתו לדרך ברכבת בלוויית האיש שנשלח מבוקרשט כרעה ברך לפני ברל הגברת פורמן, האשה היחידה שהוחזרה מטרנסניסטריה, ואשר בביתה הוא התאכסן, והתחננה בפניו, שלא יצא לדרך, כי אחרת תראה עצמה מחוייבת למסור למשטרה על היעלמו. גברת פורמן הוחזרה מטרנסניסטריה כנראה תמורת סכום כסף רב, או על ידי פרוטקציה גדולה. ברל שהה בביתה בהסכמת המשטרה. ברל ניסה לשכנע את בעלת האכסניה שלו, שתמסור למשטרה על היעלמו רק בשבע בערב, ארבע שעות לאחר צאתו לדרך, כדי שבינתיים תגיע הרכבת אל מחוץ לשטח בוקובינה, למקום שבו נמצאים יהודים ויוכל להסתתר. הגברת לא הסכימה. כך בוזבזה הזדמנות, שעלתה מאמץ וכסף רב.

למרות הכול שוחרר ברל בסידור מיוחד במינו: הוא נשלח כביכול להתגייס לעבודת כפייה (פתאום נזכרו במשטרת דורנה בחוק זה). בלשכת הגיוס סודר, שישולח לבוקרשט. אכן, ברל הוחזר ללשכת הגיוס בבוקרשט ושוחרר. בינתיים גילו בלשכת הגיוס בבוקרשט, שברל נעדר תקופת־מה מעבודת־כפייה, נתבע לדין ונידון שלא בפניו לשנת מאסר.[17]

שנת המאסר שנפסקה לברל, אף על פי שבערעור, שהגיש דודו, זוכה בדין, גרמה לכך שירד לחיי־מחתרת מלאים ובכך גלשה למעשה התנועה למחתרת פעילה, כפי שנראה בהמשך.

למכתבי נתן שוולב התווספה כתובת נוספת, בעוד מדינה ניטראלית: כתובתו של וניה פומרנץ. ב־2.5.43 הוא כותב, לאוורבוך עבור ברל. ואקארשט 37, דירה 3 בבוקרשט. הכתובת: סארקה מנדלבלט, גאלאטה יאזיץ סוקאק. ויקטוריה 6 באיסטנבול. וכך הוא כותב: קראתי את שני המכתבים של ליאו (בצ'רנוביץ) ושמחתי. אני מקווה שקיבלת את גלוייתי הקודמת. אבקש לכתוב מה שלום מישה ומשפחתו. מסור דרישת שלום גם מטובה ומחווה (?). היה אצלי עזרה. אני מקווה לראותה לעתים קרובות יותר. גרשו (החברים בגירוש) שואל תמיד עליה. מחכה לכתיבתך.

לאותה כתובת בתורכיה (מנדלבלט) כותב גם ליאו רוזנשטוק בתאריך:

17.4.43 וזו לשונו: "קראתי את גלוייתך. דוד גירוש לא ביקר אצלנו, למרות הבטחתו. (באחד המכתבים הוא כותב ,כנראה על סמך שמועות, שבקרוב יוחזרו המגורשים) מודה עבור העזרה".[18]

מכתב בסגנון דומה, שאין אנחנו יודעים, אם נכתב לווניה או לנתן שוולב הוא מה־17.5.43 בחתימת איציו הר... (ליד החתימה הוא מוסיף: ברל בריא, אך אינו בבית. למטה רשום: "דרישות שלום חמות! ברל שיב.) המסקנה היא שתוך כדי כתיבת המכתב חזר ברל.

והנה תוכן המכתב, כתוב ברמזים: "יקירי, אני חושב עליכם, כל יום שעובר מייפה את העבר... אני כותב עלינו ועל טוני (תנועה). כולנו בריאים וממשיכים בהתעסקויותינו הישנים... גמרנו את לימודינו ואנחנו אנשי מקצוע מעולים. גם טוני מרוצה, כי ילדיה דואגים לה יפה. ציפיותיה התמלאו מעל ומעבר. לעומת זאת גרוע מצבו של דוד ט. (טרנסניסטריה), כי מחלתו של גרוש העני אותו. בכל אופן עזרה משתדל למענו. למרות שגם הוא אין ביכולתו לקיים את עצמו, זוזי (?) השתנתה, לא תכיר אותה. מילו ומושקו עוזרים לה. (?) גם טורי וסרוליו אין להם על מה להתלונן. עובדים ומרוויחים יפה במקצועם (כלומר, המצב בצ'רנוביץ טוב). יש לי הרבה שאלות לשאול. מה שלום הילדים, מה שלום דוד מישה? אינך יכול לתאר כמה כל ידיעה עליכם משמחת אותנו".[19]

מכתב בצרפתית (ותורגם לעברית) נכתב ב־14.7.42 ונחתם על ידי פ. רבינוביץ (הבחורה עם היומן). המען לתשובה: דודשט 123 בוקרשט וזו לשונו: "פה הכול טוב. כולנו בריאים ועובדים. משתוקקים להתראות בקרוב... איציו קיבל רק מכתב אחד מלייבו. אני מאד שבעת רצון, שהגעתי הנה, כי תקוותי להגיע שמה. למרות המכשולים שבדרכנו, התחזקנו ונחזיק מעמד, כפי שאתה מכיר אותנו, כולנו ביחד, אחד רצוננו להגשים חבורה שלמה. תכתוב לי הרבה על חייך. בקש מהחברים שיכתבו".[20]

יש להניח, שניצלו את ידיעותיה של פ. רבינוביץ בצרפתית. היא נתבקשה לכתוב לשוולב (ואולי לווניה), כדי ליצור קשר עם עוד חבר ושתהיה קיימת כתובת נוספת.

שוולב מסר כנראה דו"ח למישה קולודני על קשריו עם התנועה. הנה דוגמה של מכתב מג'נבה לארץ ישראל (בלי תאריך. נראה, שהמעתיקים לא דאגו להעתיק גם את התאריך) שוולב כותב שהוא בקשר עם עזריאל (?) וליאו מצ'רנוביץ. ליאו עובד בסדר וזקוק יחד עם יצחק (כנראה, הרציג) לעזרה. אחרי צאתו של קוקה (בילדרמן) ניגשו לארגן מחדש את עבודתם, הקימו כמה סניפים... כל ההבדלים שבין הגלילות הוסרו. נערכו כמה סמינריונים. התנועה איבדה שני חברים מסורים; יהודה פיקר והרש לופו (שנרצחו בשחיטה ביאש ב־29.6.41) החברים יבלונובר, רוזנר, ומילו דרך הוכרחו לצאת לטרנסניסטריה. עכשיו עובד יצחק במחתרת. הוא הצליח להביא גם את שולמית (שויארמן מכיר אותה). שיבר ברל הוחזר לדורנה".[21] מהפרט האחרון של המכתב, אנחנו יכולים ללמוד שהוא נשלח בקיץ 1942.

ב־28.2.43 כותב מישה קולודני לסוכנות ומבקש מנתן ש. (שוולב) וב. פומרנץ (וניה) לתקן את היחס שלהם כלפי רוט (הונגריה) ויצחק (רומניה). לא מפורט, על מה יצא הקצף. ייתכן שהיו תלונות. אם כי במכתבו הראשון לדוד צימנד,

שליח התנועה לקושטא, שיצא לשם בקיץ 1943, כותב יצחק ארצי ב־17.9.43 "שמחים אנחנו, שסוף סוף יש גם לתנועתנו שליח משלה. וניה היה לנו ידיד נאמן..."[22]

חידוש מעניין ומפתיע בנושא הקשר הוא המכתב, שנשלח מצ'רנוביץ בעזרת עולה, כנראה אחד מחברי עליית הנוער. המכתב נכתב על חתיכת בד בערך 35/25 ס"מ ונתפר בבטנת מעילו של העולה (ראה הפרק על צ'רנוביץ). בישיבת מזכירות התנועה, שנערכה בקיבוץ ניצנים ב־25.3.43, הקריא משה קול את המכתב, הנשמר עד היום ב"ארכיון העבודה". באותה ישיבה מסר יהודה שערי פרטים על המתרחש בתנועה ברומניה, שליקט אותם מפי העולים. הוא סיפר על שיטת "הגרעינים", על ארוחות משותפות בפנסיון, על הקשר המתמיד עם "התאים התנועתיים" בטרנסניסטריה. הוא ציין, שהקשרים נעשים בעזרת שליחים נוצריים וכי העזרה הכספית המגיעה מקושטא איננה בסדר. באותה ישיבה הציע צבי הרמן לשלוח איש תנועה לקושטא. הוחלט, שאם יוסף שפירא לא ירצה לקבל על עצמו את השליחות, יש להטילה על דוד צימנד.[23] כמה חודשים לאחר מכן יצא דוד צימנד לקושטא.

במכתב מרומניה ממחצית חודש מאי, מודיעים על הסכם חדש לחלוקת מקומות לעליה, שנחתם בין תנועות הנוער החלוציות ברומניה. הוסכם, שכל אחת מחמש תנועות הנוער: ("דרור", "הנוער־הציוני", "גורדוניה", "בני־עקיבא" ו"השומר־הצעיר") תקבל 18 אחוזים מן המקומות. לא מפורט מה ייעשה בעשרת האחוזים הנותרים. כן נכתב, שתנועות הנוער החליטו לדרוש נציג משלהן בועדת העליה, שידאג, שלא יקופחו זכויותיהן. דרישה נוספת: הפרדה בין ועד העליה לוועד חלוקת הכספים לפי מפתח.[24] ההסכם החדש היה בבחינת נצחון ל"הנוער הציוני", שלפני כן זכתה ב־12% בלבד, עוד מתקופת "החלוץ הכלל ציוני". הדבר מצביע על יוקרה, שצברה התנועה בשנות השואה.

בחוברת מודפסת בסטנסיל של המזכירות בתל־אביב, ששמה "על המצב בתנועה בגולה" — תמוז תש"ג, מופיע מכתב בחתימתו של יצחק ובו תולדות התנועה מאז נותק הקשר ועד לכתיבת המכתב. וזו לשון המכתב: "הקיבוץ בבוקרשט כלל 50 חברים. הם עבדו בחוות "לאבירינט" ו"אבאטור". 12 חברים מטרנסילבניה נסעו (כנראה, חזרו לבתיהם עם העברת טרנסילבניה הצפונית להונגריה) 12 אחרים עזבו, נשארו 21, שהיו מוכנים לשאת כל מחסור ובלבד להמשיך בחיי השיתוף. הם היו מרוכזים ברח' אנטון פן 7—9. המשטרה מצאה חלקי ראדיו. העניין טושטש באמצעות כסף.

חברינו נאלצו להתייצב לעבודת כפייה (וזה הרי קרה עוד בקיץ 1941). החברות עבדו ופרנסו אותם. התנדבותם של 10 חלוצים — 6 מהם חברינו — לחוות ראדו לקה, הממונה על ענייני היהודים (בממשלת רומניה), השיגו את שיחרורם של 120 יהודים מעבודת כפייה (אולי, אלה אותם 120 חלוצים, שעבדו כשליחים במרכז היהודים?). התקיימו בזה אחר זה בחוות "מיליטאר" ו"גוגו" (רוצה לומר, שעבדו בחוות אלה). לאחר שנאשמו בקומוניזם, נאלצו לעזוב. הם פונו מאנטון פן וסניף ההכשרה עבר לדירה חדשה, בדודשט, בסתיו 1942.

במרץ 1942 נחלקה הפלוגה לגרעינים של 2—3 חברים, שחיו על יסוד קופה משותפת. מילו (פורמן) נבחר כמזכיר, שריכז את עבודת הגרעינים של אלה

שפעלו בפוקשן, גלץ, בראילה, טימישוורה, צ'רנוביץ, יאש, פיאטרה־ניאמץ, וכו'. החבר מנדל (ארנסט) ריכז את העבודה בקן בוקרשט. לפני פרוץ המלחמה עם הרוסים, מנה הקן למעלה ממאה חברים. היות ומנדל נאלץ לעזוב את עיר הבירה, המשיכו לעבוד בקן זה, יצחק (ארצי) ודב (שיבר). האסון, שקרה ל"השומר־הצעיר", גרם לצמצום (הפעילות) גם בתנועתנו (ראה המקרה של שלושת המוצאים להורג).

קנים נוספים ברגט הם: בראילה, גלץ, טירגו־ניאמץ, פיאטרה־ניאמץ, פוקשן יאש, קונסטנצה. פאלטיצ'ן, טקוץ. בטרנסילבניה: טימישוורה, טורדה, סיביו, אראד (יותר מ־80 חברים) בראשוב. הקשר קשה. הוא נעשה על ידי גויים. הם מעבירים מכתבים תמורת סכומים הגונים. תאריך המכתב: אפריל־מאי 1943.[25]

מותר לשער, שזה היה המכתב הראשון, שנשלח לא דרך שוולב או פומרנץ. ודאי שלא דרך הצלב האדום. אולי היה זה המכתב הראשון, שנשלח בעזרת הבלדר השוויצרי הנס ולטי,* שהתברר לאחר זמן, שהיה סוכן הגיסטאפו וכל המכתבים, של כל המוסדות והאירגונים הציוניים, שנשלחו דרכו צולמו וההעתק הועבר לגיסטאפו. מה שמעורר בעיה הוא מנין איפוא התאריך אפריל־מאי. ייתכן, שמדובר במכתב מקיף, שהעביר אחד השליחים המתווכים (פומרנץ או שוולב) למזכירות התנועה בתל אביב. בכל אופן, יש במכתב זה אישור לדברים רבים. לפי הפרטים אפשר לסכם, שבסתו 1941 עזבו את אנטון פן ועברו לדודשט, ואת הקיבוץ בדודשט עזבו במרס 1942.**

מכאן ולהבא יש לנו מכתבים ארוכים עם הרבה פרטים. מקריאתם אנחנו יכולים לעמד לא רק על המאורעות, אלא גם על הלכי הרוח ועל הבעיות, שבהן מתלבטים חברינו בבוקרשט. חילופי מכתבים אלה נמשכו עד סוף שנת 1943. בדצמבר 1943 הפסיק ולטי את שיתוף הפעולה עם ההנהגה הציונית ובינואר התפוצץ כל העסק[26] כפי שנראה בפרק על שנת 1944.

מחתרת פעילה והצלה

החל מסוף שנת 1942 ובעיקר ב־1943, עברה התנועה בתהליך הדרגתי למחתרת פעילה. וכך מספר ברל בעדותו ב"יד־ושם": "בגלל שנת המאסר שפסקו לי. הייתי הראשון, שנאלצתי לרדת לחיי מחתרת, למרות שלאחר הערעור שהוגש, זוכיתי. בדיוק ביום שבו ניתן פסק־הדין של זיכויי, פוזרה פלוגת החלוצים, שעד אז עבדה במסגרת עבודת־הכפייה, שנתחייבו בה היהודים, כשליחים במשרדי "מרכז היהודים". בגלל סכסוך, שפרץ בין המרכז והתנועה הציונית, עמדו כל חברי הפלוגה להישלח אל מחוץ לבוקרשט. החברים קיבלו פקודה לא לצאת

* בספרו "יהדות רומניה במאבק על קיומה" כותב ד"ר תיאודור לביא שולטי היה עתונאי. מקובל לחשוב, שהוא היה בלדר של שגרירות שוויצריה. הוא נשפט בשוויצריה לאחר המלחמה ונידון לשנת מאסר, והיה בלדר נוסף בשם גיר.

** חנה שיבר, שגרה בדודשט 123, זוכרת, ששכרו שם חדר אצל גנרל רומני וחברים רבים הסתתרו בו. כשבאו פליטים נוספים, שכרו חדרים נוספים בביתו של אותו גנרל.

מבוקרשט: ירדנו למחתרת. חיינו על תעודות מזוייפות. בדירתה של חנה פלדמן, כיום אשתי, ושל חברתה קוקה סגל, כיום דרך, שגרו אצל גנרל רומני בדימוס, (כנראה דודשט 123). הקמנו מעבדה לזיוף תעודות. אחד החברים, פולני לפי מוצאו, ושמו משה'לה,* התמחה בזיוף מסמכים. היתה אז עלייה. אספנו את כל הניירות של העולים ועיבדנו אותם לפי הצורך. למשל: לאחד סיפקנו תעודת שיחרור מעבודת־כפייה, שבעלי עסק קיבלו אותם רשמית תמורת מס־כופר בסכום ניכר. אחד הוצמד לתפקיד חיוני, שזיכה בפטור מעבודת־כפייה, וכו'. רז'ה (רפאל) רוזנברגר הביא לנו חותמת של תחנת המשטרה, שבעזרתה ניפקנו תעודות עד כדי כך מושלמות, שלאחר המלחמה, כשהשגתי סוף סוף תעודת זהות בלתי מזייפת, אמרתי לעצמי, שבתקופת השואה הייתי מפחד להסתובב ברחוב עם תעודה, שהונפקה בכזו רשלנות".

"באותה תקופה היתה כבר עלייה והבאנו את חברינו מהפרובינציה ומפלוגות עבודת־הכפויה באמצעות תעודות מזוייפות. הדבר לא היה פשוט, כי ליהודים אסור היה לנסוע ממקום למקום ואילו לגבי אנשי פלוגות העבודה, שהיו כפופים להוראות החוק הצבאי, הדבר היה כרוך גם בעריקה ובסכנת נפשות ממש. בבוקרשט היינו מסדרים להם תעודות שהיו מזוייפות. בשלב מסויים שכרנו את שירותיו של קצין־צבא, בשם פינזארו, לשעבר חבר מהכיתה שלי, כמלווה קבוע לקבוצות, שבאו מן הפרובינציה. הוא פעל בעיקר בקו בוקארשט — טימישוורה."

"לי היו כמה חדרים שכורים בעיר וכמה שמות. באחת הדירות הופעתי כבן הקונסול הצרפתי ביאש. איש לא ידע היכן גר חברו וזה היה עיקרון בל־יעבור. דירה שניה היתה לי אצל נוצריה, שאפילו הכניסה אותי לחברה שלה, דבר שהיה מאוד חשוב לנו. עד אז היו לנו רק תעודות של יהודים ובגלל חוסר כל דוגמה של תעודות של לא־יהודים לא היינו מסוגלים לנפק תעודות אריות. אני זוכר ערב אחד, וזה היה כבר בראשית שנת 1944, בשלב מתקדם, שבו הוטל עלי התפקיד להשיג פנקס צבאי בכל מחיר. הזמנתי את חברי הנוצרים ויצאתי עמהם למסעדה באיזור רומני טהור. יחד עם הנוצרים הצלחתי לשכר את אחד המשתתפים. מובן שאני הופעתי בעיניהם כנוצרי. לא הייתי רגיל בשתיית יין והדבר לא היה קל עבורי. הצלחתי בשלב מאוחר של המסיבה לשפוך את היין שלי במקום לשתות אותו. הפרטנר שלי היה שיכור ואני נשארתי מפוכח. הארנק שלו, עם כל המסמכים שבו, הגיע למקום הנדרש. אז כבר פעל מטה־ההגנה.

לאחד מבחורינו בשם מיידלר, היה קשר עם עובדי בית הדפוס הממשלתי והצליח לשחד את אחד העובדים. לפי הזמנתי הודפסו כמה ניירות חשובים מאוד. האיש גם מכר לנו כמה פנקסי צבא מן המוכן".[27]

בימים ההם כבר נעשו מאמצים לעזור לפליטים בצרה. החברים יזמו מבצע להבאתם לבוקרשט של הפליטים המעטים מפולין, שנמצאו בצ'רנוביץ וחיו

* איש אינו זוכר את שם משפחתו של משה'לה, גם לא את המקום, ממנו הגיע לצ'רנוביץ ומשם לבוקרשט. ידוע, שהיה מאי שם מסביבות לבוב. משה'לה עלה ארצה באניית מפקורה, באוגוסט 1944, וסבע בים השיש. יהא זכרו ברוך!

חיים קשים תחת איום מתמיד להיתפס ולהימסר לגרמנים, ששלטו מעבר לגבול, בפולין לשעבר. פירוש הדבר היה — הוצאה להורג מידית.

כבר צוין שבשנת 1939, עם התמוטטות פולין, הגיעו לרומניה כ־1,500 פליטים יהודים, אבל לא באלה מדובר, אלא בכמה מאות, שהצליחו לברוח מפולין בתקופת האקציות ולהגיע, בכוחות עצמם, לרומניה, בעיקר לצ׳רנוביץ. אנשים אלה חיו בסכנה מתמדת להיתפס על ידי המשטרה ולהישלח למוות בטוח. ביד־ושם יש עדות של יהודי בשם פיקר, שאשתו וילדיו הקטנים גורשו לפולין מיד אחרי כיבוש בוקובינה הצפונית (היו מקרים כאלה). לאחר שנודע לפיקר, איפה נמצאים אשתו וילדיו, שלח מבריח והם הוחזרו לצ׳רנוביץ. מישהו הלשין על החזרת האשה. היא וילדיה נעצרו, הועברו לפולין והוצאו להורג מיד לאחר מסירתם.

שלטונות רומניה נקטו אמצעים חמורים, כדי למנוע בריחת יהודים מפולין לרומניה, למרות זאת, נמלטו כמה מאות. במכתב מצ׳רנוביץ מה־26.10.43 מודיעים בין השאר, שלמעלה מ־300 פליטי פולין נשלחו עד עכשיו בחזרה.[28] חברינו בצ׳רנוביץ התחילו מתעניינים בגורל הפליטים הללו, במיוחד בצעירים שביניהם, דואגים לקיומם, סוחבים אותם לקן, כדי להוציאם מבדידות, שבה חיו ודואגים להעביר אותם לבוקרשט, שם אפשר בקלות רבה יותר לדאוג להם ולבטחונם. יכולת הקליטה של התנועה היתה מוגבלת בנידון. במידה וניתן היה להעלות אחדים מהם ארצה, אפשר היה לדאוג לסידורם של אחרים.

טרנסניסטריה. בגירוש טרנסניסטריה נמצאו עשרות רבות, אולי אפילו מאות, של חברינו. אחדים מהם התארגנו בקנים, או בגרעינים תנועתיים וניהלנו פעילות הסברתית ציונית. נעמוד על התופעה בפרק, שנקדיש לטרנסניסטריה. מה שעשוי להפתיע כל חוקר, שירצה אי־פעם לחקור בדבר. תהיה השאלה: מדוע לא ניסתה ועדת ההצלה, להוציא יהודים מטרנסניסטריה, כפי שנעשה הדבר לגבי פליטי הונגריה, בשנת 1944? ואם נקבל את ההסבר, שב־1941 או ב־1942. היה בלתי אפשרי לעשות, מה שנעשה ב־1944 ולמעשה היוזמה להחזרת יהודים מטרנסניסטריה בדרכים בלתי לגליות היתה מביאה יותר נזק מאשר תועלת. בכל זאת מוזר, שתנועות־הנוער לא ניסו להוציא את חבריה מגירוש טרנס־ניסטריה, אם כי אז טרם עמדו לרשותן אמצעים כספיים, שיאפשרו להתמודד עם הבעיה.

עד כמה שידוע, היו רק שני חברים, שנמלטו מטרנסניסטריה בכוחות עצמם והתנועה ניסתה לעזור להם: מיכאל אורנשטיין (מייקו) ודב סגל. שני אלה הביאו לראשונה ידיעות עובדתיות על התנאים השוררים במחנות ובגיטאות המגורשים. בבוקרשט פעלה ועדת עזרה והצלה לגולי טרנסניסטריה. וכך כותב יצחק ארצי[29]: "הייתי החבר הצעיר ביותר בהנהלת ההסתדרות הציונית. נתמניתי לנהל את ענייני הנוער. כיהנתי אישית גם כמזכיר ׳ברית הארגונים החלוציים׳ וממילא קשרתי קשרים הדוקים עם הנוער. שיתפתי פעולה עם משה בלומנטל, גם הוא חבר בהנהלה הציונית. נכנסתי למעורבות גדולה והולכת בענייני עזרה והצלה. רצה המקרה, שהיו לי עוד לפני כן קשרים עם הילהלם פישר, נציג הג׳וינט שפעל במחתרת, שאליו הגיעו כספי העזרה וההצלה. הייתי המורה לעברית שלו... מרכז היהודים הצליח בסופו של דבר לשבור את התנגדות

השלטונות ולמצוא דרך כלשהי לארגן עזרה בשביל הגיטאות והמחנות... במקביל התחלתי לחשוב על עזרה לחברים שלנו, במיוחד עזרה, שתאפשר להם פעילות אירגונית. אני הייתי האיש הממונה על הקשרים עם רשת שלמה של קצינים גרמניים. בדרך כלל התייחסו קצינים אלה כלפינו בהגינות, פרט כמובן לאלה שהכזיבו. תמורת עמלה גבוהה למדי, של 30 אחוז, העבירו כספים לטרנסניסטריה... היו גם מקרים, שהכסף לא הגיע לתעודתו. מובן, שלא יכולנו לתבוע לדין אף קצין גרמני, שמעל באימון... עלי לציין, שבאמצעים, שקיבלנו מאת ההסתדרות הציונית ומן הג'וינט, הצלחנו לממן משלוחי עזרה לחברינו... איני יכול לשכוח את הפתקאות, קטנטנות כאלה, שקיבלתי מטרנסניסטריה (ולצערי לא יכולתי לשמור עליהן), שהיו מעין קבלות על סכום זה או אחר. הן הכילו בין השאר משפטים כמו: 'הצלתם אותנו ממוות ומכלייה'".

בעיות של עזרה והצלה היו לרוב. ראינו, כיצד היה ברל בסכנה והיה צורך בהרבה כסף, כדי לפדותו, כדי לשחד את כל הגורמים המעורבים בדבר. מקרים דומים התרחשו עד אין סוף. דיברנו על חלקי הרדיו, שנמצאו באנטון־פן ולולא השוחד, היה הדבר עולה בהרבה סבל ואולי גם בסכנת נפשות לאנשים רבים. החברים בצ'רנוביץ ניסו לעזור לפליטי פולין ולחבריהם בטרנסניסטריה, אבל הם עצמם נזקקו לעזרה, בעיקר בתקופה, שבה נאלצו להתחבא מפני הגירוש.

החברים, שנמצאו בבוקרשט בציפיה לעלייה, נזקקו לכסף לצרכי קיומם ונזקקו לגג מעל לראשם. דרכה של עזרה, שככל שאתה מגדיל אותה, כן היא נשארת קטנה, מצומקת ובלתי מספיקה. בכל המכתבים של התקופה, הנמצאים בארכיונים, עולה הדרישה לעזרה.

במאמרו של ארצי, שצוטט לעיל, הוא כותב, "שההצדקה לעזרה נוספת לחברים, מלבד העזרה הכללית, שממנה נהנו ככל שאר המגורשים, היתה בהנחה, שסכומי הכסף, שיועברו אליהם, ינוצלו לצרכי מפגשים, פעילות תרבות, קשר בין החברים ונסיעה ממקום למקום, להגברת תחושת הקירבה בין חברים".[80] כלומר לפעילות תנועתית.

האם התכוון ארצי להשיב על שאלה המתבקשת: האם היה מוצדק העדפת החברים בעזרה נוספת, מעבר למה שקיבל כל מגורש אחר? נדמה שאז, לא עלתה שאלה זו. חברי "הנוער הציוני", שפיתחו רגש חזק של שותפות־גורל, אפילו לא העלו בדעתם, שמישהו יוכל אי־פעם להאשימם בהטיית חסד לחבריהם, כפי שלא עלה על דעתו של יהודי כלשהי, שהצליח לשלוח עזרה לקרוב בצרה לטרנסניסטריה, מדוע לשלוח דווקא לאותו קרוב. מובן שקיים בכל זאת הבדל. כיוון, שהעזרה באה ממקור ציבורי. העקרון שעליו התבסס מבצע העזרה, לחברים, נבע משותפות־הגורל של חברי התנועה. לפני השואה היוו חברי התנועה מיעוט מבוטל בכלל האוכלוסיה היהודית, מיעוט, שתרם מכוחו ומאונו ולא זכה לתמורה. החברים התכוונו לעזור לחבריהם ורק להם. בימים ההם טרם התיימרו ראשי התנועה לדבר בשם העם היהודי כולו, טרם החליטו להעמיס על עצמם אחריות כללית כזאת. לכן אפילו רעיון ההגנה, שאותו פיתחו קצת יותר מאוחר בהשפעת פליטי פולין, גרס, שיש להתכונן להגן על החברים. רק מאוחר יותר התרחב האופק וקומץ האנשים, שפעלו בתנועה,

הגיע בהשפעת הצנחנים לידי הכרה: שהם בעצם דוברי העם היהודי כולו וכי הם יתיצבו להגנת כבודו של כל העם. רעיון זה, של נציגו של עם שלם, הוא שעמד בבסיס בניית התנועה מחדש, לאחר שיצאו מן השואה. בשם הרעיון הכולל הזה ניגשו למלאכה ונדמה היה, שהעם ברובו עומד מאחורי תנועת הנוער החלוצית. לכן ניגשו למלאכה ונדמה היה, שהעם ברובו עומד מאחורי תנועת הנוער החלוצית. לכן אל לנו להתפלא, אם ברבות הימים הלכה האוכלוסיה היהודית ברומניה, בהמוניה, בדרך שהותוותה על ידי הנוער החלוצי.

מלבד פליטי פולין שהגיעו דרך צ'רנוביץ, התלכדה בבוקרשט, תחת חסותה של "הנוער הציוני" (איני יודע, אם השתתפו במבצע זה גם תנועות אחרות, כי בירור הבעיה הוא בכלל בראשיתו) קבוצת פליטים, שהגיעו דרך אוקראינה. הקבוצה ידועה בשם "הקבוצה הדניפרופטרובסקאית". הנה מה שאמר ברל בעדותו בנידון: "חושבני, שזה היה בסוף שנת 1943, כשהתחילו להגיע לבוקרשט קבוצות של יהודים, שניצלו מפולין ואשר הגיעו בדרך ארוכה ובעקיפין, לרוב דרך אוקראינה, לבוקרשט בתור "פולקסדויטשה", החוזרים למולדתם ונשרו בדרך. על הסדרים מניין באו האנשים, איך אורגן כל המבצע, ידע "שרלוק" (זה היה כינויו, שמו היה: אברהם וינרייב וקרולה בוים. אני זוכר רק, שמתפקידי היה לקבל את הקבוצות, שהגיעו לתחנת הרכבת בוקרשט, להוביל אותן לדירות, שהוכנו עבורן מראש, לדאוג להן. בחלקם הגדול הועלו האנשים ארצה עוד בזמן המלחמה ובחלקם נשארו בבוקרשט עד לאחר יציאת רומניה מן המלחמה.

פליטים אלה היו מתייצבים בפני הקונסול הפולני בבוקרשט. בהתחלה היו מסרבים לנפק להם תעודות. קיים היה הסכם בין הפולנים לרומנים, שהפולנים ינפקו תעודות לפליטים פולניים בלבד ולא ליהודים. בצירות הפולנית עבד אנטישמי אחד... שהיה חוקר אותם, כדי לוודא, שאמנם נוצרים הם. אני זוכר, איך שהפליטים הללו למדו בעל־פה את ה"פאטר נוסטר", כדי לעמוד בבחינה זו.. אחרי כן... באה הוראה מלונדון, שעליהם להסתכל בעד האצבעות. מאז שוב לא עשו להם קשיים".[81]

דרך אגב, כל פליטי פולין, גם אלה שהובאו מצ'רנוביץ, נרשמו כפולנים, בקונסולט של ממשלת פולין, במידה והדבר היה אפשרי.

שמעתי מכמה מקורות על קבוצת פליטים אלה. אך דברים כתובים לא מצאתי בשום מקום. מלבד עדותו של ברל. החלטתי למצוא פליט מן הקבוצה הזאת, כדי לשמוע פרטים נוספים. מתברר, שרובם הלכו לעולמם והמעטים, שעודם בחיים, או שהם זקנים ושוב אין זכרונם עוזר להם ואילו אחרים נמצאים בחוץ־לארץ.

בעזרתם האדיבה של שני פליטים פולניים: פינק ופלה, שגם הם שהו בבוקרשט, יצרתי קשר עם יצחק לידור־לדרקמר, שהגדיר עצמו כישראלי תושב קנדה, המבקר לפחות ארבע פעמים בשנה בישראל. לידור שייך לאותה קבוצה. רשמתי את סיפורו והפקדתי אותו בארכיון "משואה" והנה בקיצור, מה שהם סיפרו. לידור מסר, שהוא יליד העיירה טומשוב — לובלסקי, איזור לובלין, בן למשפחה ציונית דתית, אך הוא עצמו לא היה מאורגן בתנועת־נוער. למשפחתו היה עסק ליבוא יינות וליקרים. לאחר הכיבוש ועד ל־22 ביוני 1941, חי בלבוב, באיזור הרוסי ועסק בניהול חשבונות. משפרצה המלחמה עבד במחסן לציוד

משרדי, שדאג לאספקה לגרמנים. באפריל 1943, כשחש שחייו בסכנה ושמע, שעומדים לשלוח אוקראינים לחסל את כל היהודים, שעבדו במחסן, עזב את לבוב בקבוצה של ששה יהודים ועברו לאוקראינה. בתחילה שהה בעיירה בשם "קאסאטין", כביכול כעובד גרמני בחופשה המחכה להוראות. מקאסאטין עברו לדניפרו־פטרובסק, מתוך הנחה, שבעיר יותר גדולה טובים יותר סיכוייהם לחמוק מצרות. כשנודע להם, שהגרמנים מבצעים מעצרים בקרב הפולנים הנמצאים בדניפרו־פטרובסק, חששו לגורלם. לידור הסביר, שלא מן הגרמנים חששו. ידע שהם לא יזהו אותם, הם חששו מבני המקום, שיזהו אותם כזרים. הוא סיפר על קבוצה של שלושה חברים משלהם, שנפלה בפח, בעטיו של כומר אוקראיני שהצביע עליהם בפני פטרול גרמני בתחנת הרכבת ואמר, שאלה יהודים. השלושה נמלטו לאורך מסילת הברזל. שניים נורו והשלישי נעצר. בעקבות כל אלה התייעץ והחליט לצאת לדרך עם מסמכים מזוייפים כפולקס־דויטשה. הוא הגיע לז'מרינקה ומשם לטיגינה, נקודת המעבר בגבול שבין טרנס־ניסטריה לרומניה וכך הגיע לבוקרשט. בבוקרשט טיפלו בו איצ'יו הרציג ודב שיבר, למרות שלא היה חבר "הנוער הציוני". הם דאגו לו לדירה ברחוב סימינוקולוי 16, לקחו אותו לקונסולט הפולני ואחר כך דאגו לעלייתו ארצה באוגוסט 1944.

הערות

1 פנקס הקהילות — רומניה, כרך א', עמ' קס"ה.
2 S. Shaferman, I.W. Filderman, p. 224.
3 פנקס הקהילות, שם.
4 דו"ח ד.ד. שעזב את רומניה ב־14.3.42, אצ"מ, S.5—809.
5 דו"ח בנבנישתי, אצ"מ, S.5—809.
6 שם.
7 שם.
8 Alexander Safran, "Resisting the Storm", p. 93.
9 פנקס הקהילות, עמ' קע"ה. Alexander Safran, "Resisting the Storm".
10 א"מ, נ"צ, 3—9.
11 עדות דב שיבר "יד ושם" ש/147 — 1614 (להלן עדות שיבר).
12 י. ארצי, ברומניה בימי השואה, "משואה" א', עמ' 114.
13 שם, עמ' 115.
14 א"מ, עמ' 5—19.
15 א"מ, נ"צ, 6—78.
16 שם.
17 עדות שיבר.
18 א"מ, נ"ב, 8—78.
19 שם.
20 א"מ, נ"צ, 24—78.
21 א"מ, נ"צ, 11—78.
22 א"מ, נ"צ, 8—78.
23 א"מ, נ"צ, 8—18.

24 א"מ, נ"צ, 8—78.
25 אצ"מ, 1100—S.32.
26 ת. לביא, "יהדות רומניה במאבק על קיומה", עמ' 76.
27 עדות שיבר.
28 אצ"מ, 1100—S.32.
29 י. ארצי, "ברומניה בימי השואה", "משואה" א', עמ' 116—117.
30 שם.
31 עדות שיבר.

יהודה אורנשטיין

חג השבועות ב"בית־יהושע" — 1940

את חג השבועות החלטנו לחוג יחד בנקודת ההתישבות שלנו, ב"בית־יהושע". זכרנו יפה את ימי הפגישה של שלוש הנקודות הקיבוציות של "עקיבא" בימי הפסח ורצינו להמשיך במנהג זה של בילוי חגים יחד, כל פעם בנקודה אחרת. וכמה טעמים להחלטתנו: אנחנו עדיין גוף קיבוצי קטן, אבל כאשר מתאספים יחד, הננו כ־200 איש. ובשביל אלה, שהשתתפו בייסוד הקיבוץ בחדרה, כאשר היינו מתי מעט — כעשרים חבר וחברה בלבד — זהו ניצחון גדול. הלא אז חשבו כולם, שאנחנו מתפוררים, שלא נחזיק מעמד. והנה, אנו הולכים ומתחזקים.

200 איש זאת היא רק התחלה, אבל יתד חזק שתקענו באדמת המולדת. צריך לחזק את רוחו של המחנה הזה, המשתתף בבניין החלוצי של המולדת. ממעיין המסורת רוצים אנו לדלות ערכים, שיטהרו את החברה וישרישו את שאיפתה הציונית בשאיפת דורות רבים, שחלמו והתגעגעו לגאולה. דרושים כוחות יצירה, אשר יגלו לנו את נתיב ההיסטוריה, אשר ידעו לשבץ ערכים נצחיים בהווי זמננו ויעצבו צורות חיים מחודשות, אשר יחיו את הציונות ויעמיקו את תוכן בניין הארץ.

כוחות כאלה מעטים הם. כדי להעלות את דרגת חיינו הרוחניים, הננו רוצים להתאסף מדי פעם יחד, כדי לדלות ממעמקי נפשנו את הכוחות המרוממים את רוחנו, המשכללים את סגנון חיינו. החג הכללי הוא תמיד יותר מפואר, יותר עשיר, יותר חם.

הידיעה, שנחוג את חג השבועות יחד, נתקבלה אצל חברינו בשמחה רבה. בכל הנקודות נעשו ההכנות הדרושות. והנה, בלילה שלפני שבועות החרידה אותנו הידיעה, כי איטליה מצטרפת למלחמה. מה יביא יום המחר? האם תיהפך הארץ לשדה קרב? אולי בבוא היום יגיעו כבר אלינו המפציצים האיטלקיים והגרמניים ויתחילו במעשה הרס בבניין, שבעמל כה רב הקימונו? היינתקו

כל הקשרים עם הגולה ואותו כוח צעיר, שהיה בא עם העלייה, גם הוא לא יגיע?

עם בוקר נשלחו שליחים לנקודות להודיע, שעם המצב החדש שנוצר אין אנו חושבים את ההשתתפות בפגישה כחובה ומשאירים את ההכרעה בעניין זה לכל נקודה. חשבנו, שאיש לא ירצה לעזוב את ביתו. ההכנות ב"בית־יהושע" התנהלו בעצלתיים, מתוך חוסר אמונה. אבל אחרי הצהריים הגיעו האורחים הראשונים ורוח טובה נשבה במחנה. אחרי פקפוקים החליטו כולם לבוא. הבהלה לא אחזה בחבורתנו. דווקא בשעה קשה זו טוב, שניפגש יחד, שנעודד איש את רעהו, נברר לעצמנו את אשר עלינו לעשות. כך חשבו ובאו לפגישה.

בחדר האוכל גומרים את ההכנות האחרונות. כבר עומדים השולחנות, המכוסים מפות לבנות ומקושטים בפרחים ובמנורות. באמצע — סל עם שבעת המינים, שארצנו נתברכה בהם ועליו הכתובת: "זכר לביכורים". בארבע פינות — שערי ירק, ריח עצי אקליפטוס ממלא את החדר. עוד דופקים הפטישים. חבר אחד מדביק לקיר את הכתובות, המביעות את מגמת החג, שניים אחרים מטפלים בסדרי ההאפלה.

בחצר הולכת השמחה וגדלה. חבורות חבורות זורמות למחנה. כל השמועות, שחברי הקיבוץ מפתח־תקוה לא יבואו ומחדרה עומדים להגיע רק מעטים — נתבדו. הנה, באים כמעט כולם וקריאות גיל ולחיצות יד חמות מלכדות את החבורה. באו אורחים גם מהערים. האנשים מתפקדים במחנה. מכינים מקומות לינה, מבקרים בחדרים ובמשק. בפרט רבה הסקרנות של הנוער הגרמני, המתחנך אצלנו. בכל מקום תמצא אותם, בגן, ברפת, באורווה, על יד הלול וסככת המכונות. הם משווים את ענפי המשק וסידוריהם עם משקי האיכרים, שאצלם הם עובדים.

היום נוטה לערוב. החברים האחרונים עוזבים את המקלחת ולובשים בגדי חג. הפעמון מצלצל והחברים מתכנסים בחדר האוכל לקבלת פני החג.

דברי יואל בקבלת החג:

"בזמן הרת־עולם, בזמן של אי־בטחון, כאשר סכנה גדולה נשקפת לארצנו, התאספנו פה, כדי לחוג את חג השבועות. דווקא היום חג זה אקטואלי יותר, מאשר בכל התקופות ההיסטוריות, שעברנו אותן". החג הזה הוא ראשית־כל זמן מתן תורתנו. את היסוד, השורש, שהיהדות צמחה ממנו וממנו ינקה את הכוחות החיוניים, שעמדו לה בדרך הייסורים הארוכה — מזכיר לנו חג זה. בגלל מה נלחמים היום העמים? המקרה הוא זה, שהיטלר הכריז את המלחמה לא רק נגד היהודים, אבל גם נגד היהדות ונגד כל השקפת העולם, הבנוייה על יסודות היהדות? האנגלים מדגישים, שהם לוחמים על קיומם, אבל גם למען יותר מזה. כשהם רוצים לרכוש את אהדתם של עמי העולם, אזי הם מזכירים ערכים שונים, שלמענם הם לוחמים בעצם, כגון חירותם של העמים הקטנים, הדמוקרטיה וכו'. אבל לאמיתו של דבר הוכרזה המלחמה הזאת נגד היהדות ובראש וראשונה נגד היהודים, שהם הנושאים העיקריים של התורה הזאת, שלאט לאט רכשה לה את מיטב החברה האנושית. מאבק הענקים של זמננו יכריע, אם יחזרו ימי עבדות, שלטון האגרוף וכל דאלים גבר, או העולם

יצעד בדרך שהיהדות סללה לפניו, של אהבת האדם, של התגברות היסודות המוסריים ביחסים בין אדם לרעהו, בין עם לעם. "על הנושא הזה יש צורך להרחיב את הדיבור, לברר את גודל המאורע של זמן מתן תורתנו והתפשטותה בעמנו ובין שאר העמים אגב ריאקציה תמידית נגד שלטונה".

אבל בקבלת החג הצטמצם יואל להדגשת קוויו העיקריים של החג. בחג שבועות זה עלינו להגביר בתוכנו את הכוחות השכליים והנפשיים, כדי שבימים הקשים הצפויים לנו לא נבאיש את כבוד האדם ולא ניהפך לחיות טורפות, לעבדים, לכלבים, האוכלים איש את רעהו. יואל דיבר בשבחה של היהדות הפולנית, אשר בלי מורא ופחד שומרת — למרות הגזירות והרדיפות — על נשמת העם, על הגחלת הקדושה. למרות האיסורים לא ויתרו היהודים בפולין על שום חג, על קיום מצוות, לא נתנו להשפיל את עצמם בעיני הכובשים.

יואל סיפר על מאורע אחד מהימים הראשונים של הכיבוש הנאצי בפולין. "תור ארוך מאוד עמד לפני המאפיות. לילה לילה עומדים אנשים, לא פעם בקור ובגשם ומחכים לפת לחם דלה. עומדים גם יהודים. עם בוקר היו באים חיילים גרמניים, כדי לשמור על הסדר. ומה היה הסדר שהם קבעו? כל היהודים נצטוו לעזוב את השורה! יהודי לא צריך לאכול, את היהודים צריך להרעיב, היהודים הם כלבים, היכולים ללקק רק את מה שיישאר על השולחן הריק. ברובע היהודי אי אפשר להנהיג את הסדרים האלה. כאן רק יהודים עמדו בתור. החייל הנאצי מצא המצאה קטלנית. קודם כל פקד על הזקנים לעזוב את התור לעמוד בשורה. אחר כך קרא לצעירים ופקד עליהם להכות את הזקנים מכות רצח. לא לשמוע בקולו של החייל הגרמני פירושו לסכן את החיים. אבל הצעירים היהודיים מסרבים למלא את פקודת הנאצי, מסכנים את חייהם. הגרמנים רומסים אותם ברגליים, מכים ברובים — אבל הם לא יתנו להשפיל את עצמם. למרות הכל, למרות הדיכוי, העבדות, נשארו בני־אדם". היהדות הפולנית לא נתנה לשבור את רוחה. הכל לקחו ממנה האויבים: את הרכוש, הפרנסה, את הכבוד — אבל על רוחה היהודי היא שומרת בנאמנות.

גם אנחנו רוצים לשמור את הקו הזה. אין אנו יודעים, אם המלחמה תתפשט על ארץ־ישראל. אבל עלולים לבוא ימים קשים, כאשר תחסר פת לחם, כאשר האנשים יימלטו בבהלה מפני חרב האויב וישכחו איש את אשתו, הורים את בניהם. גם בימים כאלה רוצים אנו להישאר יהודים, שלא נשברה רוחם. הפגישה הזאת, בזמן כל כך קשה, היא כאילו מחאה נגד הסכנה הצפויה לנו. לשמור על אהבת האדם — זוהי שאיפתנו. חג מתן תורתנו — שהיא יסוד התרבות, המוסר העולמי — הוא הוא שיאיר לנו את דרכנו ויחזק את רוחנו.

ואי אפשר לעורר את אהבת האדם אלא מתוך שמחה. אנחנו עוד לא הגענו לידי כך, שנקבל את החג מתוך שמחה גדולה וזה מעיד, שיש פגם בנפשנו: מידה גדולה היא לפזר את העצבות, את היגון ולשמוח שמחה גדולה. השמחה מטהרת את האדם ומטהרת את החברה. נאיר את פנינו ונחזור אל מנהג המקובלים.

במלים אלה קיבלנו את חג השבועות ופתחנו בתפילת ערבית.

ניסן רזניק

לתולדות המחתרת היהודית בוילנה

בילקוט מורשת חוברת מ"ז מנובמבר 1989 פרסם מר אריה שריד פרקים מראיונות שהוא קיים עם אבא קובנר ז"ל.

הדברים דלהלן מתיחסים לתגובתו של המרואיין לפרסומים השונים הקשורים לפעולתו בפ.פ.או. בגיטו וילנה ובמיוחד לפרשת ויטנברג, למרד בגיטו והתקופה בפרטיזנים וביערות רודניקי.

במסגרת הראיונות נאמרו גם דברים על הקמת מחתרת פ.פ.או. בגיטו וילנה, כמי שהשתתף בגיבוש הרעיון להתגוננות וליווה את תנועת ההתנגדות לצורך הנאצי מראשיתה וכמי שהיה חבר המטה של פ.פ.או. כנציג תנועת "הנוער הציוני", רואה אני חובה לעצמי להבהיר מספר נקודות ובמיוחד שתים:

א. מתי וכיצד הוקמה המחתרת.

ב. על פעולות מטה פ.פ.או. בזמן האקציה לאסטוניה בין 1 ל־5 בספטמבר 1943. (על מקרה ויטנברג הגבתי בראיון עם העתונאית אמירה לם ב"צומת השרון" מיום 31.10.89).

אציין, שבהתחלת ספטמבר 1943 יצאתי מהגיטו ליערות נארוץ', שם להמתי בשורות הפרטיזנים בבריגדה הליטאית, ביערות קזיאן. לפיכך איני יכול להעיד עדות ישירה, מה התרחש בימים האחרונים בגיטו ומה התרחש יותר מאוחר ביערות רודניקי.

בדרך כלל הכתיבה לא קלה עלי ואני נמנע מלהיכנס לפולמוס שלא לצורך. עברתי לא פעם לסדר היום, גם כאשר קראתי פרסומים שונים מגמתיים, מהם משתמע כביכול, "שזכות הבכורה" ולפעמים אפילו "המונופול" לרעיון ההתנגדות ול"הצלחות" הן של תנועה זו או אחרת, של אישים אלה או אחרים.

פנו אלי כמה ידידים מאותה תקופה, שהיו עדים ומכירים היטב את התגבשות רעיון ההתנגדות בווילנה ושהיו בין הראשונים, שהתגייסו עוד לשלישיות של פ.פ.או. וביקשו ממני להעמיד דברים על דיוקם.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה בין פולין לנאצים וחלוקת פולין בין גרמניה

וברית המועצות מסרו הסובייטים את וילנה לליטה. מיטב הנוער היהודי התרכז אז בווילנה בתקוה, שמכאן תתאפשר עלייה.

כבר בתקופה הליטאית (עד 1940) וגם אחר כך פעלה בווילנה ועדה משותפת של התנועות החלוציות בשם "הקואורדינציה החלוצית". הוועדה הזאת פעלה, עד אשר השלטון הסובייטי סגר את משרדי ההגירה. סמוך לפלישת הגרמנים באותה תקופה הצליחו לצאת ולעלות לארץ ישראל אלה, שהיו בידיהם סרטיפיקטים לעלייה.

החברים, שהרכיבו את הוועדה בתקופה האחרונה, היו מוטק רויטמן "מהשומר הצעיר", מרדכי טננבוים "מהחלוץ" ואני, ניסן רזניק, "מהנוער הציוני".

עם סגירת משרדי ההגירה המשיכו התנועות החלוציות את פעולותיהן במחתרת, כל אחת בנפרד.

כאשר פרצה מלחמת גרמניה ברית־המועצות, הוחלט בתנועתנו, שחייבים להשאיר גרעין לפעולה בווילנה. המזכירות הטילה על סלומון אנטין, דויד גרושקו ועלי להישאר, לאחרים הומלץ לברוח מזרחה עם הצבא האדום.

עם כניסת הגרמנים התחילו הפורענויות, החטיפות. הליטאים תפסו גברים יהודים ברחובות, או הוציאו אותם באישון לילה מבתיהם. אנשים פשוט נעלמו. באותו זמן היתה הפעולה העיקרית שלנו, חברי "הנוער הציוני", בהגשת עזרה לחברים על ידי השגת מקומות עבודה, תעודות עבודה, ששמרו על הגברים מפני החטיפות. הצלחנו לזייף תעודות של מקומות עבודה. בתקופה ההיא נפגשתי בתדירות עם מרדכי טננבאום, החלפנו בינינו תעודות עבודה, שהצלחנו להשיג. קשר יותר קרוב, יומיומי כמעט, היה לי עם חיים קרמיש מ"עקיבא" והלל פשדמיסקי מ"הפועל המזרחי", איש קובנה, שבימי הסובייטים עבר לווילנה. כמו כן נפגשתי עם אברהם זיידשנור וישראל ורבלינסקי, שהיו חברים במועצת היהודים, ובעזרתם מצאנו אפשרות לשלוח חברים לעבודות כבול מחוץ לעיר. זה נחשב אז מקום שמור והבטיח גם פרנסה באותם ימים. ורבלינסקי וזיידשנור לא האמינו שזה יעזור בהרבה וראו כבר אז את הסכנה הצפויה, דנו על אחת הקבוצות, שעמדו לצאת לעבודות כבול. לאחר הדיון במשותף, יצאתי מהבית. שמתי לב, שהליטאים חוטפים גברים. הסתרתי את עצמי בפינה חשוכה. הם נכנסו לביתם והוציאו אותם ומאז לא פגשתי אותם יותר. עם זאת הצליחה קבוצה לצאת לעבודה בכבול בסביבת העיר.

לאנשי "השומר הצעיר" היו קשרים עם חוגי הצופים הפולנים. בעזרת הקשרים האלה הצליחו אנשי "השומר הצעיר" למצוא מקלט לקבוצת גברים במנזר נזירות. הוסתרו שם לא רק יהודים אלא גם חיילים מהצבא האדום. לאחר תקופה קצרה שמו לב השכנים הפולנים בסביבה לתנועה מסויימת סביב המנזר וחשדו, שבמנזר מסתתרים יהודים. הנזירות לקחו על עצמן סיכון רב.

בשישה בספטמבר הוכנסו יהודי וילנה לגיטו, חברינו אברהם פינצ'וק, שהיה מנהל מושב הזקנים בעיר, הצליח לקבל רשות להעביר לגיטו יחד עם הזקנים את מלאי מצרכי המזון, שהיה ברשותו, כלי מטבח ושתי מזוודות עם תעודות זהות של הזקנים.

מסתבר, שאת הזקנים העבירו ישר לבית סוהר, כיום אנו יודעים שזה היה

לפונר ושם הושמדו.

היודנרט נתן לנו דירה ובציוד של מושב הזקנים פתחנו מטבח ציבורי (שלימים נודע לאנשי התנועה בשם "המטבח") ראשון בגיטו. מנהלו היה סלומון אנטין, מראשי "הנוער הציוני", יליד פינסק.

במטבח חילקו לכל נצרך צלחת מרק חם ביום. זה היה מצרך חשוב. תעודות הזהות היו מצרך חשוב לא פחות, החלפנו בהם תמונות, שינינו תאריכי לידה. חילקנו לחברים תעודות נוצריות, החברים יעקב לבד ויאנק שטול ביצעו את העבודה הזאת.

ברגע שהיתה ברשותינו דירת המטבח, היה מקום לפגישות ודיונים, חידשנו את הקשר בין התנועות החלוציות ואת המוסד, שנקרא "קואורדינציה", התחלנו לקיים פגישות, בהן השתתפו אדק בורקס, יעקב לבד מ"השומר הצעיר", מרדכי טטנבוים וצבי מרסיק מ"החלוץ", סלומון אנטין ואנוכי מ"הנוער הציוני". הפגישות היו חשאיות והתקיימו ב"מטבח" בלילות, כבר באמצע אוקטובר 1941 ניהלנו דיונים קדחתניים על דרכי פעולתנו בגיטו. השאלה המרכזית, שעניינה אותנו אז ונשאלה, היתה, מה צריכה להיות תגובת תנועות הנוער למצב שנוצר. ידענו, שהרבה יהודים נעלמים וגורלם לא נודע. לאזנינו כבר הגיעו השמועות על המתרחש בפונאר והתכנית הנאצית התחילה להתבהר. שליחים, שהגיעו אל חברי תנועת "דרור" ו"השומר הצעיר" מוורשה וביאליסטוק, המליצו לפניהן לעבור לוורשה או לביאליסטוק ולפעול שם. ראשון הגיע הניק גרבובסקי, פולני, שבא בשליחותה של המחתרת הפולנית. הוא גם התבקש למסור לתנועות בווילנה דרישת שלום מחבריהן בוורשה. הוא מסר לטנבוים, שיצחק צוקרמן הציע לאנשי "דרור" לעבור לשם. את ההצעה קיבלו גם כמה חברים "מהשומר הצעיר", ששהו אז במנזר.

כפי שכבר ציינו, התקיימו פגישות בין ראשי הקואורדינציה. היה לנו ברור, שהמצב לא יכול להימשך כפי שהוא. תוך כדי הדיונים הסתמנו קווי פעולה. חלק מהחברים דגל בעזיבת הגיטו ובמעבר לביאליסטוק וורשה. חלק דגל ברעיון, שמקומנו בגיטו עם כל הציבור היהודי וכי יש להתכונן להתגוננות בגיטו. הדעות בין חברי התנועות התפלגו. קיימנו בתנועת "הנוער הציוני" דיונים בנושא. לא היו אז פרוטוקולים אולם זכורה לי העמדה התקיפה של חברינו נחום קאס, סלומון אנטין, צבי לוין, יחיאל בורשטיין, ליטמן מורבצ'יק (מור) ואחרים, אשר דגלו ברעיון ההתגוננות והמרד. לעומתם היה משה שניידר, שדעתו היתה לחפש דרכי הצלה מחוץ לגיטו.

אני ייצגתי בקואורדינציה את דעת רוב חברינו, שדגלו בהתנגדות. בתקופה זו התגבשו הרעיונות. אנשי "החלוץ" ובראשם מרדכי טנבאום וצבי מרסיק דגלו בעזיבת הגיטו ואכן הם עברו לביאליסטוק בסוף דצמבר 1941 והתחלת ינואר 1942. לעומתם אנשי "הנוער הציוני" ו"השומר הצעיר" דגלו בהשארות בגיטו ובהקמת אירגון מחתרת והתגוננות. אותו זמן התחילו להגיע ידיעות על הנעשה בפונאר ופעילי התנועות התחילו להבין יותר, מה המשמעות האמיתית של פונאר. היינו בדעה, שאותו גורל מצפה לכל היהודים, הנמצאים תחת הכיבוש הגרמני. לאחר גיבוש העמדה בסוף נובמבר 1941 החליטו התנועות, שדגלו ברעיון ההתגוננות, להקים אירגון ולצרף אליו את כל התנועות והזרמים, שיסכימו

לרעיון זה. הוחלט לקיים אסיפת הסברה לחברי התנועות החלוציות בגיטו, לחבר כרוז ולהקריאו בפניהם. חברי "השומר הצעיר" הציעו, שאבא קובנר, שנמצא במנזר, יחבר את הכרוז ברוח הסיכומים שנתקבלו, המלים אמנם היו של קובנר, אבל לרעיון היינו שותפים כולנו.

אברהם פינצ'ק קישר אותי עם יושב ראש התנועה הרביזיוניסטית לשעבר בווילנה, מר יפה, שהפגיש אותי עם יוסף גלזמן מ"ביתר". נפגשנו אז בביתו של יפה. העליתי בפניו את רעיון ההתנגדות, גלזמן הסכים להצטרף ולגייס את חברי "ביתר" לאירגון שיוקם. העברתי את הסכמתו לאנשי ה"שומר הצעיר". (אגב, לפני שנתיים פגשתי בתל אביב במסיבת מכרים את מינה קורגן מווילנה, בתו של מר יפה, והיא הזכירה לי את הפגישה בביתם עם גזלמן, וציינה, שאמנם לא ידעה אז, במה מדובר, אולם לאחר השחרור הבינה טוב מאוד, מה היתה השיחה הסודית הזו ביני לבינו בביתם).

יחד עם זאת הוחלט לשלוח לוורשה משלחת ולהציע את רעיון ההתגוננות לתנועות החלוציות. כמו כן רצינו למסור דו"ח מפורט על ההשמדה בווילנה וליצור באמצעותם קשר עם העולם הרחב. במחצית השניה של דצמבר 1941 יצאה המשלחת, שהרכבה היה: אדק בורקס מ"השומר הצעיר", סלומון אנטין "מהנוער הציוני". כשנודע ל"ביתר", שאנו עומדים לשלוח משלחת לוורשה לאחר שהקשר אתם התהדק, ביקשו לצרף אליה גם את חברי "ביתר" קמפנר וקפצ'בסקי, שיפנו לחבריהם בוורשה באותו נושא. לא היתה התנגדות לצירופם.

ב־31 בדצמבר 1941, בליל הסילבסטר, הוקרא הכרוז במטבח בפני כ־150 חברים של התנועות החלוציות: "הנוער הציוני", "השומר הצעיר" ו"דרור", כמובן שלכרוז היתה תהודה גדולה. אולם למען האמת לא בעקבות הכרוז צמח והבשיל הרעיון, אלא קדמו לו חדשים של דיונים בקואורדינציה החלוצית, שהחלו כבר באוקטובר 1941. לאחר האסיפה הוחלט להקים מסגרת אירגונית לתנועת המרד.

קובנר יצר קשרים עם חינה בורובסקה מהקומוניסטים, שהביעו את הסכמתם להצטרף לאירגון. לאחר שהקומוניסטים ו"ביתר" הסכימו להצטרף, נמשכו ב"בונד" וב"פועלי ציון" באותו זמן ויכוחים פנימיים. הוסכם לזמן ב־21 בינואר 1942 בחדרו של גלזמן ישיבה (המקום הכי בטוח היה בימים ההם להיפגש בחדרו של סגן מפקד המשטרה בגיטו) והיא למעשה ישיבת היסוד של פ.פ.או. ובה השתתפו חינה בורובסקה (קומוניסטים), גלזמן יוסף (ביתר), ויטנברג יצחק (קומוניסטים) רס"ן פרוכט (רביזיוניסטים) אבא קובנר (השומר הצעיר) ניסן רזניק (הנוער הציוני). בישיבה זו נבחר מטה, וכמפקד האירגון נבחר יצחק ויטנברג. בחירתו נבעה בעיקר מתוך שיקול הדעת, שבאמצעות הקומוניסטים נוכל לקבל עזרה בבוא הזמן. כדאי לציין, שהקומוניסטים קיבלו את עקרון המאבק בגיטו. בכל הויכוחים, שהיו להם עם חבריהם בעיר הגנו על עמדתם ועמדתנו, שהמאבק בגיטו הוא חלק מהמאבק הכולל של הלוחמים נגד הנאצים, חבריהם בעיר קיבלו את דעתם. לאחר מקרה ויטנברג ב־16 ביוני 1943 שונתה עמדתנו, כאשר הוחלט לצאת ולהצטרף לפרטיזנים. לאחר מספר חדשים צורפו לפ.פ.או. חברי "הבונד", המטה הורחב והפעילות נכנסה לשלבים מתקדמים. יותר מאוחר הצטרפה גם קבוצה מחברי "פועלי ציון".

סלומון אנטין ואדק בורקס חזרו מוורשה. סלומון אנטין, חבר ההנהגה הראשית של "הנוער הציוני", היה חבר מרכזי בתנועה, פעל רבות בתקופת המלחמה בריכוז בווילנה, מראהו החיצוני היה כשל נוצרי ולכן לקח על עצמו תפקידים אחראיים. תמיד היה ראשון להתנדבות למשימות מסוכנות. במורשת מ"ו פורסם מאמר של ד"ר עמנואל רינגלבלום על מרדכי אנילביץ, שנמצא בארכיונו, ובו מזכיר רינגלבלום את הופעתו של סלומון אנטין בפני הציבוריות היהודית ודבריו על הרציחות ודרכי ההשמדה בווילנה. בשובו מוורשה סיפר לי, שהעלה בפני חברי תנועות הנוער החלוציות בוורשה את רעיון ההתנגדות, אלא שטרם נקלט שם באותם הימים. עוד סיפר לי, שהיחסים בין התנועות בוורשה לא השתנו ונותרו כמו בימים שלפני המלחמה, אולי מפני שלא היתה שם עדיין הרגשה של סכנת קיום, הדורשת איחוד. סלומון היה חדור תחושה, שחייבים להחדיר ביהודי ורשה את ההכרה, שאנו חיים בתקופה הרת עולם והרגשה זו דחקה אותו לחזור לוורשה למרות הבקשות שלנו, שיישאר אתנו וימשיך בפעילות החשובה בווילנה. הוא התעקש לנסוע לוורשה, להחדיר את רעיונותיו, אלא שבדרך הלשינו עליו פולנים ומצאו, שתעודותיו מזוייפות, הוא נעצר בתחנת הגבול במלקיניה, חברינו בוורשה עשו מאמצים כבירים לשחררו ולא הצליחו להצילו. סלומון נרצח בבית הסוהר "פביאק" בוורשה. בורקס חזר גם הוא לביאליסטוק ופעל שם בתנועת ההתנגדות.

סיכום

אני מביא את השתלשלות הענינים לא על מנת להמעיט מחלקו של קובנר בארגונו של פ.פ.או. ואולם רצוי לראות את הדבר בפרופורציה הנכונה. רעיון ההתנגדות לא היה מונופול, לא של איש אחד ולא של מפלגה אחת.

כחבר המטה של פ.פ.או. יכול אני להעיד מכלי ראשון שנגד עינינו היה הרעיון המשותף ההתנגדות לגרמנים. המטה וחברי הארגון עבדו בתקופה ההיא בהרמוניה ובהבנה מלאה. מי חשב אז על מפלגות, מי שיער שיבוא יום ומפלגה זו או אחרת תטען ל"זכות ראשונית" או ל"כולו" שלי. לצערנו אנו עדים עכשיו למירוץ על "הבוכרה", מירוץ אשר בהכרה גורם לעיוותים היסטוריים לערפול האמת וזאת בלשון המעטה. זכר העבר מונע ממני לקחת חלק במירוץ הזה. גם הדברים שהעליתי פה מטרתם בעיקר לכבד את זרכם של אלה שפעלו בשואה בשליחות ציבורית ולא זכו להישאר בחיים. אלה עשו היסטוריה.

הפעילות בגיטו ב־1 לספטמבר 1983. בחמשת הימים הראשונים לספטמבר 1943 הוצאו מהגיטו יהודים למחנות עבודה באסטוניה; בנושא זה התפרסמו עדויות שונות וברצוני להוסיף מה שידוע לי בענין זה.

פה עלי לאשר את הגירסה של אבא קובנר שהיה אז מפקד פ.פ.או. כי לא היה שום סיכום בין המחתרת לבין מפקד הגיטו גנס ומפקד המשטרה, דסלר, כפי שפורסם. אחר יום ויטנברג הופסקו כל הקשרים עם גנס.

כל הקבוצות של המחתרת שעזבו את הגיטו ליערות ואשר נמניתי עם אחת מהן יצאו ללא ידיעת המשטרה וראש הגיטו. גם הקבוצה הראשונה

שיצאה ביולי 1943 ונתקלה במעבר של גרמנים וליטאים בדרכם ליערות נארוץ וסבלה אבידות, יצאה ללא ידיעת המשטרה. הקבוצה נתקבלה במשמר על הגשר ויש להניח בוודאות, כי לו הגרמנים ידעו על היציאה של הקבוצה, האבידות היו יותר גדולות.

גדעון האוזנר

עם הנשיא אנואר סאדאת ב"יד ושם"

מוצ"ש 26/11/77

אנו מקיצים משבוע של חלום־בהקיץ: החל תהליך רב־משמעות בחיי המדינה והאזור כולו, שסאדאת הטיל כל כובד משקלו למען קידומו. כבר בדרך מניו־יורק לארץ, בשובי החפוז, — כשאני מביא אתי את תווי ההמנון המצרי ואת פס הקול שלו — שאלתי את עצמי ללא הרף, למה עושה האיש את אשר נדר לבלי לעשות?

ההסבר היחיד, שתאם את העובדות הידועות לי, היה כי סאדאת החליט שהפעם אכן צריך להביא לידי הסדר קבע בין ערב לישראל. אין הוא מסוגל לצאת למלחמת־נצחון, כי התחזקנו מאוד. אין הוא יכול להמשיך בהכנות תנופה למלחמה כי קופתו ריקה. גם המצב הבינלאומי דוחף להסדר. ואם כבר הסדר — לשם מה לו להחזיק את ברית המועצות, שנואת־נפשו, במרכז הענינים? האמריקאים עשו, לדעתו, שגיאה חמורה בהודעה המשותפת על יעדי השלום, כי בכך החזירו את הרוסים ללב הזירה. יתרה מזאת: למה לו משלחת מאוחדת, שבהכרח תושפע על־ידי הקיצונים מאש"ף? אם לעשות שלום — צריך שהוא יהיה עושה השלום ושהוא יהיה דובר הענין הערבי. מכאן מסקנה שיש לנקוט יוזמה דרמטית שתעביר לידיו את ההליך של המשא ומתן. מצרים היא ארץ ערבית ראשה, מדוע תהיה רק אחת בין רבות?

כך פענחתי לעצמי את הנכונות לבוא לישראל ולהפגין את המנהיגות ואת הרצון בשלום. לשם כך אחז את השור בקרניו, הזמין עצמו — ובא.

מאורעות מאוחרים יותר אישרו הנחותי. הוא לא הסתיר את הסתייגותו המוחלטת מהרוסים. זה בא לידי ביטוי אפילו בי"ד ושם" כאשר הראיתי לו את מפת החלוקה של פולין, על פי ההסכם הסודי ריבנטרופ—מולוטוב. אמרתי: "בכך איפשרה ברית המועצות את מלחמת העולם ונתנה אור ירוק למסע הכיבושים

של היטלר", השיב סאדאת: "אני יודע, אני מכיר אותם".

ברור היה שהוא דוחה את אש"ף ושאין הוא רואה בו שותף לפתרון. כמו כן ברור היה שהוא רואה עצמו כדובר ראשי ומוסמך של הענין הערבי.

הביקור ב"יד ושם" — אשר לשם השגתו פנה בגין במיוחד לקרטר, להשפיע על סאדאת שיבוא — היה מחווה כלפי הדברים המקודשים לנו והפגנה ברורה של הינתקות מעברו הפרו־נאצי, — שהוא יודע כי אנו יודעים עליו. הטרגדיה הזועקת שם מן הקירות השפיעה עליו ומדי פעם אמר: "לא ידעתי, זה נורא, איך הם יכלו." אמרתי לו כי כאן טמון ההסבר להקמת ישראל ולהחלטתה הנחושה להבטיח קיומה לעד והוא השיב: "כן, אני מודע לכך בהחלט". הוא קרא את המוצגים בגרמנית, השגורה על פיו, תוך תנועת שפתיים בהיגוי חרישי של המלים; היה מתעכב מדי פעם ליד מוצג ושואל לפרטים. ליד פרוטוקול ואנזה, הועידה שבה הוחלט להשמיד 11 מיליון יהודים, אמר: "זה לא יאומן בכלל". בסיום הביקור הגשתי לו את ספרי באנגלית והוא הודה לי על הספר ועל הביקור. אמש שמעתי את הראיון עם ברברה וולטרס ואת הביטוי שנתן למראה עיניו ב"יד ושם". קיבלתי ברכות רבות, בעל פה ובכתב על דברי בי"ד ושם".

בעיתוני הערב של אתמול, ליל שבת, הופיעה תמונתו של סאדאת עם בגין, כשסאדאת עונד עניבה ועליה קישוט דמוי צלב הקרס. זהו פשוט מזל ביש, אבל קיבלתי כבר כעשר שיחות טלפון מאזרחים שונים מה אני חושב לעשות בנידון. מכיוון שאני משוכנע שלא בא לפגוע ברגשותינו, אלא שכנראה לא שם לב לדגם של עניבתו, וחבל, — אינני חושב לעשות מאומה. אך בעיני הדוברים הטלפוניים, האנונימיים, היה זה מיפגן של איום כלפינו. מובטחני שלא בא לאיים ובודאי לא בזכר השואה. אך רגישות הציבור היא עצומה. כן גם חשדנותו המובנת והמוצדקת.

הנאום בכנסת היה מעמד גדול ונאומו של סאדאת, עם היותו נוקשה ואפילו ברוטלי, היה נאום מבריק, מלאכת מחשבת. בגין הסתפק בתשובה, אף כי מעמיקה ורחבת אופקים. לדעתי לא היה נגרע מאומה מתקיפותו, אילו הוסיף שאנו ערים לבעיית הפלשתינאים וכי נחפש לה פתרון יחדיו. פרס אמר זאת ולא החליש בכך בכלל את עמדתנו. להיפך.

האוירה במדינה היתה של התעלות והתרוממות רוח. סאדאת ופמלייתו חשו בכך יפה. מה שהצבא המצרי לא הצליח להשיג בחמש מלחמות, עשה סאדאת יחידי: כבש את המדינה. זאת, אגב, רציתי לומר לו, בין דברים אחרים.

התרשמותי העזה היתה לאו דווקא מקטעים בנאומו בהם דיבר על אמהות שכולות, יתומים ואלמנות מלחמה, — אלא דווקא מכל הזוטות שנלוו לעצם הביקור ולקיומו בכלל.

השאלה היא, כמובן, מה יהיה הלאה, חושבני שסאדאת עלה על דרך שאין חזרה ממנה ובמידה רבה כפה גם עלינו דרך זו. הוא רוצה בשיתוף פלשתינאים בשיחות — והדין עמו. אילו שמעה ממשלת רבין לעצתי היתה לנו כבר היום נציגות של ערביי הגדה, לא אש"פית ושוחרת שלום. לצערי לא רצו לשמוע לשרי ל"ע והיום צריך לחפש "נכבדים", שיהיו דוברים, וחלקם בינתים מסרב או מהסס.

דיין אמר שלשום בטלביזיה שכל המפלגות חייבות כעת להחליט על עמדותיהן ומהו גבול הויתורים. רמז במפורש שאינו מחזיק עוד בדעתו הישנה כי עדיפה שארם־אל־שייך בלי שלום משלום בלי שארם.

הנה כי כן יתחילו בירורים נוקבים, גם במפלגתי, אך לדברינו לא יהיה הד רב, אלא אם כן נצליח לשתף עצמנו בציבור גדול יותר. אני נוקט יוזמות מסוימות בנדון ואכתוב על כך בנפרד. לעת כזאת אסור לעמוד מנגד ואסור שדעות נכונות תאבדנה בחלל רק מפני שאין למשמיעהן כוח פוליטי. צריך לראות היכן דעתנו, במקרה זה, באמצעותי, תהיה בעלת ההשפעה הרבה ביותר.

נאומו של סאדאת בפרלמנט המצרי היום — מסמן מהו, לדעתו, "ההמשך" שעליו דובר כה הרבה בירושלים. פירושו — המשך תהליך ההידברות הפוליטית וישראל תצטרך לומר דברה הברור.

לאור העמדות הנוגדות לכאורה בינינו לבין מצרים וההחלטה על "ההמשך" נזכרתי בסיפור יהודי על אביו של חתן המנהל משא ומתן עם אבי הכלה המשודכת לבנו. אבי החתן מבקש נדוניה גדולה, "מזונות" וקבלת בנו לשותפות בעסקו של אבי הכלה. משיב אבי הכלה שאין לו נדוניה, שהוא מוצא בעצמו בקושי מזונותיו ושאין לו בכלל עסק. מגיב אבי החתן ואומר: "טוב, אז נשב לשולחן ונדבר"...

נספחים

מכתב מאת גדעון האוזנר לראש הממשלה מנחם בגין

הכנסת

חבר הכנסת
גדעון האוזנר

ירושלים י"ב בכסלו תשל"ח
22. 11. 1977.

לכבוד
ה' מנחם בגין
ראש הממשלה
ירושלים

אישי ראש הממשלה,

ברצוני להביע לך הוקרה והערכה על כך שגרסת, במאמץ מיוחד,
לביקורו של נשיא מצרים סאדאת ביד ושם.
היה זה מעמד היסטורי, שמשמעותו עמוקה מאד. אף מובטחני
כי סאדאת ייטיב להבין את עובדות היסוד של קום המדינה
ושל נצח ישראל.
בהופעתי היום בכנסת, בדברי על השארת יום הזכרון לשואה ולגבורה
במועדו. נתתי בטוי פומבי להוקרתי כלפיך.
מקובלנו: "מגלגלים זכות על ידי זכאי." מי יתן ותזכה
להביאנו אל השלום.

בהוקרה רבה
שלך
גדעון האוזנר

ברכתו של הנשיא סאדאת לגדעון האוזנר על הביקור ב"יד ושם"

ירושלים, כ"ד כסלו תשל"ח, 20 נובמבר 1977

القدس اورشليم ٢٠ نوفمبر عام ١٩٧٧

Jerusalem, November 20, 1977

President Sadat

May God Guide
our steps towards
Peace
Let us end all
suffering for
Mankind

فليرعى الله خطواتنا
نحو السلام ..
وعوننا نهاية المعاناة
لكل البشر

أنور السادات

a.w. / 11/20

מתוך ראיון של ברברה וולטרס עם נשיא מצריים אנואר סאדאת ורה"מ מ. בגין

וולטרס:

הייתם ביד־ושם, שהוקם לזכר קורבנות היהודים בשואה הנאצית.
אוכל לומר שהתרגשת מביקור זה, תוכל לספר לנו מה הרגשת?

סאדאת:

התרגשתי מאוד.
לא תיארתי לעצמי שזה היה עד כדי כך...
כפי שראיתי היום... באמת...
עם המסמכים, קראתי כמה מהם,
האדם שהסביר לנו — ד"ר האוזנר, שהסביר לי את הדברים,
הרגשתי ש... כלומר...
בערה להבה גדולה מאחורי כל מילה שאמר... באמת...
לאחר מכן, הוא הסביר לי שהוא היה התובע...
במשפט אייכמן.

רה"מ:

עלי להסביר שיש כאן תמונות של השואה, כפי שהנשיא ראה במו עיניו.
אלה זוועות לא אנושיות שהתרחשו בקורות האנושות. מכל התמונות,
אני תמיד רואה בעיני רוחי את תמונת הנער הקטן כשידיו מורמות
כשחיילים נאציים מכוונים נשקם נשקם אליו,
ואמו מביטה בהם, אולי בפחד שמא ירו בו, נער קטן וידיו מורמות.
תמונות מסוג זה, הנשיא ראה היום, והסכים אתי שעד שלא תראה זאת
במו עיניך, אינך יכול אף לתפוש זאת כראוי.
האדם שליווה אותך היה התובע במשפט אייכמן.
כן הוא חבר הכנסת ד"ר האוזנר.
זו יד לזכר המתים, כדי שאנשים יזכרו, ולא ישכחו את הסיבה לישראל
ואת השואה.
נמצא שם האפר מן המחנות שבהם אחינו, אחיותינו, ילדינו הקטנים,
אימותינו ואבותינו, ואם יורשה לי לומר, ברברה, בכללם נמצאת גם
משפחתי,
אחיינית קטנה בת חמש, כולם שרופים, איש אינו יודע היכן הם.
כל שאנו יכולים לראות הוא אפרם של מיליוני אנשים, שעומדים שם,
מן הסתם לא חושבים — רק מרגישים...
כיצד זה התרחש, אנו שואלים את עצמנו...?
אך הדבר אכן קרה לעם היהודי.

לזכר נעדרים

משה זימרת

לזכרו של יוסף מלר ז"ל

את יוסף פגשתי לראשונה בעיר הולדתו אוסטרוג־ווהלין, בקיץ 1933. במיסדר אבל לזכרו של בנימין זאב הרצל עמדנו זה לצד זה במישמר הכבוד מול הדגל המורד לחצי התורן ושרנו:

"אנו נהיה הראשונים, כך אמרנו אח אל אח.
אנו נהיה בין הבונים, נט המיתר, נט אנך".

פגישתנו השניה היתה כעבור 6 שנים, כבר בתנאי מחתרת. זה היה בדצמבר 1939, כאשר יוסף הגיע מווילנה לקובנה, עיר הולדתי, בשליחות משותפת אל חברי הגרעין החלוצי של התנועה.

בתקופה זו התמלאה וילנה פליטים רבים ותנועות הנוער הציוניות של פולין המחוסלת הקימו בה את מרכזיהן. בצד הסובייטי התחיל כבר "הקורס הנכון" לגבי הציונים, שהביא איתו מאסרים וגירושים. טרחנו אז להסתיר עמוק באדמה את דגלי "הקן", את הארכיון, וחברים סחבו ספרים מהספריות, כדי להצילם מהחרמה ומהשמדה.

הקיבוצים בווילנה היו אבן שואבת לחברים פליטים נוספים, שכעת כבר היו נאלצים לעבור את הגבול החדש הסובייטי־ליטאי, כדי להגיע אליהם. בין התנועות היה שיתוף פעולה מבוסס על התודעה של אחדות הגורל, ושליחיהן יצאו דרך "הגבולות הירוקים", כדי להביא לווילנה מהשטח הסובייטי והגרמני כמה שיותר חברים, בתקוה להגיע משם לארצות הסקנדינביות, ומהן להמשיך בדרך כלשהי לארץ־ישראל.

שליחים אלה היו הראשונים, שעליהם חובר השיר:

"בין גבולות בין הרים ללא דרך, בלילות חשוכי כוכבים,
שיירות של אחים מבלי הרף, למולדת אנו מלווים".

באיזור הגבול הסובייטי־ליטאי היו שתי עיירות יהודיות: שוונצ׳יאן החדשה ושוונצ׳יאן הישנה, המרוחקות זו מזו 5 ק״מ. יום אחד נהפכה שוונצ׳יאן אחת לסובייטית ואחת לליטאית.

יוסף היה עושה את הדרך הזאת בלילות כשהשלג חורק מתחת לרגליו, והוא נוהג אחריו קבוצות חלוצים מהשטח הסובייטי וחברים נאמנים מהצד הליטאי עוזרים לו במסירות נפש.

על מאסרו הראשון של יוסף ועל כך שנידון ל־5 שנות מאסר על חצייה בלתי־חוקית של הגבול הסובייטי, נודע לי ממכתב, שקיבלתי מהארץ באפריל 1940. היה זה מכתב מחברת הגרעין ״ניצנים״, שיוסף העבירה מקובנה לווילנה, ומזלה שיחק לה להיות בין המקרים הבודדים, שהצליחו בימים ההם להגיע ארצה בעלייה ליגלית דרך מוסקבה־אודסה ואיסטנבול.

כשהסתיימה המלחמה, היה יוסף בין הראשונים, שחזרו מרוסיה לפולין המשוחררת ובין התפקידים הרבים, שנטל על עצמו, היה לפעול להקדמת שחרורם של חברים, שהמשיכו עוד לשרת בצבא הפולני.

באחד מימי פברואר 1946 הגיע ליחידתי הצבאית, שחנתה בפרוסיה המזרחית, נער כבן 16, שהציג את עצמו כשליחו של יוסף. מתוכנו של המכתב שמסר לי הבינותי, שהוא נמצא כבר בלודז׳ ומחכה לשחרורי המוקדם.

רוח גדולה עברה אז ב״תנועת הבריחה״ בפולין. לוחמי הגאולה וההצלה ציפו לבואם של למעלה מ־150 אלף יהודים מבריה״מ במסגרת הרפטריאציה והם תכננו את דרכי קליטתם והכוונתם.

אולם נוכח החורבן הלאומי הגדול היו חדורים בתחושה של ״כל המציל נפש אחת מישראל...״ ולא הסיחו את דעתם מבודדים, שהיו פזורים באסיה התיכונה או במחנות הצפון הרחוק, שהזכות לרפטריאציה נמנעה מהם לפי שעה.

יוסף תכנן, יזם וצייד במיסמכי מעבר שליחים לבושי מדים של הצבא הפולני החדש, שיצאו אל מעבר להרי אוראל, כשבידיהם רשימות חברי גרעין חלוציים ועסקנים ציוניים ותיקים, במטרה להביאם לפולין מהר ככל האפשר. וזכור שליחו המיוחד אשר יצא לאקטיובינסק, במטרה לשחרר מההסגר את חבר ההנהגה הראשית, הסופר והעיתונאי יהושע א. גלבוע ז״ל, שיוסף ממש קדח בתשוקה, גבולות במטרה נעלה אחת: להעביר כמה שיותר יהודים מפולין אל נמלי הים התיכון, למען עלייתם ארצה.

בסוף אפריל 1946 השתחררתי מהצבא. נפגשתי מיד עם יוסף בלודז׳ וכבר למחרת הפגישה יצאתי בשליחותו לשצ׳צין. במטוס מוורשה הגעתי לעיר הצפונית הזאת, השוכנת על הצד המזרחי של שפך נהר האודר, אליה היו באותם ימים מגיעות מבריה״מ רכבות עם יהודים, אזרחי פולין, שחזרו במסגרת הרפטריאציה.

כשליח מנוסה למעבר ב״גבול הירוק״ מגיע יוסף לשצ׳צין, כדי לנצח על המלאכה. אולם הוא רואה פגם בהטלת המלאכה על שליחים מאנשי השורה בלבד. הוא מרגיש חובה מצפונית ללכת בעצמו ולהנהיג אחריו שיירות של יהודים ניצולי השואה בדרך למולדת.

על פעולות אלה נאסר יוסף על ידי הרוסים ונידון ל־10 שנות מאסר. ראוי יוסף, שייאמר עליו: ״נתפס למלכות״. נתפס, על שעסק בציונות המעשית,

הציונות המגשימה, שכל כך קינא לה והיא בערה בו כשלהבת־יה׳.

בשנות המאסר הארוכות במחנות הצפון הרחוק ברוסיה נפגש יוסף עם אסירי ציון מהדור הישן והדור הצעיר. בבואו ארצה ב־1956 הוא מביא אתו דרישת שלום למנהיגי העם במדינת ישראל העצמאית מהשבט הנאמן של "הפרגרסונים, הווייסמאנים והגלפנדים" ז"ל. והוא גם מביא דרישת שלום מהדור החדש, שקם לנו בבריה"מ לאחר הקמת המדינה, דור, אשר לו ציפינו, דור, שעליו נאמר: "המכין גאולה, החפץ להיות נגאל, והמכוון את עצמו להיות נגאל".

ולמען דור זה הוא שוקע בעבודה נמרצת ועד מהרה הופך את מקום עבודתו לקן של נמלים חרוצות ונאמנות.

"ציון הלא תשאלי לשלום אסירייך".

במשרדו של יוסף אכן שאלו יום יום ושעה שעה לשלומם. ויום יום ושעה שעה עשו למענם במסירות אין קץ ובאהבה ללא גבול.

גדולה תרומתו של יוסף בהקמת תנועת העליה מבריה"מ — "שיבת ציון" בת זמננו, בה ראה את התגשמות חלומו.

כשאני מהרהר בעבודה העצומה, שהשקיע למען מטרה נעלה זו, אני נזכר בבית האחרון משירו של המשורר נתן אלתרמן: "הסרטיפיקט האחרון"

"לך נתקינה עד אמת, מסגרת פז הרחק מעובש
וכה נכתוב: יובא פורטרט של העולם שוחר החופש.
משמר כבוד לך נקים, ומרחוק נביט אליך.
רבים, רבים לך זקוקים, אך הם יבואו בלעדיך".

אני חדור אמונה, שדורנו, אשר זכה להיפרד לנצח "מהסרטיפיקט הבריטי", יזכה להיפרד לנצח גם "מהויזוב הסובייטי".

הבה נתפלל, שבקרוב בימינו נזכה להניח על קברו של יוסף ביחד עם הפרחים את "הויזוב האחרון".

יהי זכרו ברוך!

ה׳ באדר תשמ"ח (בשלושים למותו)

נפתלי צחר

אלף שבארצבאום ז"ל
(1896—1990)

אם יש משמעות למושג "אדם שהוא מוסד שלם" — הרי אלף שבארצבאום בתקופת שהותו ופעילותו בשוויץ בשנים 46—1940 הוא דוגמה קלאסית לכך.

סוחר עשיר ופעיל בעיר בנדין. ב־18.1.1940 כותב לייב יפה אל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית: "שבארצבאום הוא תורם חשוב, בעל הון ויהיה כח חשוב בארץ. יש לעזור לו בעלייה."

שבארצבאום יצא מפולין באפריל 1940, הוא ומשפחתו הקרובה (אשתו ושתי בנותיו). קיבל דרכונים, ויזות של שוויץ וכמובן היתרי יציאה מפולין הכבושה. לאחר מכן יתברר לו, כי סוחר גרמני מכר, שבזמנו שבארצבאום הצילו מפשיטת רגל, פעל אצל השלטונות הגרמניים בהשגת היתרי היציאה. לא ידוע לנו, אם היו עוד מקרים של יציאה ליגאלית מפולין בתקופה ההיא של הכיבוש הגרמני ואם קרה הדבר, ודאי היו אלה מקרים ספורים. על יציאתו זו מפולין הוא מספר בעדותו (ארכיון "משואה" ע־19/19.

בנובמבר 1939 נאסר למשך שבועות אחדים בבית הסוהר במיסלוביץ ונחקר קשות על ידי הגסטאפו. האיש הראשון, שבא לקבלו עם שיחרורו, היה מרין, ראש היודנראט בבנדין ובזאגלמביה כולה. שבארצבאום סרב ודחה את הצעתו של מרין להיות סגנו במינהל המתארגן בקהילה. בדצמבר 1939 אך חוש טבעי יכול היה להדריך אדם לנבא ולהרגיש, הגם בהיבט כללי ביותר, את אשר אמנם התרחש לאחר מכן במעמדו של היודנראט ואישיותו של מרין "מלך היהודים" בזאגלמביה, ששלט על גורלם של כ־100,000 יהודים. הצלתו המיוחדת במעשה היציאה, תמונת המצב, שהספיק לראות בשבעת חודשי הכיבוש הראשונים (אם כי לא היו אלה עדיין גירושי השמדה) ותגובת אי אימון של היהודים בשוויץ, איתם נפגש ולהם סיפר את הידוע לו על שהתרחש כעד ראייה —

זה היה הרקע להחלטתו הנחושה להרתם למעשה העזרה, הגם שבעצמו היה פליט, מהגר. אילמלא רצונו זה יכול היה לחיות בשלווה בארץ החופשית כמו רבים אחרים. בעדותו הוא אומר: "זרקתי עצמי למערבולת של עבודה זו ומרגע שנכנסתי, זה משך אותי כמו מגנט. חשבתי בלבי, כי עלי לתת כאילו תמורה עבור המזל המיוחד שהיה לי."

שני מרכזי פעולה, בכל הקשור בעזרה והצלה, היו באירופה בתקופה ההיא. בקושטא ישבו משלחות של הסוכנות היהודית, ההסתדרות, התנועות שנשלחו מהארץ. בשוייץ, לעומת זאת נמצאו בפרוץ המלחמה פעילים שונים במקום מטעם מוסדות שונים. היה שם נתן שוואלב, שליח "החלוץ"; ד"ר שפס וד"ר וד"ר פוזנר, נציגי מחלקת העלייה של הסוכנות (המשרד הארץ ישראלי); ד"ר אברהם זילברשטיין, נציג ארץ ישראל העובדת, שניהל גם את המוסד לעזרה "רליקו"; ריכארד ליכטהיים, איש ההנהלה הציונית ועוד ועוד. הוקמו במשך הזמן ועדים לעזרה בשמות שונים — לעזרת ילדי מהגרים; לסיוע לקרבנות המלחמה היהודיים; "דליבראנס"; לעזרת פליטים אינטלקטואליים; לעזרת מהגרים; לעזרת פליטים נצרכים; ועד פולני; לעזרת וארשה וכו'.

שבארצבאום, כאמור, היה מעין מוסד עצמאי. ידע בהצלחה, בהתאם לתנאים, לנווט ולנוע בין הגורמים השונים הנפרדים — שלא תמיד שיתוף הפעולה הדרוש והחיוני היה לזכותם. הוא דרבן, יזם, עורר והפעיל ואף תיאם. מעל לכל נתן ביטוי לגישה האישית והאנושית כלפי הפליטים, בעיקר מבין יוצאי פולין.

מה היתה הפעולה? שבארצבאום לא עסק בעניני אידיאולוגיה, מדיניות גבוהה, מלאכתו היתה הפעילות האפורה היומיומית, של הדברים הפרוזאיים, תוך התמדה עקשנית בחיפוש כל סדק בחומה.

זו היתה עזרה כספית, אותה ארגן מבין הגורמים השונים ואף הלוואות לפליטים הנצרכים; זה היה ענין של משלוח חבילות במאות למקומות שונים בשטחים הכבושים, דבר שהצריך התעסקות רבה עם ספקים רבים, בעיקר בליסבון, התחשבנות איתם, דאגה לטיב ואחריות במשלוח; הוא עשה מאמצים לערוך ביקורים במחנות הפליטים בשוייץ ובבתי הילדים והמוסדות, הגם שהדבר היה כרוך גם הוא בהשגת רשיונות מיוחדים לכניסה; הוא יצר קשר מכתבים עם אנשים שונים במקומות שונים בארצות הכבושות. כמות המכתבים מגיעה לאלפים. עוף השמים — גם בתנאים ההם — העביר את השמועה, כי איש יושב בשוייץ ואפשר לכתוב אליו והוא יענה; קשר מכתבים זה חשיבותו היתה בעצם קבלת מכתב, מילה כתובה של עידוד, העברת ידיעה מהמשפחה; זו היתה שאלה של השגת דרכונים, שבמקרים רבים היו דרכוני הצלה; ביתו היה משרד ואף מחסן למצרכי מזון ודברי לבוש, אותם השיג ואירגן בין גורמים שונים עבור הפליטים.

בשל פעילות זו אף הוזמן לחקירה במשטרה החשאית ונטען נגדו, כי הוא "מפר את הניטרליות השוייצית". חשדו בו — בהקשר לדרכונים — שהוא עוסק בהדפסתם וזיופם וחיפשו בביתו את מכונת הדפוס. אף כמות המכתבים הרבה, המברקים, הטלפונים מארצות שונות, לא הוסיפה לזכותו בעיני המשטרה.

אם כי פעל באופן עצמאי, כאמור, קשר שבארצבאום קשרים גם עם גורמים ופעילים כגון זילברשטיין, שוואלב, שפס ואחרים. עזר להם באירגון משלוח

החבילות, הדרכונים, בפיענוח המכתבים, שכתבו משם ברמזים.

בחוש היסטורי מיוחד הבין את ערכו של החומר, שהצטבר אצלו בתקופת שהותו בשוויץ בשנים 46—1940 ועל אף הקשיים הטכניים, הביא עמו ארצה ארגזים מלאי חומר זה (מעל 6,000 פריטים). בהתחלה מסר חלק מהחומר למוסדות ארכיוניים שונים.

לאחרונה פעל לשם ריכוז כל החומר בארכיון "משואה", בנוסף לחומר, שמסר כבר קודם לכן. חלקו הפוסטאלי של החומר (פריטים בעלי חותמות של צנזורה, דואר, יודנראט וכו') שימש יסוד להקמת המוזיאון לדואר השואה ב"משואה".

לא נכנס לסוגיה הגדולה של יחסה של שוויץ כלפי הפליטים בתקופה הזאת, כלומר, אפשרויות הצלה ועזרה מטעם השלטונות, אם היו ומה היקפם. יש המותחים ביקורת לא מעטה על הניטראליות המופרזת, שמנעה עזרה רבה יותר ויש הרואים את החיוב, כי הרי בסופו של דבר מעל ל־27,000 פליטים מצאו מיקלט בשוויץ והיא שימשה להם עוגן הצלה ומיבטחים עד יעבור זעם. שבארצבאום נוטה יותר לגישה השניה, הגם שאינו חוסך מביקורתו. אבל מה שהעיק עליו ביותר היה חוסר שיתוף הפעולה בין הגורמים והאישים השונים (היהודיים). כדבריו בעדותו: אפשר היה לעשות יותר, הרבה יותר! לו היה יותר שיתוף פעולה ולו ניתנה גם גישה לאנשים אחרים.

תופעת שבארצבאום היא פנומנלית. כמי שמכיר את החומר כולו מקרוב וגם שמע בעל פה לא מעט — נדהם החתום מטה מהתעוזה שבמעשה איש אחד, אשר הגיע כמעט בחוסר כל לארץ חדשה, שלא הכירה כלל; לסביבה של אנשים אחרים, שונים באופיים, במנטליות; לסביבה, אשר בשלב הראשון הקימה חומת שאננות ואי אימון ל"שמועות" כביכול. אילו עסק אך בקטע אחד בלבד בפעילותו — דיו ואם הקטעים מצטרפים למסכת גדולה של פעילות, הרי לא ייפלא הדבר, אם גם כמי שמכיר, כאמור, את החומר מקרוב, נבצר ממנו להבין כיצד זה התמודד איש אחד ויכול.

החומר כולו — בנוסף להיותו תיעוד היסטורי לאירועים, התרחשויות בשוויץ בתקופה ההיא — נותן גם ביטוי נאמן לדרכי המחשבה של הפליטים והצעירים במוסדות של הילדים; להרהורי לב והיבט נפשי; להתיחסות לחיים החדשים ובעיקר בראייה הארץ ישראלית.

להלן מובאות מדבריהם של שני אנשים, אשר שבארצבאום שיתף איתם פעולה והם ראוהו בעבודתו המעשית, היומיומית.

ד"ר שפס (מנהל המשרד הארץ ישראלי בג'נבה ונציג מחלקת העלייה של הסוכנות: — שבארצבאום התנדב לפעילות העזרה בלהט קדוש. ללא מנגנון ניהל התכתבות ענפה עם האנשים המיואשים, עודד אותם, אירגן משלוח חבילות, ביחד עם אחרים שלח ניירות, דרכונים, אבל מעל לכל היה לו חשוב לעודד את הנמצאים שם. עיון בדוקומנטציה בארכיונו מלמד ומראה מה רב היה כוחו של אדם אחד בימי מצוקה אלה.

פאני זילברשטיין (עמדה בראש הועד לעזרת פליטים): מתוך ידע עצמי אני יודעת, מה רבה היתה הפעילות האלטרואיסטית, שבה עסק שבארצבאום. הוא לא חסך עמל, הוצאות וזמן על מנת להגיש עזרה. הרבה מימן מכיסו, אנשים רבים חבים לו.

ובספר "החול הצוחק" (1986) כותבת טושיה הרצברג (יוצאת בנדין ופעילה במחתרת "הנוער הציוני" שם ולאחר מכן בהונגריה): כולם כתבו מכתבים, שלחו תצלומים אל אלף, כל אחד ידע, שאלף יעזור, ישתדל, יודיע הלאה. כל מכתב של אלף, הביא איתו ניחוח של העולם החופשי.

זו היתה שליחותו.

שליחותו זו לא נסתיימה עם עלותו ארצה ב־1946. אגב, חרף רצונו לעלות מיד עם תום המלחמה נתבקש ונדרש להשאר בשוייץ ולהמשיך בטיפול בפליטים. בארץ החל לפתח מערכת ענפה של קרנות, סטיפנדיה במוסדות להשכלה גבוהה עבור סטודנטים הזקוקים לכך, כגון הטכניון בחיפה, אוניברסיטת תל אביב, אוניברסיטת באר שבע ועוד. עשרות רבות של סטיפנדיות חולקו לנזקקים. הוא היה גם כתובת לאנשים בודדים להשגת תמיכה וסיוע בהוצאת ספר, למשל, ובכלל.

שבארצבאום תמך במוסדות להנצחת השואה וכל תרומה ניתנה בלב חפץ וב"יראת קודש", כדבריו. עבור "משואה" הוא היה ידיד נאמן, קרוב מעל ומעבר. לביטוי הממשי של תרומות בערכים כספיים. היה שואל, מתענין בנעשה, בהתקדמות. ענין המוזיאון לדואר השואה היה קרוב לו מאוד ואף בימיו האחרונים ממש, על מיטת חוליו, לא פסק להתענין, לחשוב על אפשרויות שונות.

שבארצבאום היה קשור בתנועת "הנוער הציוני". עוד לפני המלחמה היה בפאטרטנט של קן התנועה הגדול בעיר הולדתו בנדין. יהיה זה ביטוי הולם לציין כאן את דבריו של יצחק גולן על אישיותו של שבארצבאום. בסתיו 1938 נשלח גולן מטעם קיבוץ תל־יצחק לפולין לשם גיוס כספים למטרות בטחוניות וציוד חקלאי. תקציב הסוכנות להתישבות החדשה (התישבות חומה ומגדל — תל־יצחק) היה זעום ולא סיפק את הצרכים. בבואו לבנדין הפגישו אותו עם שבארצבאום. גולן כותב בעדותו: "לא אשכח לעולם את החום, הפתיחות, רוחב הלב, אשר אלף שבארצבאום גילה כלפי. לא הייתי זקוק להסברים רבים, כדי שהוא ייענה לבקשתי. לא נקבתי בסכום, אבל הוא הפתיע אותי בגובהו. נדמה לי, שזה היה סכום של עשרים או עשרים וחמישה אלף זלוטים".

יהי זכרו ברוך!

נמדף הספרים

ד"ר דוד שערי

זכרונותיו של הרב הראשי ליהודי רומניה, ד"ר אלכסנדר שפרן (1940—1947)*

שלא כיהדות פולין, שנותרה ללא מנהיגות בימי המצוקה של השואה, זכתה יהדות רומניה בשנות המבחן של מלחמת־העולם השניה והשואה למנהיגות נועזת, בעלת שיעור־קומה אינטלקטואלי ומוסרי, שהכירה היטב את המנטליות הציבורית־פוליטית של מנהיגי רומניה והשכילה לעשות בו שימוש מניפולטיבי יעיל להקלת מצוקתה של קהילת יהודי רומניה, שלמעלה ממחציתה, כ־400,000 נפש, שרדו בחיים. מחקרים חלקיים לא־מועטים נערכו על השמדתם של יהודי בסרביה ושל יהודי צפון טרנסילבניה ועל הגירוש לטרנסניסטריה, אך טרם נערך מחקר מוסמך על מסיבות הצלתה של מחצית יהדות רומניה, ובתוכה כמעט כל יהודי ממלכת רומניה הישנה, היא ה"ריגאט". בהנהגתה של יהדות רומניה בשנות מלחמת־העולם השניה בלטו שני אישים: ד"ר וילהלם פילדרמן, יושב־הראש הותיק והמנוסה של פדרצית הקהילות היהודיות, בעל הגישה הפרגמטית, שלא היה מקובל על המחנה הציוני המאורגן, והרב הראשי הצעיר, ד"ר אלכסנדר שפרן.[1] פילדרמן דאג להעביר מבעוד מועד ל"יד־ושם" בירושלים את הארכיון העשיר שלו, ופעולותיו, אף כי טרם זכו למחקר מקיף ומוסמך, הן יותר ידועות.[2] לא כן המצב ביחס למנהיגותו של הרב הראשי ד"ר אלכסנדר שפרן בשנות השואה שבימי מלחמת־העולם השניה ובשנות המבחן של המעבר למשטר קומוניסטי, 1944—1947. אחרי שנאלץ על ידי השלטונות הקומוניסטיים ברומניה, בדצמבר 1947, לעזוב את מנהיגות קהילתו, הוא השתקע בג'נבה שבשווייץ, שם הוא מכהן עד ימינו כרב ראשי, והסתגר באהלי תורה ומחקר

* Alexander Safran, Resisting the Storm, Roumania, 1940—1947, Memoirs, Yad Vashem, Jerusalem, 1987.

אקדמי במסגרת אוניברסיטת ג'נבה. רק בפירסומים בודדים הוא חשף מעט מפעולותיו הנועזות והמבורכות בשנות כהונתו כרב ראשי של יהדות רומניה, פברואר 1940 — דצמבר 1947, בשתי תקופות מכריעות ביותר בקורותיה של יהדות רומניה: שנות המצוקה של המשטר הפשיסטי בימי מלחמת־העולם השניה — פברואר 1940 — אוגוסט 1944, ושנות המבחן של המעבר למשטר הקומוניסטי — אוגוסט 1944 — דצמבר 1947. רק לפני שנים מספר, בדירבונם של פרופ' בלה ואגו ושל ד"ר ז'אן אנצ'ל, חוקרים מובהקים של שנות השואה של יהדות רומניה, הופיע, בהוצאת "יד־ושם", ספר זכרונותיו המרתקים על שנות מצוקה ומבחן אלה.

הרב ד"ר אלכסנדר שפרן, בנו של הרב הגאון ד"ר בצלאל שפרן, נבחר לתפקיד הרב הראשי של הקהילות היהודיות ברומניה רבתי עם פטירתו של הרב הראשי, ד"ר יעקב נמירובר, בפברואר 1940, בראשית ימי המצוקה והסבל של המשטר הפשיסטי־אנטישמי של הגנרל יון אנטונסקו, והוא בן שלושים שנה בלבד. לזכותו עמדו ייחוסו המשפחתי, השכלתו הרבנית והכללית הרחבה, כשרונותיו הספרותיים וכישוריו הריטוריים ותבונתו הציבורית־המדינית. הרב הראשי שפרן היה והנו ציוני מוצהר ופעיל בתנועת "המזרחי". הוא היה גם רב ראשי ראשון, שהיה יליד רומניה עצמה, בקי ומעורה בספרותה ובתרבותה. בניגוד לקודמו, הרב ד"ר יעקב נמירובר, שלא היה מקובל על החוגים החרדים הקיצוניים מטרנסילבניה, היה הרב ד"ר א. שפרן מקובל על כל החוגים הדתיים, המתקדמים והחרדיים, על "פדרצית הקהילות היהודיות" ברומניה בראשותו של ד"ר ו. פילדרמן ועל ההסתדרות הציונית ברומניה גם יחד. כן היתה בחירתו מקובלת על מנהיגי הקיבוצים היהודיים ועל רבניהם בבסרביה, בטרנסילבניה ובבוקובינה.

שמונה שנים נמשכה כהונתו של הרב הראשי ד"ר א. שפרן והיא התחלקה כמעט שווה בשווה בין תקופת השלטון הפאשיסטי־אנטישמי של הגנרל יון אנטונסקו: פברואר 1940 — אוגוסט 1944, לבין שנות המעבר למשטר הקומוניסטי: אוגוסט 1944 — דצמבר 1947. ד"ר שפרן מחלק גם את היקף זכרונותיו בין שתי תקופות אלה של כהונתו — מחצית־מחצית, ויש בכך, אולי, גם רמז למשקל הדומה, שהוא מייחס למיבחנים, שהוא עמד בהם בשתי תקופות אלה.

1940—1944, בעמידה על ההישרדות הפיזית

ספר זכרונותיו של שפרן אינו תיאור וניתוח היסטורי מקיף ורציף. ביושר אינטלקטואלי מצמיד המחבר את זכרונותיו רק לאירועים, שבהם הוא נטל חלק באופן אישי והוא אינו מתיימר להציג תמונה היסטורית שלמה ורציפה של התקופה.

לרב הראשי של יהודי רומניה היה מימי כהונתו של הרב ד"ר י. נמירובר בין שתי מלחמות־עולם גם מעמד מדיני. הוא היה נציג הפולחן והדת היהודית בסינאט של הפרלמנט הרומני. ואמנם, לאות הערכה לאישיותו הוא צורף לסינאט מיד עם בחירתו לכהונה הרמה, על אף גילו הצעיר: לחברות בסינאט נדרשו ארבעים שנה, ואילו לרב שפרן מלאו זה־עתה רק שלושים שנה. לא ניתן

לרב שפרן להשתעשע הרבה במנעמי מעמדו וכהונתו הרמה. המאורעות ניתכו במהירות אכזרית והלכו וסיכנו את עצם קיומם הפיזי של יהודי רומניה: ביוני 1940 השתלטו הסובייטים על צפון בוקובינה ועל בסרביה ועם נסיגתם משם חוללו הרומנים פרעות ביהודי איזורים אלה, שהואשמו בנטיה לצד הכובש הסובייטי וב־6 בספטמבר 1940 הורכבה ממשלה אנטישמית מוצהרת בראשותו של הגנרל יון אנטונסקו ובהשתתפותם של חברי "משמר הברזל" הפשיסטי; בימים 21—23 בינואר 1941 חוללו הלגיונרים המתמרדים פוגרום אכזרי ביהודי בוקרשט ובו נרצחו למעלה מ־120 איש, ובהם מראשי הקהילה, ונהרסו ונשדדו מאות בתי־עסק ומעונות יהודיים; ב־29 ביוני 1941 נערך הפוגרום הגדול ביהודי יאסי, בו נרצחו למעלה מ־120,000 יהודים; ב־4 ביולי 1941 הצטרפה רומניה למלחמה עם ברית־המועצות לצד המעצמות הפשיסטיות; באוקטובר 1941 החל הגירוש של 160,000 מיהודי בוקובינה ובסרביה ובו־זמנית נערך טבח כללי ביהודי בסרביה, ו־75% מהם נרצחו בידי הרומנים בטרם יכלו להגיע לטרנסניסטריה. בסתיו 1942 נערכו דיונים והכנות, בדירבונו של גוסטב ריכטר, היועץ המיוחד לענייני היהודים בשגרירות גרמניה בבוקרשט, לביצוע "פתרון סופי" גם ביהודי הריגאט. הרב שפרן אינו דן בזכרונותיו בבעיות הכלליות של עמידת יהדות רומניה בשנות השואה וכך גם אינו חושף פרטים, כיצד בוטלה גזירה זו וכיצד התעשת המימשל של אנטונסקו וסירב למלא אחרי הוראות הנאצים להובלת היהודים מרומניה הישנה למחנות ההשמדה בפולין.

עיקר המעמסה של הפעילות לריכוך הגזירות ולפעמים אף למניעתן נפלה על שני המנהיגים הראשיים של יהדות רומניה בשנים קשות אלה: ד"ר וילהלם פילדרמן, יושב־הראש הוותיק והמנוסה של פדרציית הקהילות היהודיות, והרב הראשי הצעיר, ד"ר אלכסנדר שפרן. שפרן חוזר ומשבח את שיתוף־הפעולה והתיאום המירבי שביניהם. סוחט דמעות הוא סיפורו על מעצר אשתו בימי מרד ה"לגיונרים" והפוגרום בבוקרשט ונידודיו עם תינוק בזרועותיו בחוצות בוקרשט, כדי לבקש מחסה ומקלט. ומרטיט־לב הוא סיפורו על התמוטטותו בפגישה עם הפטריארך ניקודם, ראש הכנסיה האורתודוקסית, בבקשו רחמים על המגורשים לטרנסניסטריה (עמ' 83). עם זאת, כפי שמדגיש גם ד"ר ז'אן אנצ'יל בדברי המבוא התמציתיים שלו לספר, חוזר ומזכיר הרב שפרן, שלא כל העולם היה נגדנו והוא מצא אוזן קשבת וסעד אצל כמה מנהיגים של המפלגות ההיסטוריות הרומניות, וביחוד אצל המלכה־האם הלנה וכן אצל כמה שגרירים של מעצמות זרות. הרב שפרן מעלה על נס את עזרתם של הנונציוס האפוסטולי של הוותיקן Cassulo, של שגרירי שוודיה ושווייץ ושל מיופה־הכוח הטורקי.

מעניינת ומאלפת הנה פרשת פירוק "הפדרציה של הקהילות היהודיות" וכינונו, לפי הנחיותיו של ריכטר הגרמני, בראשית 1942, של "מרכז היהודים". (מעין "Judenrat"), בראשותם של אישים שוליים בציבוריות היהודית. פילדרמן פוטר מכהונתו, אך לא העזו לפגוע במעמדו של הרב הראשי שפרן. בתגובה, התכוננה במחתרת "המועצה היהודית" (Sfatul evreesc) בהשתתפותם הקבועה של חמישה אישים: הרב הראשי ד"ר אלכסנדר שפרן, ד"ר וילהלם פילדרמן, יושב־הראש של ההסתדרות הציונית (משה בנבנישטי, שהוחלף כעבור זמן על ידי א. ל. זיסו),

עו"ד פרוימסקו, נציג הקהילה הספרדית, והמשפטן המבריק א. שוופלברג. מועצה מחתרתית זו היתה מתכנסת בביתו של הרב הראשי ובראשותו. ומעניין: השלטונות הרומניים בדרגים הגבוהים ביותר, שידעו על קיומה של מועצה מחתרתית זו, נהגו, מדי פעם, להתייעץ עמה ולבקש את התערבותה.[3]

1943 — היא שנת המיפנה לטובה במצבם של יהודי רומניה בשנות המלחמה. הרב שפרן רושם בסיפוק את תרומתו בשנה זו ובשנת 1944 לעזרתם ולקליטתם של פליטים יהודים מפולין ומהונגריה. בסיפוק מספר המחבר על הזכות שנפלה בחלקו לארח את עמיתיו הרבנים ניצולי השואה: הרב מאיר חיים האגר, הוא הרבי מוויז'ניץ, הרב ברוך האגר, הוא הרבי מסירט, הרב משולם ראט מצ'ירנוביץ, והרב רוקח, הוא הרבי מבלז, שמצאו מקלט בבוקרשט ועלו לארץ.

תמוה ציונו של הרב שפרן, שהוא למד לראשונה על הפעלתם של תאי־גז במחנות־ההשמדה רק בקיץ 1944, עם מעברה של רכבת עמוסת יהודים מיוון, בדרכה לפולין (עמ' 143). האם עד אז לא היה ידוע להנהגה היהודית ברומניה על הפעלת תאי־גז במחנות ההשמדה?

חיוך של בוז סלחני מעורר תיאור התגודדותם של מנהיגים ונציגי השלטון הרומני מסביבו, החל מאביב 1944, וביניהם יוליו מאניו היהיר והנסיך Barbu Stirbey, עליו הוטל לקשור את הקשרים הראשונים ליציאה ממעגל המלחמה, שביקשו ממנו לסייע לממשלת רומניה במציאת הבנה על התנהגותה בשנות המלחמה אצל בעלות הברית.

1944—1947 — במאבק על הזהות הלאומית היהודית

כמחצית הספר מקדיש הרב שפרן לזכרונות מתחום פעולתו תחת השלטון הרומני בפיקוח סובייטי, אוגוסט 1944 — דצמבר 1947, בהדגישו, שמיבחן השמירה על הזהות הלאומית היהודית תחת השלטון הקומוניסטי לא נפל בחומרתו מהעמידה בשנות המלחמה על ההישרדות הפיזית, תוך סיכון עצמי. תקופה זו של כמעט ארבע שנות מעבר לקראת שלטון קומוניסטי מלא נבדקה בארץ בשתי עבודות מחקר לקראת קבלת תואר "ד"ר,[4] אך עבודות אלה טרם זכו לפירסום בדפוס המיועד לציבור הרחב ועל כן יש דווקא במחצית השניה של הספר כדי לעורר סקרנות. ברם, גם כאן אינו מוסר הרב שפרן תיאור וניתוח רציף של המאורעות, כי אם רק זכרונות על פגישות ואישים, הצמודים, כנראה, ליומן האישי שלו והמשורטטים בעט סופרים מחוננת.

גם אחרי מהפכת 23 באוגוסט 1944 ניצבו הרב הראשי שפרן וד"ר פילדרמן, כאישי הנהגה מרכזיים, בראשם של 370,000 יהודים, ששרדו ברומניה אחרי שנות המלחמה והשואה. שלוש סוגיות מרכזיות עמדו בפני המוסדות הקהילתיים היהודיים, כל עוד ניתן להם לפעול במידה מסויימת של אוטונומיה: א. הפעלת לחץ לתשלום פיצויים עבור נזקי הרכוש של הציבור היהודי בעיקבות הפרעות והתחיקה האנטישמית, וסידורם מחדש של הפליטים מגירוש טרנסניסטריה וממיבצעי גירוש אחרים; ב. הבטחת הפעילות והקיום האוטונומי של מוסדות קהילתיים יהודיים, שיבטיחו חינוך יהודי, שירותי דת ופעולות תרבות יהודית;

ג. מימוש זכות העלייה לא"י של היהודים הרבים, שרצו בכך.

בתקופה הנסקרת, אוגוסט 1944 — דצמבר 1947, עלו מרומניה לא"י, לרוב בדרכי ההעפלה, אבל בהסכמת השלטונות הרומניים ולפחות בידיעת השלטונות הסובייטים, כ־30,000 עולים. עוד למעלה משתי רבבות יצאו בדרכי הבריחה למחנות־העקורים במרכז־ובמערב אירופה. נראה, שהרב שפרן לא נדרש לטפל גם בנושא זה, כי אינו מביא בזכרונותיו כל פגישה או אירוע בהקשר זה.

המחבר מציין, שעם התארגנותו ב־1945 של "הוועד היהודי הדמוקרטי", שהשתלט בהדרגה על הפדרציה של הקהילות היהודיות, היה יעד ההתקפה שלו דווקא פילדרמן, הישב־ראש הוותיק והמנוסה של פדרציה זו, שהציונים התנגדו בין שתי מלחמות־העולם לגישתו הפרגמטית ובלתי־אידיאולוגית בהשתד־לויותיו לשפר את מצב־החיים של יהודי רומניה. נציגי "הוועד היהודי הדמוקרטי" ניסו תחילה להידבר עם הרב הראשי ולפתותו להשתלב במשטר החדש, אך הוא סירב בתוקף ובעקביות להיענות לפיתויים אלה. הרב שפרן פיתה בשקדנות ובסגנון תרבותי מכובד מערכת קשרים ענפה עם רבי השלטון החדש ועם כמה מהם הוא הגיע ליחסים ידידותיים: שר המשפטים לוקרציו פטרשקנו, ראש הממשלה פטרו גרוזה, שאמר לו באחת הפגישות: "האמן לי, כבוד הרב הראשי לו הייתי יהודי, הייתי ציוני ועוזב לפלשתינה" (עמ' 229). אנה פאוקר עצמה נמנעה מכל פגישה עם הרב הראשי. השלטונות הקומוניסטיים הרומנים התייחסו, בדרך כלל, ביתר דרך־ארץ וכבוד למוסדות היהודיים מאשר "הוועד היהודי הדמוקרטי" והקומוניסטים היהודיים. המנהיגים הרומנים עקבו בעצב על השתלטות הקומוניסטים על ארצם. באחת מפגישותיו של שפרן עם הגנרל רדסקו, שהיה זמן קצר ראש־ממשלה בראשית 1945, פנה הלה אליו בבקשה, שירסן וימתן את הקומוניסטים היהודים, בני דתו, בריצתם־דהירתם לשעבד את המדינה לקומוניסטים (עמ' 229). היה זה ביטוי כמעט תמים לאמונה, שהיתה מושרשת עמוק אצל בני העם הרומני בכל־יכולתם, כביכול, של היהודים. גיאורגה־גיאורגיו־דז', ראש הממשלה הקומוניסטי־דוקטרינרי הראשון, היה המנהיג הקומוניסטי האחרון, שגילה התעניינות בקיומה של הקהילה היהודית ומוסדותיה. המחבר מעלה על הנס את יחסו הלבבי של אמיל בודנרש, ראש שירותי־הבטחון, כלפיו, וביחוד את עזרתו בהפלגת אניות המעפילים מארץ זו.

ברגע מסוים עלתה על הפרק החייאת "המועצה היהודית" המחתרתית משנות המלחמה, אך מחשבה זו לא הגיעה לכלל דיון ענייני, בין היתר גם עקב הסכסוכים והמתיחות בין המנהיגים היהודים. ושוב מזכיר שפרן את החתירה של א.ל. זיסו, גם בימי המשטר הקומוניסטי, תחת מעמדם של פילדרמן ושל הרב־הראשי. זיסו טען שהרב־הראשי אינו מוסמך לחרוג מטיפולו בתחומי הפולחן הדתי ושעליו להניח את העיסוק המדיני לאנשי הציבור המיועדים לכך.

מקיץ 1946 ועד אפריל 1947 עשה הרב הראשי רוב הזמן בחו"ל: בקונגרסים, בכינוסים ובוועידות בין־לאומיות, בוועידת־השלום בפאריס, בקונגרס הציוני בג'ניבה ובארה"ב. עם שובו לרומניה ב־2 לאפריל 1947 הוא מצא את מצבה של פדרצית הקהילות היהודיות מעורער. פילדרמן איבד לחלוטין את השליטה על מוסדות הקהילה היהודית ובספטמבר 1947 הוא התפטר מכהונתו כיושב־ראש של הפדרציה של הקהילות היהודיות. כעבור זמן קצר הוא עבר את הגבול באופן בלתי ליגלי

ומצא מקלט בפאריס. הרב שפרן, עם רעייתו ושני ילדיו, החל לחוש, שהגיע תורם להיפגע.

בראשית דצמבר 1947 ביקר אצלו המאיור לוי מהמטה הכללי הסובייטי ברומניה והגיש לו לחתימה נייר עם פנייה, כביכול, לפסוק עונש מוות למנהיג ההיסטורי הרומני, יוליו מאניו, שזה עתה נעצר. שפרן סירב בעקשנות לחתום על הנייר והסביר לו, שדרישה מעין זו תקומם נגד היהודים את הרוב המכריע של העם הרומני, שרכש כבוד ליוליו מאניו וראה בו עדיין מנהיג לאומי, וכן, שהוא אינו מסכים לדרישה זו מבחינה מוסרית. כעבור זמן קצר הופיע אצל הרב־הראשי ד״ר סנדו ליבליך, שנתמנה כיו״ר הפדרציה של הקהילות היהודיות מטעם ״הוועד היהודי הדמוקרטי״, במקום ד״ר פילדרמן. ליבליך דרש ממנו לחתום על פניה לממשלה הקומוניסטית הרומנית ליטול לידיה את הנכסים של מערכת החינוך היהודי של הקהילות ואת האחריות להפעלת מערכת חינוך זו. הרב שפרן השיב בהתרגשות, שבשום פנים ואופן הוא לא יסכים לחתום על ״בקשה״ מעין זו, שהוא רואה אותה בבחינת בגידה בשליחותו כרב־ראשי.

ב־22 בדצמבר 1947, בשעה 11 לפנה״צ, שוב הופיע ביתו של הרב־הראשי ד״ר סמי ליבליך והפעם עם הודעה על גזירה נחרצת: תוך כמה שעות צריך הרב־הראשי להתייצב, עם רעייתו ושני ילדיו, בתחנת הרכבת הראשית, כדי לעזוב את הארץ. כעבור שלוש שעות התייצב הרב־הראשי עם בני משפחתו במקום המיועד ושם נמסר לו דרכון, שהופק, באופן אישי, על־ידי אמיל בודנרש, כדי למנוע את מעצרו. בלי פרוטה בכיס, הגיעו הרב־הראשי ובני משפחתו לבודפשט, ומשם, דרך פראג ופאריס, הם הגיעו לג׳ניבה. בג׳ניבה הוצע לו, בו במקום, התפקיד של רב־ראשי של קהילה זו, והוא נענה להצעה. בתפקיד זה, ובאהלי תורה ומחקר, כפרופסור באוניברסיטת ג׳ניבה, עושה הרב שפרן עד ימינו אנו, כשהוא מתנזר מהתרוצצות ציבורית בולטת.

ספר זכרונותיו של שפרן, הנוגע לתקופה בעלת חשיבות מכרעת בתולדותיה של יהדות רומניה, שהיתה בין שתי מלחמות־עולם הקיבוץ היהודי השני בגודלו באירופה החופשית, כתוב בסגנון ספרותי מעודן ומאופק והוא חושף אישיות בעלת רמה מוסרית ואינטלקטואלית נדירה, שהשכילה גם לעמוד במבחנים ציבוריים חמורים ביותר, בשנות המלחמה ובשנות המעבר למשטר הקומוניסטי. צר לנו, שאישיות רבנית־ציונית בעלת־שיעור קומה זה, לא מצאה, או לא חיפשה דרך, אחרי כהונה מפוארת רבת־שנים בראש יהדות רומניה, להשתלב בצמרת הרוחנית של הארץ. בזכרונותיו, נמנע הרב שפרן מלנגוע בשאלה כאובה זו. החשש מקנן בליבנו, שהרב שפרן, רב אורתודוקסי בעל השכלה כללית־מערבית רחבה, היה מתקשה להתאזרח בחברה האורתודוקסית המתחרדת והולכת בארץ ומסתגרת מפני כל משב־רוח של מחשבה מודרנית.

לספר מצורף לקט עשיר של תעודות ומסמכים ומקדים לו מבוא היסטורי תמציתי של ד״ר ז׳אן אנצ׳ל, החוקר המובהק ב״יד ושם״ של שואת יהודי רומניה. התקופה הנסקרת בספר זכרונות זה טרם זכתה לספרות היסטורית מקפת וחיוני, שספר זה יתורגם בהקדם לעברית וגם ל...רומנית, למען יוכלו גם בני העם הרומני, ההולכים ומשתחררים מהסיוט של המשטר הקומוניסטי הטוטליטרי, להכיר, מה עולל משטר זה, ובמיוחד מה עולל המשטר הפשיסטי

שקדם לו, לקהילת יהודי רומניה וכיצד עמדו בכבוד ובאומץ אישיה המרכזיים של קהילה זו במבחנים נוראים אלה.

הערות

1 על יהדות רומניה בשנות המלחמה והשואה, ראה: פנקס הקהילות, רומניה, כרך ראשון, יד ושם, ירושלים, תש"ל, עמ' קמ"א—ר"ד; תיאודור לביא, יהדות רומניה במאבק על הצלתה, יד־ושם והתאחדות עולי רומניה, ירושלים, תשכ"א; א. אופיר, התנועה הציונית ברומניה בימי מלחמת־העולם השניה, 1938—1944, חיבור לשם קבלת תואר "ד"ר", האוניברסיטה העברית, 1984.

2 ראה: ש. שפרמן, ד"ר ו. פילדרמן, 50 שנה בתולדות יהודי רומניה, תל־אביב, 1989, 238 עמ'.

3 על "המרכז ליהודים" על "המועצה היהודית" המחתרתית ראה: לביא, יהדות רומניה במאבק על הצלתה, עמ' 159—167; א. אופיר, התנועה הציונית ברומניה במאבק על הצלתה, עמ' 159—167; א. אופיר, התנועה הציונית ברומניה בימי מלחמת העולם השניה, עמ' 266—304.

4 ז'אן אנצ'ל, יהודי רומניה בין 23 באוגוסט 1944 ל־30 בדצמבר 1947, חיבור לשם קבלת תואר "ד"ר", האוניברסיטה העברית, 1979 (שכפול); יפה קופרשטיין, פעילותה של ההסתדרות הציונית ברומניה ומאבקה בשנים 1944—1949, חיבור לשם קבלת התואר "ד"ר", אוניברסיטת תל־אביב, 1987, 2 כרכים (בשיכפול).

נתן גרוס

לב חם וטיפת מזל*

בספרם על פעילות הוועדה הקרקובאית לעזרת היהודים "ז'גוטה" מצביעים המחברים, מרים פלג ובעלה המנוח מרדכי בן־צבי, על "טיפת המזל כגורם הצלה המכריע בהרפתקאותיהם העשירות עד מאוד ובדרכיהם המפותלות בזמן הכיבוש הגרמני. מרים, היא "מרישיה מריאנסקה", היתה פעילה בלתי נלאית באירגון הר.פ.ז. (Rada Pomocy Zydom), מוסד, שהוקם במחצית שנת 1943 על ידי הממשלה הפולנית הגולה בלונדון לעזרת יהודים במחנות הריכוז או המסתתרים "על ניירות ארים". למועצה זו, שהיתה מורכבת מנציגי מפלגות פוליטיות פולניות (חוץ מקומוניסטים ואנדקים מ־N.S.Z.), צורפה מרים כנציגת המפלגות הציוניות, אם כי פעילותה הציונית לפני מלחמת העולם השניה התבטאה בעריכת המדור לילדים ב"נובי דז'נניק" ולא יותר מזה.

אדם רישביץ' (Rysiewicz), היו"ר הראשון של ר.פ.ז., שהיה אחראי למינוי זה, קבע, שעברה של מרים בעתון ציוני מספיק, כדי לשתפה כחברה במועצה. שיתוף הפעולה של מרים עם חוגי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (P.P.S.)

* מרים פלג — מרדכי בן־צבי. מחוץ לחומות הגיטו בקרקוב הכבושה. תרגמה מפולנית אירית עמיאל. הוצאת יד־ושם עם אירגון יוצאי קרקוב בישראל, 1987.

בהצלת יהודים החלה מוקדם יותר — כמעט בהתחלת המלחמה ומכאן ההמלצה לצרפה לר.פ.ז.

כמו מרים כך גם חברה מייטק — "מייצ'יסלב פיוטרובסקי" — החליטו שניהם מהרגע הראשון לא לענוד על זרועם את הסרט עם מגן־דוד. לשניהם היו תווי פנים של גויים ממש. אבל "המראה הטוב" — זה לא הכל. את מייטק הרי יכול להכיר כל אדם בעירו טרנוב ואילו מרים, אם גם התחנכה בכפר, התגוררה מזה שש שנים בקרקוב והשתתפה בהרצאות באוניברסיטה היאגיליונית. ואף על פי כן בילו שניהם את מרבית זמנם ברחובות, בחשמליות, ברכבות, כשהם מעבירים את עתונות המחתרת ותעודות־זהות מזוייפות ליהודים, המסתתרים, או כשהם מלווים אותם ממקום למקום.

ממבחן מסוכן זה יצאו מרים ומייטק, כשידם על העליונה. אף פעם לא בדקו הגרמנים בכליהם. אף פעם לא נפלו בידי סוכני משטרה מקצועיים מלשינים או סחטנים. אין זה אומר, שאף פעם לא נקלעו למצב קריטי. נהפוך הוא, דרכיהם היו מלאות מלכודות, הפתעות לא נעימות, מצבים דרמטיים, כאשר ניצוץ של אינטואיציה, קור־רוח ופשוט "נס" עזרו להם להיחלץ משטח המוקשים ללא פגע. פעם היה זה חברו לשעבר של מייטק, שגילה את זהותו האמתית למנהל החברה, שבה הוא עבד; פעם אחרת היה זה מצוד רגיל ברכבת, שבו נקלעה מרישיה עם "קאזיק", איש האירגון היהודי הלוחם (Z.O.B.) הוורשאי... בשני המקרים האלה היתה זו החוצפה וזריזות הלשון, שהצילו את גבורינו מתוצאות טרגיות. "נוכחתי — כותב מייטק — שזהירות יתרה לא תמיד משתלמת ואילו אומץ לב הגובל בקלות־דעת נותן לא פעם תוצאות טובות".

בספרם "מחוץ לחומות הגיטו בקרקוב הכבושה" מתארים מרדכי ומרים בפרקים, שנכתבו לסירוגין על ידי כל אחד מהם לחוד, את תנאי העבודה במחתרת, את דמויות הפולנים, שעזרו ליהודים הנרדפים, את דמויות היהודים "הנתמכים", שלהם הגישו עזרה מטעם ה"ז'גוטה" — הם כותבים על עצמם ועל האחרים. זהו סיפור מרתק, שנכתב בכישרון ובתנופה, סיפור אולי יחיד במינו, בו יהודים באים לעזרת יהודים — כפולנים. שכן ל"נתמכים" של מרישיה ומייטק לא היה מושג, שהם מקבלים את תעודות הזהות המזוייפות או כסף מידי הקשרים היהודיים של "ז'גוטה", שהיו חייבים לא פעם למלא פיהם מים, שבשמעם את טענות היהודים: "אתם, הפולנים לא תבינו זאת"... במקום להתפרץ: "אכן, אנו מבינים אתכם טוב מאוד, שכן אנו נמצאים באותו מצב, ואולי אפילו מסוכן יותר" — שתקו.

כמה תבונה, זהירות, אחריות, מתח, עצבי־ברזל, מחייבת היתה עבודה שכזאת! מייטק עבר לא פחות מעשר פעמים את גבול הגנרל־גוברנמן בדרכו ללבוב, כדי למצוא שם יהודים, להביא את תצלומיהם ל"מעבדה" בקרקוב ולהחזיר ללבוב את ה"קנקרטות" המזוייפות, שהוכנו למענם; לארגן בריחה מהגיטו או מהמחנה, ללוות יהודי בדרכו מלבוב לקרקוב. מתפקידם של הקשרים היה לחפש יהודים, הזקוקים לעזרה, להכין להם תעודות לידה, "קנקרטות", אישורי עבודה, למצוא להם דירות, לבקרם בדירותיהם (למען ההרגשה הטובה), לטפל בצרכיהם האישיים, לדאוג לביגוד, משקפיים, תרופות, וכו', וכו'. ידיים מלאות עבודה בשטח הנרחב של קרקוב והסביבה, עם נסיעות לשם התיעצות לוורשה או למקומות אחרים

בהישמע פעמון האזעקה.

בדפי הספר שזורים עשרות שמות של פולנים, המחביאים יהודים, קשרים, חברי הוועד של ר.פ.ז., אנשים, המתנדבים בכל נשמתם למשימה ואחרים, שעושים זאת תמורת תשלום, אך מסתכנים לא פחות מהאחרים, כשהם מסתירים יהודים במחבואים מאולתרים, בבונקרים, בעליות־גג או בגלוי, בדירותיהם, בתוך המשפחה. אינטליגנטים, מורים — ופועלים פשוטים, כמו אותו כורה יקר מווייליצ'קה — ידינאק, או החייט נייוויארה, או הפעיל האמיץ, הבלתי נלאה, אדם קובלסקי, איש "א.ק.", הנותן מיסתור למשפחה יהודית בת עשר נפשות. גננים, נזירות, בעלי אחוזה, אנשי אצולה — שלא פעם התבטאו נגד היהודים, אך החביאו אותם והצילו את נפשותיהם. מרים מונה עשרות שמות של פולנים, שכל אחד מהם הוא סיפור מופלא, המסופר ברגש ובאובייקטיביות מירבית. ישנם גם כמה יהודים, העוזרים למרים בפעילותה, כמו הדודנית שלה, מיטושה הוכברג או "יאצק יאצקובסקי" (הד"ר הנריק מרגוליס ז"ל, שנפטר בישראל).

המועצה הקרקובית לעזרת יהודים, שפעלה באופן אינטנסיבי במשך שנה וחצי עד תום המלחמה, עזרה לכאלף יהודים, שהיו זקוקים לעזרתה. עד כה לא נכתב דבר על ה"ז'גוטה" הקרקובית, שעה שהמועצה הוורשאית זכתה לפירסום בכמה ספרים עבי־כרס. כך, איפוא, ממלא ספרם של מרים פלג ומרדכי בן־צבי (שיצא גם בגירסתו הפולנית בהוצאה לאור קרקובאית בשם "בין ידידים ושונאים") תפקיד היסטורי, בייחוד, שהוא מתקן בין היתר שורה של דיווחים מטעים שבפירסומים שונים ומנציח את זכרם של אנשים רבים, ביניהם כאלה שנפלו בשירות המחתרת, אנשים, שבעידן הבוז והחרפה לא איבדו צלם אנוש — "גזע אנשים אצילים", כדברי המשורר סלונימסקי.

צבי הרמן

"כובע הזכוכית"

מאת **נאוה סמל** *

פטריות החטא הלעונות־המפלצתיות, שכיסו את אדמת אירופה ועוללו את הזוועות, שאנו קוראים להן "שואה" — זכו למחקר ולטיפול היסטורי נרחבים ביותר. התמונה הכוללת פרושה לפנינו באלפי ספרים מתועדים כהלכה: אנחנו יודעים כמעט הכל על ההשמדה, על עלילות הגבורה, על הסבלות התהומיים. לדאבון הלב, התיאורים והמחקרים הינם אך בבואה חלקית של החיים בתקופת השואה. מה עם המחשבות והרגשות של היחידים? ששה מיליונים קרבנות — ששה מיליונים יחידים! אומרים — זוועה! כי אין יכולת תיאור או חדירה מעמיקים יותר. אך ששת המיליונים היו כל אחד עולם ומלואו; אצל כל אחד התרחשו

* פרס "משואה" ע"ש רלה ושלמה גוטרמן ז"ל לשנת תשמ"ח.

עלילות אין־סוף במחשבה, ברגשות, בנשמה. ומותר לומר, שאצל הפרט הבודד אלה הן עלילות חשובות ביותר. נכון, המחשבות והרגשות מתגלגלים, מתערבבים, מתערפלים באנדרלמוסיה, שלפעמים היא ממש תוהו ובוהו, ורק אמן יכול לחדור לכל מיפרציה, בקעיה ובלטיה ולנסות להכניס בה סדר.

קראנו חלק מן המחקרים הפסיכולוגיים, הקשורים בשואה. עם כל הקירבה לנושא — המחקרים נשארו קרים, אם לא לומר — מנוכרים; חסרים הם רטט החיים וזרימת הדם. דומים הם למכונה מורכבת ומסובכת ביותר, שרק הכוח החשמלי נעדר בה. בלי רטט־החיים — כי המיבנים האינטלקטואליים נשארים מחוסרי חיים.

על אצבעות יד אחת אפשר לספור את היצירות הספרותיות הראויות לשמן, שנושאן הוא השואה. אולי בגלל חוסר מרחק וזמן מספיקים וחוסר פרספקטיבה מתאימה, אולי בגלל חוסר כישרון מבקיע, אולי בשל הצורך בשתיקה והאמונה, שהשתיקה רועמת היא מכל דיבור. אולי. בכל זאת — הדחקה.

ואם כך אצל הדור הראשון לשואה, שבעתיים כך נוהגו של הדור השני. צריכים להשתחרר, לחיות חופשיים מביעותים, זוועות, עצבונות עמוקים מני ים. אלא שהצלילים שמתלחנים — מתהדהדים בנשמה, בעיקר אצל האמנים חזקים הם מכל צליל אחר.

הסופרת נאוה סמל שייכת לדור השני לשואה; היא נפש אמן. באלכימיה העלומה של היצירתיות — קרעי משפטים, מילים מקוטעות, שברי זכרונות, תמונות דהויות — הוציאוה משוויון קונכייתה המגינה ומשוויון נפשה. בהגיונה היא מתנגדת ש"יטילו עלינו את פרוות הפחדים. כל הדברים קרו במקום רחוק", אומרת דפנה בסיפור "השואה הפרטית" וקולה הוא הקול של נאוה סמל. אבל השואה הפרטית קיימת. היא מציאות רוחנית, שאין מנוס ממנה; מציאות כפייתית. אנו חשים, שהשואה כפתה את עצמה על נאוה סמל. היא נאלצה להפליג לנבכי נשמתה ובכתיבה כפייתית לצור צורה לרגשות ולמחשבות. דומה, זרועות־שואה תמנוניות לפתוה, כדי להחניקה, למרות ש"הדברים המונחים על המדפים נודפי שתיקה" הם, כפי שהיא אומרת בסיפור "אישה מפאיום".

הנושאים בהם מטפלת נאוה סמל — כולם פרטיים, אישיים; הוויות בולטות בחריפותן הנושכת ועשויות לזעזע ולהרעיד; הן מבעיתות, לפעמים מקפיאות את הדם. המופלא בעלילות הרוחניות־הרגשיות המעורבבות האלה, שהן מקנות לקורא גם הבנה מעמיקה יותר של כל מה שקרה במוחם ונשמתם של קרבנות השואה. הזוועה השואתית הפרטית הופכת לכללית והספר פותח צוהר להבנת התרחשויות־עברו והתנהגויות־הווה. דפנה, בסיפור "השואה הפרטית", שלא הבינה, לא רצתה להבין, מיאנה להבין את אמה, ניצולת השואה — לאחר שעבר עליה אירוע־סיוט של חטיפה ואונס בלונדון, מחליטה לחזור הביתה. בשבתה בכורסתה באוירון, במה היא נאחזת? באחד הסווטרים הרבים לאין ספור, שאמה סרגה וסורגת באופן כפייתי. הערה קטנה, שמאירה נדבכי נפש ומבוכיה יותר מטקסט מדעי פסיכולוגי שלם. והספר גדוש הערות והארות דומות. יחד עם זאת אין בספר צער מהולל או חרטה מרחפת, נושקת בחולניות מדוכאה אירועים, שאירעו או חטאים שחטאו; אין בו האי־יכולת הסטרילית "להשאיר למתים לקבור את מותם".

כתיבתה של נאוה סמל חריגה היא בדור הצעיר של סופרי ישראל לא רק בשל נושאיה, עושרה המחשבתי ועומקה הרגשי. אין בה החינחון המזוייף של דלות־לשון ופרימיטיביות של כתיבה.

העברית רהוטה ועשירה, התחביר נכון. הדימויים העזים פורצים ללא הפוגות כמעיין אדיר. קצר המצע להביא דוגמאות, אך כל קורא ייווכח באמת זו מן המקרא של השורה הראשונה.

יצחק גולן

"הנהר והגרעינים"

מאת **צבי הרמן** *

"צבי הרמן פירסם חמישה ספרים רבי ערך ורבי חשיבות על הים ועל הספנות, אשר תרמו ללא ספק רבות להעמקת התודעה הימית בישראל והעשירו את המחשבה הכלכלית והבטחונית בה.

הרעיון המרכזי, המניע את צבי הרמן והעובר כחוט השני בספריו אלה, מוצא את ביטויו במשפט אחד שלו: "קורות הים הם קורות האדם..."

וכך הוא כותב במבוא לאחד מספריו: "אם ההיסטוריה האנושית נכתבה על היבשה היא לא נתחוללה רק על היבשה. הים מהווה חלק חשוב ביותר בקורותיו של האדם".

"עתה לפנינו ספר שישי, "הנהר והגרעינים" (מעניין ומרתק), ספר מאלף ומיוחד במינו. הנושא הפעם הוא לא הים, אלא הנהר והנהר הוא הריין (שהוא אמנם איננו גדול נהרות אירופה — הוולגה והדנובה גדולים ממנו) אבל הוא החשוב ביותר במרכז אירופה ובמערבה מן הבחינה הכלכלית ומבחינת כמות הסחורות, שהובילו ושמובילים בו עד היום.

לא ספנות סתם הוא הנושא, אלא ספנות יהודית ומשפחה יהודית, שהיא אשר יזמה, פיתחה והפעילה את הספנות על הריין והרי היא משפחת הכט..."

כרקע לסיפור כולו מגיש לנו צבי הרמן בפרקים הראשונים של הספר שיעור מאלף ומלומד על תולדות יישוב איזור הריין והתיישבות היהודים בו. כאן משתלב הסיפור המרתק של משפחת הכט, אשר במסגרת שתי חברות ענק אשר הקימה "רינניה" ו"נפטון" הפעילה את הספנות בכל מרחב הריין מבזל ועד מנהיים ועד רוטרדם ואנטוורפן.

בני משפחת הכט היו מתבוללים וראו את עצמם כגרמנים בני דת משה.

יעקב הכט, אף כי היה צעיר הבנים, הפך למעשה לראש המשפחה והמוביל בה.

* פרס "משואה ע"ש ד"ר א. מוסקס לשנת תשמ"ט.

הוא היה איש ברוך כשרונות: יזם אדיר, מתכנן, איש ביצוע ובעל כושר ניהול מעולה. יעקב הכט היה איש חזון ובעל רעיונות נועזים ויחד עם זאת ניחן בחוש (כפי שמגדיר זאת צ. הרמן) האבחנה של האפשר בזמן ובמקום. משמע, שלפני כל מעשה או פעולה חשובה ידע לבחון את העיתוי הנכון ואת מיגבלות התנאים הסובבים.

משפחת הכט, כאמור, היתה שלובה במסורת הגרמנית ובתרבותה ושורשיה בגרמניה היו מסועפים ועמוקים. אף־על־פי־כן נמצא בן אחד חריג ומורד במשפחה והוא רודולף־ראובן הכט.

רודולף־ראובן הכט ירש אמנם רבות מתכונותיו ומכישוריו של אביו יעקב: יזמה עסקית, רעיונות נועזים, כושר תכנון וניהול וכו'... אבל בניגוד לאביו, אשר היה מתבולל וראה את עצמו "גרמני בן דת משה", נדלק אצל רודולף הניצוץ הלאומי הציוני ובלהבה גדולה אחז בכל רמח אבריו. הוא התמסר לרעיון הציוני באמונה יוקדת וברצון עז להגשימו הלכה למעשה.

אמר ועשה. תוך התנגדות עזה של בני המשפחה ותוך קרע עמוק בינו לבין אביו החל בפעילות ציונית רבת היקף: תחילה בחו"ל ואחרי הקמת המדינה בארץ. הוא הצטרף לאגף הרוויזיוניסטי שבתנועה הציונית ובשליחות האירגון הצבאי הלאומי (אצ"ל) עסק במרץ לפני מלחמת העולם ובתוך המלחמה בהצלת פליטים, באירגון עליה בלתי ליגלית לארץ, ברכש ובפעילות מדינית אחרת.

בבואו לארץ אחרי הקמת המדינה, החליט להגשים את חלומו הישן ולהקים ממגורות בנמל חיפה ואולי גם בערים אחרות. משאת נפשו היתה לתרום תרומה כלכלית חשובה למדינת ישראל הצעירה, אולי בדומה במשהו לתרומת אביו למדינות זרות.

שרי הממשלה ובייחוד השרים הכלכליים קיבלו את הרעיון בחיוב רב והיו משוכנעים בתועלת הרבה, שהגשמתו תביא למשק הישראלי.

אבל, היה "אבל" גדול כדברי צבי הרמן, "כי הרי שרים דנים בעקרונות הפרוייקט אך את הנושאים לביצוע מעבירים לפקידות. ובלשון הרמן "שרים באים, שרים הולכים והפקידים נשארים". ראובן הכט בא משווייצריה, בה הממשל הצליח לחנך את הפקידים, שהם קיימים בשביל האזרח ולא להיפך, כפי שכנראה סברה הפקידות בישראל, בייחוד בשנים הראשונות של קיום המדינה.

צבי הרמן מנסה אמנם להסביר ובצורה מעניינת ביותר את הרקע האידיאולוגי והפסיכולוגי ליחס זה של הפקידות לאזרח, ובעיקר ליזם מפעל כלכלי גדול. אבל עובדה היא, שהדרך להגשמת הפרוייקט לא היתה סוגה בשושנים. ד"ר הכט נתקל בקשיים ובמכשולים רבים, שהערימה הביורוקרטיה השלטונית וגורמים שונים אחרים בדרכו.

אבל לא ראובן הכט הוא האיש שנכנע לקשיים. בכוח השכנוע הפנימי בצדקת רעיונו הוא משיב מלחמה שערה. במסע הסברה רב היקף, בכתב ובעל־פה, הוא הודף את ההתנגדויות ומשכנע את הציבור בצדקת דעותיו ושיטותיו.

בפרקים מרתקים ביותר מעביר צבי הרמן בפני הקורא את הסיפור המלא של מאבקו של ד"ר ר. הכט למען הגשמת הפרוייקט שלו.

בסופו של דבר מפעל "דגון" הוקם, הופעל ופועל עד היום בהצלחה רבה לתפארת המשק הישראלי. "דגון" הוא היום הדגם של מפעל מצליח דגם של

ניהול תקין ויעיל, דגם של יחסי עבודה הוגנים ללא שביתות והשבתות. "דגון" הוא המפעל שעמד ועומד בכל מבחן כלכלי ומשקי. "דגון" הוא מפעל, הזוכה להכרה והוקרה מצד החוגים הכלכליים על כל גווניהם. ד"ר ראובן הכט עצמו זכה אשתקד בפרס ישראל על פעלו ושירותיו לכלכלה ולחברה בישראל.

"הספר 'הנהר והגרעינים' מרתק, מעניין ומאלף. בספר זה מגלה שוב צ. הרמן (כמו בספרים הקודמים) ידע רב ובתחומים שונים. הוא נשען על מקורות מגוונים ביותר; מחקרים, ראיונות ועדויות. בעבודת נמלים נבר צבי הרמן בגנזך משפחת הכט וגילה שם תעודות מקוריות, מכתבים, פרוטוקולים, חוזים, רישומים, פתקים, וכו'... חיבר מסמך למסמך, תעודה לתעודה והפיח בניירות היבשים האלה רוח חיים ובנה מהם את הספר המופלא והמרתק הזה..."

שילוב מספרים ותיאורים טכניים אינו פוגם כהוא זה במתח הסיפורי. הסיפור שוטף וקולח. לכאורה מכיל הספר סיפור על משפחה יהודית ומפעליה בלבד. למעשה הרי תוכנו של הספר עשיר ורב־גוני. צודק צ. הרמן בקבעו, כי הסיפור של "רינניה" ו"נפטון" והמשכן ב"דגון" בישראל הם בבואה נאמנה של ההיסטוריה היהודית באירופה במחצית השניה של המאה ה־19 והמחצית הראשונה של המאה ה־20, ואילו קורות "דגון" היא השתקפות קורותיה של מדינת ישראל מבחינה כלכלית, חברתית ופוליטית בעשורים הראשונים של קיומה.

השפה של הרמן מפליאה בעושרה, רהוטה ומלוטשת ויחד עם זאת לא רק שאינה מעייפת, אלא היא בהירה ומובנת לכל קורא פשוט.

כדי לעמוד על כוונותיו ומשאלותיו של הסופר אולי מן הראוי לשים לב להערתו הבאה במבוא לספר הזה, שיש לה גם משמעות אקטואלית: "בקורות "דגון" מצאתי נסיון מעשי — אם שנעשה במודע או שלא במודע — לגישור פערים, לפיוס לאומי מעבר להבדלי הדעות ולתהומות הפוליטיים הפעורים ואף מעבר לחילוק הכמעט טבעי בין מעסיקים ובין פועלים ושכירי יום... ובהמשך "היו ימים, היו ימים עטורי מעשים ועמוקים פירוד; היו ימים של אידאלים נשגבים וקנאות תהומית; היו ימים של דלפנות ועוני ושל עושר מחשבתי רעיוני; היו ימים, טוב להיזכר בהם וטוב לדעת, שאפשר לפעול במשותף מעבר להבדלי השקפות לפעמים חרף רצונם של פוליטיקאים זולים".

אכן, שתי משאלות היו כנראה למחבר בהגישו את הספר לקהל הקוראים. האחת: העמקת התודעה הימית והספנות בישראל, והשניה: לתרום תרומה להעמקת הפיוס הלאומי בישראל.

אכן, אין ספק, כי עמלו של צבי הרמן לא יהיה בכדי וכי הספר הזה הוא נדבך נוסף ורב ערך להגשמת משאלותיו.

מרדכי נדב

"מיעוט לאומי לוחם"

מאת משה לנדא *

* פרס "משואה" ע"ש ד"ר יהושע א. גלבוע ז"ל לשנת תשמ"ח.

חקר תולדותיהם של יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם הניב מאז שנת 1980 מספר ספרים מונוגרפיים חשובים בעברית ובלועזית, שנתחברו על־ידי שלמה נצר ועמנואל מלצר מאוניברסיטת תל־אביב, עזרא מנדלסון מן האוניברסיטה העברית, פ. קוז'ץ ויוסף שוורץ מחוץ לארץ. לאחרונה נוסף על קבוצה זו של ספרים מונוגרפיים ספרו החדש והחשוב של משה לנדא "מיעוט לאומי לוחם", שיצא לאור בשנת 1986 בירושלים על־ידי מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. ספר זה תורם תרומה מקורית משלו להבנת היחסים של מנהיגות המיעוט היהודי עם העילית השלטונית והציבורית הפולנית ואותו מצאה ועדת הפרס על שם יהושע גלבוע ז"ל ראוי לקבל את הפרס השנה.

הספר עוסק בתולדות המאבק הפוליטי, שניהלו המנהיגים של יהדות פולין, מנהיגים ציוניים מוכרים ברובם המכריע, על מעמדם וזכויותיהם של יהודי פולין אחרי הקמתה של מדינת פולין העצמאית החדשה בנובמבר 1918 ועד שנת 1928; הוא עוקב אחרי השלבים השונים של המאבק, שהיה מלווה התדיינויות והסכמים עם השלטונות החדשים של פולין, שלא מומשו והבטחות, שלא קוימו וכן גם מתחים ומאבקים פוליטיים עם מיגזרים גדולים של הציבוריות הפולנית ועם השלטונות; כן עוקב הוא אחרי העליות והמורדות במאמצים, שעשתה המנהיגות היהודית להבטיח שוויון זכויות וזכויות של מיעוט לאומי אוטונומי ליהודי פולין. כדי להבין יותר טוב את מדיניות ממשלות פולין כלפי המיעוט היהודי ואת מדיניות ההנהגה היהודית במגעיה עם השלטונות בוחן לנדא בחלק הראשון של ספרו את תולדות האמנה הבינלאומית, שבאה להבטיח את זכויות המיעוטים במדינה החדשה ובכלל זה זכויות של מיעוט לאומי ליהודי פולין בפיקוחו של חבר הלאומים. אמנה זו היתה חלק מהסכם השלום, שבניסוחה השתתפו בצד נציגי יהודי פולין גם אישים יהודים מאנגליה ומארצות־הברית.

בהרצאת דברים מפורטת מאוד מציג המחבר את עמדותיהם של כל הצדדים, שהשתתפו בדיונים ואת השתלשלות הדברים, שהביאה לחתימת האמנה, שנכפתה למעשה על פולין למרות רצונה. בהמשך הרצאתו מוכיח לנדא, שהאמנה לא תרמה תרומה של ממש לחיזוק מעמדם ולהבטחת מלוא זכויותיהם של יהודי פולין נוכח ההתנגדות הרצופה לאמנה מצד כל ממשלות פולין ומצד כל הזרמים הפוליטיים הפולניים, כפי שבאו לידי ביטוי בסיים ובעיתונות ונוכח ההאשמות האנטישמיות, שהוטחו נגד היהודים, שהם גוף זר במדינה הפולנית ואינם מזדהים דיים. איתה. וכך הפכה, לדעת לנדא, האמונה לכלי אין חפץ בו ליהודי פולין ואף לרועץ להם במאבקם הפוליטי.

גם תלקו השני של הספר, ששמו "לבטי הדרך לגיבוש מדיניות יהודית עצמאית", תורם תרומה מקורית להבנתן של כמה תופעות מרכזיות בתולדותיהם של יהודי פולין בתקופה של תשע השנים (תקופת הקדנציות של שני הסיימים הראשונים), כגון מצד אחד ייסוד בלוק המיעוטים בשנת 1922 לקראת הבחירות לסיים השני ביוזמתו של המנהיג הציוני הלוחם יצחק גרינבוים, שהישגיו בבחירות (קרוב לארבעים צירים יהודיים בסיים) הדהימו והרגיזו את השלטון ואת הציבוריות הפולנית; ומצד שני, הסכם הפשרה הידוע בשם "אוגודה", שהושג בין הממשלה הפולנית ובין ההנהגה היהודית ביוזמת המנהיגות הציונית הגליצאית בראשותו של ליאון רייך בשנת 1925, שהחליף את המדיניות האופוזיציונית של גרינבוים, וכל זה בהרצאת דברים מפורטת מאוד המציגה בצורה מאוזנת וביקורתית את העמדה היהודית והעמדה הפולנית ואת השינויים, שהוכנסו בהן תוך כדי המשא והמתן על ההסכם. ראויה לציון גם התרומה של הספר להבנת השלכותיה של הפיכת מאי 1926 על מעמדם של יהודי פולין עם העברת השלטון לידי יוזף פילסודסקי, שבא להבטיח לפולין שלטון יציב.

הספר בכללו מצטיין בהצגה יסודית, מנומקת היטב ומתועדת כראוי, של הנושא הנדון בו. הביבליוגרפיה בסוף הספר מפרטת את עושר המקורות ההיסטוריים, שבהם השתמש, בכלל זה חומר ארכיוני רב בארכיונים בישראל ובחו"ל, ראיונות, שקיים בשנות השישים עם אישים, שהיו פעילים בפרשיות, שבהן דן הספר, עיתונות יומית ביידיש, עברית ופולנית וכן כתבי עת; וכמובן ספרות היסטורית עשירה בלשונות שונות, שמבחר ממנה פירט ברשימה הביבליוגרפית.

על בסיס תיעוד עשיר כזה הגיש לנו לנדא בספרו הרצאת דברים מפורטת ושוטפת, שהיא גם דיון היסטורי מעמיק וגם סיפור היסטורי מלא מתח ודרמה, הנקרא בעניין רב. ריבוי הפרטים מציג בפנינו אנטומיה של ההתרחשויות, אבל ריבוי זה אינו מכביד, כי הוא משרת תמיד את המטרה העיקרית של העלאת תמונה מהימנה ומדוייקת של ההתרחשויות הנידונות בספר; ועם זאת יש בו בכל מקום שהדבר מתבקש גם ראייה של סינתיזה, דברי הכללה וגם הערכה ושיפוט של תופעות, של אישים ושל קבוצות בני אדם. והרי אלה הם הדברים, שאנו מבקשים למצוא במחקר היסטורי ואותם אנו מוצאים בספרו של נדא.

יוחנן כהן

"קורות מחנה יאנובסקי (1941—1943)"

מאת **בלה גוטרמן** *

לפנינו מחקר יסודי ורב־היקף, המבוסס על חומר דוקומנטרי ועל עדויות של ניצולי המחנה.

פרקי המחקר דנים בהקמת המחנה, תנאי הקיום והעבודה, רשת העזרה ההדדית, "בריגדת המוות" וחיסולו הסופי של המחנה. תרשים מצורף מאפשר לקורא להתרשם מצורתו החיצונית של המחנה ומהיקפו. מסתבר, כי מחנה יאנובסקי, אשר שכן בתחומי לבוב, היה מן האיומים ביותר בין מחנות ההשמדה. כ־200,000 יהודים מצאו בו את מותם האכזרי.

תיאורה של לבוב, שהיתה במשך דורות עיר ואם בישראל, ותיאור חיי יהודיה תחת עולו של שלטון הרשע הנאצי, כלולים אף הם בעבודתה של בלה גוטרמן. פרק זה, אף הוא מחקר מעמיק וחשוב, יכול לעמוד בפני עצמו.

מחנה יאנובסקי לא זכה עד להופעת עבודתה של בלה גוטרמן למחקר יסודי. אמנם הופיעו מספר ספרי זכרונות ועדויות, המעוררים חלחלה, כגון זכרונותיו של פישקו קרביץ (טננבאום), שפורסמו בקובץ "משואה" וספרו של אברהם גולדברג "ימים חרוכים באש", אבל הדברים לא חלחלו לתודעת הרבים. גם העובדה, ששטח המחנה והעיר לבוב מצויים כיום בתחום ברית־המועצות וכי המקום לא הפך לאנדרטת זכרון, מונעת מרבים ללמוד פרק נורא זה בתולדות עמנו מתוך מפגש בלתי־אמצעי.

עבודתה של בלה גוטרמן, שנכתבה בהדרכתו של פרופ' דניאל קארפי, ממלאת איפוא תפקיד חינוכי־לאומי חשוב ועונה על החסר. אף כי כתובה ברמה אקדמית, היא מאפשרת לרבים, ולא רק לאנשי מקצוע מעטים, ללמוד על אודות גורלם בשואה של בני עמנו, ובמיוחד על אודות גורלם של יהודי לבוב, וזאת הודות לסגנונה ולדרך כתיבתה.

לכל הנימוקים האלה מתווסף החוט המקשר עבודה זו לדמותו ואישיותו של ליאון לוסטיג ז"ל.

שלוש שנים מחייו רבי העלילה עברו בימי המלחמה על ליאון ועל רעייתו, זושיה, בלבוב. תחילה תחת שלטון סובייטי, ולאחר שנסתיים פרק הידידות הנאצית־סובייטית, תחת הכיבוש הנאצי האכזרי. בסתיו 1942 נתפס ליאון על ידי אנשי ה־ס"ס והושלך למחנה יאנובסקי. אך לא איש כמוהו ייכנע לגורלו. מרגע שנתפס ונכלא, החלטתו הנחושה היתה — לברוח.

בפוגשו במחנה ידיד ותיק, תיכנן ליאון את הבריחה לפרטיה. לאחר הנסיון

* פרס "משואה" ע"ש ליאון לוסטיג ז"ל לשנת תשמ"ט.

הראשון שנכשל, הצליחו השניים למחרת היום להערים על השמירה ונבלעו בקרב ההמון שמחוץ לגדר המחנה. אפיזודה זו בחייו היתה רק חוליה אחת במאבקו הנועז ורב התושיה, אותו ניהל הוא ואיתו יחד חברתו לחיים וחבריו, אנשי "הנוער הציוני", בגיטו, במחנה, בוורשה, בעזרת ניירות אריים, בתעוזה, באמונה ובמסירות אין קץ.

לסיכום: הגב' בלה גוטרמן שייכת לדור החוקרים, שהגיע לחקר השואה לא מתוך התנסות אישית. אף־על־פי־כן עבודתה על מחנה יאנובסקי מוכיחה את בקיאותה, עומק הבנתה ומעל הכל — את הזדהותה עם הנושא. כתיבתה בהירה, שוטפת ועניינית. בוודאי עברו עליה רגעים קשים בהתמודדותה עם החומר שבו עסקה ובחיפושיה אחר הביטוי הנאות לממצאיה.

מרדכי נדב

"תקופה בסוגריים"

מאת **דב לוין** *

בדברי המבוא של דב לוין לספרו "תקופה בסוגריים" מובאים דבריו אלה של פרופ' חנא שמרוק: "נדמה שהשנים 1939—1941 בשטחים המסופחים לברית המועצות עדיין הן מן המעורפלות ביותר בחקר תקופת השואה. לפי שעה חסר כל תיאור מקיף של פרק זמן זה, שיתבסס על החומר הרב המפוזר בעיתונות הסובייטית היהודית וכן על עדויות וזכרונות של היהודים הרבים, שאז ישבו בשטחים המסופחים והגיעו לאחר המלחמה לארצות המערב ולישראל". דברים אלה שנאמרו כמובן לפני שדוב לוין החל בכתיבת ספרו, היו נכונים בשעתם וכוונו לחוקרי יהדות זמננו, שימלאו את החסר הזה בחקר תולדותינו.

מאמרים העוסקים בחקר נושאים מוגבלים בתקופה האמורה נכתבו אמנם, וגם דוב לוין נמנה על כותביהם, אבל האתגר לכתוב מחקר כוללני רחב ומקיף על יהודי האיזורים, שסופחו לרוסיה הסובייטית, הוסיף להיות קיים, עד שנענה לו דוב לוין, שטרח על חקירת התקופה וכתיבת מחקרו חמש שנים, עד שהוציא מתחת ידו את הספר המונוגרפי הראשון, המתאר בצורה כוללת את תולדותיהם של שני מיליון היהודים, שחיו באיזורים המסופחים לברית המועצות בשנים האמורות, ומילא את החלל בהיסטוריוגרפיה שלנו, שעליו הצביע שמרוק. מתוך הכרה, שהגורל, שפקד את יהודי האזורים הללו בתקופת השואה תחת השלטון הנאצי

* פרס "משואה" ע"ש ד"ר יהושע א. גלבוע לשנת תשמ"ט.

מאפיל על תולדותיהם בתקופה הקצרה שבין 1939—1941, נקרא הספר "תקופה בסוגריים". עם זאת יש לתקופה זו חשיבות משלה. הכרת ההתרחשויות והתמורות בחיי יהודי האיזורים המסופחים לברית המועצות חשובה כשלעצמה, אבל מעבר לזה יש לה חשיבות בשל ההשפעות שלה על תופעות בחייהם של יהודי ברית המועצות בעת המלחמה ולאחריה. הודות לספר זה חדלה התקופה להיות מעורפלת ונעשית ברורה ובהירה די הצורך.

הספר עוסק במיגוון גדול של נושאים, החל בתגובתם הנלהבת של יהודי מזרח פולין לכניסת הצבא האדום, שהציל אותם מכיבוש גרמני נאצי והשתלבותם המהירה של רבים מהם במוסדות השלטון החדשים, וממשיך אחר כך בבדיקה קפדנית של המדיניות הסובייטית, שבמרכזה עמדה המטרה להביא לסובייטיזציה מהירה של כל תחומי החיים, ולהשפעה שהיתה למדיניות זו על חייו של הקיבוץ היהודי הגדול שסופח לברית המועצות, על התמורות החריפות, שחלו בחייו ועל דרכי התגובה השונות של יחידים וציבורים על המצב החדש. ככל שהמקורות שעמדו לרשותו איפשרו לו, בוחן דוב לוין את נושאי הכלכלה והחברה, החינוך התרבות והדת, ענייני הפליטים משטחי פולין המערביים, מבצע הפספורטיזציה, הריכוז של הפליטים בוילנה, המאסרים וההגליות, ועוד ועוד עניינים המפורטים היטב בתוכן העניינים, שממנו מקבלים מושג טוב על רוחב היריעה, שבה עוסק הספר.

הסובייטיזציה המהירה והכפויה פגעה בשכבות אלו או אחרות של כל עמי האיזורים המסופחים, אבל המהפך המהיר בתחומי הכלכלה והחברה ובמישור החינוכי והדתי היו מכאיבים ביותר לרובה של האוכלוסייה היהודית. חלקם הגדול של יהודים במסחר ובתעשייה גרם לכך, שאחוז גדול מהם נעקרו מעמדותיהם הכלכליות והופלו לרעה בצורות שונות ורק חלק מהם הצליחו להשתלב במשלוחי יד חדשים. הלשון העברית גורשה מהרשת הענפה של בתי ספר עבריים וכן גם תכניה הלאומיים והדתיים ואת מקומם תפסו לשון היידיש ומלחמה בכל גילוי של לאומיות ודת יהודיים. פעילות ציונית ובונדאית נאסרו לחלוטין. תנועות הנוער הציוניות נאסרו אף הן וחדלו להתקיים, להוציא מקומות מעטים, שבהם נמשכה פעילות כלשהי שלהן במחתרת.

אך בד בבד קיימת גם התופעה, שיהודים רבים תופסים מקום נכבד במנגנון השלטוני החדש לרבות מוסדות הבטחון למיניהם, קיימים תנאים טובים למדי לפעילות תרבותית בלשון יידיש (תיאטרון למשל), מכון ייווא נכלל באקדמיה למדעים של הרפובליקה הליטאית. התמונה המתקבלת מן הספר היא לא חד צדדית.

הספר בכללו מצטיין בהצגה יסודית, מנומקת היטב ומתועדת כראוי של העניינים הנידונים בו. המקורות, שבהם השתמש, הם עשירים ומגוונים. במידה מוגבלת השתמש בזהירות במקורות חיצוניים רוסיים, גרמניים, ובלשונות של עמי האיזורים המסופחים, אבל מיצה את הפרסומים הסובייטיים ביידיש ובלשונות אחרות, שהתיחסו ליהודים ופרסומים יהודיים פנימיים, כגון יומנים, מכתבים, דיווחים, תזכירים וכתבות בעיתונים; וכן גם השתמש בספרות העשירה של זכרונות, ובספרי הזיכרון לקהילות ובראיונות אישיים שמצא המחבר במכוני מחקר ושערך בעצמו.

מתוכן המחקר גופו ומן ההערות הרבות המלוות אותו אנו נוכחים לדעת, עד כמה מאוזן, שקול ומתועד היטב התיאור ההיסטורי של התקופה הקצרה

הנדונה בספר, ועד כמה ידע המחבר לפלס לו נתיב בים העובדות ולבנות מבנה היסטורי בנוי כראוי ומשכנע מבחינה עניינית לפי מיטב שיטות המחקר ההיסטורי. וייאמר עוד דבר בשבחו של הספר: לא רק לחוקרי יהדות זמננו אלא גם לקורא המשכיל הוגש כאן ספר הנקרא בעניין רב.

פליטים יהודים מפולין בברית המועצות 1939—1946

מאת **יוסף ליטוואק** *

זהו ספר ראשון מסוגו המסכם סיכום מחקרי מהימן ככל האפשר, ועל בסיס המצאי התיעודי הרלוונטי, את כלל פרשת פליטת יהודי פולין ברוסיה הסובייטית בשנות המלחמה, קורותיה, סבך הבעיות לתוכן נקלעה, חילוצה מברית המועצות ומוצאותיה של פליטת הפליטים מקץ הפינוי מרוסיה לפולין שלאחר המלחמה.

הספר עוקב בקפידה אחר השתלשלות הארועים, שואל שאלות נכונות וטורח למצוא להן מענה. עולה מתוכו תמונת התהוותו של ריכוז הפליטים ממערבה של פולין בשטחי הכיבוש הסובייטי ולאחר מכן החל מיוני 1941, פרשת הפליטים מן השטחים, שסופחו לרוסיה. פרק מיוחד בוחן את תהפוכות הסתגלותם של הפליטים אל המציאות הסובייטית על תוצאותיהן הקשות והמדכאות. שני הפרקים הבאים דנים בניסיונותיהם של הפליטים להחלץ מן המבוי הסתום, שנלכדו בתוכו וברצונם לחזור ולשקם עצמם כאזרחי פולין, ניסיונות, שחשפו את עומק השינאה ליהודים של פיקוד הצבא הפולני, שסר למשמעתה של ממשלת לונדון ואת האופי הציני המאניפולאטורי של תיפעול הנושא היהודי והיהודים כשלעצמם ביחידות הצבא הפולני, שהוקמו ביוזמת הסובייטים ובהנהגת החוגים הקומוניסטיים הפולניים לצורך מימושם של האינטרסים הסובייטיים והפולניים הקומוניסטיים.

כבר נאמר ובצדק, שהארועים הנדונים בספר, הם חלק אינטגראלי מתולדות השואה, גם במובן הקיעקוע של דפוסי החיים המסורתיים ותלישתם של המוני יהודים ממקומות מושבותיהם ומפרנסותיהם וגם במובן של האובדן הפיזי, שהמלחמה המיטה על יהודי פולין.

בהיסטוריוגרפיה של הארועים האלה, כפי שנהגה בספרות שלנו שנים הרבה לאחר המלחמה, נזקפו התיאורים, חלקיים ברובם, על פי רוב בצד הזכות והנלהבים לא פסקו מלהוסיף נופך של התפעמות על הישועה. הגדולה, שנפלה בחלקם של יהודים, אשר גילו תבונה בעוד מועד ונמלטו אל מעבר לבוג בחודשים הקריטיים של סוף 1939 וראשית 1940. המחבר מלמדנו, תוך הבאת עדויות למכביר, שאף

* פרס "משואה" ע"ש ד"ר יהושע א. גלבוע לשנת תשמ"ט. — נימוקי ועדת השופטים.

אם חלילה לנו מלהפגין ספק באשר להצלה הממשית, שהיתה כרוכה בהמלטותם של היהודים למזרחה של פולין, שומה עלינו שלא לטשטש את התמונה המדויקת ולא כל שכן להתפעל. הרתיעה מן האמת נגרמה וחוזקה במידה יתרה על ידי ציוויי האינדוקטרינציה האידיאולוגית ואכפה אלם על המשכיל לדעת. ושוב אין להציב סימן של הקבלה, ולא כל שכן שוויון, בין מה שארע ליהודים בתופת הנאצי לבין מנת חלקם, ויהא קשה וכואב ככל שהיה, כפליטים ברוסיה. אלא שאין הרע הגדול ביותר, הרע האבסולוטי, מבטל את חומרת הרע הקטן. ואסור שהפשע הגדול יעמיד בצל פשעים אחרים. החיבור של ד"ר ליטוואק פורש, כאמור, את יריעת הפרובלימטיקה הזאת על סתירותיה.

"הגן המפליג למרחקים"

סיפורים מאת **אידה פינק** *

הספר, המכיל 30 סיפורים קצרים, סיפורי ההכחדה וההישרדות, התום והגבורה, מצליח להרעיד את נימי נפשו של הקורא בשל כוחה של המלה הפשוטה; עוצמתו של האיפוק והרמז; תימצותה של העלילה; תיאורי יופיו הנדיר של הטבע הדומם מול מכונת ההשמדה.

סיפורה של אידה פינק הם אוטוביוגרפיים בחלקם ואותנטיים מאוד על ימי השואה. צורת כתיבתה היא מלאכת מחשבת. בקובץ סיפוריה המיניאטוריים עשתה את הבלתי אפשרי: עיצוב אומנותי אנושי ומזוקק של חווית השואה, כפי שנכתב בביקורות בעיתונות.

מבין ספרי הזכרונות ותיאורי השואה הרבים, אשר חשיבותן לאמת ההיסטורית ולזכרוננו הקולקטיבי לא תסולא בפז, מתבלט ספרה של אידה פינק בייחודו הספרותי וביכולתו להפוך את הקורא לעד ראייה ושמיעה, החש ברטט את המתחולל נגד עיניו.

לא תיאור הזוועה הברוטאלית הוא המזעזע, לא המחאה הישירה נגד מעוללה, לא רק סבלו התהומי של הקרבן, כי אם גם ובעיקר הדרמה, שבמרכזה האדם, שנפשו קרועה ודעתו נטרפת עליו; דרמה המסופרת במלים פשוטות, בקול דממה דקה ובתימצות תנכ"י.

"כולם חושבים שאני משוגע" — אומר הגבן־הגמד, מנקה הרחובות בגיטו — "אבל אני לא משוגע".

לא, על אף נכותו הוא הצליח להוליד ולגדל שלוש בנות נחמדות, שהגדולה ביניהן בת שבע והקטנה בת שלוש.

* פרס "משואה" ע"ש ליאון לוסטיג ז"ל לשנת תש"ן. — נימוקי ועדת השופטים.

בעת האקציה החמישית הוא מצליח להסתתר ברחוב מאחורי המטאטא הגדול, העשוי ענפי ערבה, עד אשר מישהו בריצתו מפילו מידיו, ובאותו הרגע, מספר מנקה הרחובות, "כבר הובילו אותם על המשאיות ובמשאית הראשונה עמדו הילדות שלי, השלוש... פתאום הפסיקו לבכות והכי צעירה — בת השלוש — קראה: אבא, אבא, בוא אלינו! הן ראו. רק הן גילו אותי בפינה הזאת.

מה קרה בהמשך? אני כבר בא... יצאתי, רצתי אליהן וביחד... כן? אבל אני שמתי אצבע על הפה, נשכתי את האצבע מרוב פחד ונענעתי בראשי שאסור לקרוא לי, שיהיו בשקט, שא! שתי הקטנות קראו עוד פעם, אבל ההיא, הבת הבכורה שלי סתמה להן את הפה בכף היד שלה... ועכשיו, דוקטור, אני מבקש ממך אישור שאני לא משוגע..."

וכיצד לא ישתגע אדם יהודי, כאשר בני אדם רבים כל כך הפכו לחזירים? כמו בסיפור על אותו יהודי שהסתתר במתבן, אצל איכר פולני ורק חריץ קטן בקיר שדרכו הציץ החוצה ונשם אויר צח, עמד בינו לבין טירוף הדעת.

בעיירתו, הסמוכה למקום מחבואו, נשארו לא יותר ממחצית תושביה היהודיים, עד שיום אחד שמע את נהמת מנועי המשאיות וקולות נפץ של כדורים. הוא ידע כי באו לקחת את היהודים האחרונים. ומה התמונה שנגלתה לו דרך החריץ?

"כר הדשא הסמוך לכביש היה מלא סקרנים. הם עמדו והביטו מלאי סקרנות. את שתי המשאיות הראשונות ראה בבירור. אבל כבר את השלישית ראה כמבעד לערפל. איש לא צעק, לא קרא בקול, לא יבב. הוא מנה שש משאיות, כשלפתע נשמעה צווחה לא־אנושית. בין הצופים קמה מהומה וכולם, ראש אחד אצו לעבר הכביש. מה קרה? מישהו ניסה להמלט? נשמתו כמעט פרחה, עד שבעל הבית חזר בערב והוא שאל אותו אחוז התרגשות — מה קרה? קרה ועוד איך קרה, השיב בעל הבית, שילכו לכל הרוחות! הם דרסו חזיר!"

יש משהו סוריאליסטי בניגוד בין הטבע הנהדר שמסביב — היערות הירוקים, שיחי האגוז, הפעמוניות והמרגניות, השדות המלבלבים, השמש הזורחת או השלג הצחור — ובין הקש בלתי נמנע האורב מאחורי אותם השיחים, העצים, הגדרות והבתים. אין פשר ואין צווחה, רק רמז פה ושם, מלה אחת או שתיים.

"נערה רזה ושחרחורת פרשה מן החבורה, שכבה על בטנה בצד בצל שיחי האגוז ולא הקשיבה כלל, רק קראה ספר".

"היכן מתרחשת אידיליה זו? ביער, שם עבדו הבחורות באוסט־באהן, ביישור הסוללה, ומתי? ביום שבו נערכה אקציה בעיירה הסמוכה ושקשוק הרכבת נשמע ביער. למזלן של הבחורות המשגיחה היתה בחורה טובה, שלמדה איתן פעם יחד בבית הספר. פעם היתה שוכבת עם פקידי מועצת העיריה ועכשיו עם הגרמנים. אבל היא היתה בחורה טובה."

"מה את קוראת? — שאלה המשגיחה.

ז'אן קריסטוף — ענתה הנערה.

זה בטח ספר יפה אם את קוראת כל הזמן, ועוד היום כשלוקחים את הקרובים שלכם."

"אני חייבת להזדרז — עונה הנערה — יש עוד כרך אחד. אני חוששת שלא אספיק. את תספיקי — מרגיעה אותה המשגיחה — בטח שתספיקי. זה לא ספר כל כך עבה."

וכך — בשלושים סיפורים קצרים מעבירה אידה פינק — כאילו על בהונות הרגליים — נגד עיניו של הקורא את תיאורי הכחדתו של היהודי מקרב ההמון האנושי המנוכר ואת עקירתו מטבע יפהפה וזה קשה בהקשר לנושא זה לדבר על הישג אמנותי.

אבל מותר לומר כי אידה פינק הצליחה במשיכת קולמוס רגשית להחזיר ללבו ולתודעתו של הקורא את תחושת היופי והזוועה, העצב והאימה, הכאב והצער, ומעל לכל את תחושת האמת. דרך חריץ דק במחיצת הזהות הארית כביכול, היא הציצה החוצה, ראתה הכל, זכרה הכל ותיעדה.

אידה פינק נולדה בפולין ואת אימת השואה עברה, כאמור, תחת כסות הזהות הארית.

חלומותיו של נער בן ארבע־עשרה

השלמה ל"השיר ישרד שלם"

אחד הספרים היקרים לי יותר מכל בשפה הפולנית, שהבאתי עמי לישראל בשנת 1956, היה האנתולוגיה של שירים על יהודים תחת הכיבוש הגרמני, שהוצאה לאור על ידי הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית בשנת 1947 בשם "השיר ישרוד שלם"... צוואתם הנצחית, המזעזעת, של מחברים, שבהיותם נרדפים כחיות, נרצחו בידי הגרמנים בגיטאות, ביערות ובמחנות הריכוז.

בעמודיו האחרונים של ספר זה, שנערך על ידי מיכאל בורביץ', נדפסו שירים, שהמערכת הצליחה להשיג זמן קצר לפני הופעתו.

לא ציפיתי, שכעבור 40 שנה, בשנת 1987, אוכל להוסיף דף לספר נאה זה: את שיריו של הנער אברמק קופלוביץ', בן ה־14, כסמל לנצחון הרוח על החומר, ב"השתחוויה למשוררי הגיטו".

בכרך השירים של י. ויטלין מצאתי את המלים: "היד רועדת, הלשון יבשה, הנשימה ניתקת — שעה שאנו קוראים שירים אלה. הבושה צורבת את העיניים, העוברות על פני שורות האבל של בתי שירים כה יפים וכה מרים אלה. חרפה היא לעינים, שקוראות שרידים מזמרים אלה של השואה והגבורה, שקוראות ולא מסתמאות".

ועוד דבריו של י. אפנשלק "ממעמקים": "שירים אלה מהווים תגלית לא רק בשל הנסיבות, שהן נתחברו... הם אומרים לנו יותר, מה הרגישו, מה חשבו, כיצד קיבלו את הפגיעות מידי הגרמנים, שהפכו לחיות, עבדי הגיטאות, שנדחקו אל תהומות ההשפלה וייסורי הגוף — יותר מכל רשימה יבשה של עובדות ודו"חות משטחה של המרטירולוגיה".

העובדה, שהשירים המתפרסמים היום, נכתבו בשנת 1943 בגיטו לודז' — עובדה

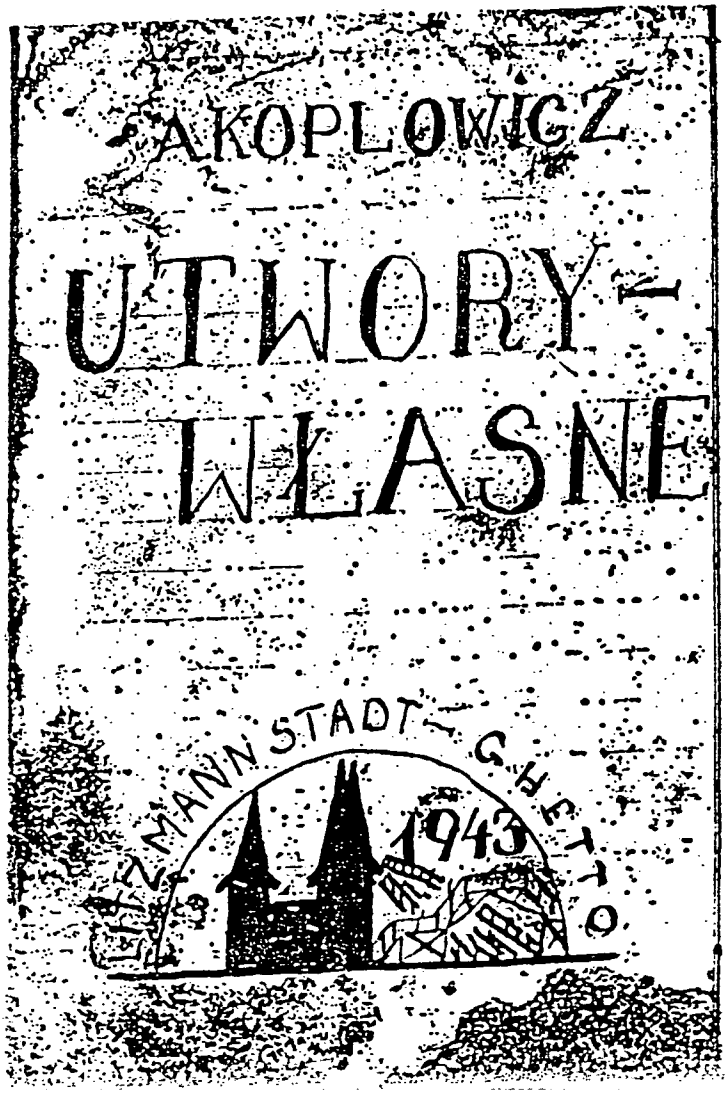

שער מחברת שיריו של הנער קופלוביץ', שצוייר במו ידיו.

זו משנה את הבעתה של כל מלה.

אליעזר (לולק) גרינפלד

אלה דבריו של מוצא המחברת עם כתב־היד של רישום בחרוזים (ואיורים) של חיי היום־יום בגיטו ושל חלומותיו של המחבר בן ה־14.

להרהורים על מחברת זו, שהיתה גנוזה בקפידה במשך 40 שנה, אין מקום

בסוג ספרותי מוגדר כלשהו. מנקודת ראות זו גם מתפרסמים היום קטעים מתוכו.

והרי, כיצד הגיעה המחברת לידיו של מר גרינפלד. אליעזר נמנה עם המעטים האלה, שעל חורבות ביתו בלודז׳ מצא בשנת 1945 את אמו, חיה. אליעזר נשא אשה והזוג הצעיר עלה בשנת 1956 לישראל. האם נשארה בלודז׳ עם בעלה השני, מנדל קופלוביץ׳. הם הכירו עדין בגיטו לודז׳, בבית המלאכה למוצרי־נייר. אשתו הראשונה של קופלוביץ׳ ובנו אברמק לא חזרו מאושויץ.

לבה של האם לא יכול לעמוד בפירוד מבנה אליעזר והזוג קופלוביץ׳ הגיעו גם הם לישראל. בביתם החדש היתה תלוייה תמונה ממוסגרת, שצייר בגיטו לודז׳ אברמק קופלוביץ׳ — אכן מזכרת עצובה.

מנדל קופלוביץ׳ נפטר בשנת 1983 בגיל 83. תמונתו של המנוח הוצבה על השולחן מתחת לתמונה שצייר אברמק. האם לא ידעה, שמנדל השאיר אחריו מזכרת לא־שיגרתית: מחברת עם שירי בנו, שנמצאה על חורבותיו של ביתם הישן בלודז׳. הוא לא אמר על זה דבר לאיש.

בשנת 1985 נפטרה חיה קופלוביץ׳. בעת סידור הניירות המשפחתיים אחרי מות האם, מצא הבן, אליעזר, את מחברתו של אברמק עם הכותרת: "יצירות עצמי. א. קופלוביץ׳, ליצמנשטאדט, גיטו, שנת 1943.

אליעזר גרינפלד, מוצא המחברת, מבקר בבתי הספר ומספר לנוער על השואה ואגב זאת הוא קורא באוזני שומעיו את שיריו של אברמק בן ה־14, שתורגמו לעברית בידי עירית עמיאל.

על מצבתו של מנדל קופלוביץ׳ בבית העלמין בחולון חרט מוצא "חלומותיו של אברמק" לזכרון עולם את שמו של הנער, שנשרף באושויץ.

(הועתק מהעיתון "נוביני־קורייר" מה־22 במאי 1987)

אברמק קופלוביץ'

חלום

כשאגדל ואהיה בן עשרים
אצא לראות העולם המקסים.
אתישב לי בתוך ציפור עם מנוע,
אמריא אל על, אל תוך החלל, גבוה.

אתעופף לי, אשוט ואחוג
מעל העולם היפה הרחוק.
אחלוף מעל נחלים וימים
השמימה ארקיע ואפרח,
עננה אחות לי והרוח את.

אתפעל מנילוס ומפרת הנהרות,
אראה את הספינקס והפירמידות
שבארצה העתיקה של איזיס האלה,
אחלוף לי על פני מפלי הניאגרה
ואטבול בחומה הצורב של סהרה.

ארחף מעל צוקי טיבט שטופי עננים
ומעל ארצם המסתורית של הקוסמים
וכשאחלץ מהשרב היוקד האיום,
אסתובב ואעוף אל קרחוני הצפון.

ביעף אחלוף מעל אי קנגורו האדיר
ומעל חורבותיה של פומפיאה העיר
מעל ארץ הקודש של הברית הישנה
וגם מעל ארצו של הומרוס הנודע
ארחף לי לאט בדאיה נינוחה.

וכך מתפעל מיופיו של תבל
השמימה ארקיע ואפרח,
עננה אחות לי והרוח את.

(תירגמה מפולנית עירית עמיאל)

ב"משואה"

מ. וירט

צרור ידיעות

"משואה" — דו"ח חצי שנתי — שנה"ל תש"ן

החל מחודש ספטמבר 89, פועל המכון בתפוסה מלאה ומקיים בכל שבוע שני סמינרים בני יומיים וחצי לתלמידים מהארץ ולסטודנטים מחו"ל. בכל סמינר נוטלים חלק כ־100 תלמידים.

צוות המכון מונה 12 מרצים. השנה הצטרפו חמישה חברים חדשים לסגל, מרביתם סטודנטים, המתמחים בנושא השואה לקראת תארים מתקדמים. חברי הצוות פועלים במקביל בשני מישורים — הוראה בסמינרים ופיתוח תוכניות לימודים חדשות.

1. אוכלוסיית התלמידים

א. **תלמידי כיתות י"א—י"ב:** בתי ספר עיוניים, מקיפים ומקצועיים, תלמידי בתי־ספר קיבוציים, פנימיות צבאיות, ישיבות תיכוניות ואולפנים וכן חניכי מוסדות עליית הנוער ומרכזי נוער.

ב. **עולים חדשים:** סמינרים מיוחדים נערכים לקבוצות של תלמידים עולים בשפת ארץ המוצא של הנוער העולה — ספרדית, צרפתית, אנגלית ויתרם בעברית (בעיקר לנוער עולה מאתיופיה). סמינר מיוחד נערך לעולים חדשים, הנמצאים בתהליך של "חזרה בתשובה" במסגרת מוסד "אש התורה". אנו נערכים לפתיחת סמינרים ברוסית ובהונגרית, בהכשרת מנחים ובתרגום תוכניות לימודים ייחודיות בשפות אלה.

ג. **נוער יהודי מהתפוצה:** השנה גדל בצורה משמעותית היקף הפעולה בקרב נוער יהודי מהתפוצה, השוהה בארץ תקופות קצרות. בחודשי הקיץ קיימנו מערך

סמינרים מיוחד לכ־850 בני־נוער מארה"ב ומקנדה.

ד. **תלמידים ועובדי הוראה מגרמניה:** המכון מקיים באורח סדיר סמינרים לנוער מגרמניה, המגיע לארץ במסגרת "חילופי נוער" וכן השתלמויות לעובדי הוראה מגרמניה, בהן מושם דגש על חיוניות הוראת הנושא לבני הדור הצעיר בגרמניה בשנות ה־90.

ה. **הכנת משלחות בני־נוער לקראת מסע לפולין:** חל גידול ניכר בפעילות המכון בתחום הכנת המשלחות היוצאות לפולין.

אנו רואים במסע לפולין שיאו של תהליך חינוכי. "משואה" מציעה תוכנית שנתית, הכוללת ימי הכנה מרוכזים במכון והדרכת המורים המלווים את המשלחת בגיבוש תוכנית משלימה במסגרת בית הספר והקהילה.

בשנה החולפת התקיימו סמינרים ל־15 משלחות נוער. מספר הבקשות להכנת משלחות בשנה"ל הנוכחית גדל בצורה משמעותית ואנו חוששים, שיעלה על יכולת הקליטה של המכון.

2. המרכז הפדגוגי להוראת השואה

בניית הפרוייקט נמצאת בימים אלה בעיצומה. נסתיימה הקמת השלד בשלושה מתוך ארבעה אתרי הבנייה ואנו מקוים לחנוך את המבנים בספטמבר 1990. המרכז הפדגוגי נבנה בתרומת אגודת ידידי "משואה" בקנדה, בראשות מר אלכס גרוסמן, והמגבית היהודית בקנדה, בראשות מר וולטר הס. תקציב הבניה כ־1,500,000 דולר.

מטרת המרכז — פיתוח תוכניות לימודים והכשרת עובדי הוראה מהארץ ומהתפוצה בתחום הוראת השואה.

אוכלוסיית היעד —

א. מורים בחטיבה העליונה של בתי הספר התיכוניים בארץ ועובדי מערכת החינוך הבלתי־פורמלית — רכזי חברה, מתנ"סים, תנועות נוער.

ב. שליחים ומדריכים של מחלקת "הנוער והחלוץ" בסוכנות היהודית.

ג. מורים ושליחי הוראה בבתי הספר היהודיים בתפוצה.

ד. מורים לא יהודים, המעוניינים לעסוק בהוראת נושא השואה בארצות מוצאם.

תחומי הפעולה

א. הכשרת עובדי הוראה — המרכז יקיים סמינרים, ימי עיון ומערך סדיר של השתלמויות לאוכלוסיות שונות של עובדי הוראה.

ב. הפקת תוכניות לימודים מקוריות — צוות המרכז בהכוונת ועדת ההיגוי יעסוק בתחקיר, כתיבה ועריכה של תוכניות לימודים מלאות — מקורות מעובדים לתלמידים, פיתוח עזרי ההוראה והנחיות למורים.

ג. ספרים ומאגר מידע — ספריית מחקר, תוכניות לימודים, שפותחו בארץ

ובעולם ומאגר מידע ביבליוגרפי יועמד לרשות מורים, סטודנטים ותלמידים, הכותבים עבודות גמר בנושא השואה.

ד. אולפן הקלטות בוידאו — ספריית סרטי תעודה, עלילה ועדות; הקלטת ניצולי שואה בוידאו ועריכת סרטים למטרות חינוכיות.

ההכנות לקראת הפעלת המרכז הפדגוגי בשנה"ל תשנ"א

בחודשים האחרונים אנו שוקדים על הכנת תוכנית העבודה של המרכז שנה"ל הבאה:

א. **מערכת בתי־הספר התיכוניים** — נערכה סדרת פגישות עם מנהלי יחידות שונות במשרד החינוך — האגף לפיתוח תוכניות לימוד בהיסטוריה, היחידה למרכזים פדגוגיים, המפקח הארצי על הוראת ההיסטוריה ואגף הנוער, המופקד על החינוך הבלתי פורמלי.

הסכמים ראשוניים: —

— כתיבת תוכניות לימודים לחט"ע בנושא "תנועות הנוער בתקופת השואה", במסגרת של יחידה נבחרת לבחינות הבגרות;

— מרכז ארצי להנחיית תלמידי תיכון בכתיבת עבודות גמר והדרכת מורים בתחום זה;

— השתלמות שנתית למורים בהוראת השואה, בהיקף של 112 שעות;

— ימי עיון והשתלמויות למנהלי מרכזיות פדגוגיות ולמורים המלווים משלחות לפולין.

ב. **מחלקת "הנוער והחלוץ"** — נערך יום עיון למנהלי האגפים בהשתתפות מנכ"ל המחלקה מר יצחק רוגוב.

סוכם על פיתוח והפקה של תוכניות לימודים, המיועדות לשתי אוכלוסיות יעד:

1) מערך תנועות הנוער הציוניות בתפוצה;

2) הכשרת מנהיגות יהודית צעירה.

* הפקת התוכנית הראשונה — פברואר 1990.

3. פעולות המרכז הפדגוגי בשנה"ל תש"ן

א. **תוכניות לימודים להכנת משלחות נוער לפולין בנושא — "ורשה היהודית טרם שואה":**

המטרה — לקרב את הנוער להבנת משמעות החורבן על ידי המחשת עושרם ומורכבותם של החיים היהודיים בפולין בין שתי מלחמות העולם.

הושלמה עבודת התחקיר, הכתיבה והעריכה של תוכנית לימודים, המתמקדת בחיים היהודיים בוורשה — בשלושה מישורים: תנועות הנוער והמפלגות; חברה וכלכלה; תרבות ואומנות; התוכנית מתבססת על מרכזי למידה המשלבים — תערוכה עשירה, תצוגה של ספרים, קטעים קצרים מתוך סרטים דוקומנטריים וחוברת עבודה לתלמיד.

ב. ימי עיון

1) יום עיון בנושא: "ההצלה בימי השואה" בשיתוף עם הקתדרה לחקר השואה באוניברסיטת תל־אביב. יום העיון הוקדש לזכרו של יו"ר הנהלת "משואה" משה קול ז"ל, בהשתתפות: פרופ' דניאל קארפי, ד"ר דינה פורת, ד"ר יחיעם וייץ, מר יוחנן כהן ויו"ר הנהלת "משואה" — מר יצחק גולן.

2) ימי עיון למורים בנושא "המסע לפולין"

א) בחופשת חנוכה נערך יום עיון ראשון בנושא זה למורים בחט"ע של בתי־הספר התיכוניים. הלכי הרוח, שבאו לידי ביטוי במפגש זה, מלמדים את הצורך בעריכת דיון מעמיק בנושא המטרות החינוכיות של מסע בני הנוער לפולין והערכה מחדש של פעילות חינוכית זו.

ב) סדרה של ששה ימי עיון תערך בחודשים פברואר—מאי, לקבוצה בת 40 מורים, המתעתדת לצאת לסיור בפולין במסגרת אירגון המורים העל־יסודיים.

ג) יום עיון ל־120 מורים, המלווים קבוצות נוער היוצאות לפולין בשנה"ל תש"ן, ייערך ב"משואה" ב־13 במרץ 1990.

יום עיון זה יוקדש בעיקרו לנושאים — "יהדות פולין טרם שואה" וזכרון השואה בתודעה הקולקטיבית הישראלית 1946—1990.

ד) יום עיון לפורום החינוכי של "הנוער והחלוץ" בחודש ינואר ש.ז. נערך יום עיון לאנשי חינוך ומנהלי האגפים במחלקת "הנוער והחלוץ". במרכזו הועמדה שאלת השפעת הלכי הרוח בציבוריות הישראלית ובמחקר השואה על התפתחות הדיון החינוכי ותוכניות הלימודים בנושא השואה.

4. הכנת חוברת מסע למשלחות נוער, היוצאות לסיור בפולין

צוות "משואה" שוקד בימים אלה על כתיבה ועריכה של חוברת, המשלבת מידע, מקורות ראשוניים, תמונות ומפות על אתרי הסיור העיקריים בפולין.

החוברת הראשונה תצא לאור בשיתוף עם אירגון "מצעד החיים" ותיועד לקבוצה בת 120 צעירים יהודיים ממזרח אירופה, אשר יסיירו בפולין בחודש אפריל ש.ז. החוברת תפורסם בשפות רוסית והונגרית.

חברי המשלחת ממזרח אירופה ישהו בארץ שבוע ימים, במהלכם נקיים 2 ימי סמינר ב"משואה" בשפות — רוסית, צ'כית, רומנית והונגרית.

5. לקראת יום השואה — תש"ן

א. קובץ "משואה"

כרך י"ח של שנתון המחקר והעיון של "משואה" יראה אור לקראת יום השואה. בקובץ, מחקרים חדשים פרי עטם של בכירי חוקרי השואה בארץ ושל תלמידי מחקר.

ב. עצרת ממלכתית

העצרת תעמוד השנה בסימן "45 שנה לשחרור המחנות" ותערך במעמד שר הבטחון מר יצחק רבין. העצרת תתקיים ביום ראשון כ"ז ניסן תש"ן (22.4.1990) בשעה 19.30 באמפיתיאטרון "משואה".

התנצלות

חנה שלומי, מחברת המאמר "ניצולים מיהודי פולין בשטחים שסופחו לברית־המועצות בספטמבר 1939" ("משואה" י"ז, עמ' 73—89), כותבת לנו בעקבות הערותיו של הפרופ' דב לוין:

"ההערות הועברו אלי על ידי פרופ' דב לוין ואני מעוניינת מאוד לתת להן פרסום, כי הן שייכות ממש למאמרי:

להלן הן:

1) המפה שבעמ' 86 מתארת את דרכו של דב לוין, דבר שצויין ב"אטלס השואה" של מרטין גילברט, שממנו נלקחה. אני מתנצלת על אי הכללת פרט זה בהעתק שפורסם על ידי.

2) ברשימת "הנמלטים...", עמ' 88, נפלו שיבושים רבים בשמות, שהיא מכילה ועם הנפגעים הסליחה.

אני מודה לפרופ' דב לוין על ההערות הנ"ל.

בכבוד רב,
חנה שלומי

המשתתפים

צבי הרמן — מפעילי תנועת "הנוער הציוני" ברומניה ומראשי המפלגה הליברלית העצמאית בישראל; סופר ומחזאי.

יצחק גולן — יליד פולין, בוגר הגימנסיה העברית בלבוב; מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין; בארץ משנת 1936; חבר קיבוץ אושה; כיהן בתפקידים ציבוריים ותנועתיים שונים ומגוונים, בין השאר במוסדות העליונים של התנועה, המפלגה הפרוגרסיבית ול"ע, חבר הועד הפועל הציוני, חבר כנסת ועוד; יו"ר בפועל של הנהלת "משואה" ומדרשת פורדר.

עו"ד גדעון האוזנר — בעבר חבר כנסת; יו"ר מועצת "יד־ושם"; יו"ר הוועדה המדינית של ל"ע; יו"ר הוועדה הפדגוגית של "משואה". ספרו "משפט בירושלים", הדן במשפט אייכמן, בו שימש כתובע כללי, פורסם בלשונות אחדות באירופה והופיע גם בעברית.

פרופ' דניאל קארפי — פרופ' להיסטוריה של עם ישראל בעת החדשה; מופקד על הקתדרה לחקר השואה ע"ש בנימין וחיה שפלסקי; ראש ביה"ס למדעי היהדות באוניברסיטת תל־אביב.

ד"ר דינה פורת — חוקרת תולדות השואה במכון לחקר התפוצות ומרצה בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת תל־אביב.

ד"ר יחיעם וייץ — ד"ר לפילוסופיה, מרצה בנושא השואה באוניברסיטה הפתוחה ובאוניברסיטה העברית בירושלים; מחבר הספר "עמדות וגישות במפלגת פועלי ארץ ישראל כלפי פליטי יהודי אירופה, 1939—1945".

יוחנן כהן — ממנהיגי "הנוער הציוני" בפולין; נמנה עם מייסדי קיבוץ תל־יצחק; שליח "המוסד" לפולין ומראשי "הבריחה"; חבר

הכנסת החמישית; כתב וערך את "ספר הנוער הציוני — דרכה של תנועה"; איש משרד החוץ, בו כיהן בתפקידים בכירים; היה קונסול ישראל בפילדלפיה ושגריר ישראל ברומניה ובפינלנד.

פרופ' דב לוין — ראש המדור לתיעוד בע"פ במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים, עורך פנקסי קהילות ליטא, לטביה ואסטוניה ב"יד־ושם"; חתן פרס "משואה" ע"ש ד"ר יהושע א. גלבוע לשנת תשמ"ט על ספרו "תקופה בסוגרים — 1939—1941".

פסח שינדלר — יליד מינכן (גרמניה), למד בישיבות ובאוניברסיטאות בניו־יורק; עלה ארצה בתשל"ב; מנהל בתי הכנסת המאוחדים באמ־ריקה ובישראל והמרכז ליהדות המסורתית בירושלים; מרצה אורח באוניברסיטה העברית בירושלים ובמכון ללימודי היהדות בירושלים.

בלה גוטרמן — בעל תואר מ"א בהיסטוריה; מורה בבי"ס תיכון הרצליה.

מרים ברגמן — תלמידת תואר שני בחוג לתולדות עם ישראל של אוניברסיטת תל־אביב; מורה בביה"ס התיכון "שזר" בבת־ים.

ד"ר פריץ הופמן — מפקח על לימודי ההיסטוריה בבתי־הספר התיכו־ניים בצפון וסטפליה (גרמניה).

סילוון (שלמה) ברכפלד — עיתונאי בלגי; מנהל המכון לחקר יהדות בלגיה; בתקופת השואה ניצל בבית־יתומים של נזירות; פירסם ספרים ומאמרים על בתי יתומים יהודיים בזמן המלחמה ועל יהדות אנטוורפן.

ד"ר אייל כפכפי

נפתלי צחר — מנהל ארכיון "משואה"; חבר הנהלת "משואה", מוותיקי תל־יצחק.

עוזיאל ליכטנברג — מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין בתקופת השואה; שליח המחתרת להונגריה; כיום מהנדס בתל־אביב.

משה וטנשטיין ז"ל — יליד מונקאץ' וחניך תנועת "הנוער הציוני", מפעילי התנועה בתקופת השואה; עלה ארצה ב־1945 והיה כלוא במחנה עתלית; הצטרף לקיבוץ כפר גליקסון, בו מילא תפקידים מרכזיים; נפטר בפסח תש"ל.

ש. אבני — עיתונאי וסופר; מנהל מדור אמל"ט במחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של ההסתדרות הציונית; עורך "משואה" עד שנת תשמ"ז.

יהודה אורנשטיין — ד"ר למשפטים, ראש תנועת "עקיבא" בפולין, ממייסדי קיבוץ בית־יהושע (כיום מושב עובדים); ציר לקונגרסים ציוניים מטעם מפלגת הציונים הכלליים בפולין; חבר הועד הפועל הציוני; עם קום המדינה נתמנה ליועץ המשפטי של משרד התעשיה והמסחר.

ניסן רזניק — מפעילי "הנוער הציוני" בווילנה לפני המלחמה. חבר המפקדה של המחתרת פ.פ.או. בגיטו. לוחם־פרטיזן ביערות; ממארגני ה"בריחה".

משה זימרת — יליד פולין (רובנה), מוותיקי "הנוער הציוני" ומפעילי התנועה בפולין וצרפת אחר המלחמה; עלה ארצה ב־1948, שרת בצה"ל בדרגת רס"ן; מ־1963 במשרד החוץ בתפקידים שונים בארץ ובחו"ל.

ד"ר דוד שערי — מפעילי התנועה בארץ וממייסדי אלוני־אבא; בוגר האוניברסיטה העברית וד"ר האוניברסיטה של פריז; מעובדיה הבכירים של עליית הנוער; חוקר במכון לחקר הציונות שעל־יד אוניברסיטת תל־אביב; מחקרו על מחנות קפריסין ראה אור בהוצאת הספרים הציונית והמכון לחקר הציונות.

נתן גרוס — במאי סרטים, משורר ועיתונאי; בוגר הגימנסיה העברית ע"ש ד"ר חיים הילפשטיין בקרקוב והמכון הממלכתי לקולנוע; פעיל בארגון יוצאי קרקוב בישראל; חתן פרס "משואה" ע"ש ליאון פוסטיג לשנת תשמ"ו על ספרו "מי אתה אדון גרימק?"

מרדכי נדב

מנחם וירט — מראשי תנועת "עקיבא" בפולין; ממייסדי מושב בית־יהושע; מנהל המחלקה החקלאית של "רסקו" במשך שנים רבות; מנכ"ל "משואה".

The "Hanoar Hazioni" movement in Poland, 1940—1944, the chapter of Hungary, march 1942 — march 1944. (pt. 1) — Uziel Lichtenberg — 151
Saviors in enemy uniforms — Moshe Wattenstein — 174
"Hanoar Hazioni" in Roumania — the slide toward an active underground, 1942—1943 — S. Avni — 178
The Shavouth festival in Beth-Yehoshua 1940 — Yehuda Orenstein — 197
On the history of the Jewish underground in Vilna — Nissan Reznik — 200
With President Anuar Sa'dath in "Yad Va-Shem" — Gideon Hausner — 206

REMEMBERING THE ABSENTS

In memory of the late Joseph Meller — Moshe Zimrath — 212
The late Aleph Schwartzbaum (1898—1990) — Naphtali Tsahar — 215

FROM THE BOOK-SHELF

Memoirs of the Chief-rabbi of the Jews of Roumania, Dr. Alexander Safran (1940—1947) — Dr. David Sha'ari — 219
A warm heart and a bit of luck — on the book of Miriam Péleg and Mordekhai Ben-Zvi "Outside the Ghetto-Walls in Occupied Cracow — Natan Gross — 225
On the "Glass Hat" by Nava Semel — Zvi Herman — 227
"The River and the Grains" by Zvi Herman — Yitzhak Golan — 229
Dr. Moshe Landau and his book "A Fighting Jewish Minority" — Mordekhai Nadav — 232
Bela Guterman and her book "History of the Janowski camp" — Yohanan Cohen — 234
"The Jews in the Soviet Annexed Territories" by Dov Levin — Mordekhai Nadav — 235
"Polish-Jewish refugees in the USSR, 1939—1946" by Joseph Litvak — 237
"The Garden that Floated Away" by Ida Fink — 238
Dreams of a fourteen year old boy, the poems of Abramek Kopelowicz — 240

AT "MASSUAH"

Package of news — M. Wirth — 244

CONTENTS

The late Moshe Kol — a close Friend	Zvi Herman	8

BEACON

The late Moshe Kol — the man and his work	Yitzhak Golan	11
Fifty years since the beginning of World War II. — Auschwitz	Gideon Hausner	16

RESCUE IN THE PERIOD OF HOLOCAUST

A symposium in memory of the chairman of the executive of "Massuah", the late Moshe Kol		
Words from the opening of the symposium	Prof. Daniel Karpi	23
Possibility of rescue in the period of the Holocaust	Dr. Dinah Porath	25
Rescue or liberation: contradiction or completion? Liberation of the people or liberation of the land?	Dr. Yehiam Weitz	32
The mission to Poland after the Holocaust. The escape from Poland 1945—46	Yohanan Cohen	43

HISTORICAL STUDIES

The Jews of Bessarabia and North-Bukovina under the Soviet-rule during World War II (1940—1945)	Prof. Dov Levin	52
Justification of the Holocaust	Pessah Schindler	62
The Judenrat in Lvov — Report of the economic department to the executive of the Jewish community of Lvov	Bela Guterman	78
The Jews in France under the Vichy government (pt. 2)	Miriam Bergman	90
The National-Socialism as a subject in history teaching in the high-schools of North-Westphalia from 1935—1988	Dr. Fritz Hoffmann	96
Rescue of Jewish children in Belgium	Silvan (Shlomo) Brachfeld	102
The liquidation of Zionist youth-movements in Roumania; a chapter in Jewish solidarity	Dr. Eyal Kafkafi	113
The "Jewish War" — the psychological warfare of the Nazi's by forging postage-stamps	Naphtali Tsahar	132

DURING THE HOLOCAUST AND RESISTANCE

Friends reminisce... A session on the activities in the Ghetto by veterans of "Hanoar Hazioni" in Lodz		138

Editor: A. Brauner
Editorial Board Secretary: M. Wirth
Editorial Board: Yohanan Cohen, Zvi Herman,
Dr. David Sha'ari, A. Brauner, M. Wirth

This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry

©
All Rights Reserved

Massuah, Tel-Aviv, 48 King George St., Israel

MASSUAH

A YEARBOOK ON THE HOLOCAUST AND HEROISM

April 1990

NO. 18